آثار

تاریخ

یازوچىدان.

تاتارستاندا مینم تارافمدان یازلب، ئیکی مەرتەبە باسلب تارالعان «تاتار تاریخی» 1919 نچی یللاردا تەمام بولعان بر ئەسەر ئیدی. بو ئەسەرنی ئیکنچی مەرتەبە باسدرعان چاعمدا شاقتی کوب یاڭا ئەرسەلەر کرتکەن بولسامدا، ئاحرندان ئالب تۆزەتە ئالمادم. مەتبەعەگە تیز گنە بیررگە سۇراعانلقلارندان ئالداعی فاسللارى بۇتنلەی ئیسکیچە قالدىلار. ئارتداعی کیسەکلەرندە بەعزی یاڭا ئەرسەلەر ئارتدرلسادا، ئاز وە تەرتیبسز ئیدیلەر: شونڭ ئۆستندە تاعی ئیکنچی بر ئو ئایرلق تودی: ئەسەرنڭ باشداعی ئەساسلەری بلەن ئاحرداعیلاری ئاراسنداعی ئایرما زور بولب چقدی. تەلحاسیل، ئەسەر بز یۇغلق یاسی ئالمادی. ئیندی بو ئۆچنچی باسما «تاتار تاریخی» س. س. س. ر. حالقلارنڭ ئوزەك نەشریاتی تارافندان باسدرلورعا ئالنعاچ، بۇل ئەسەرنی تۆبندەن-تامرندان ئالب تۆزەترگە، یاڭا ماتیریاللار کرترگە، یاڭا ئەساسلارعا سالورعا تیرشە ئالدم دیب ئەیتە ئالام. شونڭ ئۆچن دە حەزرگی «تاتار تاریخم» بەلەن ئەولکیلەری ئاراسندا بۇتنلەی ئایرملق کیلب چقدی. بو ئایرملق هەم ماتیریال سایلاو، هەم نیگز سالودادر. ئەوولگی باسمالارندا تاریخی ئاعۇمنی ئیدیالیستلارچا ئاڭلاو تیسی تاکتب تۇرساھ بو تۆزەتلگەننەدە ئیندی مین تاتار تاریخن ماتیریالیزم ئەساسندە سالدم وە مارکسیزم نیگزلەرندە بیك یاقلاشدم دیب ئەیتە ئالام. بیلگەلی، بو ئەساسدە تاریخ یازو ئۆچن رەقەملی ئستاتیستیکا مەعلوماتلارى کوب کیرەك، مۇندی مەعلوماتلارنی تابارعا ترشامدا، مەقسەدمە تەمام تیرلشە ئالدم دیب ئەیتە ئالمیم؛ شولای دا ئلەككە بردەرەجە ئیرلشە ئالدم دیب ئەیترگە حاقم بار. بو ئەسەرمدە یاڭا ئەرسەلەردەن برسی تاتار تاریخن یاڭا ئەساسدە دەورلەرگە بولو بولسا، ئیکنچیسی تاتار تاریخن 19 نچی عەسرنڭ ئیچنە ئالب کرودر. ئۆچنچی بر یاڭا ئەرسەدە تاتار ئۆچن تاریخی، مۆئاررحی ئیستیعمالدە بولماعان قول یازما حالندە ئارحیف وە ئایرم كشلەردەگی بولعان یاڭا ماتیریاللار بلەن فایدالانو بولدی. شونڭ ئۆچن دە مین بو باسما تاتار تاریخن ئیسکیلەرندەن بۇتنلەی باشقا ئەسەرم دیب ئەیتە ئالام.

ع. عەزیز.

مەسکەو 8 نچی فیورال 1924 نچی ییل.

Книга набрана и отпечатана
в 1-й типографии Централь-
ного Издательства Народов
СССР. Москва, Никольская, 10
в количестве 6 000 экземпл.
Главлит № 36942

١ ـ تاتارلارنڭ تودرعان عۆنسرلار.

تاتارلار.— حەزرگی زاماندا «تاتار حالقی» دیب یۆرتێلە تورعان دورت میلیون چاماسندا بر حالق بار. بو حالق تۆرك جنسندەن. بولارنڭ تللەرێنڭ ئاسلیدا شول تۆرك تلی. شونڭ ئوچندە تاتار حالقی ئوزێنڭ یازعان کیتابلارن ئوقی بلسە «تۆرکی تانیم» دیب ئەیتە. بو تاتارلارنڭ تورا تورعان ئاسل ئورنلارێ ئیدل‌نڭ ئورتا ئاعومندا؛ لاکین شولای بولسادا جیر ئاز بولعانعا وە ئورانی کەسب‌ئیتو ئوچن تاتارلارنڭ بیك کوبسێ شەرقی یاوروپا وە سیبریانڭ باشقا بیك کوب جیرلەرێنە تارالعانلار. شونڭ ئوچندە حەزرگی شاۋیتلار سایوزێنڭ بیك کوب گوبیرنا، بیك کوب شەهەرلەرندە شاقتی‌عێنا تاتارلارنی ئوچراتابز.

هەر بر حالقدا بولعانی شیکللی تاتارلار ئاراسندادا تۆرلی بربرسندەن بەعزێ سوزلەر، ئالارنی ئەیتو، ئازمی کوبەمی سارف وەنەحو یاعندان ئوزگەلك بلەن ئایرلا تورعان شیوەلەر بار. شونڭ ئوچندە بو تاتار دیب ئاتالا تورعان تۆرکلەرنڭ بر کیسەگن باشلێچە ئیکێگە بولەرگە مۆمکین: میشەرلەر هەم قازان وە ئانڭ ئەترافنداعی تاتارلار؛ مەدەنییەت ئان، بربرسێ بلەن قاتنشو کیم چاقلاردا تاتارلارنڭ سۆیلەشە تورعان تللەرێ ئاعندا ئایرملی بولسان؛ لاکین حەزر تاتار دیب ئاتالسان حالقنڭ ئەعزالارێنڭ تللەرێ هاماندا برلەشرگە بارا: بولار بربرسندەن سوزلەر ئالالار؛ ئالارنڭ سارف وە نەحوفورمالارندا حەیەت برلەشتێرە؛ شونڭ ئارقاسندا تاتارلارنڭ هەممەسێنە ئورتاق

بولعان ئورتاق ئەدەبی تل توۋب، شول تل بلەن یازلعان زور ئەدەبییات مەیدانعا چققان؛ بو ئەدەبی تل تاتارلارێنڭ بۆرژۋاسی زاماندان بیرلی کیلگەن مەدەنییەت وە سەیاسەت مەرکەزی بولعان قازان هەم ئانڭ ئەترافی تاتارلارێنڭ سۆیلەشە تورعان تلن نیگزگە سالب، شوڭارعا تیشرگەن سوزلەرنی میشەر دیب ئاتالعان تاتارلاردان ئالب یاسالعان.

تاتارلارعا کورشی بولعان، ئالارعا بیك یاقن قەردەش بولعان تاعی ئیکی تۆرك قەبیلەسی بار: ئالارنڭ برسی حەزرگی ئەچترحان ویلەیەتی وە شیمالی کافکازدا تورا تورعان نوعایلار، هەم حەزرگی باشقرتستان جۆمهۆرییەتی، پیرم، وەتکە وە تاتارستان جۆمهۆرییەتنڭ بەعزی شەرقی کانتونلارندا توروچی باشقورتلاردر. بیلگێلی، بو ئیکی تۆرك قەبیلەسێنڭ ئوزلەرێنە ئایرم تاریحلارێ بار؛ شولای بولسادا، بو حالقلارنڭ تاریحلارێ تاتارلارنڭقی بلەن نق باعلانعانعا کورە هەم بو جیرلەرگە کوچب شاقتی‌عێنا تاتار کیلب ئوترعانعا، نوعای وە باشقرتلارنڭ تاریحنا ئازعێنا قاعلمی کیتمی بولمیدر.

بۆتن تۆرك حالقلارێ ئاراسندا تاتار حالقی ئیجتیماعی جەهەتندەن ئیك ئالعا کیتکەن بر حالقدر. بولارنڭ هەممەسیندە حەزر ئوترافلی، کوبرەك ئیکێنچێلك بلەن کۆن کوروچیدر. بو حالقدا ریۋولوتسییە ئالدندا، روسییەدە باشقا حالقلاردا بولعان سینفلار بولب، سینفی دیفیرینسیاتسیە تەمام بولا یازعان ئیدی. تابیعی، تاتارلارنڭ حەزرگی حالی، ئالارنڭ ئیقتیسادی، ئیجتیماعی، مەدەنی دەرەجەلارن تیکشرو ـ ئیتنوگرافییە ئیسملی عیلمنڭ ئشیدر؛ شونڭ ئوچن بز، بو مەسئەلەلەرنی ئوزۆن ئیتب سۆیلەونی ئوز ئەملێنە تابشرب، تاتار حالقێنڭ ئوتکەنن تیکشرە باشلیبز.

تاتارلارنىڭ تاريخى.

بۇتىن كشىلەرنىڭ تاريخلارن، ئالارنىڭ
نەقەدەر لەرن ئننب بۇرنوچى عامىل ئيعتيباردر.
بو عامىل بۇتىن باشقا سەبەبلەرنىڭ ئاتاسى.
ئالارنى تودروچى‌در.

شونىڭ ئۆچۆن‌دە تاتارلارنىڭ تاريخن ئۆيرەنو. ئالارنىڭ ئيقتيسادى تۆرمۆشلارن تيكشرودەن عيبارەت بولرغا كيرەك؛ شول سەبەبلى بز بو كيتابمزدا شونىڭ بلەن كوبرەك شۇغۇللەنەچەكبز. تاتارنىڭ ئۆتكەنن تيكشرب قاراساق، بز تۆرلى ئيقتيسادى حالەتنىڭ ئيكنچسنە كوچووندەب وە شول حەياتدە عامىل بولعان تۆرلى سينفلارنىڭ بربرسى بلەن كونىشلەرندەن عيبارەت ئيكەنن كورەبز. لاكين بو مەسئەلەگە كوچمەس بۇرون، بز بو تاريخبزدە ئيك ئلك ئيكى مەسئەلەنى حەل قيلب ئوتەچەكبز؛ ئولدا بولسا «تاتار حالقىنىڭ ياسالئشى» مەسئەلەسى‌در. شونىڭ ئۆچۆن‌دە بز تاتارنىڭ تاريخن شوشى كيسەكلەرگە بولئب ئۆيرەنەچەكبز:

1) تاتارلارنى تودرعان عونسرلار (ئروع - پاتريارحات دەورى).

مەعلوم كى، تۆرلى كيسەكلەردەن ياسالماعان، دۆنيادا بر گنە حالق دايوق. هەر بر نەرسە ئوزنىڭ ياسالعان ماددەلەرنە تەحليل قيلنعانى شيكللى، هەر بر حالقنى‌دا ئايرب. ئانىڭ نيندى عونسرلاردان حاسيل بولعانن بلرگە تيبشەر. بر نەرسەنى تيكشرگەندە ئانى تەشكيل ئيتكەن ماددەلەرنى بلمەسەك، ئتول نەرسەنى بلەك ديب ئەيتب بولمى؛ شولايوق، ئەگەر تاتار حالقىنىڭ نيندى حالقلاردان جيئلب ياسالعان ئيكەنن بلودە بزگە ئانىڭ تۆرمۆشن، مەدەنيەتن، وە باشقا بيك كوب ياقلارن بلرگە هەم ئانىڭ سۆڭگى تاريخن ئاڭلارعا زور ياردەم ئيتەچەكدر.

2) تاتار حالقىنىڭ ياسالو پراسيسى (تاتارلاردا فيئوداليزمنىڭ تووۋى).

بو باب ئيسە تاتارلارنىڭ ياسالعان ماددەسن ئۆيرەنگەن سۆڭندا، شول ماددە (حالقلار) لەرنىڭ نيچك ئيتيب بربرسنە قوشلعانن كورسەتەچەكدر. نيندى تاتار حالقىنىڭ نيچك ئيتيب ياسالعانن بلگەچ، بزگە تاتار حالقىنىڭ چن تاريخندادا ئۆتۆنرعا مۆمكين بولا؛ شونىڭ ئۆچۆن بز قالعان بابلارنى توبەندەگى كيسەكلەرگە بولەبز:

3) تاتارلارنىڭ فيئوداليزم دەورى.

تاتارلارنىڭ ياسالو پراسيسى مەسئەلەسن سۆيلەگەن چاقدا، بز ئول حالقىنىڭ ئروع - پاتريارحال تۆرمۆشن كورب ئوزابز؛ ئروع - پاتريارحات دەورنىڭ بتە باشلاوى بلەن تاتار حالقىنىڭ ياسالئشى‌دا باشلانا؛ شونىڭ ئۆچۆن بزگە فيئوداليزم مەسئەلەسنە كوچەرگە زور ئيمكان قالا.

4) فيئوداليزمنىڭ بتووى وە سەودە كاپيتالئنىڭ چعووى.

5) تاتارلاردا سەودە كاپيتالى حۆكۆم سۆرگەن دەوردە سەنائەت كاپيتالئنا تابا ئادئملار. مۆنە شونىڭ بلەن بز تاتار تاريخن 19 نچى عەسرنىڭ باشلارنا ئيتب تربزدە، بو جيلدنى شونىڭ بلەن تەمام ئيتەبز.

تۆركلەر وە ئالارنىڭ شەرقى ياوروپاعا كيلولەرى.

بەيسە توماسدان بيك كوب عەسرلار ئلك ئالتاي وە سايان تاولارى ئاراسندا يەشەگەن ئورال - ئالتاي نەسلنە مەنسوب تۆرك حالقلارى كوبەيب، تۆزلەرنىڭ ئاسل واتانلارندان ئارالب ئازيەنىڭ تۆرلى جيرلەرنە ئازق ئزلەب كوچكەنلەر ئيدى.

بۆلار بۆلاى كوچكەن چاقلارندا ئيندى ئازيەنىڭ ياحشى جيرلەرى، جلى هاوالى، ئيگن ئوسترگنچ ياحشى توفراقلى ئورنلارى، هەممەسى‌دە باشقا نەسل حالقلارى تارافندان ئيشغال قيلنعان ئيدى. شونىڭ ئۆچۆن‌دە ياحشى وە هاوالى جيرلەر ئزلەوچى تۆركلەر ئۆچۆن بو كوچولەر تنچقئنا ئوزمادى؛ ئالارعا ئيرانيلار،

قبىلىلار بلەن قاتتىق وە قانلىق سوغىشلار قىلىرغا توغرى كيلدى.
بۇلار ئيندى، بو ئاسل واتانلاريندان كوچكەن چاقدا ئوق، تيمر
قۇراللار ئشلى بلەلەر، مال ئاسربلار. ئيگن چەچونكدە نەرسە
ئيكەنىن بلەلەر، ئيجتيماعى ياقدان‌دا پاترىيارحات دەورىنە جيتكەنلەر،
تروع وە قەبيلەلەرگە بولنگەنلەر ئيدى. بارى تيك ماترىيارحات
(ئانالار باشلق بولغان) دەورىدەن قالغان عائيلەدە تلوع حاتننىڭ
باشلقىي شيكللىگىنە، بەعزى عەدەتلەر قالغان ئيدى. بو مەدەنى،
ئوتراقلق كورشىلەرى بلەن سوعشدا تۆرك قەبيلەلەرنىڭ قايسىلارى،
ياعشى جيرلەرنىڭ بەعزلەرندەن ئيسكى حوجالارن جيگب قۇوب
كيلب ئوترب، ئۇزلەرى ئيگن بلەن شۇعۇللەنە باشلادنلار:
قايسىلارى ئيسە بو كورشىلەرى تارافندان جيگلب ئالارغا
قۇل بولدىلار؛ لاكين بو، ئازق ئزلەب كوچۇچى تۆركلەرنىڭ
كوبرەگى ساحرالاردا، ئسنيپلەردە تۇرا باشلاب ،شول جيرلەردە
مۇمكين بولغان مال ئاسراو بلەن مەشغول بولب كوچمە حالدە
بولب قالدىلار. كوچمە تۇرمۇش ئۇچن كوب جير كيرەك بولا.
ئەگەر ئيگن بلەن شۇعۇللەنگەندە بر كشىگە مەسەلەن، بر
دێسەتينە جيتسە، كوچمە-مال ئاسراب تۇرو ئۇچن شوندان
نيچە مەرتەبە كوبرەك جير كيرەك. تۆركلەرنىڭ سانى ئارتقان
ساين، يەئيسە قۇرغاقلار بولب ئەووەلدە كوچب يۆرگەن ساحرالاردا
مالغا ئازق وە سو يتكەچ، تۆركلەر تامان كوچو ئۇچن ياڭا
جيرلەر ئزلەرگە، تاماق ئۇچن نيچە شەرەملىك چاقرم جيرلەرگە
كوچب كيتەرگە مەجبور بولدىلار.

ئەگەر بز ئازييە هەم شەرقى ياوروپا (روسييە) حەرىتەسنە قاراساق،
بر قزق نەرسە كورەبز: مانعولييەدەگى عوبى يەئيسە شامو
چولندەن ئالب ماجارستان (ۋينگرييە) ساحراسنا قەدەر توتاش
بر بزور ساحرا؛ حەزر جەنوبى ئوكرايندا دون بويى، ئيدلنىڭ

توبدن ئاغزمى شيكللى جيرلەر حەزر ئيندى سەناعەت وە—
مەدەنييەتنىڭ ئارتۇوى بلەن يەم يەشل ئيگنلكگە ئەيلەنگەنلەر؛
لاكين بۇلاردا، ئەق حەزرگى تۆركستان وە قرعزستان ساحرالارى
شيكللى ئەووەلى زامانلاردا ساحرا ئسنيپ ئيدىلەر. ديمەك
شامودان ئالب ماجارستانغا قەدەر بر توتاش ساحرا دەوام
ئيتەدر. لاكين بو ئازييەداغى ساحرا بلەن شرقى ياوروپاداغى
ساحرانى ئورال تاولارى ئايرب تورسالاردا، جەزرگى جايق
شەهەرى ياننداا ئورال تاولارى سوزە كلەنب كيلب كاسپى
ديڭگزىنە جيتەرەك بۆتنلەى بتەلەر. مۇنە شول جيرنى
تاريحلاردا «كاسپى قاپقاسى» ديب يۆرتتەدر.

ئەگەر ياوروپاداغى ساحرالار بلەن ئازييەنىڭ شيماللدەگى
قرعز ساحرالارى جەعرافى ياقدان توتاش ساحرا بولسالار،
بيلگنلى، كۆتو كۆتەر ئۇچن جايلى ئورنلار ئزلەوچى تۆرك
قەبيلەلەرى ئورال تاولارنە كيلب جيتب ئەلڭگى «كاسپى قاپقالارندان»
ئوتب هەم ياوروپاعا چەب تۆرعانلار.

بو تۆرك قەبيلەلەرنىڭ قايسى واقتدا شەرقى ياوروپاعا
كيلولەرى مەعلوم بولماسادا، عەيسەدەن ئۆچ—دورت يۆز يل
ئلنگگى زامانلاردا ئيندى شەرقى ياوروپادا يونانيلار عومومەن
«ئسكيف» ئيسمندە ئاتالب يۆرگەن كوچمە حالقلارنىڭ ئاراسندا
تۆركلەرنىڭ بولۇوندا ئيحتيمال يۇقتولا. لاكين هەر حالدە ميلاددەن
يۆز يل سوڭ زامانلاردا تۆركلەرنىڭ شەرقى ياوروپاعا كيلب
يۆرولەرى مەعلوم. شول زامانلاردا ئوق روسچە ۋولغا وە ئورال
يلغالارنىڭ حازرگى تۆركلەر ئاتى تۆرعانچا «ئيدل» «وە جايق»
ئيسمندە بولولارى شونى كورسەتەلەر. لاكين تۆركلەر تارافندان
ئۇيوشترلغان بولوۇندا وە كۆچنك مەركەزندە ،شول ئوق حالق
قولندا بولۇوى مۇحەققەقراق بولغان هۇن ئوردانىڭ شەرقى

ياوروپاغا كېلىب چەولارى تارىختە ئاچىق مەسىلەلەرنىڭ بىرسىدۇر.
ئۇمومەن، كېرەك ھۇنلار، كېرەك ئاۋارلار شەرقى ياوروپاغا
كېلىب چىققان باشقا تۈرك ئۇردالارى بولسۇن. ئاۋارلارنىڭ ھەممە-
سىنىڭ ئىجتىماعى تۈزۈلىشى بىر تۈسلىدۇر. ئۇلاردا بولسا — ئۇرۇغ
— پاترىيارحات تۇرمۇشىدۇر. لاكىن مۇنى كۆرسەتىر ئۈچۈن
شۇل خالقلار حاقىنداعى ساقلانىب قالغان خەبەرلەرنى جىيىب
كۆرسەتىب تۇرۇرغا كېرەك؛ شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخقا ئاچىق مەعلۇم
بولغان ھۇنلار حاقىندا بىر ئاز توقتالىب ئۆتەبىز.

— قتاي مەنبەعلەرىن نقلاب تىكشىرگەندىن سوڭىندا
ھۇنلار. ھۇن حالقىنىڭ قتايلار «ھيونغ — نو» دىب يۈرگ-
ۈزگەن حالقلار بىلەن بىر بولغانى ئىسبات ئېتىلدى. عەيسادەن
ئۈچ يۈز يىل ئىلگەرى قتايداعى سارى يىلعانىڭ شىمالىندە ھيونغ — نو
ئۇرداسى تۈزۈلە؛ بىر واقىتلاردا بۇ ئۇردا قتاي بىلەن سوعىشقا
كىرىشىب، شۇل كۆرەش ئارقاسىندا ھيونغ — نولار ئاراسىندا بارسىن
بىرلەشتىرىب كۆرەشنى ئالىب بارۇرلىق بىر ئارگانىزاتسىيە ياسالىب:
بۇ ئۇردا بىر كۆچمە دەولەت رەۋىشىنە كىرە؛ لاكىن مىلاددەن
ئىلك 50 يىللاردا بۇ ئۇردا باشكادان تەحلىل ئېتىلىرگە باشلاب،
ئۆز ئارا كۆرەش باشلانىب ئىككىگە ئايرىلا. تابىعى، بۇ ئىشكە
شۇل زاماننىڭ مەدەنى قتاي ئىمپېرىيەسىنىڭ دىپلوماتىيەسىندە زور
خىزمەتلەر كۆرسەتىلدى. بۇ بۆلۈنگەن وە زەعىفلەنگەن حالققە ھەم
قتايلار، ھەم كۆرشىلەرى تونعوزلار شىبكىللى شىمال حالقلارى ھۇجۇم
قىلاباشلادىلار. سوڭرە شۇنىڭ ئارقاسىندا ھيونغ — نولارنىڭ بىر كىسەگى
عەربكە تابا كىتىب ئارال دېڭگىزى بويلارىنا بارىب مىلاددەن 90
يىللار سوڭ ئاعىن قونىشىب، بىر زور ساحرا دەولەتنى ياسادىلار.
نىھايەت بۇلار دۆرتىنچى عەسىردە تاعىندا تۇرنلارندان قوزعالىب
عەربكە تابا كىتدىلەر. يولدا ئۇچراعان كۆچمە تۈرك حالقلارىن

ئېلىرتىب بويسۇندرىب، تاعىن كۆچەيدىلەر. ئېندى بىز بۇ ھيونغ
— نولارنى 372 يىلدا روما وە يونان مەنبەعلەرىندە «ھۇن» ئىسمى
بىلەن ئېيدىل يىلعاسى بويىندا ئۇچراتابىز. ئەمما ھۇنلار 375 يىلدا
عەربى ياوروپاغا ھۇجۇم قىلالار. بارا تۇرا ھۇنلار ياوروپادا باش-
لى عۇنسىر بولىب كېتەلەر، مەشھۇر عەربى روما ئىمپېرىيەسىنىڭ
يىقىلىشىندە زور ياردەم ئېتەلەر. بۇ ئۇردانىڭ ياوروپاداعى بىيىك
زور حاكىمىيەتى 433 يىلدان ئالىب 454 يىلعە قەدەر حۆكومەت
سۈرگەن ھۇنلارنىڭ ئاتىللا ئىسىملى خانلارى زامانىندا بولا.
بېلگىلى، بىزگە ھۇنلارنىڭ تەفسىللى تارىخلارى كېرەك توگىل؛
بىز بۇ مەسىلەدە يازابىز ئېكەن بارى نىچىك ئېتىب تۈركلەرنىڭ
شەرقى ياوروپاغا كېلىب چەولارىن وە ئاۋارلارنىڭ ئاندا قالدىرعان
ئىزلەرىن بىلەرر ئۈچۈن گىنەدر. تابىعى، ھۇنلارنىڭ شەرقى ياوروپاغا
كېلىب چىقىب، ئانىڭ جەنوبى ساحرالارىن تۇترۇلارى ئارزىيەدان
تۈرك حالقلارىنىڭ كېلۈونە زور يول ئاچدى وە ھۇن ئۇرداسى
ئۆزى بىلەن بىرگە باشقا تۈرك قەبىلەلەرىندە ئالىب كېلدى. مۇندان
چىعا تۇرعان نەتىجەلەرنى سوڭىندان كۆرەبىز.
ھۇنلارنىڭ تۇرەۋشى، ئۇرۇغ — پاترىيارحات تۇرمۇشى دېگەن
ئىدىك؛ ئاۋارلارنىڭ دەولەتلەرىدە، باشقا كۆچمە دەولەتلەر شىبكىللى تۇلىق؛
باشقا جىبرلەر ئىزلەب كۆچىب يۈرگەندە، باشقا كۈچلى حالقلار بىلەن
ئۇچراشقاندا كۆرەشۈ ئۈچۈن ياسالعان بىر ئۇيۇشماعىنا ئېدى. شۇنىڭ
ئۈچۈندە، ھۇنلار ياوروپانى ئالىب، ئۇردادا كۈن كۆرۈرگە ئۆگماي
ماجارستان وە جەنوبى روسىيە ساحرالارىن ئىبشال قىلعاچدا تارالدى؛
ھۇن دەولەتى ئۆزىنىڭ ياسالعان ئۇرۇغ وە قەبىلەلەردەن عىبارەت
بولعان عۇنسىرلارىندە تەحلىل ئېتىلىب بىتدى؛ لاكىن دەولەت بىتسەدە،
ئۇل حالق قالدى. ئەمما باشقا ئىسىمدە سوڭىندان تاعى تارىخ سەحنەسىنە
كىلىب چىقدى؛ شۇل حالقدان، باشقا سەياسى ئۇيۇشما ياسالدى.

هونلار كوچمه تزكلهر ئۈچۈن مه-

هونلارنىڭ تۇرمۇشى: خسوس بولغان (تيپيچنى) تۇرمۇش وه
عهدهتكه ماليك ئيدىلهر. بو تۇرمۇشنى بلو يز گه تاتار خالقن
باساودا عۆنسرلق رولن ئوته گهن باشقا تۈرك خالقننىڭ تۇرمۇشن
ئا كلاوغا زور ياردهم ئبهچهكدر. بز بو ئورندا هونلارنىڭ
تۇرمۇشن ئوزبز تهسوير قلرغا ئازابلانمىيهه، شول زامانلاردا
يازغان روما مۆئهرريخى ئامميان مارسهلين ديگهن كشنىنىڭ
ئهسهرىنىڭ بر ئورنن تهرجمه قلب ئوتهبز. بو كيسهك بزگه
ئاچق بر تهسوير بيرهچهكدر. لاكين بو كيسهكنى ئوقۇغان
چاقدا مارسهلين نىڭ پسيخالوگييهسىنادا كرب چىقارغا كيرهك:
ئول رومالى بولغانغا كوره هونلارغا ئيفرات ئاچولانب ئالارنى
واتاننى جيمروچى سيفاتى بلهن تهسوير قلا:
«هون قهبيلهسى حاقىدا بۆرۆنغى يازوچىلار بيك ئاز بلهلهر:
هونلار ميوتيه سازلىقىنىڭ (يهعنى ئازاق دىگىزىنىڭ) شيمالى بۆز
دىگىزى ياغىدا ئوروب، ئوزلهرىنىڭ رغبلىقلارىنداچيكدهن چىققانلار.
ئالار، بالا توغاچدا ياشاقلارن ئوتكن پچاق بلهن يارغالىلار. (1)
موني ئالار ياشاقلارىنا ساقال چىقماسن ئوچن ياسيلار. شونىڭ
ئوچن هونلار ئۆمر بويى ساقالسز يهشيهدر هم ئالار ئيفرات
قييافهتسز بولب، پچترلگهن كشىلهرگه ئوخشاب قالالار. (2)
ئالارنىڭ ئهعزالارى موسكوللى هم ئازا، موينلارى قالن؛ ئوز-
لهرىنىڭ تۇسلىرى عهجايب يهمسز هم قورقنج، شونىڭ ئۈچۈن ده

1) مۆندان پالينيزيه وهحشيلارنداگى شيكللى تاتو ئيروفكا مۆراد بولسا كيرهك.

2) رومادا ئهووهل زامانلاردا، شهرقداغى تۇسلى حهرام ئاغالارنى - قۆللار بولغان. مارسهلين هۆنلارغا ساقال چقماونى شوندان كو- رسهده، حهقيقهتده ئالارنىڭ بو ئشلهرى بارى مانغول-تۈرك جنسندهن كيلگهنلكلهرندهنگنهدر.

ئالارنى ئيككى ئاياقلى جرتقچ حهيوان ديب بلرگه، ياكى قابا
رۇوشده يونب ياسالغان، كوبر باشلارىنا قوپۇلا تۇرغان سن
(چوربان) ديب بلرگه مۆمكين. شولاي قييافهتسز بولسالاردا،
ئالار شون قهدار چىنىقانلاركى، ئادهمگه مهخسوس حهزرلهنگهن
پشكهن ئاشقادا ئالار مۆحتاج توگللهر. ئالار قردا ئوسه تۇرغان
ئولهنلهرنىڭ ئامرلارى هم تۇرلى حهيوانلارنىڭ ئيتلهرى بلهن
توقلانالار. ئالار چى ئيتنى ئاستلارىنا سالب ئاتقا ئاتلانالاردا،
شوندا جىلنب ئاشيلار. ئالار بر واقتدادا بر تۇرلى بينا تچىنده
كرب تۇرميلار. بهلكى ئالار قهبرگه كرودهن قاچقان شيكللى،
بۆرتلار ياراتميلار. ئالاردا حهتتا قامش بلهن قاپلانغان چادردا
يوق. ئالار تاولاردا. ئورمانلاردا. كوچب يۆريلهر، يهشدهن ئوك
سووققا. ئاچلق وه سوسزلققا چدارغا ئوبرهنگهنلهر: ئالار تهنلهرن
كيندر يه نيسه ئورمان تيچقانلارنىڭ تيرسندهن تككهن كييم
بلهن قاپليلار: ئالاردا ئۆيدهه كييه تۇرغان وه كشلك كييم
ئارا سندا ئايرما يوق: بر كيگهن كييمنى ئالار ئالانب ئوزب
بتكهنچى ئۆستلهرندهن سالميلار: باشلارن ئالار كهكرى بۆركلهر
بلهن قاپليلار، ئهمما ئوكلى ئاياقلارن كهجه تيرسى بلهن. ئالارنىڭ
ئاياق كييملهرى بر تۇرلىده قالبقا سالنب تڭگلهنگهنگه كوره،
بۆرگهنده ئادملارن ئوڭايسزلاندرا؛ شونىڭ ئۈچۈن ئالار (هونلار)
جهيدولى سوغشقا باراميلار. ئالار ئاتلارىنىڭ ئۆستىنده ئوسب
چققان ئۇسلى: ئالارنىڭ ئاتلارى ئازا بولسالاردا، ئهمما ئۆسكه
يهمسزلهردر: ئالار ئات ئۆستىنده خاتنلارچا ئوترب ئوزلهرىنىڭ
عهدهتدهگى مهجبۇلهرن ئوتيلهر، كۆن - تۆن ئالارئات ئۆستىنده؛
شوندا ئالار ساتو، ئالو، ئاشار، ئچو بلهن شوغۇللانالار هم
ئاتلارىنىڭ موينلارىنا ياتب شول قهدهرلى قاتتى ئۇقلى ئالالاركى،
شوندا ئۆڭنده كورهلهر؛ ئالار جييلب كيكهشكهن چاقدادا، ئات

ئۈستىنتە مەجلىسنى ئۇنكەرەلەر. ئالار پاتشانىڭ قانى ھاكىمىيەتىن بىلمىلەر، ئەمما ئۇزلەرنىڭ ئاق ساقاللارىنىڭ بىر سۆزىنە بويسۇنالار، بولدا ئۇچراغان بۈتۈن نەرسەنى جىيەرەلەر. بەعزى واقىتدا ئالار بىر بىر نەرسەگە ئاچولانىب ئىيتىب سوعىشتا كىرىشەلەر: ئالار سوعىشقا عەسكەلەرىن چۈى (كلىين) رەوشىندە تۈزۈب كىرىشەلەر ھەم ,شول نوق واقىتدا بىك يامان تاوش چىقارىب قىچقىرالار؛ ئالار بىك جىگىل وە (سوعىشدا) تىز ھەرەكەتچەن: سوعىشقاندا ئالار ئۈب تۆمال تارالىب كىتەلەردە، بىر تەرتىب بىلەن تىزلىمىچە، ئەلى بىر جىرگە ئەلى (دۇشمانىڭ) ئىيكىنچى جىرىنە ھۇجوم قىلالار، وە دۇشمانىنى يامان كوب ئۆتىرەلەر. . . . . ئالار بىك ياخشى سوعىشچىلار دىب ئاتىلىرعا ھاقلىلار، چۈنكى ئالار سۆيەكدەن ياسالعان بىك ياخشىلاب ئۇچلانعان ئوقلار بىلەن جىراقدان ئۈرب سوعىشالار. سۆڭرا دۇشمانعا ياقىن كىلىب ,زور بىر عەيرەت كۈرە-سەتىب قلىچ بىلەن سوعىشا باشلىلار ھەم ئوزلەرى دۇشمانىڭ ھەملەسىندەن تايىلىب ,شول واقىتدا ئوق ئات ئۈستىندە ئوتىرا ئالماسىن ھەم جەبەو كىيە ئالماسىن دىب دۇشمانعا تارقان ئىرعىتالار. ئالارنىڭ بىزنىڭ سوقالامى ھەم بىر كىمدە ئالاردان سوقاعا قول تىيىرگەن كىشى يوق. مەعلوم بىر ئورا ئۇرعان ئورنىمز، يۈرنىمز، زاكونىمز، ئوتراقلى ئورمۇشىمز، ئالار نەق مەڭگىلىك قاچاقلار شىكللى ئىيرمە (كىيىبتكە) لەرى بىلەن كۈچىب يۈريلەر: ھەم ,شول ئىيرمەلەردەكۈن كىچرەلەر. شوندا ئالارنىڭ خاتىنلارى ئالارنىڭ قىزعانچ كىيىملەرىن تىگەلەر، ئىيرلەرى بىلەن ياقىنلىق قىلالار، ,زورايعانىنى بالالارن تۇيەرالار. ئالارنىڭ بىرسى ... قايدا ئۈراسىڭ دىگەن سۆئالگە جەواب بىرە ئالمى: ,شول بىر جىردە ئانا قارنىندا بارتىلعان، ئاندان براقتا تۇعان، وە ئاندا

براق جىرلەردە ئۈسكەن . . . » - مۇنە روما تارىخچىسىنىڭ ئاچو بىلەن ھونلارنى تەسويرى شوندا تەمام بولا.

لاكىن ئەزلىك تۆرمۈشتا ئۆيرەنگەن روماز يىالبستىنا ,بو خالق ئىيەرات قزق وە قرعى تۇيۇلعان، ,شونىڭ ئۈچۈن ,ئول ئالارنى يەمىز بوياولار بىلەن تەسوير قلا. ئەمما مۇندا ئالارنىڭ كوچمە خەياتى وە سەياسى تۈرمۈشلارن تەسوير توعرىدىر. لاكىن ھونلارعا بارعان روم ئىلچىلەرندەن باشقالارى ,شول ئوق ھونلاردە ھۆكۈم سۈرگەن ترو ع - پاتريارخات تۈزۈلىشىن، ئالارنىڭ كوچمە خىيانلەرن تەسوير ئىتسەلەردە، ئالاردا ئەرتىب وە ياخشىلقلارنىدا ئۈزۈتمەيلار وە ھۇنلارنىڭ مەدەنى ياوروپانىڭ ئىچىنە كرىب ئورا باشلاو بىلەن مەدەنىيەتنىڭ بەعزى ياقلارن ئالا باشلاونىدا ئەيتىب كىتەلەر. مەسەلەن، ئىيستانبولدان ھونلارعا ئىلچى ,بولىب بارعان پرىسك ئىيسىملى بىر عالىم پاننونىيەدە، خىزرگى ,توكاي شەھەرى ياقىندا ھۇنلارنىڭ خانلارىنىڭ ئورا ئۇرعان جىرىنە بارىب جىيەرەك بىر ئاول كورە: ئورتادا ئاعاچدان سالنعان بىر ساراى ئورا: ,بو يۇرتدا ئاتىللانىڭ خاتىنلارى ھەم خزمەتچىلەرى ئورالار: ئاولدا بۈتۈن يۇرتلار ئاعاچدان وە بالچقدان ياسالعانلار. بارى مونچالارعنا بىر روما مۇھەندىسى تارافىندان تاشدان سالنعان بولعان، مۇندا بۈتۈن ياوروپادان ئالنعان مال جىيلعانعا كورە، زىننەتلى وە تانتانالى تۈرمۇش ھۆكۈم سۈرگەن. ھۆكۈمەت سوروچى سىنف، خان، قەبىلە باشلىقلارىنىڭ يۇرتلارندا قىيمەتلى پالاسلار، ئالتىن - كۆمۈش ساوتلار، ھەتتا ئىنجى بىلەن زىننەتلەنگەن ئىيەرلەر ھەم باشقالارنىدا پرىسك كورگەن. ,شولاى بولسادا، خان ئوزى ھونلارنىڭ بۈتۈن قەبىلەلەرنىڭ باشلىقىستىنا بولۇون ئۇنۇتماعان بولسا كىرەك، ئاعاچ تاباق - ئاندان ئاشاعان ھەم عادى ھون كوتوچىسى شىكللى كىينگەن بولعان. ئاتىللا ترو ع

باشلقلارى ئوزىنىڭ ئروغىنا حوكوم ئىتكەن رەوشدە حوكوم ئىتە تورغان بولغان.

ئاۋارلار.

ھونلار بوران ئوبناتىپ شەرقى ياوروپادان ئوزوب، غەربى ياوروپاغا بارىب كرىب بر زامان تورغاچ، ھەر بر كوچمە تورك ئويوشمالارى شيكللى سوڭرا ئاتقن قەبيلەلەر وە ئروغلارغا بولنىب بتدىلەر. لاكين ئاۋار بنەرـبنمەس ئىدىل بويىنا، شول ئوق كاسپى قاپقالارىندان 667 نچى يلدا يەنە بر خالق كيلب چقدى؛ بۇلار «ئاۋارلار» ئىدى. بۇلارنىڭدا تورك بولوۋن بەعزى عالىملەر دەعوە قىلسالاردا، حەزرگە قەدەر بو مەسئەلەدە بر فيكرگە كيلنگەنى يوق. لاكين بۇلارنىڭ تورموشى شول ئوق تورك قەبيلەلەرىنىڭ تورموشلارى تۇسلى، باشلقلارى «خاقان» ديب ئاتيلار، شولاي ئوق ئروغ ـ پاتريارخات حەياتى بلەن كون كورەلەر ئىدى؛ ئاۋارلارنىڭدا، ھونلار شيكللى ئوق، كوبرەك حەرەكەتلەرى غەربى ياوروپادا، بالقان يارم ئاتاوندا، دوناى بلەن دنيستر يلغالارى ئاراسندا بولدى.

حەزەرلەر وە بۇلغارلار.

5 — 6 نچى عەسرلاردا ئازيەدان تورانى تورك قەبيلەلەرى شەرقى ياوروپاغا كيلب چەب تورسالاردا، ئالارنىڭ كوپنىسى واقتلىغنا حوكومەت ياساب تورب، سوڭرا ئارالب بتب، باشقادان تيكنىنچى ئيسم ئاستندا برلەشب توردىلار. لاكين شوشى تورك بەئيسە تورك لەرگە قەردەش بولغان كوچمە خالقلار ئاراسندا تاريحدا ئوچنچىسى ئيز قالدردىلار. شولارنىڭ برسى حەزەرلەر، ئيكنچىسى ـ بۇلغارلار، ئوچونچىسى ـ ماجارلاردر. بۇلارنىڭ شەرقى ياوروپاغا قايچان كيلب چقولارى مەسئەلەسندە تورلى، بر برسنە قارشى بولغان فيكرلەر سويلەنە؛ بزگە بو، چن ـ چن ئارخيئولوگيە مەسئەلەسى موھيم توگل، شونىڭ ئوچن بز حەزەر وە بۇلغارلار حاقندا تيكشاتيم

بولغان فيكرلارنى ئيتب بو سيستيماغا سالب، سويلەب ئوتەبز. بو ئيكى خالقنىڭ تاريخى، ھونلار وە ئاۋارلاردان سوڭ كيلگەن خالقلار ئىچندان ئايرلا: ھەم بۇلغارلار ھەم حەزەرلەر ئيكنچىسىدە شاقتيغنا ياشەگەن مەدەنى دەولەتلەر ياسى ئالدىلار؛ بونىڭ سەبەبىدە، بو خالقلارنىڭ بورونغى زامانىڭ سەودە يولى ئوستندە ياتولارىدر. بۇلار ئارقالى ئوتكەن مال، سەودەگەر بولرغا مەدەنييەت كرتكەن ھەم كوچمە توركلەرنى ئولتراقلى ياشاب، دەولەتدە تەرتيب ياشارغادا سەبەبچى بولغان. شول سەبەبلى بو ئيكى تورك خالقىنىڭ تاريخلارى بوتن ئينسانييەت تاريخى ئوچن موھيم بولغانى شيكللى، تاتار تاريخى ئوچندە موھيمدر. بۇلارنىڭ تورغان تورنلارى سوڭرا تاتار خالقىنىڭ تورغان وە ياشەگەن تورنلارندا ئيدى؛ بردە شبھەسز، بو ئيكى تورك ئويوشماسى تاتار خالقى ياساودا عونسرلق رولنى زور ئويندى.

حەزەرلارنىڭ جيرلەرى.

حەزەرلارنىڭ توب جيرلەرى ئيدل يلغاسىنىڭ توبەنگى ئاقومى ئيدى. بورونغى زاماندا ئيدل يلغاسى ئازييەدان كيلگەن سەودەگەر وە باشقا خالقلارنىڭ ياوروپاغا، ياوروپادان كيلگەنلەرنىڭ ئازييەگە كيتب يورى تورغان يوللارى ئيدى. بورونغى شەرقى ياوروپانىڭ يوزون ساحرا، چوللەرى. بالنا، يەتاق كرمەگەن سازلامقلار، ياتقاقلار بلەن تولغان ئورمانلارى ئاراسندان يورى تورغان يوللار يوق ئيدى. شول جيرلەردە قراغى كوچمە تورك قەبيلەلەرى، ئورمانلاردا ئيسە فين خالقلارى تورالار: شونگا كورە سەودەگەرلەر ئوچن قورى جيردەن يوروقور قيينلىقدا ھەم مالنى قورى جيردەن يورتو قيممەتكە توشەدر ئيدى، شول سەبەبلى سەودەگەرلەر ئەللە نيچە كوييمە بلەن ئيدل ئوستندە يوريلەر ھەم دوشمان ھوجومندەن ساقلانب تورغانلارى بلەن برگە قورالى ساقچلارداغا ئالار ئيدى.

هەربر پاتشالقنڭ جېرنڭ چيكلەرى زامان ئوتووى بلەن
ئالماشنب تورا. شونڭ ئوچون خەزەرلەرنڭ جېرلەرى دە ئەلىبر دىرايا
ئەلى كچرە يب تورغان. خەزەرلەرنڭ ئېتك قووەتلى ئېيك، زور واختلارى
8 نچى عەسر نڭ ئورتالارى هەم 9 نچى عەسرلاردر.
بوچاقدا ئالارنڭ چيكلەرى جنوبدە كافكاز تاولارنا
بارب ترەلە. عەربدە ئۇل زاماندا ئسلاۋيانلار تۇرا
تورغان دنيپر بلماسىنا بارب جيتب. قرم يارم ئاتاونڭ كوب جېرلەرى
خەزەرلەر قولندا بولغان. بارى تيك قارادينگز ياقاسنداغى بەعزى
شەهەرلەردە گنە گرېكلەر (روملار) تورغانلار. شيمالدە ئالارنڭ
جېرلەرى جايق بلماسىنا بارب جيتب. ئېدل بلماسىنڭ ئورتا
ئاغمندا بولغان بولغار، تورکلەرنڭ جېرلەرى بلەن چيكدەش بولغان.

خالق — خەزەر ئېلندە خالق تورلى جنسدەن ئېدى. كافكاز
تېرمسندە كافكازداغى خەزرگى چەچەن، لېزگين كوك تاو خالقلا-
رنڭ بابالارى تورالار. بولغار ئېلندە تاتا خەزرگى سارا ناو گوبېرناسى
تېرمسندە گى تورمانلق جېرلەردە فين قەوملەرى تورغانلار.
خەزەر ئېلندە كيلمشەك عەرەب، ئېران سەودەگەرلەرى دە تورالار.
لاكين مەملەكەتدە توب ئاسل دەولەت ياساب تورو چىلار خەزەر ئېسمندە
يورتلە تورغان تورك خالقى بولب، شولاى ئوق خەزرگى جەنوبى
روسيەنڭ ساحرالارندە كوچب يوروچى تورلى ئېسملى توركلەردە
خەزەرستاندا بولغان.

خەزەر دولەتى حاقان.

عەيسەدەن سوڭ بيش يوزونچى يللاردا ئوق
خەزەرلەر دەولەت ياساغانلار. ديمەك ئالار
بر تورلى زاكونغا — عادەتكە بويسنغانلار،
عەيبلى كشلەرنى حوكم ئېتەر ئوچون قازىلارى حاقنى ساقلار ئوچون
عومومى عەسكەرلەرى بولغان.
دەولەتنڭ باشى هەم ئانى ئېدارە ئېتوچى نەسلدەن نەسلگە

بولب كيلە تورغان بر پاتشالارى بولب، ئانى خەزەرلەر باشقا
تورك ئېللەرى شيكللى ئوك «حاقان» ديب يورگەنلەر؛ بوتون عەسكەر ئاتا
تايىمى، بوتون تورەلەرنى ئۇل قويا. ئۇل سولح ياسى، سوغش ئېعلان
قلا. حاقان ئوزى ئېدل بلماسىنڭ ديڭگزگە قويا تورغان ئورنندا
سالنغان ئېدل ئېسملى شەهەردە تورا. شوندا شەهەرنڭ بر كيسەگندە
بر ئاتاودا ئانڭ سارايى بار ئېدى. دوشمان هوجوم قىتكەندە حاقاننى
ئوترمەسلەر بەلكە تزتب ئالماسلار، ديب قالن، بويك قويما بلەن
سارايىنى ئەيلەندرب ئالغان. شول قويمانى ساقلاب ئاندا ئون
ئيكى مڭ عەسكەر تورغان. حاقان باشقا تورك پاتشالارى كوك كوب
حاتن ئالا. عەرەب سەياحلارنڭ ئېيتووچە ئانڭ ئيكاحلى، ئوزنە
بويسنغان تورلى پاتشالارنڭ قزلارندان عيبارەت بولغان يگرمى بيش
حاتنى بولغان ئېمش.

حاقان بولو ئوچون بايلق شارت توگل. ئالار، مەعلوم بر نەسلدەنگنە
كيلو شارت بولغان. بر واقتدا كومەچ بلەن سەودە قلب يوروچى مالاينڭ
حاقانلار نەسلندەن كيلگەنگە كورە حاقان بولغانلغن سويلىلەر.
حاقانلارنى خالق بيك حورمەت ئېتە، چونكى ئۇل ئالاردان
شوملانا وە بيك قورقا تورغان بولغان. حاقانلار بردە تشقا، شەهەرگە
چعب يورميلەر. بيك سيرەك واقتلاردا غنا چارعا تورى كيلسەدە
خالق ئوچراعاندا ئانگار تابا قاراو يارا ماغان ئش حيسابلانغان،
ئۇل ئوتب كيتكەنچى سەجدە قلب جيرگە ياتب قالالار. هەتتا ئولگەن
حاقانلارنڭ قەبرلەرى يانندان ئوتكەندە ئاتدان توشب، زيارەت
كوزدەن يوغالغانچى جەيەولەب بارالار ئېدى. حاقان سوغشقادا بيك
سيرەكنە بارا. بارغاندا ئارباغا ئوترب كشى كورمەسن ئوچون
باشىنا يفكدەن ئارا بورك كەيب يابنا تورغان بولغان.

شولاى بولسادا خەزەر ئېلندە حاقانغا قارشى ئېختيلاللار چعب
تورغان؛ بەعزى واقتلاردا حاق جيلب كيلب ئانڭ ئوترلوون تلەب

هۇجوم ئېتىپ ئالىي،ئۆتۈپ ئۆتتۈرە،تۇرغان بولغان. ئىلگە بولغان هەر
بر ئۇخشايسزلىق، ئاچلىق، مۇوە فەقىيە تىنز سوغش، ئۆلەت كۆك
بەختسز لكلەرنى خالق خاقاندان كۆرۈپ شوندى واقتلاردا خاقاننى
ئۆشۈرگەنلەر ياكى ئۆتۈرگەنلەر. ئۇمومەن خەزەر خالقى بر خاقاننى
فرق يلدان ئارتىق خۆكۈمەت سۈرۈرگە ئىمرىك بىرمەگەن: ئالارنىڭ
فيكرىنچە بركشى فرق يلدان ئارتىق پاتشالق سۈرسە ئانىڭ
ئەقلى بنەدر ئىدى.

خاقاندان قالا مەسلەكەنىنى ئىدارە ئېتوچى تورەلەر.

بر وەزىر ،بولىب ئانى «خاقان بەك» دىب يۈر-
گەنلەر. خاقان ئۆزى ئىدارە ئشلەرىنە كوب قاتىشمى. پاتشالق ئشلەرن
،شول خاقان بەك ئىدارە قلغان. ئانىڭ خاكىمىيەتى بيك ،زور
،بولىب ئىختىلال چعب خالق خاقاننىڭ ئۆشۈرلۈون سورااعان واقتدا
،شول ئوق خاقان بەك خاقاننى خۆكم ئېتە. گۇناھلى بولسا ئۆشۈرە
بەئىسە خالق قولئنابيرە گۇناهسز تابسا خالقنى قۇوب تاراتقان.
خاكىمىيەتنى ،شول قەدەرلى ،زور بولسادا، خاقان بەك پاتشانى
خۆرمەت ئېتە، خاقان يانىنە كرگەندە يالان ئاياق كرب سەجدە قلب
يانا، بارى تيك خاقان رۇخسەت ئېتكەچكنە ،تورۇب ئانىڭ يانئنا
سۆيلەشە، كيگەشە ئېدى.
،ئوتۈرپ ئش خاقىدا سۆيلەشە، كيگەشە ئېدى.
بەنە «كەندر خاقان» دىگەن خاقان بەكنىڭ بولشچىسى قول ئاستىدا ئىن
بر تورە ،بولىب ،ئولدا خاقان يانئنا كرە ئالغان. «،ئول ئېيشە» قاتلى ئاغن
بر تورە ،بولىب. ،ئول ئىلنىڭ ئەسكەرى كۆچلەرى بلەن قوماندا ئېتكەن.
،زورشەهەرلەردە خاقاننىڭ ئۆللارى ياقن قەردە شلەرى والى (گوبەر-
ناتر) ،بولىب ئىدارە قلب تۇرغانلار.

—ئىلنى هەر باقىدان دۇشمان چولغاب
ئالغان. ئارىيە دان كيلب چقارغا تۇرغان

ئەسكەر.

تالەلەنى قەدەر تۆزۈك خالقلارى هەر واقتدا خەزەر
مەملەكەتن قورقوغا سالب تۇرغانلار؛ 9 نچى ئەسردەن ئالب
نەرمەنلەر كۆيمەلەر گە،ئوتۈرۈب. ئىدىل بلەن تۇشب ئىلنى تالاب
بۇزگەنلەر: 8 نچى ئەسرلەردە، روسلاردا خەزەرلەرگە قول ئاستىدا
بولغانما هامانئ ئىختىلال قوزغاتب تۇرغانلار؛ دون. ئىدىل بلەن دنيپر
ئارالارندا ،ئول واقتلاردا ماجارلار (ۋېنگرلەر) دە هامان خەزەر ئىلنئنە
هۇجوم ئېتكەنلەر: مۇسلمان خەليفەلەرنىڭ ئەسكەرلەرى دە كافكاز
تاولارن ئۆتۈب خەزەر ئىلىن باسب كررگە ،ئومتلب تۇرغانلار؛ ،شول
سەبەبلى خەزرلەر ،زور ئەسكەرى قۇوەت ئۇتارغا مەجبور
ئېدىلەر. ئالارنىڭ خاقاننى ساقلى تۇرغان ،ئون ئيكى مڭ خاسسە
ئالايى (گواردىيە) لەرندەن باشقا چيت خالقدان ياللانغان، هەر
واقتدا سوغشقا خەزر تۇرغان ،ئون مڭ ئاتلى ئەسكەرلەرى
،بولغان؛ ،بو ئەسكەر قلچ، ئوق، سۆڭگى، قالقان بلەن قورالانغان
بولغان. تاغن هەر بر باي كشى ئۆز مالئنىڭ سانئنا قاراب ئات
بيرب كيينەرب، ئازق بلەن ئەسكەر بيررگە مەجبور بولغان.
خەزەرلەرنىڭ ئەسكەرلەرندە نيزام، تەرتىب بيك قۇوەتلى
،بولب، سوغش سافندان قاچقان كشىلەرگە بيك قاتى جەزا
بيرلگەن: لاكين شولاى بولسادا چيت ميللەتلەردەن ياللانغان
ئەسكەر كوب واقتدا ئىختىلال چقارا، خۆكۈمەتنىڭ سۆزئنە
قارشى كيلگەن.

خەزەر ئىلئنە چيت خالقلاردان بيك
كوب سەۋدەگەرلەر كيلب تۇرغانلار. بو

خۆكۈم:

سەۋدەگەرلەرگە هەر تۆرلى ئوڭايلقلار ئشلەرگە خۆكۈمەت بيك
ترشادر ئېدى. خالق بربرسئنە خاقسزلقلار ئشلەمەسن، بربرسن

رەنجىمەسن ئۈچن جەزەر دەولەتنى خوكوم (سود) ئشئنە بيك ئەھەممىيەت بيرب ئورراق شەھەرلەرنە مۇمكين قەدەرلى تۈرلى دين ئەھلىدەن بولغان ياحشى قازىلار قويارغا ترشادر ئيدى. مەسەلەن، جەزەر حاقاننىڭ تۇرغان شەھەرندە ئيكى مۇسلمان، ئيكى حرىستىيان، ئيكى يەھود، بر مەجوس قازىين بولغان. مۇھيم مەسئەلەلەر چققاندا ئالار جىلب، كيكەشب خوكوم ئيتەلەر، حەل ئيتە ئالماسلق مەسئەلەلەر بولغاندا مۇسلمان قازىينىڭ سوزنچە حۆكۆم قلغانلار. حاقان بەك حوكوم ئشئنىڭ نيچك بارووى حاققندا هەر واقتدا حەبەردار بولب تورا، ئانىڭ ئيلچىسى قازىلار يانئنا كيلب كيتب يۆرى تۇرغان بولغان.

8 نچى عەسرگە قادەرلى جەزەرلەرنىڭ
دين — كوبرەگى بۆرۆنقى تۈرك دينى بولغان

شامان دينندە ئيدىلەر. 7نچى عەسردان ئيعتيبارەن جەزەر ئيلئنە سەودە بلەن تۈرلى دين ئەھللەرى كيلە باشلاغان. سەودەگەرلەر بلەن تۈرلى دين حالقلارئنىڭ عالىملەرى كيلەلەر؛ ئالار جەزەر حالقى ئوز دينلەرئنە تۆزەيلەر ئيدى. ئبوزامانلاردا جەزەرلەرنىڭ ئورور شەھەرلەرندە دين حاققندا مۇنازەرەلەر بولا. هەركم ئوزئنىڭ دينى قۇوەتلەب ئوتئوقلار سۆيلى، حاقانلار دين مەسئەلەلەرئنە ئەھەمميەت بيرەلەر، ئوزلەرندە ئشول مۇنازەرەلەرنى تڭلىلار ئيدى.

7نچى عەسرنىڭ ئاحرلارندا عەرەب مۇسلمان حەليفەلەرئنىڭ قۇوەتلى چاقلارى ئبولب، مۇسلمانلار كافكاز تاولارن ئوتب عەسكەرلەرى بلەن كرب جەزەرلەرنى ئيسلام دينئنە ئوندەر ئۈچن ديگەن ئبولب، ئالارنى وە ئالار ئيشغال قلب تۇرغان شىمالى كافكاز هەم ئيدل بويئن ئوزلەرئنىڭ سەودەلەرئنە بريسنەر ئۈچن سوغشالار ئيدى. بر واقتدا 8 نچى عەسردە جەزەرلەر مۇسلمانلار قاراقندان جيكلب، مۇسلمان دەولەتلەرى بلەن دوست تورو ئارقاسندا سەودەنى ئورراتو فيكرى بلەن جەزەر حاقانى مۇسلمان دينن قابول ئيتكەن بولغان.

8-9 عەسرلەردە حالق ئاراسندا ئيسلام دينى تارالغان. ئشول ئورق واقتدا، تۈرلى مۇسلمان، حرىستىيان ئيللەرندەن سۆرۆلگەن يەھوديلەردە دينگە ئبرك بيروچى جەزەرلەرگە كيلب سيينغانلار؛ هەم ئالاردا ئوزلەرئنىڭ دينلەرن حالققا تاراتورغا ترشقانلار؛ نيھايەت 8 نچى عەسرنىڭ ئاحرلارندە، بولان ئيسملى حاقان زامانسندا، ئبو حاقان يەھود دينن قابول ئيتب. 9 نچى عەسردە يەھود دينى جەزەرلەرنىڭ حۆكومەت ئيرلەرى وە ئەئيانى (ئاق سۆيەكلەر) تاراقندان رەسمەن قابول ئيتلگەن ئيدى؛ يەھودلەر بلەن قاتناشو جەزەرلەرنىڭ حۆكومەت سۆروچى سينفن مەدەنى ياقدان كوتەرگەن. جەزەرلەردە ئەدەبيياتنىڭ ئبولۇوى حاققندا حەبەرلەر ئاز، لاكين 10 نچى عەسردەگى حاقان يوسفنىڭ ئەندەلسەدەگى حسدى ئيبنى شاپروت ديگەن بر يەھود عالىمئنە يازلغان حاتى شوشى زامانغا قەدەر ساقلانب قالغان. حات يەھود تلندە يازلغان. تۈرك تلندە يازلغان ئەسەرلەر بردە قالماغان. جەزەرلەرنىڭ شەھەرلەرندە بالالار ئوقر ئۈچن مەكتەبلەردە بولغانى مەعلوم.

جەزەر مەدەنىيەتئنىڭ دەرەجەسى: — جەزەر حالقئنىڭ تۆب شۇغللەرى باقچاچلق، ئيگنچلك، حەيوان ئاسراو، سەودا بولغان. جەزەرلەر كوچمە تۇرمۇشدان ئاكاغئنا چئعب كيلەلەر؛ شونىڭ ئۈچن ئالار قش كۆنلەرندە شەھەر، ئاوللاردا تۇرالاردا، جەي بولغاچدا هەر كم ئوزئنىڭ باقچاسئنا كيتەلەر ئيدى. جەنوبدەرەك تۇروچى جەزەر حالقى بۇداى چەچە، بۆزۆم ئوترتا هەم باشقا جيمش ئاغاچلارى جيتشدرە؛ هەر

بر عائیلەنىڭ ئوزلەرىنىڭ بابالارىندان میراس بولوب قالغان جیرلەرى
بولادر ئیدى.

— حەزەرلەر سەودە ئوچون ئىڭ مەعقول هەم ئیسکەندەن
سەودە. بیرلی سەودە بوللارى بولغان ئوچ بلغا ئوستندە
ئوتترعانلار. ئالدا سۆیلەگەنچە حەزەرلەرنىڭ برنچى تورعان ئورنلارى
ئیدل بلعاسىنىڭ توبەنگى ئاعزمى بولوب، ئالار بو بول بلەن
حەزەر (كاسپى) دیگگزندەن كافكازنىڭ شەرقى جارلارى بویندان
مال كېتىرەلەر؛ ئیدل بلعاسندان باشقا ئازاق دیگگزنە ئاقب
چنعا تورعان دون بلعاسندا حەزەرلەر قولندا ئیدى. ئیدل بلعاسى
بوینچا كیلگەن مال دون بلعاسىنىڭ ئیدلگە یاقن كیلب ئاققان
ئورنندان توشرىلب، دون بلعاسى بلەن دیگگزگە چقب ئازاق
دیگگزندەن قارا دیگگزگە كوچب ئیسنانبولعا، ئاندان باشقا
ئیللەرگە جیبەرىلەر ئیدى؛ چیت ئیللەردەن كیلگەن مالدا شول-
ئوق یول بلەن حەزەرستاننى ئوتب شەرق ئیللەرىنە كیتەدر
ئیدى. ئیدل بلعاسىنىڭ بوعارعى ئاعزمنداعى ئیللەردەن
حەزەرستانعا بال، تیرى، جون، ماى شیكللى نەرسەلەر كیلە.
شولاى ئوق روسیەگە ناوعورد ئارقىلى كیلە تورعان ماللاردا
ئیدل بلعاسى بلەن كیترىلەدر ئیدى.

جایق (ئورال) بلعاسیدا حەزەرلەر قولندا ئیدى. ئورال
تاولارنداعى ئورمانلاردا توتلعان جەنلك تیرىلەرى، ئول تاولاردان
چققان ئالتن، كوموش باقر كوك مەعدەنلەر — هەممەسى دە
حەزەرستاننىڭ مەركەزىنە كیترىلب، ئانىڭ بازارلارندا ساتلالار.
حەزەرستاننىڭ ئوزندە بەعزى مال چقار ئیدى. ئول ئیسە
بالق، بالق ماىى بولوب حەزەرلەردەن ئالنعان بالق عەرەبى باوروپا
هەم روسیەنىڭ كیڭ بازارلارندا ساتلادر ئیدى. حەزەر
دەولەتىنىڭ ئیڭ زور كیلمرى شول سەودەگەرلەردەن ئالنما

تورعان بوشلبنادان عیبارەت بولعانما، حەزەر حوكومەتى مۇمكین
قادەرلى سەودەنى قوۋەتلەرگە، سەودەگەرلەرنى ئیلگە جەلب قلرعا
ترشادر ئیدى.

— بر مەملەكەتدە سەودا بولدى ئیسە،
شەهەرلەر. ئاندا شەهەرلەردە بولا. شەهەرلەر ئول
زامانلاردا سەودەگەرلەر تۇرۇر ئوچون، مال قویار ئوچون سالنالار؛
حەزەرلەرنىڭ ئەللە نیچە دیستەلەب ئولى هەم كیچكنە شەهەرلەرى
بار ئیدى.

ئیدلنىڭ حەزەر دیگگزنە قویا تورعان جەرگى ئەچترحان
ئورنندا «ئیدل» ئیسملى شەهەر بار ئیدى. بو شەهەر حەزەرستا-
نىڭ سەودە مەركەزى بولوب یاوروپا بلەن ئورتا ئازیەنىڭ زور
ئالش بیرش ئورنى بولعان. ئاندا ئەللە نى قەدەر مۇسلمان،
خریستیان، یەهود مەعبەدلەرى هەم مونچالارى بار. ئىڭ زور
بینا مەسجد جامیع بولوب، ئانىڭ مانارەسى حاقاننىڭ سارایىنا تابا
قاراب تورادر: بو شەهەردە زور بازار ئورنى بولوب، ئاندا
تورلى میللەتدەن بولعان سەودەگەرلەر سەودە قلب ئوتنرالار؛
ئاندا ئوبلەر كوبرەك بالچقدان هەم ئاعاچدان سالنعان بولوب
شەهەرنىڭ بر ئایرمراق ئورنندا كیرپچدەن یاسالعان كریپست
(قلعە) بلەن ئەیلەندرب ئالنعان. حاقاننىڭ تاشدان سالنعان
سارایلارى بولعان. باشقا كشلەرگە كیرپچدەن ئوى سالو یاساۋ
(مەمنوع) بولعان.

كافكازنىڭ حەزەر دیگگزى بوینىدا «دەربەند» شەهەرى
بلەن «ئیتل» شەهەرلەرى ئاراسندا «سەمەندەر» ئیسمندە یەنە
بر زور شەهەرلەرى بار ئیدى. بو شەهەر حەزەرستاننىڭ زور
ئیستیپەكامى بولوب شولاى ئوق هیند، ئیران ئیللەرندەن كیلە
تورعان سەودە كەروانلارىنىڭ توقتى تورعان ئورنى ئیدى. بو

شەھەر باقچا ئىچىنە يانىب تۇتترا. بۇرۇنقى زاماندا حەزەرلەرنىڭ پاتشالارى تۇرغان ئورن شوشى شەھەر بولغان. جابىق يىلغاسىنىڭ دېڭگزگە قويا تۇرغان ئورنىندا يەنە بر زور شەھەرلەرى بولۇب، ئانى «ساكسين» دىب ئاتىلار ئىدى. بو شەھەر ئازبىيەدان حەزەرستانغا هۇجوم ئىتەرگە تۇرغان كوچمە تۈرك قەبىلەلەرىدەن ئىيلنى ساقلار ئۈچۈن سالنغان كرىپىست (قەلعە) ئىدى. مۇندادا كوب مەسجىدلەر، زور باقچالار بار ئىدى.

بو شەھەرنىڭ ئورنى سالقنچاراق ئورندا بولغانغا، ئۆيلەرى بورەنەدەن بولۇب ئىچى كيىز بىلەن ئۆرتۈلگەن بولادر ئىدى.

حەزەرلەر تاغ ئىزىنىڭ ئىدل يلغاسىنا ياقىن كىلە تۇرغان ئورنندا روم ئۇستالارى كىلترتىب «ساركيل» ئاتلى بر شەھەر بىنا ئىتكەنلەر ئىدى. بو شەھەردە كرىپىست بولۇب ساركيل، روملار بىلەن حەزەرلەرنىڭ سەودە قىلا تۇرغان ئورنلارى بولغان.

حەزەر دەولەتىنىڭ شەب واقتى.

8 — 9نچى عەسرلار حەزەر دەولەتىنىڭ ئىڭ قووەتلى، شەوكەتلى چاقلارى ئىدى. بو زامانلاردا حەزەرلەر بۈتۈن شەرقى ياوروپا سەودەسىنىڭ حوجالارى ئىدى. روسلار، بۇلغارلار، باشقا فين قەوملەرى، شىمالى كافكازداغى تاو خالقلارى، حەزەرلەرنىڭ قول ئاستلارندا بولۇب، ئالارغا خىراج (دان) تولەب تۇرالار. شولاي بولسادا حەزەرلەر ئازبىيەدان ياوروپاغا هۇجوم ئىتەرگەگنە تۇرغان تورلى كوچمە تۈرك قەبىلەلەرىنى ئوزلەرىنىڭ عەسكەرى قووەتلەرى بىلەن باسىب، شول چاقداغى شەرقى ياوروپانىڭ تىنچلىغىن ساقلاو رولىن ئوتەيلەر ئىدى. حەزەرلەرنىڭ ئوز چېگرالەرىندەدە ئەللە نى قەدەر كوچمە تۈرك قەبىلەلەرى بولۇب، حەزەرلەر دەولەتىنى كوچلى چاقدا بولار بويسنىب تۇردىلار.

حەزەر دەولەتىنىڭ زەعيفلەنۈوى - بىتۈوى.

10 — نچى عەسرلاردا دنيپر تيرەسىندەگى روسلار قووەتلىنە باشلاغانلار. ئالار ئيسكاندناويەدەن كىلىب يورى تورغان باتر، سوغشچان نارمانلارغا بويسنىب ئالارنىڭ كنەزلەرن ئوزلەرىنە پاتشا ئيتكەنلەر ئىدى. شول روسلار ئوزلەرىنىڭ باشلقلارى بىلەن كزيمەلەرگە ئوتۇرب ئىدل يلغاسى بىلەن توشب حەزەرلەرنى تالى؛ ئالارنىڭ شەھەرلەرن جيمرە باشلاغانلار. ئالار بر نيچە مەرتەبە بارب «ئيتل» شەھەرندە خاراب ئيتب كيتكەنلەر. باشقا خالقلاردا حەزەرلەر قول ئاستندان چغا باشلاغانلار، سوغشلار، چووالولار بولب تورغاچ سەودەگەرلەردە ئاز كيلە باشلاغانلار: موڭكارچغا قەدەر روم (ويزانتيە) پاتشالغىدا عەرەب خەلافەتنە قارشى سوغشلاردا حەزەرلەر بىلەن فايدەلەنب سەودا ئۈچۈن فايدەلى بولغانغا حەزەرلەرنى ياقلاب كيلسەدە، 10 — 11 نچى عەسرلاردا شول زامانىنىڭ بەينەلميلەل سەياسەتى ئوزگەرگەن ئىدى. حازر ويزانتيەگە كوبرەك ياوروپادان كيلگەن ئەھلى ساليب عەسكەرى بىلەن بىرلەشرگە تورى كيلە: شونىڭ ئوستندەدە بو زاماندا ئيندى ويزانتيەگە عەرەبلەرنىڭ هوجوملەرىدە كيمگەنلكەن، شول سەودەدە كانكوريەنت بولغان حەزەرلەرنىدە ياقلى ئالمىدا هەم تاكارغا ئارتق ئورشاغاندا بولارغا كيرەك. سەودە كيمگەچ حەزەرلەرگە تامغا (1) ئاقچاسى ئاز كرە باشلاغاچ، ياياق كيمگەچ عەسكەر يالالار ئۈچۈندە كوچلەرى قالماغان؛ ياللانغان عەسكەردە دينى سەبەبنى بەھانە ئيتب، يەعنى بز نى ئۈچۈن يەهود دينىندەگى حوكومەتكە بويسنىيق دىب غاوغالار قوزغاتا باشلاغانلار ئىدى؛ حەزەرلەرنىڭ ساحرالى ئورنلارندا

1) «تامغا ئاقچاسى» دىگەن سوزدن — گومرۈك ئاقچاسى. بەئيسە پوشلنا ئاقچاسى مورا...

كوچب يۇرى تۇرعان كوچمە حالقلاردا هۇجومگە باشلاغانلار: كاسپى قاپقالارندان چعارعا تۇمتلنب تۇرعان كوچمە تۇركلەرگە شونڭ ئۇچۇن قاپقا ئاچلعان ئىدى. بز ، بۇ حالقلارنڭ كيلب چقولارى، ئالارنڭ تۇرمۇشلارى حاقندا توبەندە سۆيلەيمز. لاكين ئىدل بلعاسى شيكللى تابيعى برسەۋدە يولى بر مينوتدە ساقچسز تۇرمادى وە ئاندا تەرتيب باسالرعا تيبش ، بولدى. مۇنە ، تۇل تەرتيبنى ساقلاوچى، ئىدل ـ چولمان (كاما) بلعالارندان كوچب ئازيە، جەنوبى وە شيمالى ياوروپاعا كيتە تۇرعان مال يولى ئۇتوچى ياڭا بر ئۇيۇشما دەولەت كيلب چقدى؛ ئۇلدا بولسا باشدا حەزەرلەرگە بويسنب تۇرعان، جەنوبدەن كوچب كيلب ئورمانلق وە باسولق ، ئورنلارنى ئيشعال قلعان بۇلعار تۇركلەرى ئىدى.

بۇلعار ئىلىنڭ ئورنى هەم ئانڭ تابيعەتى

— ، بۇلعارلارنڭ جير لەرنڭ تەومەلى (ميقدارى) تۇرلى واقتلاردا ئۆز گەرب تۇرعان: ئالارنڭ جيرلەرى ، تورال تاولارندان وە ئىدلنڭ ئورتا ئاعۇمندان ئالب، سورا عەم ئوفا يلعالارى تيرەلەرنە، ۋەتكە وەكاما بويلارن ئىچنە ئالب. دون حوپەر! هەم سامارا يلعالارنا قەدەر بارب جيتكەن. لاكين بۇلعار جيرنڭ مەركەزى حەزرگى تاتارستان جۇمهوريەتنڭ ئسپاس، ئارچا، لايش، چيستاي كانتونلارى بولعان.

بۇلعار ئىلى چن چندان مۆعتەدل هاوالى جيرنڭ سالقن جيرلەرگە كوچە تۇرعان ئورنلاردا يانادر ئىدى. ، بوئيلدەگى جەيگى، ، قۇزۇن، قشقى قسقا كۆنلەر مۇندا كيلب يورچى مۆعتەدل هەم ئسسى هاوالى جيرلەرنڭ ، سەيياحلارن شاق قاترعان. ، بو جيرلەردە نيندى تۇركلەر ئۆزلەرنڭ ئۆب واتانلارى بولعان ئورتا ئازيەدە گى كوك بوفاكبز ئويلەردە تورا ئالميلار، چونكى ئۆزب ئارلق قشقى

..القنلار. كۆزگى قارلى باكسورلار كشلەرنى ئۆشتتە، ئاعاچ بورنلاردا عى جلى ميچ ئاللارنى قۇوادر ئىدى.

بۇلعار جيرى حەزەر ئىلى شيكللى توگل. ئاندا كوبرەك ئورمانلار حۆكم سۆرە، ئول ئورمانلاردا چيكسز كوب جەنلكلەر يەشيلەر، ئانڭ جيرنڭ كوبرەك ئورنى قارا بالچق. شونڭ ئۆچن بو جيرلەردە. سالقنچاراق هاوالى جيرلەردە ئۆسە تۇرعان ئيگنلەر هەممەسندە جيتشكەن.

لاكين ئەووەللەرەك ، 9 نچى عەسرلەردە ئورمانلار كوبلكدەنمى، بۇلعار ئىلى ئاعندا يۇوش بولعان. حەزر بيك شەب بولب ئالما جيتشە تۇرعان ئسپاس كانتونى ئورنندا بولعان جيرلەردە ئالما پشب جيتە ئالماعان.

بو جيرنڭ ئەووەلگى حالقى ـ بۇلعار ئىلنڭ تۆب حالقى يارم وەحشى، بارى تاو ئاولاب ئازعنا ئيگن چەچب، ئاعاچ وەئيردالاردان ياساعان يۇرتلاردا. زيملەنكەلەردە تۇرووچى تۆبەنەگنرەك بويلى، قسق كوزلى «فين» حالقى ئىدى. بو فينلار حەزرگى چيرمش، موقشى، ئالارنڭ بابالارى. هونلار كيلگەن چاقدا بۇلارعا، ئازيەدان كيلوچى تۇرك تولقنننڭ ئۆچعنا جيتب قالعان بولسادا، تۇرك حالقى ئاياقلى حەيوان ئاسراوچى حالق بولعانعا ، بو ئورمانلق سازلق جيرلەردە قالميچى جەنوبى روسيە سەحرالارن ئيەتيبار ئيتكەنلەر.

بۇلعارلارنڭ كيلوونى حاقندا احۋرافات

— هونلار دەولەتى يقلو بلەن، تەقدىرنڭ قوشووى بوينچا، بو ئورمانلق، پچەنلك سازلق ئىدل وە كاما بويلارنا تۇركلەر كيلب ئورنوب، تۆب جيرلى فين حالقلارن ئۆز قول ئاستلارنا ئالعانلار ئيمش.

بۇرۇنقى زامانلاردان قالغان ئەكىيەتلەرنى «خۇرافات»
بەئىسە «مىف» لار دېيەر.

مۇنە شۇندى خۇرافاتنىڭ برسى بۇلغارلارنىڭ ئىدىل ھەم كاما بويلارىغا كېلىپ ئولتۇرۇشلارى ھاقىدا شۇندى خەبەر بېرە: ھۇنلارنىڭ شۆھرەتلى باشلىقلارى ئاتىللا «454» ئۆلگەندەن سۆڭ ئاتىڭ سۆيكلى ئۇلى (ئەرنىيەك بۇلغارچا ئىرنىيېك) زامانىسىندا ئۇزلەرىنىڭ دۈشمانلارى تارافىدان جىگلىپ خەزەرگى شەرقى ياۋروپانىڭ (روسىيە) كىڭ ساھرالارىنا ئۇزىنىڭ ئوردىسى بىلەن كېلىپ ئولتۇرغان. ئول ئۆلگەندەن سۆڭ ئۇل ئۇق جىنسىدەن قۇرت (قوۋارات) ئىسىملى كىشى خان بولغان، بۇ ۋاقىتتا بۇلغارلار خەزەرگى ئازاق دېڭىزى ھەم كوبان يېلغاسى بويىندا تۇرالار. بۇ قۇرت خان. ئۇلەر ئاللەندان ئۇزىنىڭ دۆرت ئۇلىنا بردە ئارالماسقا، برگە تۇررغا ۋاسىيەت ئىتىپ قالدىرغان.

لاكىن بالالار ۋە خالق ئاراسىندا ئاتولوق بولمىچى بولدى. ئارالدىلار. شۇلارنىڭ بر قىسمى كېتىپ، خەزەر بالقان يارىم ئاتاۋىندا ئولتۇرۇچى ئىسلاۋيانلاشىپ بتكەن بۇلغار خالقى باساعان ئىمىش: لاكىن ئالارنىڭ بركىسەگى ئازاق دېڭىزى قرىبىندا قالغان. ئۇشول رەۋشچە باشدا شەرقى ياۋروپانىڭ دون، دنېپر، ئازاق دېڭىزى بويىندا ئولتۇرۇچى ھۇنلارنىڭ بر كېسەگى بولغان بلغارلارنىڭ برنى قەدەرسى عەيسا پەيغەمبەردەن سۆڭ 7 - 8 نچى عەسىرلاردە كېلىپ، ئىدىل، كاما يېلغالارى بويىنا ئولتۇرغانلار ئىمىش. قىنلار ئاراسىنا. ئورمانلىق جىرلەرگە.

بۇلغار دەۋلەتى. كېلىپ ئولتۇرغان كۆچمە بۇلغارلار دەۋلەت تۈزگەنلەر ئىدى. بۇ بۇلغار دەۋلەتى خەزەرلەرنىڭ شەوكەتلى ۋاقتلارىندا 9 نچى عەسىرلاردا، روسلار شىكللى تۈك خەزەر دەۋلەتىنە خىراج (دان) تۆلەپ ئالارغا بويسۇنىپ تۇرغانلار. 10 نچى عەسىرنىڭ

باشلارىندا خەزەر دەۋلەتى زەئىفلەنگەچ، بۇلغارلار ئالارنىڭ قول ئاستلارىندان چىققانلار.

مەسەلەكەتنىڭ باشىندا خان تۇرا؛ ئول قىبىلارنى ئوزلەرىنە بويسۇندرغان ئۆرك قەبىلەسىنىڭ پادشاسى بولغان. جىرلى قىبن قەبىلەلەرىنىڭدە ئوزلەرىنىڭ ھۆكومەتلەرى، خانلارى ۋەتارخانلارى بولغان. ئول خانلار بارىسى دا بۇلغار خانىنا بويسۇنالار. خانغا چىت ئىللەردەن مۇھىم ئىلچىلەر كېلگەندە، تانتانالى مەجلىسلەردە خاننىڭ ئوڭ ياغىندا ئولتۇرالار. بۇلغار خانى ئوزى يارچا ماتېرىيە ياپقان ئەختىدە ئولتۇرادر ئىدى. بۇلغار خانى ئورامدا ئوچراغاندا خالق باشىندان بورۆكىن ئالىپ ئاڭا خۆرمەت كۆرسەتە تۇرغان بولغان.

بۇلغار دەۋلەتىنىڭ كېلىرى. بۇلغار دەۋلەتىنىڭ باشلىچا كېلىرى، بۇ جىرگە كېلىپ سەۋدە قىلوچىلارنىڭ ماللاردان ئالىندا تۇرغان پوشلىنا بولغان. ئالار پوشلىنا ئىتىپ كېترلگەن مالنىڭ ئون ئۆلۈشىندەن بر ئۆلۈشىن (عۇشۇرن) ئالالار ئىدى. ئاشلىق چەچوچىلەرنىڭ ئىگىنىندەن سالم ئالىناغان. يورىنى كۆچمە تۇركلەردەگى كوك، خالق ھۆكومەتكە ھەر بر يورتدان بر ئوگىز تېرىسى ھەر بر ئۆيلەنوچى كىشى خانغا بولەك ئىتىپ ئالىلانا تۇرغان بر ئات بېرگەن. ئەگەر بر بر خالق بىلەن سوعىشىپ بر مىقدار مال ئالسالار، شونىڭ بر كېسەگى ھۆكومەت ئالا تۇرغان بولغان.

ھۆكوم. بۇلغارلارنىڭ ھۆكم ئىشلەرى خەزەرلەر نىكى كوك تەرتىپكە قويلغانى مەعلوم تۈگل. شۇلاي ئالاردا جىنايەت قىلوچىلارنى جەزا قىلو شىكللى ھۆكوم بولغان. بۇلغار ئىلىندە ھۆكوم ئىشلەرن ئىروغ باشلىقلارى باشقارالار ھەم ئول كىشىلەرنى «تورە» دېپ ئاتاغانلار.

بۇلغارلار ئەيبلى كىشىلەرنىڭ گۇناھلارىن ئەيتدۇرۇر ئۈچۈن ئەيبلەنۈچىنىڭ باشىن تاياق بىلەن قىيناغانلار. ئالاردا ئېڭ زور ئەيب كىشى ئۆلتۈرۈ، عائىلەگە خيانەت قىلو حىسابلانغان. كىشى ئۆلتۈرۈچىنى بۇلغارلار ئاغاچ ساندىق ئىچىنە سالىب بر ئۆزۈن باغانا ئۈستىنە مەنگۈرب ئاسالاردا، ئاگار ئاشارغا، ئىچەرگە بىرمىلەر، شوندا ئەيبلى كىشى ئۆلەدر ئىدى. عائىلەگە خيانەت ئىتكەن كىشىلەرنى ئاياق قوللارىندان دورت قازىققا بەيلەب، موينىندان ئالىب ئۆزۈنچاغا ئىكىگە كىسكەنلەر. سىحرچىلىكدە ئەيبلەنۈچى كىشىلەرگەدە بىيك قاتى جەزا بولغان: مۇندى كىشىلەرنىڭ موينلارىنا جب تاغىب ئاغاچقا ئاسىب قويا تۇرغان بولغانلار.

بۇلغارلارنىڭ شەھەرلەرى: بۇلغارلارنىڭ خانى، حۆكومەتى، شەھەردە تۇرغان. بۇلغارلارنىڭ شەھەرلەرى كوب بولىب حەزرگى قازان گوبېرناسىنىڭ ئىسپاس، چىستاي، لايش كانتونلارىندا بۇلغارلارنىڭ شەھەرلەرى بولغان. شولارنىڭ برسى ئىسپاس كانتونىندا «بۇلغار» ئىسملى شەھەر بولغان؛ ئاندان باشقا «بىلەر»، «سوار»، «كاشان» ئىسملى وە باشقا بىيك كوب شەھەرلەرى بولغان. بۇلغار شەھەرلەرى شاقتاى زور بولالار، ئالارنىڭ قايسىلارىندا ئورا تۇرغان حالقنىڭ سانى يۈز مىڭدەن ئارتا؛ شەھەرلەر كوبرەك يالغا بويىنا سالىنالار، تېرە ياغى تېرەن چۇقۇر بىلەن ئەيلەندرب ئالىنب چۇقۇرنىڭ ئىچكى ياغىندان بىيك قالىن ئىمەن بورەنەدەن سالىنغان قويما بىلەن شەھەر چولغاب ئالىنغان بولا. شەھەردەگى عادى كىشىلەرنىڭ ئۆيلەرى بورەنەدەن سالىنغان ھەم كىيىز ئۆيلەردەن عيبارەت بولادر ئىدى.

بۇلغارلار 10نچى عەسرنىڭ باشىندا رەسمەن ئىسلام دىنىنى قابول ئېتكەنلەر. شوشى واقىعەدەن سوڭ عەرەبستاندان مۇسۇلمان ئوستالارى كېلترىلب تاشدان مەسجدلەر، سارايلار سالغانلار؛

بەعزى شەھەرلەرندە تەللە نىيچە مانارالى مەسجدلەر سالىنغان؛ تاش مونچالار، چينەدەن چىشمەلەردەن شەھەرگە كىيلە تۇرغان سو يوللارى (واداپرەۋود) باسالغان. مەشھور كىشىلەر ئۆلگەچ، ئالارنىڭ قەبرلەرى ئۈستىنە بىيك مانورلاب گۈمبەز ياساب بىنالار سالىب قويسانلار.

شەھەردە ئورامالار تار، لاكىن سەودەگەرلەرگە ساتو ئىتو ئۈچۈن بازار ئىتب كىيك مەيدانلار قالدىرلغان بولغان.

بۇلغارلارنىڭ شۇغۇللەرى. — بۇلغارلارنىڭ ئاول شەھەرلەرى قىش ئۈچۈنگىنە بولىب جەي كونى شەھەرلەردە بارى سەودەگەرلەر بىلەن ھۈنەرچىلەرگىنە قالالار ئىدى؛ كوبرەك كىشى جەيلەرگە قرغا چىغب كىتەلەر، يۈرت جەينى قرلاردا، يۈلنلاردا ئۆتكەرەلەر. بۇلغارلار جەي كونى ئۆزلەرىنىڭ ئات، سىيىر، سارىقلارىن ئىبدل ھەم كامانىڭ كىيك يۈلنلارىندا كۆتب يۈرىلەر. ئالار ئۆزلەرىنىڭ مۇنبىت (ئىگىن ئۈچۈن ئوڭغا تۇرغان) جىرلەرىندە ئىگىندە چەچەلەر ئىدى. ئالارنىڭ جىرلەرندە بۇغداي، ئارپا، تارى ھەم باشقا تۈرلى ئىكمەكدە ئۆسكان. بۇلغارلارنىڭ جىمىش باقچالارىندا بولب، ئالما ئاغاچى كوب ئوتترتالار. ئالاردا ئىگىن شول قەدەر كوب بولادر ئىدى، كورشنالەرى روسلاردا ئاچلىق بولغان واقتلاردا ئالارغا ئىگىن كوندرب تورالار ئىدى. مەسەلەن 1006نچى يىلدا سوزدال روسىيەسندەن، كۆچلى ئاچلىق بولغاندا، بۇلغارلارغا بارب روسلار ئىگىن ئالىب قايتب قوتقلولارى، شولاي ئوق 1229 يىلدا روسييەدە ئاچلىق بولغاندا بۇلغارلار ئىبدل ھەم ئوقا يىلغالارى بىلەن ئىگىن ئالب بارب ساتب، بۇلغار خانىدا روس كىنەزى يورىگە 30 بارژا ئىكمەك بېرب يىباقىدان قوتقارلغانلارى مەعلوم. حەيوان ئاسراۋ، ئىگىنچىلىك بىلەن برگە بۇلغارلار سەودە بىلەندە شۇغۇللەندلەر. حەزەر دەولەتى

بتمەس، زەعيفلەنمەس، ،بۇرۇن بۇلغارلار كۆبرەك ئىدىل بلغاسى
بلەن ئازىيە، عەرەبى ياۋروپادان كېلگەن ماللارنى كاما وەۋەتكە
يلغالارى بلەن يارب شىمال ئىللەرندە، ئورال تاۋلارندا
،ئوروچى، باشقرد، بورتاس كوك تۈرك، فين قەوملەرنە سانالار
ئىدى.

بۇلغار ئىلندەن شەرق ئىللەرنە تۈرلى جەنلك تىرلەرى،
بالاۋز، ئىيرى بالق، بالق جىلىمى، مامنت هەم مورژ تشلەرى،
گەرەبە، بال، تورمان چىكلەوگى، قاين ئاغاچى جىبەرەلەر ئىدى.
،بو نەرسەلەرنى ئالار ئۈچن بۇلغار سەودەگەرلەرى شىمالنك
سووق ئۆلكەلەرنە مۇنب ،ئول جىر خالقلارنە كيرەكلى نەرسە-
لەرگە ئالماشتۇرب تۇشەلەر؛ ،ئول جىرلەرگە بۇلغار سەودەگەرلەرى
،سو بلەن، ئات بلەن، حەتتا ئت جىگبدە بارالار ئىدى. بۇلغار
سەودەگەرلەرى عەرەبى ياۋروپاعادا بارب سەودە قلالار. 970 چى
يللاردا حەزرگى ۋېنگرىيەگەدە كېلگەنلەر، مۇندا ئالارعا دوناى
،سوونىك ،سول ياعندا جىر بىرب، شوندا بۇلغارلار بوداپىشت
شەهەرن سالغانلار. بلغار بازارلارندا بىك كوب قۇللار ساتلادر
ئىدى. بۇرۇنعى زامانلاردا ئەسىر تۈشكەن كشلەرنى نەق مال ساتقان
شىكللى ئىيب بازارلاردا ساتو عادەتى بولعان. بىگەركىدە ئارلارنىك
بازارلارندا «ئسلاويان» جنسندەن بولغان قۇللار كوب بولعان.
شولاي ئوق بۇلغارلاردا ئشلەنگەن نەرسەلەر بلەنئە ساتو
ئىتەلەر: براق جىرلەرگە بارب هەم ئۆز شەهەرنىك بازارلارندا
چىتدەن، بىگرەك شىمالدەن، كېلگەن ئالوچىلارعا ئالار ئوقلار،
قلچلار، كوبە كوز كىيملەر، تۆرلى باقر، كۆمش ئالتندان ئالغا
بلەزك، يۈزك، چولپى، ئەنكەلەر كوك زىننەت نەرسەلەرندە
ساتالار ئىدى.

ـئالدا ئەيتلگەن نەرسەلەرنك كۆبسى

هۇنەر وە سەنائەت.

بۇلغارلارنك ئۆزلەرندە ئشلەنگەن ئىدى.
ئالاردا ئشلەنگەن نەرسەلەرنك ئىك كوبى
كەجە تىرىسندەن ياسالغان كون ،بولب حەتتا ،ئول تىرى «بۇلغار
تىرىسى» ئسمى بلەن عەرەبى ياۋروپاعادا مەعلوم ئىدى.
بۇلغارلاردا چىتكدە ئشلەنە. شۇنك ئۈچن روسلارنك بر مەشهور
كنەزى بۇلغارلارنى چىتكلى خالق، ئوزلەرەن چاباتلى خالق
دىب ئاتاعان. بۇلغار شەهەرلەرندە ئاغاچدان ساوت-سابا، قاشقلار
ئشلەنە هەم ئالار بىك ماتور بىزەكلەر تۈشرب چولمەكلەر
ئشلىلەر. بۇلغارلار تىمردەن باقردان، بىك ئۇستا ئىيب تۆرلى
نەرسەلەر ياسىلار؛ مەعدەنلەرنى ئالار ئورال تاۋلارندان چعارالار.
يە ئىيسە شوندان چعارتوچىلاردان ئالماشتۇرب ئالالار. شول
ئوق مەعدەنلەردەن ئالتن، كۆمشدەن بالداق يوزك، تاراق، تۆيمە،
كۈك زىننەت ئەسبابلارى حەزرلىلەر ئىدى. بۇلغارلارنك مىعمار-
چىلق ئشندە ئۇستا كشلەرى بىك كوب ،بولب، ئالار روسىيەگە
بارب شەهەرلەردە ،زور بىنالار سالغاندا. ،شول بىنالارنى
ئشلەب بىرەلەر ئىدى.

دين.

— برنچى مەرتەبە ئىدل؛ كاما بويلارننا
كېلب ،ئوتروچى بۇلغار تۈركلەرى مەجوس
،بولب، باشقا تۈركلەر كوك شامان دىننە ئىدلەر. سەودە
ئىرەقى ئىتزوى بلەن بۇلارعادا چىت مەدەنى ئىللەردەن
سەودەگەرلەر كېلب يۈرى باشلادىلار. ،بو سەودەگەرلەر مۇسلمان
مەملەكەتلەرندەن، ياۋروپادان وەئسلاويانلاردان هەم حەزەر ئىلىندەن
كېلب تۈرعانلار: سەودەبلەن كېلوچىلەر ئاراسندا دىن ئويرەتوچىلەردە
،بولب، ئالار ئۆزلەرنىك دىنلەرنە خالقنى ئوندىلەر. بەعزى شەهەر
خالقلارى يەهود دىننە كۆچكەنلەر. بۇلغار، سوار شەهەرلەرندە

باشدا ،شول واقىعە بولغان ئىدى. لاكىن بۇلغارلارغا كوبرەك
مۇسلمان سەودەگەرلەرى كىلەلەر ھەم شونىڭ ئارقاسىدا بۇلغارلاردا
ئىسلام دىنى بىك تارالغان. نىھايەت بۇلغار-
لار ئۈچىنچى عەسرلاردا ئۈك ئىسلام دىنى بىك تارالغان. نىھايەت بۇلغار-
لارنىڭ ئالماس ئىيسلىق خانى بەغداددا ،تورۇوچى مۇسلمانلارنىڭ باشلىغى
حىسابلانغان خەلىفەگە ئىلچىلەر جىبەرەتىب ئۆزلەرىنە دىن ئۆيرەتو
ئۈچۈن عالىملەر، تاش بىنا سالدىرو ئۈچۈن ئۇستالار سورانقانلار.
،شول ئىش ئۈچۈن خەلىفە بر ھەيئەت كوندرگەن ھەم ،بو كىشلەر
922 يلدا بۇلغارغا كىلىب جىتكەنلەر. بۇلار كىلگەچ بۇلغار
شەھەرلەرىنە مەسجد، مەكتەبلەر سالدىرغان؛ خالقنىڭ كوبچىلىگى
ئىسلام دىنىن رەسمەن قابول ئىتكەن ئىمش.
بۇلغارلار ئۆزلەرىنىڭ
مۇسلمان دىنىن قابول ئىتكەچ بۇلغارلار ئۆزلەرىنىڭ
ئەووەلگى ياقىنلارىن (باعوچى شامان) بترورگە كرشكەنلەر.
سىحرچىلك، باعوچىلىقدا عەيبلەنگەن كىشىلەرنى بىك قاتى
جەزا قىلالار؛ بۇلغارلار مەككە، مەدىنەگە حاجغا بارا باشلاغانلار.
ئۆزلەرىدە چىت ئىل خالقلارىن ئىسلام دىنىنە ئۆندى باشلاغانلار.
شۇلاي ئىتىب ،ئول زامانىنىڭ مەدەنى مۇسلمان جىرلەرى بىلەن
ئىق سەودا مۇناسەبەتىدە باشلانغان. حەتتا بارا ئۇرعاچ
بۇتىن شەرقى ياوروپا وە شىمالى ياوروپادا عەرەب ئاقچالرى
بۇرى باشلاغان. شونىڭ ئۈچۈن دە حەزرگى ئىسكاندىناوىيەدە
بىك كوب عەرەب ئاقچالارى تابىلا. بۇلغار موللالارى روسىيەگە
كىلىب، روس كىنەزلەرىن وە خالقن ئوز دىنلەرىنە ئۆندەلەر ئىدى.
بۇلغارلارنىڭ شەھەرلەرىندە بەعزى واقىدا تەعسۇبكە
بىرىلىب كىتىب، مۇسلمان بولرعا تلەمەگەن كىشىلەرنى
ئۆلترگەلىلەردە ئىدى. بۇلغارلارنىڭ ئىسلامىيەت قابول ئىتولەرى
ئالارغا ئىسلام مەدەنىيەتى كروگە سەبەب ،بولدى. شۇلاي ئوق
سەياسى جەھەتدەن رەسمەن بۇلغارلار عەبباس خەلىفەلەرىنە

بويسىندىلار. خوتبەلەرن ئالار ئىسمىنە ئوقى باشلادىلار. حەتتا
ئاقچالارىندا بۇلغاردا سوعب، ئوستىنە عەبباس خەلىفەلەرىنىڭ
ئىسملەرن يازالار ئىدى.

ئەدەبىيات عىلىم وە مەعەرىف—

بۇلغارلار ئىسلام دىنىن قابول ئىتكەچ،
عەرەبلەر ئىستىعمال ئىتە تورعان حەرفلەر
بىلەن كىتابلار يازا باشلاعانلار. حەتتا
بر بۇلغار عالىمى عەرەب تلىندە بۇلغارلارنىڭ تارىخلارن يازعان.
بۇلغار عالىملەرى ،تىب عىلمىندەن دە ئەسەرلەر يازعانلار.
قايسىلارى باشقا مۇسلمان عالىملەرى تارافىدان يازلغان
كىتابلارغا شەرحلەر ياعلاعانلار. (1) بۇلغار عالىملەرى،
عەرەب سەياحلارنىڭ ئەيتووىنە كورە، شىمال جىرلەرىنە
بارب يولدزلارنىڭ يورشلەرن تيكشرب قايتقانلار؛ لاكىن
،بو ئەسەرلەر بزنىڭ زامانىمزغا قەدەر قالماعانلار، بارى ئىك
بر ئىكى تۈركىچە كىتابنىڭ ،شول زامانلاردان قالعان بولۇوى
ئىحتىمال تۆتلا ھەم تازا ئىشلەنگەن قابر تاشلارىندا عى
يازولارغنا ،شول زامانىنىڭ مەدەنىيەتىنىڭ شاھىدلەرى ،بولب
قالعانلار.

بۇلغارلارنىڭ كورشىلەرى بىلەن مۇنەسەباتلەرى

بۇلغارلار ،تورمانلق جىرلەردە
تورعانلقلارندان ئالارغا حەزرلەرگە قلعان
شىكلىن كوچمە خالقلار كوب ھۇجوم
قلماعانلار؛ لاكىن ئالارنىڭ جىرلەرىدە
شەرق وە جەنوبكە تابا، ئىستىبلەرگە تابا، ئاچق بولعانىدا، حەزرگى
جەنوبى روسىيەدە كوچوچى ئۆر كلەر بۇلغارلار بىلەن مۇناسە-
بەتدە بولعانلار؛ ئالارنىڭ ئاراسىندا سوعشلاردا ،بولب تورعان.

1) يەعنى ئاڭلاشىلعان جىرلەرن ئاڭلاتب ئۆزن ئىتب يازعانلار
دىگەن سوز.

ھامان ئۇتماعانلار. تنچ ئالارنى دا ئىسلاۋلارى روس ئوق شولاى
بۇلعارلار بلەن روسلار بۇرۇنعى. لاكىن تۇرعانلار. سوعىشىب
بۇلعارلار مەسەلەن، بولعان. دە مۇناسەبەتى دوستلق ئاراسىندا
حۆكومەت قەدەر يىلعا 1015 يىلدان ئالب 980 روسلارنىڭ بلەن
مۇعاھەدەسى سەۋدە يىلدا 1006 ئاراسىندا ۋلادىمىر سۈرگەن
بۇلعارلار بلەن روسلارى سۈزدال يىللاردا 1024 ھەم ياسالعانى
ئاچلق روسلاردا مەعلوم. ئاچق بارعانى سەۋدە نق ئاراسىندا
ۋلولارىدا ئىمانەت كورشىلەرىنە بۇلعارلارنىڭ چاقلاردا بولعان
حۆكم ئاچلق نىق دە روسىيە يىلدا 1229 مەسەلەن. مەعلوم.
30 بوريگە كنەز ئلوع حۆكومەتى بۇلعار چاقدا سۈرگەن
حۆكومەتى بۇلعار قارشىسىنا شونىڭ وە بىرگەنى تىكمەك بارژا
زىننەت باشقا وە سۆيەكلەرى بالق پارچا، تولا، ئىتىب بولەك
مەعلوم. ئالعانى نەرسەلەرى

بۇلعار دەۋلەتى 12 نچى عەسرنىڭ برنچى يارىمىندا يۈتىن
ھەم بوعالنا ئىستىقلالى كرگەچ، قولىنا مانعوللار بويى ئىدل
شەھەرى حەزرگى قالا. بولب پراوينسىيەسى بر ئوردانىڭ ئالتن
قالدىقلارى مەسجد وە بىنا قالعان ساقلانب خرابەلىرىندە بۇلعار
تەسىرلىرىدر. تاتارلارنىڭ دېمەك، دەۋرىنىڭ، ئوردا ئالتن شول،

شەرقى ياۋروپادا كوچمە تۈركلەر.

9—10 عەسرلەر تۈركلەرنىڭ ياغادان
ئوردانلارندان ئوردا تۇرعان يۈرى كوچب ئىسكى
دېڭزنىڭ قارا زامانىدا بو زامانىدر، قوبقان
كيلب ئاعب تۈركلەرنىڭ كيلگەن ئازبىيەدان ئوردا ياعنادا ئىكى
ئوردان توبىدر وغا ماللارن تۈزلەرنىڭ ياغادان ئوردانلارنى بو چعب
قلوچىن حىساب تۈزلەرن ديب نەسلىندەن ئوعوز چاقلارىدر ياساعان
ئازبىيدە كچۈك ياعنداعى بوك دېڭزنىڭ قارا سۆكرا تۈركلەر
ئىدى. تۈزگەنلەر دەۋلەتى سەلجوقىلار باشىدا عەسرنىڭ 11 نچى

تۈركلەردە، تۈركمەنلەردە حەزرگى فىلجۇملە كوبىسى، يىان تۈركلەرنىڭ
فەننى حەزرگى يۈربلەر. ديب نەسلىندەن ئوعوز تۈزلەرن
ئەدەبىياتىدە تۈركلەرنىڭ نەسلىدەرن ئوعوزغا ئىلتىب تردودە«توتەمىزم»
كورەلدر؛ ئوعز ديگەن سوزنىدە «ئوگز» ديگەن سوز بلەن
بر بولعانى سۆيلىلەر. تۈركلەر ئىسلام قابول ئىتكەچ، مۇنى
ئىسلامچا تەعريف قلرعا ئازابلانب ئوعزخان يافەسنىڭ نەسلىندەن
بر حان بولعاندا، شول نەسلدەن تۈركلەر كيتكەن ديب سۆيلىلەر.

قارا دېڭزنىڭ شيمال جارلارى بويى ساحرالارى ئىسە، ئالدا
سۆيلەگەنچە، كوچمە خالقلارنىڭ ئىسكىندەن كيلب كيتب يۈرى تۇرعان
جيرلەرى ئىدى. بو تەرتيبسز رەۋشدە كيلو-كيتولەر حەزەر
دەۋلەتى كوچلى وە ئىسەن چاقدا ئازايمان، لاكين، بو دەۋلەتنىڭ بتووى
ئىسە، بو كوچمە تۈركلەرگە ئازبيەدن ئاعب چعب تورعا ئاعى
يولنى ئاچدى. 10 نچى عەسردە، بو خالق ئاعىشى ئاعى دا كۆچەيدى.
شەرقى ياۋروپا، ماجارستان وە بالقان يارم ئاتاۋىنا ئەللە نى قەدەر
تۈرك خالقلارى كيلب چققىلار. بو خالقلارنى بز شول زاماندان
قالعان يازولاردا تۈرلى ئىسملەردە ئوچراتابز. ئلك 9 نچى يوزدە بەجنەك
ئىسملى تۈركلەر شەرقى ياۋروپانىڭ جەنوبىنە كيلب كوچب يۈرى
باشلىلار؛ سۆكرا بز مەنبەعلەردە «عوز» وە روس مەنبەعلەرندە
شول ئوق خالقنى «تۈرك» турки ئىسمى بلەن ئوچراتابز 1055
يلدا ياۋروپا مەنبەعلەرى «كومان» روس مەنبەعلەرى «بولۇيس»
ئەما شەرق مەنبەعلەرى «قىپچاق» ديب يۈرى تۇرعان خالقنى
ئوچراتابز. سۆكعنلارى حەزرگى جەنوبى روسيەدە 12 نچى عەسردە
بولعان تاتار-مانعوللار ھۇجۇمىنە قەدەر شول جيرلەردە عوجاقق
قلب تورالار.

بو خالقلارنىڭ تللەرى، تورەۋشلارى بر تۈسلى ئوق بولعان
10—12 نچى عەسردە يازغان روم (ۋىزانتىيە) وەعەرەب يازوچىلارىنىڭ

بر نيجەسى كيرەك بەجنەكلەر، كيرەك قيپچاقلار بولسىن بر برسىنىڭ
تللەرن بلگەنلكلەرن ئەيتب كيتەلەر.
كوچمە تۈركلەرنىڭ تۈرلى قەبيلەلەرنىڭ ئايرم ـ ئايرم نيسبلەردە
يۈرگەنلكلەرن وە ئول قەبيلەلەرنىڭ بر برسى بلەن سوعشب
تۈرولارن ئيعتبارعا ئالب: يۈرۈزنىڭ يازوچىلار ئالارنى ئايرم حالقلار
ئيتب تەسوير ئيتسەلەردە، كوبۈسى ئالارنىڭ بر نەسلدەن بولعانن
ئيتب كيتەلەر. مەسەلەن يۈرۈزنىڭ روس روز نامەسى (ليتوپيسى)
يۈرۈزنىڭ بيل حوراقەتى بلەن قايدالانب وە ئالارنىڭ قەردەش حالقلار
ئيكەنن ئاڭلاپ: «ئيسماعيل 12 ئۆعل تودردى: شولاردان تۈركمەنلەر.
بەجنەكلەر هەم تۈركلەر туркп هەم پولۆيسلار كيتكەنلەر» دى.
نى ئۆچن سۆلك بو حالقلار ئايرم ئيسمدە يۆرتلگەنلەر؟ مۆنى ئاڭلار
ئۆچن حەزرگى كۆندەگى تاتارلارنىڭ «قازان تاتارى»، «ميشەر»،
«تيپتەر» هەم ئالارنى ئۆزبەك وە قرعزلار تارافندان «نوعاى»
ديب يۆرتولەرنگنە ئيعتبارگە ئالساق دا جيتە. بو كوچمە تۈركلەرنىڭ
ئيجتيماعى تۇرمۇشلارى ئروع پاترىيارحات تۇرمۇشندان عبارەت
بولعانن توبەندە كورەبز. عادەتدە تۈرلى نروعلارعا بولنب ئايرم
يەشەگەن تۈركلەر ياحشى جيرلەر ئۆچن كوچب ياشاجيرلەرگە كيلگەندە.
بەئيسە بر بر حالق بلەن سوعشرعا كيرەك بولعان چاقلاردا، برگەلشب
حەرەكەت قلرعا كيرەك بولعاچ، واقتلى بر ئۆيۈشما ياسى تۆزعان
بولعانلار. بو ئۆيۈشما عادەتدە كوچمە تۈركلەردە شولاي ياسالا ئيكەن:
بر بايەراق، كۆچلەرەك، باترلارى كوبرەك بر ئروع بەئيسە ئۆز تلەكلەرى
بلەن، يە ئيسە كۆچلەب ئۆزلەرنە باشقا نروعلار وە قابيلەلەرنى
بويسۇندۇرا تۇرعان بولعانلار. مۆنە شوشى ئۆيۈشمانىڭ باشندا
تۇروچى ئروع يە ئيسە قەبيلەنىڭ هەر واقتدا بر ئۆزنە مەحسوس
ئايرم ئيسمى بولا تۇرعان بولعان. مۆنە شول ياڭا ياسالعان ئۆيۈشمانىڭ
ئانىدا شول كۆچلى وە برلەشتروچى نروع، يە ئيسە قەبيلەنىڭ

ئيسمى بلەن كيتە تۇرعان بولعان. مۆنە بر واقتدا تلگى مەقسەدقە
ئيرشكەچ، ئالارنى برگە بەيلەب تۇروچى سەبەب بتكەچ ياڭادان
ياسالعان واق ئروع يە قەبيلە ئۆيۈشمالارندا تارالب، ئاعى
بر برسى بلەن تالاشب سوعشب. تۇرا باشلىلار. زامان ئوتۇوى
بلەن ياڭادان برلەشتروچى سەبەبلەر كيلب چعا: يە ئيسە ياڭادان
ريزق ئزلەب ياڭاجيرلەرگە كوچب كيتب. ئاندا تۇروچى حالقلار بلەن
سوعشرعا كيرەك بولا. يە ئيسە ئالارنىڭ كوچب يۆرى تۇرعان
جيرلەرنە بر دۆشمان هۆجوم ئيتە. شول سەبەبلەر ئارقاسندا،
تارالعان نروع وە قابيلەلەر ياڭادان برلەشەلەر. لەكين حازر
برلەشتروچى نروع بەئيسە قەبيلە باشقا وە بوتەن ئيسمدە بولعانعا
كورە ياڭا ياسالعان ئۆيۈشمادا ياڭا ئيسم بلەن يۆرتلە باشلى وە ئول
ئيسمنىدە كورشلەرى ئايرم بر حالقنىڭ ئيسمى ديب بلب يازا تۇرعان
بولعانلار. مۆنە شونىڭ ئۆچن دە جەنوبى روسييەدە، تاتارلار كيلگەنچى
بولعان تۈرك قابيلەلەرى ئلك بەجنەك ئيسمى بلەن، سۆڭرا
ياسالعان ئۆيۈشمادا تۈرك يە ئيسە عوز ئيسملى تورتاق ئيسم بلەن
يۆرتلسەلەر، ئاقتقدان شەرقى ياوروپاداعى كوچمە تۈركلەر، پولۆيس
بەقومان، يە قپچاق ئيسمى بلەن يۆرتلە تۇرعان بولعانلار.
ـ بز ئەسەربزنىڭ پلانن قسقاعنا سۆيلە.
ئالارنىڭ تۇرمۇشى. گەندە نوك، تاتار حالقن ياساودا عوضسرلق
روان تۇتقان 13 نچى عەسرگە قەدەرلى شەرقى ياوروپادا تۇروچى
تۈركلەرنىڭ تۇرمۇشلارى ئروع پاترىيارحات تۇرمۇشى ديگەن
ئيدك. حەزر شول تۇرمۇشنى تەسوير قيلماس يۆرۆن بيرلرگە
مۆمكين بولعان بر سۆئالگە جواب بيرب كيتەرگە كيرەك بولا:
ئول سۆئال شولاي بيرلرگە مۆمكين:
ـ سۆلك حەزر وە بۆلسار حالقلارى بو قاعيدەدەن تشدا (مۆستەسنا)
مۆنى. ئالار بيت چن ـ چندان دەولەت ياساب تۇردىلار.

لاكين بز مۇندادا بر قارشىلىق كورمىيز. بز مۇندادا شول
ئوق براسىبسنىڭ ئەساسن كورەبز. دۇرست، حەزەر، بۇلغارلارشاقنى
مەدەنى بر دەولەت تۈزدىلەر. لاكين مۇندان هيچ بر تۈرلى
ئاسل جەزمىستان وە بۇلغارستاندا تۇروچى ماسسا — ئۇروغ
تۈرمشىندان چىقمادى. بوحالقلار، زامانىڭ بۈتۈن جيهان سەودەسندە
مۇهيم ئورن تۇتقان يلغا بويلارن، يول ئۈستىلەرن قوللارندا تۇتوب
تۇرغانلقلارندان هەم حەزەرلەر، هەم بۇلغارلارنى ئويۇشدوروچى ئۇروغ
تۈزى شول قەدەر ئىقتىسادى كوچكە مالىك بولوب كيتدى كى،
ئانىڭ حۆكومەت سۈروچى عونسرلارى ئۇروغ — پاتريارحات تۈرمۇ-
شندان فيئودالىزمگە كوچە باشلادىلار. ئەمما شەهەرلەردەن براق
تۇروچى قەبىلەلەر ئىسە، هاماندا ئۇروغ وە پاتريارحات تۈرمۇشندان
چىقمادىلار.

جەنوبى روسىيەدەگى تۈركلەر بر نىچە ئۇروغغا بولۇنوب يەشىلەر
ئىدى. مەسەلەن بەجەنەكلەر (печенеги) ئون ئۈچ ئۇروغغا، ئەمما پولوۋىس
يە ئىسە قىچاقلار — ئون ئىككى ئۇروغغا بولۇنگەنلەر ئىدى. هەر بر
ئۇروغ تۈزلەرنىڭ بر پاتريارح ئاقساقاللارنىڭ ئىسمى بلەن
يۈرتىلەلەر. مەسەلەن روس لىتوپىسلارنىڭ سۆزلەرنە كورە بەجەنە-
كلەردە شوندى ئۇروغلارنىڭ بارلقلارى مەعلوم: побочевичи,
бастеев чадо (1) Уломевичи, горчево чадо. شول ئوق ئاقساقاللار
تۈزلەرنىڭ ئۇروغلارن ئىدارە قىلوب تۇرغانلار. بۇلارنىڭ حاكىمىيەتى
حالق جيىلىشى بلەن چيكلەنە تۇرغان بولغان. بەجەنەكلەردە بولغان بو
جيىلىشنى روسلار «كامىنتون» ديب ئاتىلار. كامىنتون سوغىش
ياكى كيلىشو مەسئەلەلەرن حەل ئىتو، ئۇروغلار ئاراسندا بولغان
حوجالىق ئىشلەرن قاراو هەم پاتريارحلارنى سايلاو هەمەسىدە
شول كامىنتون قولندا بولغان.

1) чадо ديگەن سوز بۇرونغى روس تلندە بالا مەعنەسندە يۈرتىلە.

ئاق سۈيەك وە قارا سۈيەك ئۇروغلارى.

بو كوچمە تۈركلەردە بز ئىككى تۈرلى
ئۇروغنى كورەبز: برسى ئاق سۈيەك
(ئارىستوكراتىك) ئىككىنچىسى — قارا
سۈيەك (يەئنى يارلى) ئۇروغلارى. مۇنە بو ئىككى تۈرلى كاللىكتىف
ئاراسندا قانلى كۆرەش حۆكوم سۈرگەن. مەسەلەن 11 نچى
عەسردە بەجەنەكلەرنىڭ بر ئۇروغ باشلقلارندان كيلدار تۇغلى
ئيراح ئوزى ئاق سۈيەك ئۇروغندان بولغانغا كورە، باشقە بۈتۈن
بەجەنەك ئورداسى ئىچندە باش بولوب تۇرغان. لاكين بەجەنەكلەر
قبچاق هەم عوزلار بلەن بولغان سوغشدا جيڭلگەچ، ئانىڭ
ئافتارىتىتى بتكەن، يارلى وە عادى ئۇروغلارنى بۆمشاقلق هەم
قورقاقلقدا عەيبلى باشلاغانلار. لاكين بەجەنەك ئورداسى ئىچندە
عادى ئۇروغلاردان كيلگەن بيك عەيرەتلى كەگەن ئىسملى ئاقساقال
كوتەرلب كيتكەن؛ حالقدا ئاشكارغا ئىيەرگەن. ئيراح بلەن كەگەن
ئاراسندا سوغش باشلانماسن؛ لاكين كەگەننى باشقا ئۇروغلاردا
ياقلى باشلاغانلار؛ ئەمما ئاق سۈيەك ئۇروغنىڭ باشلىغى ئيراحنى دا
ئىيچكەر ياقلاوچى ئۇروغلار قالغان؛ كەگەن هەم ئاشكارغا ئىيەرگەن
عادى ئۇروغلار رودم ئەتسيرنە يارب، ياردەم ئالب بۈتۈن بەجەنەك
ئورداسىنا باشلىق بولوب ئاتىلغان.

ئىقتىسادى حەيات.

بو كوچمە تۈركلەر، حەزرگى مانغوللار
وە كوچمە قىرغىز — قازاقلار شىكللى؛
ئىرسەللەردە تۇرغانلار؛ بۇلار ئىگىن ئىگو
بلەن كوب شۇغۇللانمەگەنلەر. ئالارنىڭ ئاماق تويدرا تۇرغان
ئەرسەلەرن مال كۆتولەرى بولغان. لاكين ئوشابلى ئورنلاردا
ئالار تارى شىكللى تاماق ئوسە تۇرغان وە توفراقنى تالملامى
تۇرغان ئەرسەلەردە چەچەللەگەنلەر.
بۇلارنىڭ تۈرمۇشندا ئالش بيرش بولماغان ديب ئەيتو حەل
يوق. ئالارنىڭ جيرلەرى قارا هەم ئازوف ديڭگزلەرى بويلارندا ئىي

روم، ئيتالييان سەودە كالونييەلەرى بلەن چيكدەش بولمانما، تۈركلەر ،بو حالقلارنىڭ ئازيبە بلەن يۆرتكەن سەودەلەرندە ئيشتيراك قلغانلار. مال يۆرتكەنلەر هەم قول ساتو وە ئەنيمەت مالنى ساتو بلەن شوغوللەنگەنلەر. ،شولاى ئوق ئوزاەرننىڭ ئاياقلى ماللارندا ساتب تورغانلار. مەسەلەن، سۆك زاماندا. قيچاق ئيلىنە كيلب يوروچى سەياحلار، قيچاقلارنىڭ هيندستانما قەدەرلى ئيلتب يل ساين 20 — 15 مڭ باش ياحشى ئاتلار ساتقانلارن سۆيليلەر. شولاى ئوق قيچاق ئيلىنە قالالاردا بولغان (مەسەلەن شاروكان، سورگوف، باسين شەهەرلەرى) ،بو شەهەرلەردە چيت ئيل سەودەگەرلەرى تورغانلار، هەم قش كۆنلەرندە ،بو تورنلارنى كوچمە تۈركلەر قشلاق ئيتب‌دا ئيستيعمال قلغانلار.

،بو تۈركلەرنىڭ ئاقساقاللارى قولندا قيممەتلى وە زينەت نەرسەلەرىدە، ئالتن — كۆمش ئاقچالاردا بولغان؛ ،بو، ئالاب، عەنيمەتدەن جيبلغان نەرسەلەرنى ئالار، تۈرلى جيردەن كيلگەن سەودەگەرلەرگە هەم روم، ئيتالييان كالونييەلەرنما ئيلتب ساتا تورغان بولغانلار.

،بو كوچمە تۈركلەرنى، ،شول زاماننىڭ عەرب يازوچىلارى شافقى يەمسز بوباولار بلەن تەسوير ئيتب كيلدلەر. لاكين شولاي بولسادا، ،بو ئاچولى تەسويرلار بزگە شافقى ماتيريال بيرەلەر. شونىڭ ئۈچن مۇندا بز بر ئيكى كيسەكنى تەرجمە ئيتب كيترەبز.

سەلانيكلى روم يازوچىسى 12 نچى يۆزدە قيچاقلار حاققندا شولاى يازدى:

«،بو حالق بر مەعلوم جيردەگنە ياسىلب تورمى. شونىڭ ئۈچن ،ئول گرازدانلقغا مالىك توگل. (بەعنى بر دەولەت ياساب تورمى). هەر بر جيرنى ئالرغا تۆمنلا، لاكين برسندە حالق بلەن تونرا ئالمى؛ شونىڭ ئۈچن‌دە ،بو حالق كوب كوچوچى بر حالق‌در. (poloplovi ton). بۇلار ئۆچقنچى حالق. شونىڭ ئۈچن ئالارنى تۆتب‌دا ،بولمى. ئالارنىڭ شەهەرلەرى‌دە، ئاوللارى‌دا يوق. شونىڭ ئۈچن ئالار جرتقچ» — دى.

1170 نچى يلدا ريگينبورغ شەهەرندەن ئازيەگە بارعاندا شەرقى ياوروپا ساحرالارندان ئوتوچى يەهود راوۋينى پيتاحيىە قيچاقلارنى كوردى هەم ئالار حاققندا يازغان تورندا شوندى حەبەرلەر يازدى:

«كيدار (قيچاق) جيرندە ئيكمەك ئيستيعمال قلميلار، ئەمما دۆگى هەم تارى ئاشيلار. بۇلارنى ئالار سۆتدە پشرەلەر. شولاى ئوق سۆت هەم بۆعرت (،سير) ئاشيلار. ئالار ئيتنى تۇراب ئيمەر ئاستنا سالالاردا. شونىڭ ئۆستنە ،ئوترب يۆريلەر هەم ئاتنى تيرلەگنچە قووالار. ئيت جلنما هەم شوندان سۆك ئاشيلار» ... «كومانلار (قيچاقلار) نىڭ هەممەسىندە ئورتاق بولغان پاتشالارى يوق، لاكين بيكلەرى هەم ئاق سۆيەك فاميلييەلارى بار. ئالار چادرلاردا تورالار، بيك براقدان كورەلەر؛ ئالارنىڭ كوزلەرى بيك ياحشى. چۈنكى ئالار تۆز ئاشاميلار؛ هەم بعزى تۆرلى ئوسملكلەرنى ئيستيعمال قلالار. ئالاربيك ئۆستا ئوقچىلار هەم ئوچقان قوشنى ،ئاتب تۆشۆرەلەر» — دى.

كوچمە تۈركلەردە مەدەنيەت.

،شول زاماننىڭ عەرب يازوچىلارى، بوعارندا كورلگەنچە، ،بو كوچمە تۈركلەرنى بيك وەحشى ئيتب تەسوير ئيتسەلەردە، لاكين ئالاردا تۆزلەرنىڭ درەجەلەرنە كورە، مەدەنييەت بار ئيدى.

ئلك بۇلارنىڭ دينلەرى حاققندا بر ئاز سۆيلەب تۆزيىق. بۇلارنىڭ دينلەرى، باشقا كوچمە تۈركلەرنىكى توسلى، تابيعاتنىڭ كۆچلەرنە ئۆشا نوو ئانودان عيبارەت ئيدى. ئالار بۇلبۆزلا

ئىنولەرىنە تۇشانلار؛ ئاللارنىڭ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشلارىنا تەئسىر ئىنولەرىنە تۇشانلار؛ سوعشلاردان ئۇزلەرىنىڭ ئۇتكەندەگى پاتر بارچ بابىلارىنا تۇشانلار؛ ئاللارنىڭ قەھرمانلىقلارىن بوشاعان چاقلارىندا، ئاللارنىڭ جرچىلارى، ئاللارنىڭ ئۇزلەرىنە مەخسوس ماقتاب جر داستانلار كوبلى: ئاللارنىڭ ئۇزلەرىنە مەخسوس روحانى شامانلارى ،بولب ،شول كىشىلەرگە باعىشلار ئىدى. بۇلار تەڭرىلەرگە قوربانلار چالالار، ئولگەن كىشىلەرنى يانىرالار، ئاللارنى كومب قەبرلەرى ئۇستىنە بالچقلار ئۇيۇب قورعانلار ياسىلار، تاشدان «باللبان» ئاتالعان ئۇرلى، بىيك مانور رەوشدە ياسالعان، سىنلار قويالار ئىدى. ئۇلىنگە قەدەر بۇلار روسىيەنىڭ جەنوبى ۋىلايەتلەرىندە ئىسەن تۇرالار، قايسىلارى موزە خانەلەرگە جىبلغانلار. دىن مەسئەلەسىندە ،بو كوچمە تۇركلەر بردە تەعەسسۇبلى توگل، دىنلەرن تىز ئالشترالار ئىدى. بۇلار ئۇزلەرى بلەن برگە ياۋروپاعا ئازيەنىڭ تورلى دىنلەرن كىتىرگەنلەر. شونىڭ ئۇچن بۇلارنىڭ دىنلەرىنىڭ ئىچىندە بز، ئابىعى، دىن بلەن برگە ئىرانداعى «زەردەشتىلىك» خرىستىيانلارنىڭ بر بەد مەزھەبى بولغان «مانىيلك» قالدىعىندا تاباز. حەتتا ،بوسن ئاللار بالقان يارم ئاتاۋندا روم وە ئىسلاۋلار ئاراسىندادا جەيگەنلەر ئىدى. ،بو كوچمە تۇركلەر ياۋروپاعا كىلب چققاچ، خرىستىيان دىنى تەئسىرىندە بىرلگەنلەر؛ حەتتا بۇلار ئىچىندەن رەھبانلار كەشىشلەردە چققالاعان ئىدى. لاكىن ،بو خالقلارنىڭ ئىسلام دىنىن بلەن مۇناسەبەتلەرى بولعانسا، ئىسلام دىنىدە بۇلار ئاراسىندا شاقتى جەيلگەن، شونىڭ ئارقاسىندا بۇلارنىڭ تىللەرىندە، جرلەرى بلەن عەلامەت، حەممال، جەريحە دەللال، قەسساب (مال سويوچى)، ساۋاب، وەعدە، حەلال، عايب، شەھەر، ميلك، نيعمەت (جەزا)، شيكللى عەرەب سوزلەرى – ئيستيلاحلارىدا كرگەن ئىدى. شولاى ئوق قىپچاقلارنىڭ تىللەرىنە مۇجەررد مەفھوملارنى ئاڭلاتوچى (Отвлеченные понятия) عۇمر، ئەجەل، لەززەت

ۋاقت، غەريب، عاشىق، عەقل، سەدەقە شيكللى سوزلەردە كرگەن. دىمەك عەرەب سوزلەرى ياۋروپا تۇركلەرىنە ئىسلام قابول ئىتكەنچى ئوق كرگەن ھەم حەزردە ،شول سوزلەر ساقلانب ،بو تۇركلەر تاتار ئىسمەن ئالب كىنكەچدە قالعان. شونىڭ ئۇچۇندە تاتار تلىنە كرگەن عەرەب سوزلەرن مۇسلمانلىق بلەنگنە كردى دىب ئەيتب بولمىدر.

قىپچاقلار ئاتنانى 7 كۇنگە، يلنى 12 ئايعا بولەبلگەنلەر ھەم ئاللارعا ئوز ئىسملەرن قوشب يورتكەنلەر: مارت - ياز ئايى، ئاپرىل - ئىلك ياز ئايى ھەم توب ئاى؛ ماى - ياز ئايى؛ ئىيون - سۇڭ ياز ئايى؛ ئوكتەبر - قىش ئايى؛ نويابر ئورتا قىش ئايى؛ غىنوار - سيفر ئايى، فىورال - سيفر ئايى دىب يورگەنلەر. بۇلاردا ئەدەبييات دە ئازعىنا بولعان؛ لاكىن ،بو ئەدەبييات خرىستىيان وەئىسلام دىنى كيتابلارى وە دۇعالارىندان عىبارەت بولعان.

كۇن ئىسملەرن حەزرگى تاتارلارچا ئاتاب، بارى جۇمعەنى «ئايدا» (ئاتنا)، شىنبەنى يەھودلەرچە «سابات كۇن» دىب يورگەنلەر. بۇلار تلىندەگى ئەدەبييات كيسەكلەرىنىڭ ئۇرلەرن بز «تاتار ئەدەبيات تارىخى» ئىسملى تەسەنىڭ 2 نچى جىلدىنە كرتكەن ئىدك. شۇنىڭ ئۇچن، تلەگەن كىشىگە ،شول كيتابقا مۇراجەعەت ئىتەرگە تەوسيە ئىتەبز.

،بو كوچمە تۇركلەردە ئىندى حروفات ئىستيعمال عۇمومەن قىلنووى حاقىندا مەعلومات ئاز. لاكىن ھەر حالدە ئۇلى بەجنەكلەردەدە يازو سۆنعەتى بولعان بولىرعا كىرەك. مەسەلەن، روم يازوچىلارىندان فەيسەر كانستانتىن 10 نچى عەسردە ئاللارعا ئيلچى جيبەرگەندە ئاللەرن يازب تورعان كىشى ئارتلى حات جيبەرگەنن سۆيلى.

مينورىت ئوزىنىڭ بر مىسيونىرى قىپچاقلارعا بارماس بورن «ئويعور حروفاتى» ئويرەنگەنلىگن سۆيلى. لاكىن بۇلار ئوزەن ياۋروپالىلاردا ئوزلەرىنىڭ لاتىن حەرفلەرن بر ئاز ئالماشترب، يتشمەگەن حەرفلەرن ياڭادان ياساب بر ئەلىفبا ياساعانلار ئىدى.

ئەلغاسىل، ،بو کوچمە تۆرکلەر یاوروپا یازوچىلارى تارافىدان نىقەدر
وەحشى ئىتىب تەسوىر قىلىنسالاردا، بۆلاردا مەدەنىيەت یوق تۆگل ئىدى.
نەتىجە ــ شەرقى یاوروپا وە ئىدل بویى بیك یۆرۆنعى زاماندان
بیرلى کوچمە تۆرك حالقلارى تارافىدان ئىشغال قىلىنغان. ،بو
حالقلارنڭ ئاسل ئىجتىماعى حەیاتلارى ئروغ وە پاتریارحات حالەتندە
بولغان؛ ،بو حالقلار تۆرلى ئىسمدە یۆرتلسەلەردە، ئابرم تۆرك
شیوەلەرندە سۆیلەسەلەردە. ئاسلدا بربرسن ئاڭلاشقانلار وە
بربرسى بلەن قاتناشقانلار. بۆلارنڭ ئىسملەرىنڭ باشقالغى کوب
واقتدا حۆکومەت سۆروچى ئروغنڭ ئىسمى بلەن یۆرتلگەندەگىنە
کیلە. بەعزى واقتدا ئالارنى عۆموم ئىسم بلەن «عوز ـ ئوعوز»
یەئیسە «تۆرك» دیب دە یۆرگەنلەر. مۆنە شولای ئىتىب 13نچى
عەسرنڭ باشىنا قەدەر شەرقى یاوروپانڭ جەنوبندە هەم ئىدل
بویندا تۆرك حالقلارى حۆکۆم سۆرگەنلەر. لاکین ئالارنڭ
ئىجتىماعى دەرەجەلەرى برلەشب بر دەولەت یاسارغا ئىرك بیرمەگەن.
لاکین ئىدل ـ دون یلغالارى شیکللى سەودە عامیللەرى
بۆلارنى برلەشترب دەولەت ئارگانیزاتسیەسن یاساشدرب قاراغان:
لاکین 13نچى یۆزنڭ باشىنا قەدەر بارى ئىدل یلغاسىنڭ ئورتا
ئاعۆمنداغىنا بۆلغار دەولەتى ساقلانب قالغان. مۆنە شول تۆرکلەر
کیلەچەکدە تاتار حالقى ئشلەنو پراسیسىندە عۆنسرلق رولن
ئوتەگەنلەر، سۆڭرا شولارنڭ برگە قاتناشۆوندان تاتارلار کیلب
چققانلار. مۆنە ،بو پراسیسنى بز ئیکشرب قارییق. ئىجتیماعى
یاقدان ،بو پراسیس ئروغ وە پاتریارحات تۆرمۆشىنڭ جیمرلا
باشلاب شەرقى یاوروپا تۆرکلەرىنڭ فیئۆدالیزم دەورىنە کرو واقتنا
تۆرى کیلە. شونڭ ئۆچىن دە ،بو دەوردە هەم ئەتنو گرافی هەم
ئىجتىماعى دەورلەر برلەشەلەر. مۆنە بز جەزر ،شول یاڭا دەورگە کوچەبز.

II ـ تاتار حالقىنڭ یاساو پراسیسى یەئیسە، ئروغ پاتریارحات تۆرمۆشىندان فیئۆدالیزمگە تابا کوچو دەورى.

1. شەرقى یاوروپادا ئىدل بویى تۆرکلەرىنڭ مانعوللار قول ئاستنا کرولەرى.

ـ ئاز بیەنڭ ئورتاسندا قتای ئیلى بلەن
ئازییەدا سەیاسی يزنڭ سیبریا ئاراسندا، «عوبی» یەئیسە
ئىنقیلاب. «شامو» دیگەن بیك ئاز ئۆلەن ئوسە
تۆرعان بر چول بار. حەزردە ئاندا
مانعول حالقى تۆرا. ،شول ساحرانڭ شیمالندە بایقال کولى بار.
ئەگى ساحرادان ئاغب چقب، ،شول کولگە قویا تۆرعان یلغالار
بار. یۆرۆنعى زاماندا ،شول یلغا قریلارندا حەزرگى مانعوللارنڭ
بابالارى مانعوللار تۆرالار ئىدى. ئالارنڭ کورشىلەرندە تۆرکلەر
عۆمر ئیتەلەر هەم ئالارنڭ ،بو تۆرندا. بر نیچە ،زۆر پاتشالقلارى دا
،بولب ئوتکەن. تۆرکلەرنڭ دەولەتلەرى بار چاقدا مانعوللار
تۆرکلەر قول ئاستندا تۆرالار. لاکین مانعوللارعا کورشى
تۆرنلاردا تۆرکلەرنڭ ،زۆر دەولەتلەرى 11 ــ 12نچى عەسرلاردا
ئىندى یوق ئىدى.

12 نچى عەسردە مانعوللار برلەشب تۆرکلەر شیکللى ئوق ئلوغ
دەولەت یاسارغا ئۆمتلا باشلاغانلار، 12نچى عەسرنڭ ئاحرلەرندە
،بو ئشنڭ باشندا تیموچین ئىسملى، سۆڭندان «چىڭگىز حان»
لەقەبن ئالغان بر کشى تۆرغان.

تېمۇچىن — چىڭگىزخان. — مانعوللار ئاراسىدا يەسۇكەي بەھادىر ئاتلىق بىر كىچىككىنە قەبىلىنىڭ باشلىقى ئۆزىنىڭ جەبرى بىلەن دان قازانىپ «بەھادىر» ئىسمىنى ئالغان. ئۇل بەزى مانعول قەبىلىلىرى، قىتاي ئىمپېراتورى بىلەن مۇۋاپپەقىيەتلىك سوعۇشلار قىلعان. 1162 ـنچى يىللاردا ئانىلىق ئۇلۇن ئەكە ئاتلىق سۆيۈكلۈك خانىمى بىر ئوعۇل كۆتۈرگەن. بۇ ئوعۇلعا «تېمۇچىن» دېپ ئات قويعانلار ئىدى. تېمۇچىن تۇعۇلعاچ ئېلىنىڭ ئېپىك ئولوعلارىدىن بىرسى:

بۇ ئوعلان ئۇلوع پادىشا بولۇر،
جەبر يۇرتنىڭ بارچاسىن ئالۇر.
كۆپ ئېللەرنى، ۋىلايەتلەرنى قىلۇر قەتلى عام. (1)

دېگەن ئىمىش. بۇ سۆزلەرنى دورىستىدە ئەيتكەنلەرمى، يوقمى — ئانىسى بىزگە مەعلۇم ئەمەل؛ لاكىن تېمۇچىننىڭ ئاتاسى يانىدا جىيىلعان بەھادىرلار «جەبر يۇرتنىڭ بارچاسىن ئالۇ» فىكرىنى ئۇشكەنلەر. دېمەك، ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائى سەۋەبلەر مۇندى شەخسنىڭ چوڭۇيىنە يول ھازىرلىغان بولعانلار. بالا ئون ئۈچ يەشىدە ۋاقتىدا، يىلسالى كېلە تۇرعان بىر نۇر قەبىلەنى تالاشلاپ يەسۇكەي بەھادىر ئۆلۈپ كېتىدى. بالا بارى ئاناسى بىلەن گەنە، نۇرايمان قەبىلىدە تارالا باشلادى. لاكىن ئاناسى ئۆزىنىڭ ئىبرىنىڭ يولى بىلەن كېتىپ، سوعۇش سەياسەت بىلەن قەبىلەنى يەنە نۇرايتىرعا كىرىشدى.

تېمۇچىننىڭ بۈتۈن ئۆمرى سوعۇش بىلەن ئۆتىدى. ئانىنىڭ بۈتۈن تەرجىمەئى ھالى قان قويۇ بىلەن تولعان. يەش ۋاقتىدان تالىپ 66 يەشىنە قەدەر ئۇل ئۆمرىن سوعۇشدا ئۆتكەزدى. ئالىك تېمۇچىن ئۆزىنىڭ تىرىسىندەگى مانعول، تۈرك قەبىلىلەرىن

1) قەتلى عام — ئوترپ بترو دېگەن سۆز.

بىرلەشتىرۈپ ئۆز قولىنا كىرتۈ بولۇشنا تۇتۇشدى. نىھايەت، بىلىك كۆپ سوعۇشلاردان سوڭ تېمۇچىن 1206 ـنچى يىلدا بۈتۈن مانعولىيەدەگى تۈرك، مانعول قەبىلىلەرىن ئۆز قولىنا كىرگىزدى. لاكىن كۆپ مەعمور ئېللەرنى جىمىرتى.

قۇرۇلتاي. — تۈرك، مانعول خالقلارى قەدىمىش ۋە بىر تۇسلىق تۇرمۇش بىلەن ئۆمىر كېچىرگىچى خالقلار بولعانلىقى كۆرە، ئانلارنىڭ ئادەت، جۆزلارى بىر تۇسلىق ئىدى. ئانلار بىر يەرسىنە شۇل قەدەر يىقىنكى، مانعوللار ۋە تۈركلەر سۆزلەشە تۇرعان سۆزلەرنىڭ ئۈچ چارىكى ئورتاق سۆزدۈر. بىك يۇرتنى زامانلاردان بېرلى تۇق تۇركلەر، مانعوللاردا بىر ئادەت بولۇپ ئانلار يانغا خان سايلاعاندا، يە ئىيسە بىر بىر نۇر ئىش ئىشلەر تالاندان «قۇرۇلتاي» ئاتلىق بىر جىيىلىش ياسىلار ئىدى. تۈرك ئەدىبىيەتلەرىنىڭ سۆزىنە كۆرە بۈتۈن تۈرك خالقىنىڭ بابالارى دېپ يۈرۈتلە تۇرعان ئوعۇزخاندا شۇندى جىيىن باساعان. قۇرۇلتايعا كېلە تۇرعان ئەعزالار ھەر بىر قەبىلىلەرنىڭ باشلىق ھەم ناۋع كىشىلەرىندەن، سوعۇشچى نۇر باتىرلاردان عىبارەت بولار ئىدى. تېمۇچىن دە 1206 ـنچى يىلدا ئونورخون سۇۋۇنىڭ قىربىندا، ئېلىنىڭ نۇرلارىندان، قەبىلە باشلىقلارىن، باتىرلاردان عىبارەت «قۇرۇلتاي» ئاتالعان بىر مەجلىس جىيدى. بۇ مەجلىسدە بۈتۈن مانعول تاتار، تۈرك قەبىلىلەرىنىڭ بىرگە جىيالعانى ئىعلان قىلىنىپ، تېمۇچىننى بۈيۈك نۇر ئېلىنىڭ پادىشاسى — خانى سايلاپ، ئانىڭا چىڭگىزخان دېپ ئىسىم بەردىلەر. (1)

1) چىڭگىز — چىن قۇۋۋەتلى، بىلىك قۇۋۋەتلى دېگەن سۆز بولۇرعا كېرەك.

چىڭگىز خاننىڭ فتوحاتى.

چىڭگىزخان بۇ بۈيۈك قۇرۇلتايدان سوڭ
چن ئىجلاسى بىلەن سوغىشقا تۇتۇندى. ئالىك
ئول قىتايغا زور عەسكەر بىلەن بارىپ، قىتاي
ئىمپىراتورن جىڭدى. سوڭگىندان حەزەرگى تۈركستان، ئىران
ئەفغانستاننىڭ بركىسە گندە حۆكومەت سۈرە تۇرغان «خارەزم شاھلار
مەملەكەتى» دىگەن پاتشالقنى ئوزدرىپ، مۇسلمان تۈرك، ئىران
ئىللەرن ئۆزىنە قاراتدى.

مانغول عەسكەرنىڭ قىپچاق ئىلىنە كىلىب چىقۇوى.

بۈرۈنغى زامانىدا حەزەرگى جەنوبى
روسىيەدەگى دنيېپرنىڭ، ئىدىلنىڭ، دوننىڭ
توبەنگى ئاغزىلارنى تىرمەندەگى «كومان»
يەئنىسە قىپچاقلار تۇراتۇرغان زور ئىستىپىنى
دەشتى قىپچاق دىب بۇرۇنلەر ئىدى.
چىڭگىزخاننىڭ زور شاھلارنى جىڭىب، ئالار يېقلى باشقا پاتشالقلارنى
ئالىب يۈرگەن عەسكەرنىڭ چەبە، سۇبۇتاي ئىسىملى ئىكى باتىر قوماندا-
سنداغى عەسكەرى كاۋكازنى ئۆتۈب، 1224 نچى يىلدا جەنوبى روسىيە
ئىللىنەقىپچاق ساحراسىنا كىلىب چىقدىلار. چىڭگىزنىڭ قىپچاققا كىلىب
چىققان ئاردوسى ئىچىندە بىك كۆبىسى تۈركلەر بولغان. بۇ
مانغول عەسكەرى كىلىب چىققاننى ئىشىتىب، بۇ جىردە كۆچىب
يۈرى تۇرغان پولوۋيتس (قىپچاق) ئىسمىندەگى تۈركلەر ئالارغا
قارشى چىقدىلار. بۇ واقىعەنى ئىشىتكەن چىڭگىز باتىرلارى ئالارغا
ئىلچى جىبەرىب: «بىزدە سىزنىڭ شىبكىلى ئوق تۈركلەرەباسا
جىبەت حالقلار بىلەن بىرگە ئوز قەردەشلەرىڭىزگە قارشى كىلەسىز؛
بىزنىڭ بىلەن دوستلانىڭىز؛ بىز سىزگە ئالەگەنىڭىز قەدەرلى ئالتىن،
باغشى كىيىمەلەر بىرەربىز.» دىگەنلەر. واقىعەدن پولوۋيتسلەر ئوزلەرىنگە
توگل، روس كنەزلەرى بىلەن برلەشىب كىلەلەر. روسلارغادا
چىڭگىز ئاردوسى تارافىدان ئىلچى جىبەرىلب: «بزنىڭ ئالماغان

جىبىرىز يوق. بارى ئيك بزنڭ تەبەعەلەرىز بولغان (قۇللارىز)
پولوۋيتسلارغنا (قىپچاقلارغنا) بزگە قارشى كىلەلەر دىب روسلارنى
سوغشماسقا ديمەگەنلەر.
لاكىن پولوۋيتسلاردا روسلاردە ئىلچىلەرنىڭ سوزلەرن
تىڭلامادىلار. شوڭگار كورەدە سوغش بولدى، پولوۋيتسلار جىڭىلب
قاچدىلار، روسلاردا جىڭلدىلەر. سوڭگىندان مانغوللار بۇلغار
ئىلىنە هۇجوم ئيتىب، بۇلغار شەھەرن ئالاب، ياندرىب كىرى
تۇرتا ئازىبىدەگە. قايتىب كىتدىلەر.

چىڭگىزنىڭ شەخسى.

دۇنيادا شەخسلەرنى جەمعيەت وە كالليكتيفلار
تۇدرۇ مەسئلەسىن ئاچق كورەسى بىلگەن
كشى، چىڭگىزخانغا نىسبەت بيرىلە تۇرغان
زور مانغول ئىمپىرىيەسىندەن گىنە قارابدا بلە ئالا. شونڭ ئۈچىن
بز، باشقا بازوچىلار شىبكىللى، چىڭگىزنىڭ شەخسىنە زور ئەھمىيەت
بيرمىمز. چىڭگىزغا نىسبەت بيرىلە تۇرغان «بۈيۈك ئشلەر»نىڭ
كۆبىسى، سوڭگىندان ياسالغان ئۇيدرما وە خۇرافاتەن عىبا-
رەتدر. سوڭگىغا مانغوللار ئانى «ئاللا» دىب تانو دەرەجەسنەدە
كىلىب جىتدىلەر وە «چىڭگىز تەڭرنگە»سن ياساب تابنادا باشلادىلار.

بزنڭ فىكربزچە چىڭگىز ئىمپىرىيەسىنىڭ ياسالۇوى مانغول
— تۈرك قەبىلەلەرنىڭ ئۇرۇغ پاترىيارحات دەورن ئۆزدرا
باشلاب فىئودالىزمگە تابا ئاوونىدان باشقا بر نەرسە توگلدر.

چىڭگىزنى ئودرىچى كاللىكتيفدا، شول مانغول ئارىستاكراتىيەسىدر؛
شونڭ ئۈچۈن دە، چىڭگىزنىڭ شەخسى حاققىندا سوپلەودەن بىگرەك،
چىڭگىز دەورندەگى مانغول ئىمپىرىيەسىنىڭ تۈزۈلشى حاققىندا
سوپلەو فايدالىراق بولاجاقدر. يازارغا ئاسان بولسن ئۈچۈن بز

بو حاقدا سۆيلەگەندە «چىڭعىزنى» ئىيە ئىتىپ سۆيلەۋىزدەن ئانىڭ شەخسىنە زور ئەھمىيەت بىرىپ ئاڭلاشىلماسلىقا تىيىشلەر.

مانعول ئىمپىرىيە- سىنىڭ ئىجتىمائى ماھىيەتى.

چىڭعىز دەۋلەتى ئارىستاكراتىك بىر پادشالىق ئىدى؛ زاتەن شول نوزىدە ئاق سۆيەك - ئارىستاكراتىك ۋە قارا سۆيەك دىماكراتىك ئۇروغلارنىڭ كۆرەشىندەن تۇغدى. مانعول داستانلارى شول زاماننىڭ ئارىستاكراتىيەسى بەھا- دىرلەرى بىلەن چىڭعىزنىڭ شارتنامەسىن شاعىرانە شولاي تەسۋىر ئىتەلەر: بەھادىرلەر چىڭعىزعا ئەيتكەنلەر ئىمىش: -«سىنى بىزگە خان بولماچىدان، چىكسىز كۆپ سانلى دۈشمانلار بىلەن بولعان سوعىشلاردا بىز ئىڭ ئالدا بولۇرمىز؛ عايەت گۈزەل خاتىن قىزلارنى، مۇنە دىگەن ياخشى ئالقالارنى قولعا ئالعاچ، ئالارنىڭ باشىندا سىڭا بىرۇرمىز؛ ئاو ئارتىندان كىتكەن چاقدا ھەممەدەن ئالدا بولۇرمىز ھەم تۇتقان جەنلىكلە- رنى سىڭا ئابشىرا بارۇرمىز». ئەچىڭعىز ئۆز ئۆزىنىڭ بەھادىرلارىنە بىر ۋاقت ئەيتكەن ئىمىش: -«مىن خالقلارنىڭ كۆڭۈللەرىن، تىرمەلەرىن، خاتىنلارىن، بالالارىن بىك كۆپ ئالدىم ھەم سىزگە بىرە باردىم. سىزنىڭ ئۈچۈن دالاداعى ئاۋلاردا كوچمەلەر ھەم قورماللار قويدىم؛ ھەم ئاۋلاقلارنى سىزنىڭ ياقىقا قوۋب چىبىرەدىم». بو شاعىرانە تەسۋىردەن مۇنە بىز چىڭعىز بىلەن ئارىستاكراتىيە ئاراسىندا نى ئۈچۈن بىرلىك بولماتىن ئاچىق كۆرەبىز: خان ئۆز ئۆزىنىڭ يارەنلەرىن جىڭگوگە ئالىب بارا، ئەعەنىمەت ئىبكنسىنەدە ئىلەگە . . . شول زاماننىڭ مەنبەعلەرى بىزگە، بو ئاق ۋە قارا سۆيەكلەر ئاراسىندا بولعان كۆرەشنى بىك ماتور تەسۋىر قىلب، باي ۋە ئاق سۆيەكلەرنىڭ چىڭعىز باتىنا جىيىلعانلىقلارىن، ئەمما قارا سۆيەك ئۇروعلارىنىڭ جاموجا تىرەسىنە توپلانعانلىقلارىندان بىلگە ۋە كۆرەشنى «ئات تۇتۇچىلارى» (ئارىستاكراتلار) بىلەن «قوي كۈتۈچىلەرى» (دىماكراتىيە) ئاراسىندا بولعان كۆرەش رەۋشىندە

تەسۋىر ئىتەلەر: سۆزگەلەرىن ئىسە مانعول يازوچىلارى - ئارىستا- كراتىيەنىڭ يالچىلارى «خەبەرسىز، ئاڭسىز، مەعلوماتسىز» كىشىلەر ئىتىب تەسۋىر قىلالار. مۇنە ئارىستاكراتىيەنىڭ جىڭگوزى چىڭعىزنىڭ باش بو- لووى بىلەن تەمام بولا: شونىڭ ئۈچۈندە مەنبەعلەرگە قاراعاندا سۆ- گرا چىڭعىز ئۆز ئۆزىنىڭ حاكىمىيەتىنىڭ ئىجتىماعى ماھىيەتىن ئاچىب بىرىب -«مىڭا حەنلى دالادا ھىچ بىر تەرتىب ۋە ئىنتىزام يوق ئىدى؛ كىچىكلەر ئۇلوعلارنى تىڭلامىلار ئىدى؛ قول ئاستىنداعىلار باشقالارعا ئىحتىرام ئىتمىلەر، باشقالار قول ئاستىنداعىلارعا بولعان مۇناسەبەتلەرىندە تىيىشلى ۋازىپەلەرىن ئۆتەمىلەر ئىدى. مىن تەختكە ئولتۇرعاچ ئوق تەر- تىبلەر كىرتدىم ھەم ھەربىرىنە ئۆز ئۆزىنىڭ ئورنىن كۆرسەتدىم» - دىگەن.

ۋاقىعەدە چىڭعىز ئىمپىرىيەسى چىن - چىندان بىر ئارىستاكراتىك دەۋلەت ئويۇشماسى ئىدى. مۇنە فىئادالىزمنىڭ ئەساسىدە شوندا سالىنعان ئىدى. ئىمپىرىيەدە ئىڭ عالى ئارىستاكراتىيە «تايىبون» لار بولعان: «ئولوع تايىبون» دىب چىڭعىزنىڭ كىچىك ئوعلىن يۇرتكەنلەر؛ لاكىن بو ئارىستاكراتىيەنىڭ ئوبەنگى دەرەجەسىندە تارخانلار تورعانلار: بۇلاردە بىسالىملار تولەمەگەنلەر، سوعىشدا ئالعان عەنىمە- تلەرى ئۆزلەرىنە بولا تورعان بولعان؛ ئالار ھەر ۋاقىتدا بىردە، رۇخسەتسىز خان يانىنا كىرە ئالعانلار؛ ئالارنى بارى جىبدى مەرتەبە جىنايەت قىلعاچقىنا خۆكۈمگە بىرە ئالعانلار؛ خان مەجلىسلەرىندە تارخانلار حۆرمەتلى ئورن تۇتب ئالارعا بىرمەر ئوستاعان شەراب بىرە تورعان بولعانلار. ئارىستاكراتىيە قىزىلتايلاردا ئىيشتىراك قىلا تورعان بولعان. بو ۋاقىتدا ئارىستاكراتىيەنىڭ حاكىمىيەتى زور بولىب ئالار خۆكۈمەت ئىشىنە قاتنىشالاردا، پاترىيارخات ئۆرمۈش ماسسادا خۆكۈم سۈرگەن. ھەم خۆكۈمەت سۈرۈچى چىڭعىز ئۇروعى، عائىلەدە ئاتا ئىبىك بۆتىن

نەرسەگە خوجا بولسە، شۇلاي ئوق بۈتۈن كېڭ ئېلىنى
ئوزىنىڭ مالى وە مىلكى دېپ حىسابلاغان حاندا. عائىلەدەگى
ئاتا شىكىللى بۈتۈن ئېلىنى ئىدارە قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈندە. ئىلك
چىڭگىز ئوزىنىڭ جىرىن بالالارىنا، ئولەمەس بۇرۇن ئوق، ئاتا بالالارىنا
مالىن «واسىيەت ئېتىپ» قويغان شىكىللى، بولوپ - تەقسىم ئېتىپ
قويغان. مۇنە شوشى عادەت سوڭرا فيئودالىزمنىڭ ئەساسلارى —
ندان برى بولغان سەياسى حاكىمىيەتنىڭ بولۇنۇۋن كېتۇپ
چىقارغان. لاكىن شۇلاي عادەتدە چىڭگىزنىڭ تىلەگى بولمىغا
مەلەكەت چىڭگىزنىڭ دورت ئوغلىنا بولىنسەدە، شۇندان ئايرىم
«ئوگداي، چىغاي، تولى وە جوجى بولۇشلەرى» كېيىپ چىقسالاردا،
ئالاردا برلك بولغالماسقا تېيىش ئىدى، چۈنكى پاترىيارحات
تۈرك - مانغول عادەتىنچە توپ بۇرت كىچىك ئوغلى تولىگە قالىپ،
شول بۈتۈن ئېلگە «سوۋەرەن» خوجا بولۇرغا كېرەك، ئەمما
باشقالارى شۇنىڭ «واسساللارى» بولۇرغا تېيىش ئىدى. لاكىن
بو «سوۋەرەن» وە «واسساللىق» 1260 نچى يىللارغا قەدەر
بارسادا، سوڭرا دورت ئولۇش موستەقىل خانلىقلارغا ئەيلەندىلەر.
بز مۇندا ياۋروپادا ئلوغ كارل ئولگەچ باشلانغان فيئودالىزم
ئەساسلارى توغان توسلى، كىلەچەكدە تاتار فيئودالىزمنىڭ
باشلانۇۋن كورەبز.

جوجى ئۇلۇشى وە ئالتۇن ئوردا.

چىڭگىز، ئوز ئوغلى جوجىگە ئىرتىشنىڭ
عەرب تاراۋى، قىپچاق ئېلى حەزرگى
«قىرغىز — قازاق» ئستېپلارى. ئېدىل. دون
بويلارى، حارەزم (خىوە) ئېللەرن بىردى. لاكىن جوجى چىڭگىزنىڭ
ئوزى ئىسەن واقتدا ئوق ئولەپ كېتدى؛ ئول ئولگەچ تاغى
دەولەتكە حوكومەت سوروچى چىڭگىزبالارنىڭ مىلكى ئىتىپ
قاراو وە پاترىيارحات توروشنىڭ ئەساسلارى ئۈستىگە چىقدىلار؛

جوجىنىڭ بالالارى ئاقارغا چىڭگىز ئارافىندان ئىدارەگە تابشىرلغان
جىرلەرنى مانغول عادەتى روشندە بولەشدىلەر. ئىنىدى جىرنىڭ
جوجىنىڭ قايسى ئوغلىنا تيگەنى ئاچىق بلىپ بولماسادا، تەخمينەن
بز مەملەكەتنىڭ شولاي بولىنگەنىن ئەيتە ئالابز. جوجىنىڭ
ئىكنچى ئوغلى باتوغا قىپچاق ئېلى وە ئاندان غربدە بولغان
جىرلەر؛ جوجىنىڭ ئۈچۈنچى ئوغلى توق تيمور ئباتوغا تيگەن
جىرنىڭ شىمالنداگى جىرلەر (ئىشتىبال ئېدل — كاما بۇلغارستانى)؛
دورتىنچى ئوغلى شەيبانغا حازرگى جغرافيەلەردە قىرغىز
ساحراسى دېپ مەشھور ئستېپلار؛ بىشنچى ئوغلى ئەۋالگە
ئورال بلەن ئمبا بلالارى ئاراسىنداغى كوچمە تۈرك قەبيلەلەرى
ئىدى. لاكىن شوشلارنىڭ ھەممەسىندە باش (سوۋەرەن)
بولوپ جوجىنىڭ ئىرور ئوغلى ئوردا قالسادا، ئول ئولگەچ
باتوخان سوۋەرەن. ئەمما قالغانلارى ئاقارغا بويسنغان واسساللار
بولوپ قالدىلار. دېمەك. ياڭا ئوديل-فيئودال مەملەكەتلەر كېلىپ
چىقدىلار. بز مۇندا روسىيە فيئودالىزمنىڭ باشلانغان واقتداغى
شىكىللى بر حالەت كورەبز. ئانىدا روريك جىنسندەن يارسلاو
مودرى ئولگەچ مەملەكەت روريك سەلالەسىنىڭ خوسوسى
ئوروغ مىلكى حىسابلانغانغا كورە، بۈتۈن كيىف روسىيەسى
ئانىڭ ئوغوللارى ئاراسىندا بولىنگەن شونىڭ ئىلك قارتى كيىف
شەھەرندە ئوترغا وە باشقالارغا باش حىسابلانرغا تيىش ئىدى؛
شۇندان باشلاپ روسىيەدە فيئودالىزم باشلانىپ كىتكەن ئىدى.
بز تاتارلاردا شونداي ئوق واقىعەنى ئوچراتابز؛ ئەلحاسىل، ئالتن
ئوردا دەولەتى ياسالىر - ياسالماس ئانىدا فيئودالىزمنىڭ
سەياسى عەلامەتلەرى كورنلە باشلاغان.

1229 نچی یل قۇرۇلتايى.

چگەز خان ئولگەچ ئیکی یلدان سۇڭ (1229 نچی) مانەولیيەدا كارولەن سوونلك قریبندا ئاق كيیزدەن ىزور-ىزور كیز ئوبلەر قۇرۇلعان؛ ئۆرك-تاتار ئورداسنڭ ئاقساقاللارى، عەسكەر باشلقلارى چگەزنڭ ئوللارى، ئوللنڭ ئوللارى ھەممەسى دە قۇرۇلتايعا يەئیسە «ئوبعا» (1) جییلعانلار. ىبو بۆيك جییلشقا كاسبى دیگزى قریلارندان چگەزنڭ سویوكلى ئولى باتوحاندا كیلگەن. قرق كۆن مۇزاكەرەدەن سۇڭ چگەزنڭ واسییەتى بوينچا ئولى ئوگدەى بۆتن ئۆرك-تاتار مەملەكەتنە باش بولب سایلانعان.

سایلاو بتكەچ، بۆرۆنعى بابالار عادەتنچە ئۆرك-تاتار ئیلنڭ ئاق سۆيەكلەرى بەیرەم ئیتەرگە كرشدلەر: كوب قوى، جلقلار سويدلار، بیك كوب قمز ئچدلەر، ئویناددلار، جرلاددلار؛ ئوين-كۆلكى ئاراسندا ئشنى دە ئونوتمادلار. باتوحان قوماندەاسندا كاسپى (حەزەر) دیگزندەن سەربەت بولعان ئیرەلەرنى ئاندا ئوروچى حالقلارنى ئالو ئوچن ىزور عەسكەر جیبەررگە قارار قلندى. چگەزنڭ كچكنە ئولى ئولى بلەن ئوگدەى خان ئوزى قتاى ئیلى ئۆستنە يۆررگە بولددلار. لاكین نى ئوچندر ىبو يولى شەرقى ياوروپاعا قارار قلنعان سەفەر بولمیچە قالدى.

باتو كیلۆدەن ئلك ئشەرقى ياوروپا ئور كلەرى 1224 نچی یلدا شەرقى ياوروپانڭ جەنوبى ساحرالارندا كوچب يۆروچى قر ئوعزلارى يە ئیسە قپچاقلارنڭ ھەم سۆيمتاى بەعادرنڭ ھۆجومى سۆڭندا كوچب ۋینگرییە ساحرالارنا كرب قاچقانلار

1) مۇنى ھەم «توى» دیبدە يۆریلەر ئیدى.

ئیدى. شرلاى بولسادا، ئیسكى واتانلارندا قالوچلارىدا ئاز ئوگل. ئالار شاماندا ئیسكى حەياتلارن دەوام قلدرالار. روس كنەزلەرنڭ بر برسى بلەن بولعان نیزاعلارنە قاتناشالار، جاىى كیلگەندە ئوزلەرى دە ئالارعا ھۆجوم ئیتودەن تارتنمیلار ئیدى.

بۆلعار دەولەتى، مانعوللارنڭ شەرقى ياوروپاعا برنچى ھۆجوملەرى واقتندا تالانعان، ياندرلعان، پايتەحت بولعان بۆلعار شەھەرى دە شاقتى زارارلانعان ئیدى. مۇندان سۇڭدا بۆلعار ئیلنە تاتار عەسكەرى فیرقەلەرى شاماندا كیلب يۆریلەر، شاماندا ھۆجوملەرن، جیەرولەرن ئوقتانمیلار. جیتمەسە تاعن روسلاردا، برنچى مەرتەبە 1224 نچى یلدا تاتار مانعوللارنڭ ھۆجوملەرى واقتندا بۆلعارلار بلەن سۆلۆح ياساب ئورعان بولسالاردا، تاتار-مانعوللار روسییە ئۆستندەن يوعالب ئورعان مۆددەتدە ياڭادان بۆلعارلارعا ھۆجوملەر ياسى باشلاعانلار. 1230 نچى یلدا بۆلعار خانى ۋلادیمر كنەزنە بويسنعان ئیدى. ئەلحاسیل، 12 نچى عەسرنڭ برنچى چیرەگنڭ ئاحرلارندە شەرقى ياوروپاداعى ئور كلەر تەمام زەعیفلەنگەنلەر. ئالارنى ياڭادان بر قولعا جییوچى ئازییەدان كیلگەن تاتار-مانعول ئاردولارى ىبولدى.

1235 نچی یل قۇرۇلتايى.

بۆتن ئۆرك-تاتار ئیللەرنە باش ئیتب ياسالعان ئوگدەى خان حۆكومەتى ئیندى ئوزنڭ كوچمە دەولەتلگندەن چعا باشلاعان. حۆكومەت ياننا مۆسلمان، قتاى، ياوروپا ئیللەرندەن عالملەر، حۆكومەت ئیرلەرى، ئۆستالار جییلعانلار. بابقالعا ئاسب ئوشە ئورعان ئورحون يلعاسى قریبنا «قارا قورم» ئیسملى بر پايتەحت شەھەر سالنب ئاندا حۆكومەت ئۆررا

باشلاعان ئيدى. ئاندا حالق ئيغرات كوب ,بولب كۈن سايىن
حالقغا ئاشارعا بيشيوز ئارباعا تيبەگەن ئازق كيلب تۇرا: مۇنه.
1235 نچى يلدا شوندا بۇيۇك قورۇلتاى جيىلعان ئيدى.
,بو قورۇلتاى مۇعيم قانونلار چىقارعان. ئەووەل زامانىدا،
چىڭغىز زامانىدا، مەملەكەت ئات ئۈستىندە تۇرۇب؛ قولىدا قلچ
تۇتىبقىنا ئيشلەگەنگە بۈتۈن ئيش عەسكەرى ئيدارە قولىندا
ئيدى. ,بو قورۇلتايدا ئيسە عەسكەرى ئيشلەرنى ئيدارەنى
ميلكى (گرازدانسكى) ئيدارەدەن ئايرلعان: ميلكى ئيشلەرنى
ئيدارە قلرعا مانعول-تاتار حالقلارى ئۆزلەرى بلمەگەنگە،
,بو ئيشكە بلىكلى كيشلەرنى چىندەن كيترتكەنلەر. بۈتۈن
ئيلدە ئيك عالى حۆكم يۇرتى (سينات) ياسالعان ئيدى. شول تۇق
قورۇلتايدا حۆكومەتنىڭ مەسارىفلەرى ئۈچۈن ئەمالبەدەن ئالىنا
تۇرعان سالمدا بر تەرتيبكە قويلعان: هەر بر يۈز ئاياقلى مالى
بولعان كيشى ,يىل سايىن حۆكومەتكە برسن، ئيگن چەچب
شۇعللەنوچى كيشى ماحسولاتىنىڭ ,ئون ئۆلۈشىندەن بر ئۆلۈشن
حۆكومەتكە بيرۇرگە تييش ئيدىلەر. ,شونىڭ ئۈچۈن بۈتۈن
ئيلدەگى حالقنىڭ سانىن يازب چىقارعا (پەرىپيس) قەرار قلنعان
ئيدى. شولاي ئۇق قتايلارعا تەقليدەن كاعز ئاقچا چىقارلعان،
پوچتا ياسالعان ئيدى.

شوشى قورۇلتايدا شەرقى ياوروپاعا قلنىچاق سەفەرى،
قەرار قلنعان. ئۇلۇك ئۇلۇع حان ئوگەدەى ئوزى عەسكەرى بلەن
روسىيە، بۇلعار ئيللەرىنە يارىعا تويلاسادا، سۇگەنتاي قورۇلتاى
,بو ئاردونىڭ باشندا تۇرۇرعا باتو حانعا تابشرعان ئيدى. ئاردودا
چىڭغىزنىڭ بالالارى، ئونۇرۇنلارى باشقا تۈرك تاتار جيرلەرنىڭ
واسساللارى بار ئيدى.

باتو حانىنىڭ ئاردا، شەيبان. تانعوت ئاتلى قەردەشلەرى:
چىڭغىزنىڭ ئۇرۇنا ئاتازيدالعى ئۆلۈشندە حۆكم سۈرۈوچى ,ئولى
چعتاى حانىنىڭ ,ئولى بايدار، ,ئۇرۇنى بورى ئوگەدەى حانىنىڭ
,ئوللارنىدان كۈيۈك قادان وە باشقالارى: چىڭغىزنىڭ كچى ,ئوعلى،
سوگۇندان حان بولعان مەنگۈ حاندا بار ئيدى. شوندى ,ئۇزور
ئاردونىڭ ئاتلى سانىدا، ئالداعى ئيرقەنىڭ باشىندا مەشهور
قوماندان سۇبيتاى كيله. باتو حان ,شوشى بۇيك عەسكەرنىڭ
باش قوماندانى، عەسكەرنىڭ باشندا تۇروچىلار، تورە، قوماندانلارنى
سافلاوچىلارنىڭغا مانعول جنسندەن ,بولب، ئاردونىڭ ئيك
كوپسى تۈركلەردەن عيبارەت ئيدى.

تۈرك - تاتارلارنىڭ بۇيك ئاردولارى تاشو كوك ئاعب يولدا
ئۈچراعان شەهەر، ئاوللارنى، بانىب، قارشى تۇرعان حالقنى
قرب، رازيلق بلەن بيرلگەنلەرى، ئۆزلەرى بلەن ئيەرتب
1237 نچى يلدا شەرقى ياوروپاعا كيلب كردلەر. بۇلارنىڭ
قاعەلەرى ئيك ئلك مەعمور، ماتور بۇلعار شەهەرىنىڭ ديوارلارنى
يارب بەردى. بۇلعار شەهەرى تاعى جيمرلدى، بيك كوب
حالقى قرلدى. بۇلعار ئيلى حرابەگە ئەيلەندى. ,شوندان
سۇڭ تاتارلار، روسلارنىڭ شەهەرلەرن بر بر ئارتلى چعا،
يانىدا، تالى باشلادىلار. 1240 نچى يلدا روسيەنىڭ يۇرۇنعى
پايتەحتى كييف دە ئالندى. ئەلحاسيل روسييە تۈرك - تاتار
دەولەتىنىڭ بر ئۆلۈشنە ئەيلەندرلدى. روسلار ئەللە نى قەدەر
واق كنەزلكلەرگە بولنگەنگە كورە هەممەسىدە ئايرم ئايرمقىنا
تاتارلاغا قارشى ,تۇرب بركە حەرەكەت ئيتە ئالمادىلار. شونىڭ
ئۈچۈن روسلارنى جيڭو باتو ئۈچۈن بيك ئوڭايلى ,بولدى.

تاتارلارنىڭ غەربى ياۋروپاغا ھۇجوملەرى

— باتوخان روسىيەنى ئالو بىلەنگىنە قەناعاتلەنمەدى. ئۇل بىر روس ۋايوزوداسىنىڭ مەسلىحەتى بىلەن پولشەگەدە ھۇجوم ئىتدى. پولشەدە، ئەينى روسىيە شېكىللى، ئالاردا بىرلىك يوق ئۇلۇك، ۋاق پاتشالقلارغا بولنگەنگە كورە، تاتار ئاردوسى ئىككى فىرقەگە بولۇنىب بۈتۈن پولشەنى ئىلدى. تاتار ئاردوسى ئىككى فىرقەگە بولۇنىب بۈتۈن پولشەنى ئىلدى، شەھەرلەرنى ياندۇرۇب تۈتەتدى.

نىھايەت تاتارلار پولشەدان سۆلك ماجارستانغا (ۋېنگرىيە) گە، خراب ئىتەرگە؛ شەھەرلەرنى ياندۇرغا تۈتەتدى. قالالارنى ئالىب سۆكندان دالماتىيە، خورۋاتىيەگە ھۇجوم ئىتىب، ئاۋستىرىيەگىچە كىلىب جەنۇب ۋېنانىڭ دىۋارلارى ياندرب يۇرى تۇرغاچ، ئاۋستىرىيەگەچە كىلىب جەنۇب باۋروپا تاتارلاردان ئالدىنا كىلىب جىتدىلەر. بۇ ۋاقتدا بۈتۈن غەربى ياۋروپا تاتارلاردان قورقدى. ھەرجىردە تاتارلارنىڭ ھۇجومى ياۋزلىقى حاقندا ئىتىنا سۆيلىلەر ئىدى، حەتتا فرانسىيە كارولىدە فرانسىيەنىڭ شەھەرلەرىن تۈزەتدىرە، دىۋار، ئىستىحكاملەرىن تعاينە تىرا باشلادى.

شوشى ۋاقتلاردا ئۆگەدەي خان ئۆلۈب كىتدى. باتو ئاردوسى ئىچىندە بولغان شاھزادە، ئۇلۇغلار قارا قورۇمدا قورۇلتايغا قاينرغا ئاشىقدىلار. باتوخاندا عەسكەرن كىرى بۇرۇب ئىدىل بويىنا كىتىردى. شوندا توقتالدى. شوشى ۋاقىعەدە ياۋروپانى ھوان ھۇجومنىڭ تەكرارلانووندان قۇتلدردى.

ئالتن ئوردا يائىسە قىپچاق دەۋلەتىنىڭ پاسالوۋى. شەرقى ياۋروپادىكى تاتارلارنىڭ ئۇلوغ حانلقدان ئايرلولارى بلما قىدەرلى يەشەدى، 31 بىلـلاب — باتوخان 1255 نچى بلما قىدەرلى ئىچىندە باتوخان ھۆكومەت سوردى: چىڭغزنىڭ بالالارى، ئورۇنلارى ئىچىندە باتوخان بالالارى. شونىڭ ئۈچۈن دە نىڭ باتىرى، ئىبك عەيرەتلىسى دىب ئاتالا. ئانى خۆرمەت بىلەن بۈتۈن چىڭغز بالالارى، ئانىڭ بالالارنىڭ بالالارى، ئانى ھۆرمەت ئىتەلەر. قارا قورۇمدا ھۆكومەت سۈرە تۇغان ئۇلوغ خان ئولگەچدە،

ئۇل ئىلمەسە خان سايلى تۇرغان قورولتاي جيىلمى، ئىل خانسز تورادر ئىدى: عۇمومى قورولتايلاردادا ئانىڭ سوزى بىلەن ئىش قىلنادر ئىدى.

باتوخان مانغول ئىمپېرىيەسىندە چىن مەعناسى بىلەن بىرلىك ھۆكوم سۈرگەن چاقلارندا ئۆلوب كىتدى. ئانىڭ سۆكندان ئۇلى سرتاق بر گىنە بل چاماسى خان بولغاندان سۆك ۋافات بولدى. ئۇل ئولگەچ قارا قورۇمدا ھۆكم سۈروچى بۈتۈن تۈرك ئىلىنىڭ باشى ھىسابلانغان مەنگۈنىڭ (1251 — 59) تلەوى بويىنچا جوجى ئولۇسىنا باتونىڭ كىچى برادەرى جوجى ئۇلى بەركە خان بولدى. (1255 — 66)، ئۇل ھۆكومەت سۈرگەن ۋاقت بۈتۈن مانغول ئىمپېرىيەسى ئۈچۈن فاجىعەلى بر زامان ئىدى. مەنگۈ خان ئولگەچ ياسادا تەيىنلەگەن بۈيۈك قورۇلتاي جيىلمىدى. مەنگۈنىڭ ئىنىسى قوبلاي ئولوغ خانلق تەختىن ئىشغال قىلدى. ئانى حازر بۈتۈن تۈرك ـ تاتار ئۇلۇغلارى توگل، بەلكى تۈزۈنىڭ پارتىيەسىغنا سايلادى. شوندان سۆك چىڭغز ئورۇغى ئاراسىدا سوغش چىقدى. ھەممە ئولۇسلار ئايرلدىلار. شولاي ئىتىب شەرقى ياۋروپادىكى تۈرك ـ تاتارلاردا ئۇلوغ خانلقدان ئايرلىب مۇستەقىل دەۋلەت بولوب كىتدى. ئاقچانىدا ئوز ئىسملەرندەن سوقدرا باشلادىلار. مونە بۇ دەۋلەتنى ئىندى جوجى ئولۇسى دىب توگل، بەلكى ئالتن ئوردا خانلغى، يە ئىسە قىپچاق ئىلى دىب يۈرىلەر.

مانغوللارنىڭ تۈركلەشوۋى.

باتو خان قوماندااسىندا شەرقى ياۋروپاغا كىلگەن عەسكەرنىڭ بىك ئازىسىنا مانغوللاردان عىبارەت بولوب، كوبىسى تۈرك جنسىندەن ئىدى. (1) بۇ ئارىدا مانغوللار شەرقى ياۋروپادىكى جېرلى

1) تەخمىنەن باتو خان نىڭ ئالتى يۈز مىڭ عەسكەرندن بارى ئالتمش مىڭ چاماسىدا مانغول ئىدى.

تۈركلەر، تۈركلەشكەن قىپلار ئاراسىدا كېلگەچ ئۆز ئافلامى ئۆزلەرنى
تۈركچە ئەيلەنە باشلادىلار. بارى ئۆزى تۈرەلەر، ئەسكەر
قوماندانلارى بىر نىبچە ۋاقىتلار مانعوللاردان بولوب كېلدىلەر.
بۇلعاردا پولۇۋىستلار ئۈستىدىن قاراب تۈررعا مانعول تۈرەلەرى
قويلدى. مەسەلەن باتو خان پولۇۋىستلارعا باش ئىتىب ئۆزى
بلەن كېلگەن نىبكى مانعولنى قويعان، شولاى ئۇق بۇلعار
ئۆلۈشىنىڭ باشىنادا مانعول قويعان ئىدى. لاكىن ئۆزاقلامى
ئالتىن ئوردا مانعولىيە بلەن ئلمەسن ئۈزدى؛ كىچكىنەگىنە مانعول
خالقى ئۆزىنىڭ بۇتۇن كۈچىن ئىران، قتاي، تۈركستانعا جيبەرب
تۈررعا مەجبور ئىدى، شونىڭ ئۈچۈن مانعولىيەدان كوب بولۇشلق
ئالدرعا مۆمكىن توگل ئىدى. بارا تۈرا مانعوللار باشلقلار وە
حۆكومەت سۈرۈچى بر عونسر بولوب قىنا قالدىلار. بارا تۈرا بو
تۈرك جيرىنە كېلىب ئوترعان مانعوللار ئۆزلەرىنىڭ عەدەت وە
جۇلا ھەم تللەرن ئۇنۇتدە، قىپچاق وە باشقا تۈركلەر بلەن قاتنشا
باشلادىلار. شەرقى ياوروپا تۈركلەرى دالادان وە يراق ئازىيەدان
كېلگەن مانعوللاردان مەدەنىيەتدە ئالدا بولعانعا وە ئۆلكەدە
كوبچىلىك وە ماسسادا شولاردان عىبارەت بولعانعا، تۈركلەرنىڭ
حۆكومەت سۈرۈچى مانعول عونسرلارنا تەئسىرلەرى زور ئىدى؛
رەسمى يازولاردا تۈركچە يازنلا باشلادىلار.
بو تۈركلەشو ئوشول قەدەر تىز بر ئاعش بلەن باردى كى،
1312 — 1340 يللار ئاراسىدا حۆكومەت سۈرگەن ئالتىن ئوردا
خانى ئوزبەك يانىنا كېلگەن عەرەب سەيياحى ئىبىن باتوتا بو
مەملەكەتنى بر مانعول مەملەكەتى ئىتىب توگل، بەلكى قىپچاق
تۈركلەرى پادشاھلقى ئىتىب تەسوير قلا: حەتتا سارايدا رەسمى
تلنىڭ تۈركچە بولوون سۆيلى. ئوشول رەوشچە ئالتىن ئوردانى
ئالعان مانعوللار تۈركلەشدىلەر؛ ماسسانىڭ تلى، حۆكومەت تلى

بولوب كېتەدى: بارى تىبك مانعول عادەتلەرى وە تللەرى بەعزى
سىبىرىەونىيەلارداعىنا قالدى.
مەعلوم كى، چىڭگىز خان چىققان مانعول قەبىلەسى «قارا تاتار»
ئىسملى ئىدى: دىمەك سەلالەنىڭ ئروع ئىسمى «تاتار» ئاتلى
ئىدى: چىندەن كېلگەن سەيياحلار دا بۇلارنى حاكىم سىنفلارى
ئىعتبارى بلەن «تاتارلار» دىب يۈرىلەر ئىدى. دىمەك بارا
تۈرا «تاتار ئىسمى» سەلالە ئىسمىدەن بۇتۇن ئالتىن ئوردا
دەولەتىنە كرگەن تۈرك جنسىدەن بولعان حالقلارعا ئىسم بولوب
كېتەدى. بو ئىش بر يەردەگىنە توگل، روسلاردا، وە فرانسوزلاردادا
شولاي. 11 نچى عەسردە بۇتۇن شەرق سلاو يانلارنى باش بولعان
«روس» قەبىلەسىدەن چىققان نارمان كنەزلەرى ئىسمى بلەن
شەرق سلاو يانلارى «روس» دىب ئاتالدىلار. فرانسىيە ئەووەلى
گالليە دىب ئاتالادر ئىدى. گاللار «كەلت» جنسىدەن ئىدى. مۇنە
بر واقت بو گاللارنى گىرمان جنسىدەن بولعان «فرانكلار»
ئالدىلار. فرانكلار گاللاشدىلار. ئەمما گاللىيە ئىسمى جويب بۇتۇن
گاللىيەگە «فرانسىيە» ئىسمىن بىردىلەر.
دىمەك: تاتار حالقنى شەرقى ياوروپادا تۈرعان تۈركلەرنىڭ
وە ئاز حاكىم مانعوللارنىڭ وە تۈركلەشكەن فىنلارنىڭ
قوشلووندان ياسالعان بر حالقدر. ئانىڭ ماسسىسىندا تۈرك-فين
قانى كۆبرەك بولسا، ربولوتسىيەدەن ئالدا بولعان ئاق سۆيەك
ميرزالارندا ئىسە مانعول قانى كۆبرەكدر. چۈنكى ميرزالارنىڭ
كوبىسى ئوشول باتو عەسكەرى بلەن كېلگەن مانعوللاردان چىققان
بر سىنفدر. بو تاتار حالقنىڭ ياسالو پراسىسى. دىمەك شەرقى
ياوروپا تۈركلەرى (قىپچاقلار، بۇلعارلار وە باشقالار) ھەم مانعول
وە بىرنى قەدەر فىنلارنىڭ قاتنشو پراسىسى بولاى-سۆبلەگەنچە
تىز بولمادى. ئاكزعا نىچە عەسرلار كېرەك بولدى.

III - تاتارلاردا فېئوداليزم دەورى.

1. ئالتن ئوردا.

باشلانغىچ. — شەرقى ياورو پاتۆركلەرن مانغوللار كيلب
ئالب ئۆيۆشتىرو بلەن تاتار تاريخندا بر ياڭا
دەور ئوتودى. بو ياڭا دەورده ئيكى تورلى خوسوسىيەت بار:
1) تاتار خالقنڭ ياسالووى. — بو واقتدان ئالب شەرقى ياوروپانڭ
تورك وه تورك-لەشكەن مانغول-فين عونسرلەرن تورندان تورلى
«تاتار» ديب ئاتاب يورتورگه مۆمكين; 2) تاتارلاردا ئاقرنلاب
فېئوداليزم ئيسمنده يورتلە تورغان ئيقتيسادى-ئيجتيماعى حەياتنڭ
باشلانووى. — دورست، ئالتن ئوردا خانلغى ياسالماس بورونندا
توركلەرنڭ سەياسى ئۆيۆشۆب دەولەت ياساغانلارندا بو فېئوداليزمگه
قابا بارو كورنەدر ئيدى. مەسەلەن، بولغار وه خەزەرلەرنڭ
دەولەت تورمشنده بز مونى سيزه ئالابز; لاكين نيچكه ماسسا
شەرقى روسىيە توركلەرنڭ كوبرەگى ئەلى هامانده ئروغ-پاتريار-
خات تورموشندان چغب بتمەگەنلەر. وه شول حەيات كوبسنده
حوكوم سورمەكه ئيدى. ئەمما ئيلنى مانغوللار كيلب ئۆيۆشتىرغاچ،
مۆمكين بولغان جيرلەرده ئوتراقلى تورموش باشلانغاچ، فېئوداليزمده
كيلب چققدى. بيلگىلى، «تاتار» فېئوداليزمندا ياوروپانڭ هەممە
عەلامەتلەرن تابارغا ئازابلانرغا يارامى. چونكى بەعزى ئيسملەرده
وه قانسى بر جيرلەرنده تاتار فېئوداليزمى بلەن ياوروپانقندا
تاپرما بولرغادا مۆمكين; لاكين هەر حالده ئيكسنندا ئاسلى
وه توبى بردر.

فېئوداليزم توۋا باشلاو بلەن ئالتن ئوردادا ئروغ-پاتريارخات
تورموشى تيزگننه بتەدىده كيتدى ديب ئويلارغا يارامى. نيتەككى
تاتار خالقى ئوزنڭ ئۆيۆشقان خالقلارندان بر خالققا توب-تومال
ئەيلەنمەدى. نەق شونڭ شيكلللى ئوق فېئوداليزم حەياتى ئلك
مەركەزلەرنده، سو يوللارى ئوستنده وه خالقنڭ كوچمه، لاكين
يارموه بەئيسه بۆتنلەى ئوتراقلى تورموشقا كوچكەن ئورنلاردا
تودى. دۆنياداغى ئادەم جەمعييەتلەرى تورموشندا ئارو بر جەمعييەت
تورماسى تابرووى چيتن. شونڭ ئوچن ئالتن ئوردادا كوچمه
خالقلار ئيچنده حەتتا حوكومەت سوروچى مانغول نەسلى ئاراسندا
كوب زامانلار ئروغ تورموشى قالدى; ئەمما مەركەز بۆيۆك شەهەرلەرده
وه سەودە، سەناعەت ئويلارندا ئيسه تورموشن ئوزنڭ بەعزى
كيسەكلەرنده فېئوداليزمدەن ئوتب سەودە كاپيتاليزمنا ئۆشاغان
بر تورموشقا كوچه باشلاون كورەگە مۆمكين. بز شونى كورر
ئوچن خەزر ئالتن ئوردانڭ تورموشن هەر ياقدان تيكشروب
ئوزب، سونگرا فېئوداليزم مەسئەلەسنه توقتاباچاقبز.

ئالتن ئوردادا ماددى مەدەنيەت وە خوجالق. — مانغوللار كيلب شەرقى ياوروپانڭ
جەنوبندەگى كوچمه وه يارم ئوتراقلى تورك
خالقلارن ئۆيۆشتىرب دەولەت ياساغاچ،
تەووەلگى خەزەرلەر زامانندا-غى وه كوچمه
خالقلار كيلو بلەن بر ئاز بوزولغان سەودا وه چيتلەر بلەن
ئيەنبلات تاعن ترلەدى. يەم، ئيتاليان، يەهود، ئەرمەن، وه باشقا
جير سەودەگەرلەرى تاعن ئۆزلەرنڭ ئيشلەرن قورب، توزەتب
جيبەرلەدى. ئالتن ئوردانڭ مەركەزى تاعن بۆيۆك يوللار ئوستنده
ياتقانغا بوتن شەرق هەم عەرب مەدەنيەتنڭ بر برسى بلەن
قاتناشا وه ياقنلاشا تورغان كيڭ بر بازارى، مەيدانى بولب
كيتدى. شونڭ نەتيجەسنده ئالتن ئوردانڭ «تامغا» ئاقچاسى

(تاموزنى) كوپ جىبىلو ھەم سودەنىڭ كوپەيوۋى ئارقاسىدا ئىقتىسادى تۇرمۇشى كوتەرىلىپ كېتىدۇ. شۇلدا مەدەنىيەتنى كوتەرىرگە سەبەبچى بولدى. تېز زاماندا شەھەرلەر تۈزەتىلە وە ياڭىدان سالىنا باشلادىلار.

ھاكىم مانغۇللاردا «ئات ئۈستىندە تۈزۈلگەن ئېلنى ئات ئۈستىندەن تۇرۇب ئىدارە قىلىپ بولماياچاقىن» بىلەك ياخشى بىلدىلەر. ئۈستىندەن تۇرۇپ ئىدارە قىلىپ بولماياچاقىن» بىلەك ياخشى بىلدىلەر. ھەزرگى ساراتاو بىلەن ئەنسرخان ئارالىسىندا بىلەك كوپ ياڭا شەھەرلەر تۈزۈلدى. ئەووەلگى بۇلغار ئېلىندە بالىدا. تاتارلارنىڭ ھۇجۇمى چاغىندا، كۆل بولغان شەھەرلەر ياڭىدان تۈزەتىلدىلەر وە ياڭىلارىدا ناغىن سالىنا باشلادىلار. باتوخان زامانىسىندان ئالب ھەنكو تېمرگە قەدەر (1266-1266) جەغرافى ئۆڭايلىقى ئارقاسىندا ئاقچا سوغلا تۇرغان مەركەز بۇلغار ھېسابلانسادا، باتوخان زامانىسىندا ئوق (1224-1256) ئېدىلنىڭ شول ياغىندا حەرەم (كاسپى) دىڭگزىندەن ئىكى كۈنلك يولدا (ئەسترخاندان 100 — 120 چاقرىم يوغارى) ساراى ئىسملى ... ئۆزبەك خان زامانىندا (1312 — 1340) ھەزرگى سارىنسىن، تىبرەسندە ياڭا ساراى (سراى جديد) ياسالدى. تاغىن گۈلستان، بەلجەھىن، توكسەك، سارىچىن شېكىللى وە جايىن بىلغاسىنىڭ دىڭگزگە قويا تۇرغان يورنىندا سارايچىق، ئېدىلنىڭ كاسپىگە تۈشە تۇرغان جىرىندە ئەسترخان زاھىر بولدى. بۇلغار، سودا ردا تاغىن ترىلىب كېتدىلەر. بو شەھەرلەرنىڭ بارىسىن مۇندا ساناب تورمىيز، بىل ساين بۇلارنىڭ ياڭالارن ئارخيولوگلار جىر ئاستىندان قازىب چىغارىب تورالار.

بو شەھەرلەرنىڭ يۇرتلارى عادى وە قورغاشين قاتشقان كىرپىچدەن، بالچىقدان ھەم ئاغاچدان بولوب، زور سارايلار تۇر بىلەن مەچىتلەر، دەرويشلەر (سوفىلار) تورا تۇرغان يورتلار مەدرەسەلەرى، مونچالارى وەچىت خالقلارغا مەخسوس مەعبەدلەرى بولغان.

ھەتتا بىر سەيياح عەرەب ساراى شەھەرىنىڭ بىر ياغىندان ئىكىنچى ياغىنا چىغارغا ئىرتە نامازىندان ئۆيلەگە قەدەر وافت ئاتقا ئاتلانىب بارىرغا مەجبور بولغان. بەعزى شەھەرلەردە تۇرلى مىللەتلەر ئۈچۈن ئايىرم كوارتال، بيستەلەر وە زور بازارلار بولغان.

شەھەرلەرگە سو مەخسوس چولمەك تروبالار بىلەن كىيتىرلگەن بولوب، بايلارنىڭ يۇرتلارى ماتور باقچالار، فانتانلار بىلەن، ئىچلەرى ئىزراسادان تۇرلى تۈسدەگى ئورنەكلەر بىلەن بىزەلگەن بولغان. بو بىزەكلەرنى ئىشلەوچى تاتار سۈنعەتكارلارىنىڭ ئۆزلەرىنە مەخسوس زەوقلارى بولوب، ئۆزلەرىنە ئسلوب ياسارغا مۇۋەففەق بولغانلار. مەسەلەن ئالار كوبرەك ھەندەسى ھەم نەباتى ئورنەكلەر تۈشرەب، بو ئورنەكلەردە بىر تۇرلىدە قويى تۈس، قارا، قزل تۈس ئىستىعمال ئىتمەگەنلەر: تۈسلەرنى زەوقلى رەوشدە بىر بىرسى بىلەن ياقلى ياگەنلەر.

ئالتىن ئوردا تاتارلارى بىنالارى ئۈچۈن ھەزرگە قەدەر سالىنى بىلمەگەن عەجەب قاتى سېمىنت ياساب، شونى ئىستىعمال ئىتكەنلەر. تۇرلى مەعدەنلەردەن تۇرلى زىننەت ئەسبابلارى وە قۇراللار، خانلارغا ئالتىن كۆمشدەن تەختلەر ياساغانلار. بالچىقدان وە تاشدان ئىزراسلار وە بىك ماتور تۈسلەردە يوياب چولمەك ساۋىت-سابالار ياساغانلار. بو ئالتىن ئوردا مەملەكەتىنىڭ مەركەز شەھەرلەرى 12 نچى عەسىردە ئوق مەشھور مەدەنىيەت يورتى بولوب كېتدى: شۇنىڭ ئۈچۈن ئىبنى عەرەبشا ئىسمىندەگى بىر ئىسلام عالىمى ئۆزىنىڭ بىر ئەسەرىندە «ساراى عىلىم مەركەزى ھەم باخشىلقلارنىڭ مەنبەعى بولوب كېتدى. ئاز واقتدا ئاندا كوب كىنە عالىم عۇلاما ھەم مەشھور كشىلەر جىيلغانلار» دى. باشقا بىر عەرەب عالىمى ئەلموفرى. بەرەكەخان (1256-1266) زامانىنداغى سارايىنى تەسوير قىلغاندا: «ساراى بىر زور شەھەر، ئاندا بازارلار، مونچالار،

عىبادەتخانەلەر بار، ئۇل (ساراى) ماللار كىبلە تۇرعان ئورن... ئاندا خان ئوزى تۇرا تۇعان ساراى بار، ئانىڭ باشىدا ئالتىن ئاى قويىلعان كى، ئانىڭ ئاورلىعى مىيسر ئۆلچەوى بىلەن ئىككى قىنتار ئورۇلعاندا. خانىڭ يۇرتىن دىۋارلار، مانارالار ھەم ئىككىنچى يۇرتلار قۇرشاب ئالعانلار، ئالاردا ئانىڭ ئەمىر (تورەلەر) لەرى تۇرا.» دى.

سوڭ بۇ قەدەرلى شەھەرلەرنى وە مەدەنى جىرلەرنى جىمىرۈچى تاتار-مانعوللار نىچك بۇلاى مەدەنىيەت تۇرعزا ئالعانلار؟

مۇنىڭ سىرى ئاچىق مەعلوم. دۇرست، مانعوللار دوشمانلارنىڭ يۇرتىن تەسەرلەرنى جىمرگەنلەر، تۇزدرعانلار. ئەمما كىرەك تۇرنا ئازىيادا، كىرەك ئىران وە قىتايدا بولسن، ئالار تاعن مەدەنىيەتنى ترگزرگە تۇتىنعانلار؛ شونىڭ ئۈچۈندە مانعوللار ئۆزلەرىنە قارشى قالج كوتەروچىلەرنى قرعان چاقدا، چىڭگىز ئىسەن چاقدا ئوق، عالىم-عۇلاما وە ھۈنەر ئىيەلەرن قۇتقارعانلار، ئالارعا ئىش بىرىب ئوزلەرى بىلەن ئالىب كىتە تۇرعان بولعانلار؛ شونىڭ ئارقاسىندا ئالارنىڭ قوللارىنا ئەللەنى قەدەر ئۇستالار جىيىلعان، ئالارنى مانعوللار ئوزلەرى بىلەن بىرگە يۇرتكەنلەر. مۇنە مانعوللار ئالتىن ئوردادا كىلگەن چاقدادا ئوزلەرى بىلەن شونىڭ ئۇستالارنى كىترگەنلەر دىب ئويلانىلا. شولاى ئوق مانعوللار كىلمەسدەن بۇرون ئوق شەرقى ياورويا بر وەھشى ئىل توگل ئىدى؛ ئاندا ئەلى خەزەر وە بۇلعارلار ھەم قىپچاقلار ياخشى عىنا مەدەنىيەت تودرعانلار؛ جەنوبدە ئىسە روملار، ئىتالىيانلار وە سەودەگەر عەرەبلەر - ھەممەسىدە ئوزلەرى بۇ مەدەنىيەتكە بولشلق ئىتەلەر ئىدى. لاكىن بارىن مانعوللارعا قەدەر قاتى قوللى خۆكومەت يوق؛ باش-باشتاقلق وە ئالار جىيىدنى تىيارلق بر كوچ كنە جىنمى ئىدى.

سەناعەت وە باقچاچىلق.

بۇ قەدەرلى مەدەنىيەت، بىلگىلى، شاقتى تەرەققى ئىتكەن سەناعەت بولعانلىعن ئالدان ئوق بىلدرب تۇرا.

شەھەرلەر جىر ئاستىندان يۇرتلگەن چولمەك تروبالار ئارقلى سۇوارلادر ئىدى. مزندا ئۇل زاماندا مەدەنى ئورتا ئازىيادا ئىستىعمال قىلىنا تۇرعان، ئارق سىستىمالارىدا كرتلگەن بولعان. بۇ سونىڭ بر كىيسەگى شەھەر كىرەكلەرىندە، مونچالارعا كىتب، بر كىيسەگى بىلەن شەھەرنىڭ ئىچندەگى «گۇل باقچالارى» (گولستان)، جىمش باقچالارى سۇوارلعان؛ ئەمما بر كىيسەگى تىجنىكاعا تۇرلى نەرسەلەر ياساعاندا كىرەك بولعان سو كوچى ئىستىعمالى ئۈچۈن سارف ئىتلگەن. ئالتىن ئوردانىڭ بر شەھەر خارابەسىندە سو كوچى بىلەن ئەيلەندرلە تۇرعان 9 پوتلق چىدىم (Приводное колесо) تابلعان. شەھەرلەرنى وە ئالارنىڭ يانىنداعى باقچالارنى سۇوارو يېڭ كىرەكلى ئىش بولعان: چۈنكى ئىزور وە ساراى شىكللى مەركەز شەھەرلەر ھەممەسى دىب ئەيترلك، شۇل زامان مۇخەررى ئەلعۆمەرى سوزى بىلەن ئەيتسەك «ئىدل بىلەن قۇملق ئاراسىندا» بولعانلار. شونىڭ ئۈچۈن شوشى شەھەرلەرنى قۇم سۇجومندەن ساقلاو ئۈچۈن قۇم بىلەن كورەشرگەدە كىرەك بولعان.

ئالتىن ئوردا ئۇستالارى بر ياقدان قۇم بىلەن سۇنعى سۇوارو ئسولى بىلەن كورەشسەلەر، ئىككىنچى ياقدان كوچب يۇرى تۇرعان قۇم ئاوچىلارن ئىنتوعادا زور ئەھمىيەت بىرگەنلەر. شەھەر يانىنداعى شوندى ئاوچىلارنىڭ قربىن قازب ئىچنە بورەنە سالب، سۇگرا ساماندان (*) دىۋارلار ياساب بركتە تۇرعان بولعانلار. مۇنە ئىلىك سالعان ئىسكى ساراى شوندى قۇملق جىردە، ساھرادا بولعانعا كورە دە مەركەزنى ياڭا ساراىعا كوچرگەنلەر.

* ساماننى بالچققە سالاب بىلەن قاتشدرب ياسالعان كىرپىچ.

لاكين شولايدا ئېسكى ساراى دامانىدا ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىن
يوقالتمايىنچا ئوق سەناعەت وەسەۋدە مەركەزى بولوب قالغان.
شونىڭ ئۈچۈن دە ئېسكى ساراى تېرەسىندە قازىب تېكشىرۈچىلەر
بىك كۆب سەناعەت بويۇملارىن، خەرابەلەرىن تاباللار. بو ئورونلاردا
يۈز بىلەن كۆب زور ميچلەر تابىلا وە ئالارغا ياغلىغان نەرسەلەردىن
قالغان بىك كۆب ئۆيۈلگەن كۆل تابىلا: ئول كۆلنى جىيىب ئالىب
شوندا ئۇرغان حالق حەزرگى كۈندە دە كۆر جوۋغا نېستىيەمال
قىلا. بو ميچلەردە تۈرلى مەعدەنلەردىن نەرسەلەر قويغانلار. ئاچا
سوقمانلار، قۇراللار، زىننەت نەسىبالارى ئىشلەگەنلەر. مۇندا قازىوچى
ئارحيېولوگىيە عالىملەرى شوندا ئىقلىمنى قەدەر عارنا (Topn) لار،
باقىردان نەرسەلەر قويا تۇرغان چولمەك ـ ساوت ـ قورمالارن
تاپقانلار، ديمەك، ئالتىن ئوردادا ئۆزىنىڭ وە زامانىنى كورە مىنالوركىيە
سەناعەتىدە بولغان. شول ئوق شەھەر قالدىقلارىن قازغانىدا
زور، چوكچەلەرنىڭ تابلوى بەنە بونىكرنى قوۋەتلىلەر. ميچلەرنى
ياعوئۈچۈن ئوتن بۆلغار ئىلىنىدىن كېلە تۇرغان بولغان، بوحافدا بر
ئېسكىدىن قالما تاتارچا، قول يازماسىدا يەدە زۆيە تاماعىدىن
ئىبىل يلغاسى بلەن جەنوبكە سال ئوتنەرولەرى تە سو يرقىلىنا.
ئەمما مەعدەنلەرنى بولسا، سودا كاروان بولى بلەن ئوزالدان
كېترە تۇرغان بولغانلار. ئېسكى ئالتىن ئوردا شەھەرلەرى ئورنىدا
شولاى ئوق پىيالا ساوت ـ سابا، وە ئېرىنگەن پىيالالار بىك كوب
تابىلالار: بو نەرسەدە بر قەدەر چىنىدەن كېلگەن بولسالاردا
بەعزى عالىملەر، بو شەھەرلەرنىڭ ئۆزلەرىندە پىيالا ئىشلەنگەنلە-
نگەندە دەعوا قىلالار. لاكين ھەر حالدە ئىنك كوب وەباحىشى
ئىشلەنگەن نەرسە بولسا ـ چولمەك ساوت ـ سابا بولغان. ساراى
شەھەرىنىڭ ئورنىن قازغان چاقىدا بر دورتكل چاقرىم ئورنىدا
وانق چولمەك بلەن تولغان ئورن تابلغان؛ شولار ئچىندە سالامەت

قالغان ساوتلاردا بىك كوب. بو ئورنىدا زور عمنا چولمەك وە
ساوت ـ سابا ئىشلەنە تۇرغان زاوۇدلار بولغان ديب ئويلانىلا.
چولمەك ساوت ـ سابا هەم قايانسن (ئاق وە سارى بالچىق ساوتلار)
نەرسەلەر ئىشلى تۇرغان ئېكى ياتاۋلى ميچلەر تابلغان؛ بو ساوتلارنىڭ
ئاراسىندا بىك ماتور بو يالغانلارى، حەيوان وە ئۆسملىكلەر
سورەتلەرى ئۆشورلگەنلەرى هەم تۈرلى يازولار، بەيتلەر
يازلغانلارىدا تابلغانلار. بولارنىڭ رەسم وە يازولارنىڭ كوبىسى
ئورنا نازىيا وە ئىران نقشلارغا ئوحشاتىب ياسالغان بولسادا،
ئاراسىندا ئارگىنال بولغانلارىدا بار. ئالتىن ئوردادا تابلا
تۇرغانلارىدا يوق توگىل.

ئالتىن ئوردادا تاعى بر كوب ئىشلەنە تۇرغان نەرسە بولسا،
ئولدا ئاق وە باشقا ئۆسلەردەگى كيربيچ وە ئېزراسا (چناياق،
كيرپىچلەر) در. بو نەرسەلەر عايەت تازا ئېتىب ئىشلەنگەن بولوب
دورت بيش يوز يللار جير ئاستىندا ياتسالاردا ھېچ بوزولماغانلار.
شونىڭ ئۈچۈندە تېرە يوندە حەزرگى كۈندە ئۇرا تۇرغان حالق
ئالارنى قازب ئالب قايترغا بىك ياراتالار. ئېسكى ساراى
ئورنىندا شوندى ماتور كيرپىچ هەم چناياقلار ياسى تۇرغان بر
زاوود خەرابەسىندە تابلغان؛ وە ئالاردان شاقتىلارى حەزر مەركەز،
ساراتوف. قازان مۆزە حانەلەرندە قويلغان. مۇندان باشقا ئالتىن
ئوردادا ئىشلەنە تۇرغان نەرسەلەردەن: توگەرەك هەم ياسسى
شىشالار، توستاغانلار، پادنوسلار، شەمدانلار بولغان. لاكين
ئالتىن ئوردادا ئالتىن وە كۆمشدەن بىك كوب بلەزك يۈزك
شىكىللى زىننەت نەرسەلەرىدە ئىشلەنە تۇرغان بولغان.

شول ئوق سەناعەت ئالتىن ئوردانىڭ بر ئۆلكىشى بولوب
كېتكەن بۆلغار شەھەرلەرندە تەرەققى ئېتكەن بولغان، مۇندى

تاشلارى بلەندە ئیسبات
سەناعەتنىڭ بولۇوى بەعزى قەبر
قلننا. مەسەلەن بر قابر تاشننا شولاى يازلغان:

هوالحى الذى لايموت
بيكتلار كوركى كونكللار اوزكى
عالملارنى آغرلاغان يتيم عول
اوكسوزلارنى اسراغان موسى اوغلى
آلتنچى شهيدالله زيارتى ترور
هيمت قبلون شرو وبيخلاولننك اوزەسندا
تاريخ قا ٧١٧

سەناعەت خاقندا ئسو يلەندى ئیسە خەزركون

سەناعەتنىڭ — ئالدننا مۇھیم بر سوئال كیلب باسا: بو سەناعەت
حوجالارنى — كم قولندا، ئاندا ئشلەوچىلەر كمەر بولغان؟
وە ئشچىلەرى. — مەعلوم كى، ئالتن ئوردا دەولەتندە قۇللق
بار ئیدى: ئەسیرلەر قۇل ئیتلە، بازارلاردا قۇللار ئالننا، ساتللا
وە ئالارنى چیت ئیللەرگە جیبەرەلەر ئیدى. ئیحتیمال بۇرۇنعى روما
وەبوزەنتیادا ن عەم بولچاقداعى ئیسلام دونیاسنداعى شیكللى،
بو سەناعەت بۇرتلارنىڭ حوجالارى حاكیم سینىف — فیئادالار
بولعانوردا، ئالاردا ئشلەوچىلەردە قۇللار بولعانلار. شولايدا ئالتن
ئوردادا حزمەت ئەهلننىڭ بولعانلقعن كورسەتە تورعان بر نازعننا
دەلیللەر بار؛ بیلگلنى، بو حزمەت ئەهلى حەزرگى مەعنەسى
بولمى.
بلەن پرالیتاریات دیب ئەيتب
شوشى بللاردعننا ئالتن ئوردا نورننداعى قازو، ئزلەنولەر
ئالتن ئوردا شەهەرلەرندەگى ئشچى حالقنىڭ تورعان ئورنلارندا
تاچب بیردى. 36 كۋادرات چاقرم بورن ئالب ئوترعان ئیسكى
سارای شەهەرنىڭ شیمالندە 3 دورتكل چاقرم ئورندا ئوقارا
شەهەردەگى چولمەك - كیرپیچ وە مەعدین ئەرسەلەر ئشلى تورعان

كارخانەلەرنىڭ ئشچىلەرى تورعان. بو سینفنىڭ بۇرتلارى
مەمەسى دە بالچقدان ئشلەنگەن. مۇندا تابلغان ئەرسەلەر بو
سینفنىڭ فەقیر تورعانلقعن كورسەتەلەر.

لاكین سەناعەتدە ئیشتیراك قلوچى سینف فیئادال ياوروپا
شەهەرلەرندە بولعانى شیكللى، بزنىڭ فیكرمزچە حۆر هۆنەرچىلەر
بولرعا كیرەك؛ ئالتن ئوردا دەورندەن قالعان رەسمى ياڕلیقلاردا
«حزمەت ئاتاسى» دیگەن هۆنەرچىلەرنىڭ باشلقلارن ئوقیبز:
ئیحتیمال مۇندادا شول تسیح سیستیماسى حۆكوم سۆرب، شولارنىڭ
باشلقلار، ماستیرلەرن شولاى ئاتاعانلاردر. مۇنە بوعاردا ئەيتلگەن
«ئالتنچى شەهیدوللادا» شولار جوملەسندەن بولۇوى بیك مۆمكن.

ئالتن ئوردانىڭ تۆب حالقى وەبادراسى
ئیگنچىلنك — بردە شیكسز عۆمرى ئەيتكەنچە «ئەهلى
وەئیگنچىلەر. — عۆمۆر» (چادر ئیبەلەرى) كوچو حالق ئیدى.

لاكین شولايدا شول ئوق عەرەب يازوچىسنىڭ ئەيتوونچە
ئالتن ئوردادا ئاز بولسادا بۇعداى، ئارپا چەچكەنلەرن سويلى.
ئەمما بوعاردا سويلەنگەن ياڕلیقلاردا تۆرلى سینفلارنى
ساناعاندا حۆكومەت «سابانچى» دیگەن بر سینف بارلقن دا
بلەربەر. «تگرمەن ياقچاسى» دیگەن بر تۆرلى سالمدا تلگە
ئالننا كى. ئەگەردە ئالتن ئوردادا ئیگنچىلنك بولماسا ئیدى، بو
سالمنى تلگە ئالودا يوق ئش بولر ئیدى. شونىڭ ئۆستىنەدە
ئالتن ئوردا خەرابەلەرن قازعاندا كیلب چققان تۆرلق قالاقلارى
شونى ئوق قوۋەتلیلەر. ئەلباسیل ئالتن ئوردانىڭ قرم يارم ئاتاوى
وەيلعا بويلارى، ئیدلنىڭ بورتا ئاقمندا بولعان بۆلعار ئۆلكەسى
شیكللى جیرلەردە بردە شیكسز ئیگن چەچلە وەئاندا «سابانچى»
دیگەن بر، حۆقوق جەهەتندەن ئیركلى؛ ئەمما ئیكانومیكا باعنندان
ئالباوت - تارحانلارعا بويسنعان ئیگنچىلەر بولعان.

ئالپاوتلار وەئالارنىڭقولىدا ئىگىنچىلەر.

ئالتىن ئوردادا تاغى بىر ئىگىن بىلەن شۇغۇللە- نوچى ئالپاوت سىنىپى بار ئىدى. بۇلار كوبرەك ئاق سۇيەكلەردەن بولوپ بۇلارنىڭ ئىنىك عادىلارى «تارخانلار» دان بولادر ئىدى:

مۇنگارعادا بىز بىڭ مانور دەلىلنى ئالدا سويلەنگەن يارلىقلاردان بىلەبىز. زور نەسلدەن كىلە تورغان بىيكلەرنىڭ جىرلەرى بولۇۋى حاقىدا بىزگە 14 نچى عەسىرنىڭ بۇيۈك فىلوسوف ۋە تەرىخچىلارىدان ئىبنى خەلدۇن بىلدىرە. ئانىڭ ئەيتىكەنىچە ئالتىن ئوردادا ئورلىق جىرلەرنى ئىدارە قىلوچى «مانحول ئەميرلەرنىڭ (امير الحفل) قولىدا» ساراى تىبرەسىندە (ئىوامى السراى) زور جىرلەرى بولغان. بو ئەمير وەتارخانلاردان عىبارەت بولغان. فىئادالالار ئىبجتىبارلىق سىنفلار بولوب حىساب ئىتىلەلەر. سالم قولەميلەر ئىدى.

سەۋزە بىرزاقىدا بىز تىمور قىلوغ ئاتلىق ئالتىن ئوردانىڭ بىر خاننىڭ يارلىقىندا شولاى ئوقىبىز «سولاري بيلە» شرعى قبالە بو سونى جابر محمد نىنىڭ اوغلانلارى ايكى حاجى محمد ومحمود ازادترخان بولسون بولارنىڭ بىر سورلرىنكا باغ باقچالارى عتىگرمەنلەرى كانعرف قىلاتورعان يرلدى كاسب بورندين قالغا نازادلرىغە باساسلارى عىسانىچى اورتاقچى (ى عدكيم ايرسە كوچ اوغە تيگورمەسن ......»

مۇندان كورىلەكى، ئالپاوت-فىئادالارنىڭ قولىدا «جىر-سو» لارى وەئىيسكى رېژىمدەگى فرانسىيەدەگى ئوسلى «تكرەمەن» لەرى. ئاول سالالارى بولمايتىمى. ئول جىر سالالاردا «ئازاد» يەعنى قۇلدان ئازاد ئىتىلگەن كرەستىيەنلارى «سابانچى» ئاتالغان كرەستىيەنلارى بولغانىن كورەبىز؛ شولاى ئوق بو كىيسەكدەن ئالپاوت خوجالىقىنىڭ

ئالپاوتنىڭ ئوزىنە تابىع شوشى كرەستىيەنلار تارافىدان هەم «ئورتاقچىنا» بىرىلىپ ئىشلەتە تورغان جىرلەرى بولوب ئىشلەرنى «ئورتاقچىلار» ئاتالغان كرەستىيەنلار ئىشلەگەنى كورىلە. دىمەك، بىز مۇندا هەربىر فىئادالىزم حوكۇم سورگەن جىرلەردە بولغانى شىكىللى زور جىرلەرنىڭ، تكرەمەنلەر ۋە سولارنىڭ ئالپاوتلار، فىئادالالار قولىدا بولوۋن وەئالارنىڭ قولىدا بولغان كرەستىيەنلارى بولغانىن بىيك ياخشى كورەبىز.

ئالپاوتلار عەربى ياوروپانىڭ فىئادالىزم دەورىندەگى شىكىللى «شاتو» يەنى روسچە ئەيتسەك مەحكەم «زامكالاردا» ئورالار ئىدى. شونىڭ ئوچوندە ئالدا ئەيتىلگەن يارلىقدا «بورنغى زامانىدىن بىرو متعدد ترخان بولغان اينديرچى سلاسى بىلەن شەهەر قلاسى» دىگەن سوزنى ئوچراتابىز. بو سوزنى مەشهور مۇستەشرىق رادلوف روسچاغا شولاى ئىتىب تەرجىمە قىلا:

«с прежних времен, где были многочисленные тарханы из деревни Индирчи и известного замка ея»

بىز ئالپاوت-زاوكان حاقىداغى سوزنى تەمام ئىتىب، ئوقوچىلارغا بو سۇيلەگەن سوزلەرنى دەۋلەت ئوزۇلۇشى حاقىداغى ئورنىغا جىتكەنچى، حاتىر دالەرنىدە ئوتنولارن تەوسىيە قىلىب. ئالتىن ئورداداغى ئىكانومىكانىڭ ئىككىنچى بىر مۇهىم جەهەتى بولغان سەۋداگە كوچەبىز.

سەۋدە ۋە سەۋدەگەرلەر.

ئالتىن ئوردا يوغارىدا ئەيتىلگەنچە، بورۇنغى زامانىنىڭ سەۋدە يولى ئوستىندە بانادر ئىدى. بو سەۋدە يولىنىڭ نىچىك بولغانىن بىز حەزەرلەر حاقىدا سۇيلەگەندە كوردك. لاكىن مانعوللارنىڭ قوبلاى خانىدا قەدەر (1295-1259) بالتىق دىڭگىزىدەن ئالىب ئاتوتسكى ۋە سارى دىڭگىزلەرگە قەدەر بولغان جىرلەرنى بىر قول ئاستىغا كرتولسى. ۋە ئالارنىڭ «يام» پوچتا ئسولىن

قىناي بىلەن مانسوللارنىڭ ئاراسىنى بۇزۇلماچ، بۇ سەۋدەدە زاعىپلەنە؛
لېكىن مۇندىن، سۇلتانى ھىندىستان شىكەللى باي ئۆلكەگە بارا
تۇرغان يول ھامان ئالتىن ئوردا ئارقىلى، شول ئۇق يوعارىدا
كۆرسەتىلگەن يول بىلەن بارا. لېكىن ساراي باندان ئۇزغاچ
قىنا شەرقكە تاپا بۇزۇلۇپ كىتەسىن. شولاي ئۇق ئىران ماللارىدا،
كاۋكازداغى دەربەند («باب الابواب») ئارقىلى بەئىسە كاسپى
دېڭىزنى بىلەن ئەسترخانغا تۈشەپ، ئاندا ئىدىل بىلەن، يارىپ دونغا
تۈشۈپ ئانا شەھەرىندەن ئوتە. مۇنە شول يوللار بىلەن ئىتالىيان
وە رۇم سەۋدەگەرلەرنى يۈرىلەر ئىدى. بەئىسە شەرق وە عەرەب
ماللارى ئىدىل يىلغاسىنا تۈشەپ بۇلغارغا قەدەر كۆتەرلۈپ شونداغى
زور بازاردا ساتىلالار. بىر ياقتان ئالتىن ئوردا عەرەب وە شەرق
ماللارى بىلەن ساتۇئىنسە، ئىككىنچى ياقتان ئاندا سۇيلەگەن ئوزىندە
يىلسالا تۇرغان ماللارنى تۇراي جىبرەلەرگە. رۇس وە قىپسن
خالقلارىنا ساتا ھەم ئالتىن ئوردانىڭ بىر پراۋىنسىيەسى بولىپ
كىتكەن بۇلغار، سۇدار، قىشان، بىلەر شەھەرلەرىندەگى
بازارلاردا زور رول ئوينىلار. فىنلەر وە روسلاردان چىقا تۇرغان
مېخلەر، ئىستانبولدان كىلگەن جاقمالار، مىسردان كىلگەن
ماتېرىيەلەر، فيل تىشىدەن ياسالغان زىننەت ئەسبابلارى، ئىيەرلەر،
قۇراللار مىسردان كىلگەن پىيالا نەرسەلەرى، ئىراندان وە
قىتايدان كىلگەن چىنى وە جىفەك مانىسوبالار. بۇخارادان
كىلگەن ماموق ماتېرىيەلەر، ھىندستاندان كىلگەن ئىنجو مەرجەن،
تۈرلى دارو وە تەملى ئىسلى تالار وە توسىملىكلەر ھەممەسى
ئالتىن ئوردا بازارلارىندا ساتىلىپ تۇرالار.

ئالتىن ئوردانىڭ شەھەرلەرىن تەسۋىر قىلوچى شول زامانىنىڭ
عەرەب مۇھەررىرلەرى شەھەرلەردە خرىستىيان، مۇسلمان،
قىپچاق، چېركەس، روس، رۇم، عىراق، مىسر، شام وە باشقا

كرتب، ياخشى يوللار ياساۋلارى تاشىن، شول سەۋدە بولىن
ياخشىلاندى. بو زاماندا باي وە مەدەنى قىتاي بىلەن ياۋروپا،
قارا دېڭىز ھەم خەزەرنىڭ جەنوبى روسىيە ئارقىلى مۇناسەبەت
ئوتا باشلادى. ھەتتە 14نچى عەسردە بو قىتاي يولى ئىتالىيان
جۇمھۇرىيەتلەرىندەگى سەۋدەگەرلەر ئوچۇن، شول قەدەر ئەھەمىيەت
ئالىپ كىتەدىكى، بو يول حاقىندا ئالار سەۋدەگەرلەر ئوچۇن مەخسوس
قوللانمالار يازىپ باشلادىلار. مەسەلەن، شولاردان برسى ئىتالىيان
پېگالوتتى ئىبجيك ئىتىب قىپچاق خانلىغى ئارقىلى ئوتىب قىتايغا
بارو حاقىندا شوندى مەعلومەت بىرە: «[illegible] ئەلنىڭ خەزەرنى ئاۋارا-
سبىسكى ئورىندا ئۇراق بولغان ئانا شەھەرىندەن قوغان (قىپچاق) تلن
بلە تورغان بر تەرجىمان ھەم ئىككى خىزمەتچى ساقلىق ئوچون ئۇن
ھەم تۇزلى بالىق ئالىرغا كىرەك، چۈنكى يولدا ئىت كوب
ئوچراب بولا، قۇراللى ساقچىلار ئالىرغا كىرەك توگل، چۈنكى
تاتادان ئالىب قىتايغا قەدەر بارا تورغان يولنى ساقلاۋ ئوچون
تاتار جانلارى جىبىك ترشقانغا كورە. مۇندا اقۇراللى ساقچىلار
ئالودا حاجەت يوق»-دى. پېگالوتتىنىڭ يازۇونچا يول خەراجەتى
بىيك ئاز چىقا: «يول خەرج بارى كىتەرگەن بەئىسە ئالىپ كىلگەن
مالنىڭ % ئۇلۇشىن گنە تورا:» مالنى 30-40 پۇت كوتەرە
تورغان ياۋوز كەلەرگە تۈيەب ئالىپ بارالىن: بو ياۋوز كەلەرگە
ئوچ دۇيە جىككەن بولا»-پېگالوتتىنىڭ پلانى بويىنچا ئانا شەھەرىندەن
ئالىب جايىق بويىنداغى سارايچىققا قەدەر 34 كون واقت كىرەك:
مۇندان ئىندى. ئىسنىب بىلەن ھەم دېڭىز بىلەن دە بارىرغا مۇمكىن
ئاندان ئورگەنچ ئوتراو لىقىنا باراسىن دى. شوندان باشقا
ئىتالىيانلار تارافىندان ياسالغان بىر ئىبجيك قىتايغا بارا تورغان يولنىڭ
كارتالارىدا بار. لېكىن 1370 يىلدا قىتايدا چىڭغىز سەلالەسىنىڭ
حاكىمىيەتى بىتىب، ئاندا مىڭ سەلالە ئىش باشىنا كىچكاچ

ھالقلارنىڭ سەودەگەرلەرى بولىب شولارنىڭ ھەرقايوسىننا مەحسوس ئۈزلەرىنىڭ ئورام (اسواق) لارى بولغانىن وە ھەر بر مىللەت سەودەگەرلەرىنىڭ ئورام وە قوارتاللارى شولارنىڭ ماللارىن ساقلار ئۈچۈن. مەحكەم دىوارلار بلەن ئەيلەندرلىب ئالغانلقلارىن يازالار. بو بزگە چىن چندان قىيادالىزم حۆكۈم سۈرگەن ياوروپاداغى «كامەونا»-شەھەرلەرىنىڭ تۈرمۈشىن تەسوير ئىتكەن تۈسلى تۈرلى تۇيىلا. ئالتىن ئوردادا تاتارلاردان سەودەگەرلەر بولغانمى دىگەن سۆئال باشقا ئىلە. بىلگىلى ئالاردا ھۆنەرچىلىك جۆكۈم سۈرگەن بولىب ئول ئۇستالار ئۈزلەرىنە مەحسوس ئىشلەبدە زاوق باساغان بولسالار ئالاردا بىك سەودەگەرلەر بولماسىن؟

چىلايدا ياريلىقلاردا «بازلاردا ئۈرغانلار» دىگەن سۆزدەن ئوز سەودەگەرلەرى مۇراد بولسا كىرەك. نىچەككى قىيادال ياوروپادا وە روسىيەدە بر ئاز «سەودە قىلوچى دۆرمەنلەر» بار ئىدى، شونىڭ شىكىللى ئوق ئالتىن ئوردادادا بولغان بولرغا كىرەك. شولاي ئوق ئىتالىيان حۆكۈمەتلەرىنىڭ ئالتىن ئوردا بلەن ياساغان مۆعاھەدەلەرىندەن دە ئالتىن ئوردانىڭ ئوز سەودەگەرلەرى بولغانلق بىك ئاڭلاشىلا.

ئاقچا: بىلگىلى سەودە بر ياقدان ئالماشىرو تۈسلى بلەن بولسا، ئىككىنچى ياقدان ئالتىن كۆمش، باقر ئاقچالار واسىتاسى بلەن بارغان. ئالتىن ئوردادا چىت ھالق ئاقچالارى يۆرۆسەدە ئوزىنىڭ دە ئالتىن ئوردانىڭ تۈرلى شەھەرلەرىندە سوغلغان ئوز ئاقچالارى ئىبفراتدا كوب تابىلا.

تاتارلار چىڭگىزخان زامانىندا ئۇق ئالتىن كۆمش، باقردان ئاقچا سوغا باشلاغانلار ئىدى. چىڭگىزنىڭ ئالغان مۆسلمان جىرلەرىنە مەحسوس ئاقچاسى كۆمشدەن، باقردان بولىب ئۈستىنە عەرەب

حەرفى بلەن «پادشاه عالم»، «مالك رقاب الامم»، «خوداوندە عالم. پادشاه روى زەمين»، «پادشاه جىھان»، كوك لەقەبلەر يازغان بولادر ئىدى.

ئالتىن ئوردادا، عۆمۈمەن تاتار-مانسوللار حوجا بولغان جىردە «دانگ»، سوڭراق «تەنگە» (1) ئاتالغان ئاقچالار بولغان. بو ئاقچالار دىرھەمنىڭ چىرىگى بەعزى ئوررنلاردا چىرك مسقال ئاورلىغىندا بولغان. ئالتىن ئوردا ئاقچالارىنىڭ ئۈستىنە كوب واقتىندا حۆكۈمەت سۈرۈچى خاننىڭ «تمغا» (تامغا) سى تۈشۈرلگەن بولا، عەرەب حەرفى بلەن شول زامانىنىڭ خاننىڭ ئىسمى، سوغلغان يىلى بولادر ئىدى.

بۈرۈنغى تاتارلاردا ئالتىن ئوردا دەولەتىندە ئاقچانىڭ حىسابى «بەلىش» بلەن يۈرتىلەدر ئىدى. (بزنىڭ روبل، گىرمانلارنىڭ مارقاسى، فرانسوزلارنىڭ فرانقى كوك) بەلىشنىڭ ئالتىنى، كۆمشى بولىب ئالتىن بەلىش بىش مسقال ئاورلىغىندا، كۆمش بەلىش سىگز دىرھەم كۆمش ئاورلىغىندا بولادر ئىدى لاكىن بو بەلىشنىڭ بەھاسى زامانى بلەن ئوزگەرە، كوتەرىلە ھەم تۈشەدر ئىدى.

ئالتىن ئوردادا ئاقچا سوغا تورغان جىر ئۇلاوغ بولسار سووار شەھەرلەرىندە بولىب شول توق واقتدا سارای شەھەرىندەدە ئاقچا سوغىلادر ئىدى. ئالتىن ئوردادا ئوز ئاقچالارىندان باشقا چىت حالق ئاقچالارىدا يۈرى: مەسەلەن: ئىران تومانى ھەم دىنارى، روم ئاقچالارى، سوڭرا روس ئاقچاسى.

كاغەز، كون ئاقچاسى. — تنايلاردا بىك بۈرۈنغى زاماندان بىرلى كاغەز ئاقچا يۈرى، تاتارلار قىتايغى ئالغاچ ئالاردان كورب نوگەدەى خان كاغەز ئاقچا چىغارتقان. مۇنى «چاو» دىب يۈريلەر ئىدى. سوڭغى زاماندا

1) شوندان روسچا — деньга دىگەن سوز چققان.

بو كاغەز ئاقچا بيك كوبەيب كېتكەن، جنگەز باساغان دەولەتدەگى برلك زامانلاندا هەم سوگندان بزنك ئالتن ئوردادا بو كاغەز ئاقچا يۈرىيدر ئىدى. بو ئاقچادا «بەلىش» بەلەن حىسابلانادر ئىدى. لاكين ئالتن بەلىشكە قاراغاندا كاغەز بەلىش شاقتاى كيم يۈرىيدر ئىدى.

شولاى ئوق ئالتن ئوردادا، مانعوللاردا بولغان، كوندەن بالغان «ئالاتاق»، ئاتالغان ئاقچادا يۈرۈگەن بولرغا كېرەك.

سەودە تورسندا سۆيلەنگەندە يول وە يوللار، پوچتا. پوچتا سىستېماسى حاقندادا سۆيلەب كېتمى مۇمكىن توگل. بر ياقدان يول وە پوچتانى قتاي، هىند، تورنا ئازىيا هەم ئىران شىكىللى جىرلەر بلەن سەودە مۇناسەبەتنى كېترب چىغارسا، ئىككنچى ياقدان يوللارنىڭ ياحشى لا تووى تۆزى. سەودەنى ئارتىردى.

قىپچاق ئېلنىڭ ئورنى تورلى تورلى بولب، ئاندا ئورمانلىق جىرلەر، ساحرالار، سازلىق جىرلەر بار ئىدى؛ بو زور جىرنى تۆزلى تابيعەتلى ئولكەلەرنى ئىدارە قىلو ئۈچۈن ئاندا يول بولرغا كېرەك بولا. يول بولماغاندا سەودەگەرلەرنىڭ يۈرۈۋى «ئېلچلەر» كوندەرو، كېرەك ئورنلارغا عەسكەر جيبەرو، تورلى ئولكەلەردەن حەبەر ئالو مۇمكىن بولماياچاق. شونڭ ئۈچۈن دە ئالتن ئوردا حۆكومەتى يوللار ياساو ئۈچۈن بيك ترىشادر ئىدى. زور يولالار ياندا، كشى ئوتكەرو ئۈچۈن كوپەلەر، مەحسوس كشىلەر قويلغان بولادر ئىدى. بەعزى جىرلەردە يار بويلارندا ئويلەر سالب قويب شوندا تورەلەر، بلعا ئارقىلى چىغاروچلار تۆزەلار ئىدى. قايسى ئورنلاردا بلعالار ئارقىلى كوپرلەردە سالنعان بولادر ئىدى. بو حزمەتلەگى كشىلەرنى «كەمەچى»، «كوپرچى» دىب ئاتيلار ئىدى.

حۆكومەت تورەلەرن ئوتكەرر ئۈچۈن، يۈرتر ئۈچۈن حالق ئات بىرورگە تيش. ئاتلارنى قونەترەغا، ئاشاتب ئوجرتورگە تيش ئىدى. مۇنىسى «علوفە» (ئالابا) دىگەنلەر. مۇندى تورەلەرنى «قونالق تۇشىن» دىلەر؛ شونڭ ئۈچۈن زور يول ئوستلەرندە «يام» ئىسملى يۈرتلار بولادر ئىدى. بو يۈرتلاردا تورەلەر ئۈچۈن حەزرلەنگەن پوچتا ئاتلارى حەزر تورالار؛ بوللار ئىسە تۆزەتلب، كوپرلەردە سالنعان ئىدى.

دەولەت تۆزۈلشى. يۇقارندا سۆيلەنگەندەن كورلگەنچە ئالتن ئوردا جەمعيەتندە فېئوداليزم ئۈچۈن ئېقتىسادى وە ئېجتىماعى شارتلار حەزر ئىدىلەر. حەزر بز ئانك سەياسى تۆزۈلشى ئېچك بولعانن كورب قاريق، مۇندادا بز فېئوداليزم ئەساسلارن ئىق تابارېز.

ئەلى مەنگى حان ئولگەنچگە قەدەر (1259) چنگەز زامانندا تەشكيل ئېتلگەن ئيمپيريانك برلگى بتمەس بۈرۈۋن، ئالتن ئوردادا باتو وە بەرەكە حان بولب تورغان چاقدا، قارا قورمدا تورۇچى حان سوۋەرەن (باش) بولب حىسابلانب، ئالتن ئوردا ئىسە ئولوغ حانلقنىڭ واسسالى حىسابلانادر ئىدى. ئالتن ئوردا تۆزۈننىڭ ئېچكى ئىشلەرندە محتارىيەتلى بولسادا، سوغش، سۆلح، ـالملار تەعەين قىلو شىكىللى مۇهيم ئىشلەردە مەركەزگە تابع ئىدى.

لاكين قىپچاق ئېلنىڭ مانعولىيادا بولغان مەركەزگە باغلانووى ئاقرنلاب زاعيفلەنە باشلاب، مەنگى حاندان سوك بۆتنلەي بېتدى. شول جاقدان ئالب ئالتن ئوردا حانلارى ئۆزلەرن بيك زور لەقەبلەر بلەن ئاتيلار: «حاقان ئەلئەعظەم» «ئەلسسۇلتانل عادل» دىلەر. روسلاردا ئالارنى «царь» دىب يۆرىلەر، روم قەيسەرى بلەن بر تيگز زورلقدا ئېتب ئاتيلار ئىدى.

بو «چار» لەقەبىن ئالتىن ئوردا خانى توزبەك قەيسەر كانچەك
ئاندرونىك پالىالوغ قىزىنى ئۆيلەنگەچ رەسمى رەۋىشتە يۇرتە
باشلاغان بولىرغا كىرەك؛ بو ۋاقىئە روسىيە تارىخىندادا ئىبوان
ئىچى سوفىيا پالىالوغقا ئۆيلەنگەچ بولمانىن كۆرەبىز. شونىڭ
ئۈچۈن دە بىز توزبەك زامانىندا سوغلغان تەنكەلەردە پالىالوغ
سولالەسىنىڭ ئەلامەتى بولغان ئىككى باشلى بۈركۈت باسىلغانىن كۆرەبىز.
خان بولىر ئۈچۈن قىپچاقتا ئورىنە مەخسۇس قورۇلتاي جىيىلىپ
شوندا سايلانىرغا ھەم ئالتىن ئوردادا خان بولىر ئۈچۈن ئەلبەتتە
چىڭگىزنىڭ جوچى نەسلىدىن بولىشى تىيىش ئىدى.
ئالتىن ئوردانىڭ شەۋكەتلى زامانىندا خانلار مۇستەبىد ئىدىلەر.
قىپچاق خانلارىنىڭ ھاكىمىيەتى «خاننىڭ ئاتىنىڭ تۇياغى قاي جىرگە
باسسا، شول جىر خاننىقى بولا» دىگەن خالق مەقالى بىلەن
تەغرىف قىلىنادىر ئىدى. لاكىن شولاي بولسادا بەرەكە ۋە توزبەك
خانلار زامانىندان سوڭ خانلارنىڭ ھاكىمىيەتى چىكلەندى.
ئانى چىكلەۋچى ئەلەمىنتدە ئاق سۆيەك ۋە ئالپاۋتلار، ئىروغ
باشلىقلارى ۋە ئالارنىڭ جىيىنى بولغان قورۇلتاي ئىدى. قورۇلتاي
فىئودالىزم دەۋرى ياۋروپانىڭ ۋاسساللار جىيىلىشىندان ئارتىق بىر
نەرسە بولماغان. خانلار ئۆزلەرىنىڭ فەرمان ۋە يارلىقلارىندا ئۆز
ئىسملەرىندەن گىنە ھەرەكەت قىلمىلار، بەلكى ئانىڭ ھاكىمىيەتىن
چىكلەۋچى بۈتۈن عۇنسىرلارنىڭ ئىسمىن ساناپ چىقادىر ئىدى.
مەسەلەن توزبەك خان تارافىندان بۈتۈن روسىيە مىترا پالىتىنا
بىرلگەن بىر يارلىقدا: - «بىزنىڭ بۈتۈن كنەزلەر (بىيكلەرىبىز) ئىبزگە،
تلوغ، ئورتا ھەم توبەنكىلەرىنە (يەغنى بىيكلەر - فىئوداللارنىڭ)
ھەم كۆچلى ۋابوودا ھەم ۋىلموزلارىبىزغا ھەم بىزنىڭ ئۆرلى
ۋىلسلەرنى ئىدارە قىلوچى (ئوديلنى) كنەزلەرىبىزگە» دىب
باشلانا. ئىكىنچى بىر كىيىق مىترا پالىتىنا ئەيتولەك خان تارافىندان

بىرلگەن يارلىقدا: - «ئوردا ھەم ئۇلۇس بىيكلەرىنە» (КНЯЗЬЯ
Ординские и Улусные) دىگەن فىئوداللاردا ئۇچرىلار. بو
فىئوداللار ياۋروپاداغى شىكىللى تەبەقاغا (ئىرار خىيەگە) بۆلۈنىب،
شونىڭ بىيك زور ئىشى بولغانى شىكىللى بىيك ئاز ئەھەمىيەتى دا
بار ئىدى. مونە شول تاتار فىئوداللارنىڭ تەبەقاسىن شولاي ياسارغا
مۇمكىن.

تلوغ بىيك.
توبەن بىيك.
ئۇلۇس بىيك (ئوديل كنەزى).
ئىل بىيك (لودسكى كنەز)(1)
ئارخان (ياۋروپاداغى زىنسارلارغا ئورى كىلە)

ئالتىن ئوردانىڭ دەۋلەت تۆزۈلىشى ۋەئىجتىماعى ياسالىشى شول
قەدەر فىئودال ياۋروپانىقىنا ئوخشىيەر ئىدى كى، مونى بىلگەن
قارا دىگىز بويىندا ئورنىچى ئىتالىيان سەۋدە كالونىيالارى ئالتىن
ئوردا بىلەن بولغان مۇنەسەبەتلەرىندە ئانداغى ئورمۇشنى ئورىدان
ئورى ياۋروپاداغى «گىرمان خالقىنىڭ مۇقەددەس ئىمپىريە»سى
ئىقىنا ئوخشاتالار ئىدى. شونىڭ ئۈچۈن دە ئالار مۇعاھەدەلەرىندە
خاننى «ئىمپىراتور» (ئىمپىراتور)، بىيكلەرنى «بارون» دىب
ۋەكچىنىڭ فىئوداللارنى «كۆاكىرى» (ستوالىيە - رىتسار) دىب كىنە
ئاتىلار ئىدى.

ئالتىن ئوردا دەۋلەتىندە ئۇب يزا كونلار،
قانون، يارلىقلار. - باشقا ئۇلۇسلاردا غى كوك چىڭگىزنىڭ ياساسى
ئىدى. سوڭىندان ئىسلام دىنى قابول
ئىتىلگەچ مۇسلمان شەريەتى دە كىرە باشلادى. ھەر بىر
خاننىڭ ياڭا چىقارغان يزا كونلارى، فەرمانلارى بولىب،

(1) روسچا ئىسلەر بوس تلندە ساقلانغان يازولاردان ئالىندى.

ئالارنى «يارليغ» ديب ئاتادىلار. يارليقلار باشداراق مانعول تلندە
يۈرتلگەن بولسادا، ،سوڭندان قىپچاق ئيلندە تۈركلەر كوبلگەن،
خانلار، مانعولييادان كيلگەن مانعوللار تۈركلەشكە نلگەن
يارليقلار، باشقا تىش كاعەزلەرى ئۇيعور چاراق تۈرك تلندە
يۈرتلە باشلاعانلار ئيدى. يارليقلار باشقا تىش كاعەزلەرى ئالتن
تۈردا خانلقندا ئەلى 14 نچى عەسردا ئۇيعور حەرفلەرى بلەن
يازلب كيلندىلەر.

«يارليغ» مانعولچا، «جارليق» ديگەن سوزدەن ئالنعان.
ئەمر، فەرمان مەعنەسندە. مۇندا بر مسال ئۈچۈن 1397 نچى
يلدا حۆكومەت سۈرە باشلاعان تيمر قتلوع ئاتلى خاننىڭ بر
يارليقنىڭ باشى، تاحىرن كوچۈرەيز: «تيمرقوتلق سوزوم تونىڭ
قول ،سول قولنىڭ ئوعلانلارىعا توعان ئوكو باشليق مينك يوز
ئون يكلەرىگە ئيچگى كندلارىعا ديوان بيتكچىلەرى كاتمچى
قرتناقچىلارىعا يۈرتلار ئيشلانچى بولور. ئيچىلارعا بوكلوول
تونقاوولارعا يامچى شو سونچىلار قوشچى برسچىلارعا كچى
كوبرو كچىلەرگە يازاردا تۈرعانلارعا بو يارليقنى تونا تۈرعان
محمدنيڭ تويا كا ئاتالاريما بۈرنعى كچكەن ساين خان جاعى دين
يىرى بيرا يارليع راست تۈرھانليق بو سون نىعا يۈرۈب
ئاناسى نى عاچى بيرام خوچانى بيزنيڭ خان ئاعالارى مز سويور
عاب ترحان قيلعان مۆر كاسين ئاكلانا ئوتنلى راس توتولين
بوب كورب محمد بزنىڭ سويورعان بولىرب خان بولب تورسون....

ئالتن نشانليق ئالتن تەمعاليق يرليق بر يلدى تاريخ
سيگز يۈزدە برسى يلنى شعبان ئاين ناڭ ئالتنچى كوننيدە
ئوزو سوويىنڭ كۈنارىدا موچوراندا ئيروردا يتيبلدى». ھەر
بر يارليقدا ئال، زەڭگەر يەتيسە ئالتن ئارا بلەن خاننىڭ ئيسمى

يازلعان. شوندانوق خاننىڭ ئامىلسى (ئاناڭ گيربى) تۇشترلگەن
بولادر ئيدى.

خاننىڭ تۇرمۇش رەوشى:

خانلار، سارای شەھەرى يانداعى
«گۈلستان» ديگەن جيردەگى ،زورسارايلاردا
تۇرالار. خانلار كوبرەك قشنىعنا شوندا
ئوتكەرەلەر. يەى كوئلەرندە ئيسكى عادەتلەرىچە كوچب
يۈريلەر. ئوزلەرنىڭ كيىز ئوىلەرندە عومر كيچۈرەلەر. ئالارنىڭ
كيىز ئوىلەرى بيك ماتورلاب ئالتن بلەن بيزەلگەن بولا. ،شول
ئوى ئچندە تەحت قويلعان، تەحتدە ئالتن، ئاسل تاشلار بلەن
بيزەلگەن ،بولب، ئاناڭ ئاعى كۈمشدەن بولادر ئيدى.
بەيرەم كوئلەرندە، ئانتانالى رەوشدە چيتدەن كيلگەن
ئيلچيلەرنى قابول ئيتكەن واقندا خان ئوزى ،شول تەحت ئوستندە
ئوتورا. ئولو خاتنى، باشقا ياقنلارى ئاناڭ ئيرەسندە ئوتورالار.
تەحتنىڭ ئاياقلارى يانندا خانزادەلەر ئوترالار. ئەگەردە خاننىڭ
قزلارى بولسا، خان ئالدندا ئوتورالار ئيدى. خاننىڭ بر نيچە
خاتنى ،بولب شولار ئچندە برسى ،ئولو خاتن ئاتالادر ئيدى.
بو ،ئولو خانلارنىڭ حاكيميەتلەرى بيك ،زور ،بولب، ئالار
ئيرلەرنىڭ رۇحسەتى بلەن تورلى يارليقلار نەشر ئيتە ئالالار.
بر خاننىڭ خاتنى يارليق چىعارب روس روحانيلارن سالم تولەوىدەن
قۇتلدرعان ئيدى. خانلار حانلارنى تاتارلاردانعنا ئالميلار، روم
قيسەرلەرنىڭ قزلارن ئالوچى، روس كنەزلەرنىڭ قزلارنىنا
نيكاحلانوچى خانلاردا بار ئيدى. خاننىڭ خاتنلارى ئايرم سارايلادا
كوچب يۈرگەندە ئايرم چاترلاردا تورالار: ئالارنىڭ ئوزلەرندە
مەخسوس ،موللالارى، مەسجدلەرى بولا. ئوزلەرنىڭ مەخسوس
ئايرم ساقچى عەسكرلەرى بولالار: ،شول زاماندا تاتار خانلارى

قاچمیلار، عۇلاما، شەكردلەر بلەن ھەم چيتتەن كيلگەن ئيلچىلەر
بلەن ئوترداش بولونى بيك باراتالار ئيدى.

عۇمومەن ئالتن ئوردا خانلارى سۇڭغا تابا ئيسكى چىڭگىز زامانىداعى سادە تۇرمۇشنى ئۇنتۇب راحەت وەكەيفەگە بيرلگەنلەر. ئش ئشلەرگە كوب يارانميلار؛ كوبرەك ئچكى بلەن وەخانىلارى ئاراسىندا عۇمرلەرن ئوزدرالار بولعان. مەسەلەن ئوزبەك خاننىڭ ئيسرك كيلش جۇمعا نامازىنا كيلب باسب تۇرا ئالماعانى مەعلوم. عۇمومەن ئالار ئەحلاق ياعندان دا بيك توبەن وە بيك جرتقچ بولعانلار. ئالارنىڭ قايسسى ئاعاسن، قايسسى ئاناسن ئوتترب ئەختكە منگەن وەئالارندا ئوز ئولملەرى بلەن ئولوچلەرى بيك ئاز بولب، قاردەش ئروعلارى ئاراقندان ئوتترلگەنلەر.

ئيدارە.

ئالتن ئوردا خانى حۇكومەت سۇرگەن بۇتن پاتشالق رەسمى بارولاردا عەرەب سەيياحلارى ئەسەرلەرندە «ئەردومۇعەززەم» ديب ئاتالادر ئيدى. ئالتن ئوردا ئيلى بر نيچە كيسەككە، يەنى ئۇلشكە بولنب مۇنى «ئۇلس» ديب ئاتيلار ئيدى. مەسەلەن ئالتن ئورداعا تابيع بولعان روسيە ئوزى بر نيچە ئۇلسكە بولنگەن. باشقرد، موقشى ئيللەرى تاعن ئايرم ئۇلسلەر بولب كافكاز، قارا دڭگز بويلارندە يەنە ئايرم ئۇلسلەر بولب شونداعى ئيدارەنىڭ باشندا تۇروچى فيئادالارنىڭ ئيسملەرى بلەن ئاتالب يۇرتلەلەر ئيدى. تاتارلارعا بويسنعان، تاتاردان باشقا حالق تۇرا تورعان ئۇلس باشندا تۇروچى كشلەرنى باسقاق ديلەر ئيدى. روسيەنىڭ ھەر بر مۇھيمرەك شەھەرندە ئايرم بر باسقاق تۇرادر ئيدى. ۋلاديمر شەھەرى 12—13 نچى عەسرلاردا ئۆزى روسيەنىڭ

مەركەزى، پايتەختى بولعانعا، ئاندا «ۋېلىكى كنەز» تۇرعانعا كورە، مۇنداعى باسقاقنى «ئۇلوع باسقاق» ديب يۇربلەر.

ھەر ئۇلسنىڭ باسقاعى تۇرا تورعان جيرنى «يۇرت» ديب ئاتيلار. ھەر بر باسقاق ئوزىنە تابشرلعان جيرنى خانعا بويسندرب تۇتا. ئانىڭ ئەمرلەرن، يارليقلارن جيرنە جيتكۇرە؛ باسقاق يانندا بر فيرقە عەسكەرى تۇرا. باسقاقنىڭ قول ئاستندا بر نيچە تورەسى بولب، بو تورەلەر بر مەعلوم ئورندا تۇرب ئشليلەر. شول جيرنى «ديوان» ديلەر ئيدى. ھەر بر ئۇلس بر نيچە كيسەككە بولنگەن بولب ھەر بر بولەكنىڭ باشندا ئايرم مەئمور تۇرادر، باسقاقلار بويسنعان جيرلەرنىڭ حالقنىڭ سانن يازب چقالار؛ حالقدان سالم، عوشر (مالنىڭ 1/10) ئالالار ئيدى.

تۇب تاتار حالقى تۇرا تورعان شەھەر، ئۇلسلەرنىڭ باشلارندا باسقاق ئورننا «واروعا» تۇرادر. ئانىڭ دا ئشى باسقاقنىقى كوك ئيدى. ئۇلس، شەھەر، ئاول واروقلارى بولادر ئيدى.

بۇتن ئيلنى ئيدارە قلب تورر ئوچن خاننىڭ يانندا بر مۇئەسسەسە بار ئيدى. بو ئيلنىڭ زور حۇكومەت مۇئەسسەسە دەولەت شوراسى (Государственный Совет) ئيدى. حۇكوم ئيدارە ئشلەرندە دائير زور ئشلەر تورلى ئۇلسلەرنىڭ ديوانلارندا حەل ئيتلە ئالماعان مەسئەلەلەر مۇندا كيلەدر ئيدى. دەولەتنىڭ زور تورەلەرى بو شورانىڭ ئەعزالارى ئيدى. ئش بو مەركەزى مۇئەسسەسەدە قرالعاندان سوڭ خانعا بلدرلە، ئانىڭ تەسديقندان سوڭ شول قرار ئيجرا قلنا. مۇنداعى يازو ئشلەرن باشقارر «ئوچن بتكچى» لەرى بولب ئالار خانعا مۇراجەعەت قلنب يازلعان عەريزە، شكايەتلەرنى يازب ئالالار، خانعا دا كلادلار يارلعا، ئيبەرلى كاعەزلارنى عەزرليلەر ئيدى.

ئۇلسلەردا ئيرگنە ئشلەرگە ئيبەرلى ئالەچ ئشلەر ئوچن شول ئورنلارعا مەخسوس «ئيلچيلەر» كونەرئەدر ئيدى.

ئالتن ئوردا دەولەتىنىڭ كرۇرى بلشلىچا

دەولەتنىڭ كرۇرى. — كمرك ئاقچاسىندان، خالقدان ئالىنا تۇرغان سالملاردان، ئالتن ئورداغا تابىع بولغان خالقدان ئالىنا تۇرغان؛ جىرلجدان تۇرغان: ئۇمۇمدن سالملار چىڭگز خان ياساغان رەۋشدە ئالىنغان.

چىڭگز زامانانسىدا كشى هەر بر بىش جەزلىك تىرىسىدەن بر تىرى بيررگە تيش. ئەگەر مۇنى بيرمسە كشى ئوزىنىڭ ئىركن يوغالتب قۇلغا ئەيلەنەدر ئىدى. بارى تىلك دىن روحانىلارنىغا بو سالمنى تولەميلەر، ئەمما ياهود روحانىلارى ئىبسە ئالتن ئوردادا، باشقا خالق بلەن بر تىڭگز بولىب سالم تولەرگە تيش بولغان. شولاى ئوق يۈز باش مالى بولغان هەر بر كشى بر حەيوانن خەزىنەگە بيررگە تيش ئىدى.

سوغشلار كيمى، حوكومەت تۈرلى جىرلەرنى ئالماندا غەنيمەت ئىتىب، ئالاب ئالغان مال كيمىنگەچ، ئالتن ئوردا حوكومەتى ئوزىنىڭ «جىقىيشى، خەرجى» (1) ئوچن مال، ئاقچا تابو يولن تەرتىبكە سالغان. باشلىچا سالملار ئوچ تۈرلى بولىب، برىنچى: تاتارلارنىڭ ئوزلەرىنەن، ئىككىنچىسى: ئالارغا بويسنغان خالقلاردان ئالىنا تۇرغان سالم، ئوچنچىسى: سەودەگەرلەرنىڭ ماللارىندان ئالىنا تۇرغان پوشلىنا يەئنىسە «تامغا» سالىمى ئىدى. حۇدودلەردە سەودە ئورنلارىندا تۇرەلەر تۇرىب هەر بر مالغا خاننىڭ ميهرن «تامغا» سن سالىب، شول ماندان بر مىقدارن يەئنىسە ئاقچا ئالالار ئىدى (2) ئالتن ئوردانىڭ ئوب ئوز خالقدان ئالىنا تۇرغان سالملارنىڭ ئىڭ مۇهىمى «ساليغ» ئاتالا تۇرغان، كشى

(1) مەساريف هەم Росход دېگەن سوزنى ئالتن ئوردادا «خەرج»، «چىقش» دىب ئاتىلار ئىدى.

(2) روسچا Томожная شول سوزدەن ئالىنغان.

باشىندان ئالىنا تۇرغان سالم بولىب تاغن «فلان سەدىق» دېگەن بر تۈرلى سالم بولغان، ئامبارلارى بار كشىدەن ئايرم سالم ئالنب، ئانى «ئامبار مالى» دېگەنلەر. خالق بەئزى واقتدا بو سالملارنى تولى ئالمى؛ مۇنى «بورج» ديلەر ئىدى. شولاى ئوق تولىچە ولەردەن دە ئالىنا تۇرغان سالم بولىب، ئانى «ئوتناق» دېگەنلەر. كوبردەن چىققان ئوچىندە ئاقچا ئالىنادر ئىدى. مال، ئاقچا بلەن بيرىلە تۇرغان سالملاردان باشقا ئالتن ئوردا دەولەتىندە خالقنىڭ خزمەتى بلەن ئوتەلە تۇرغان سالملاردا بار ئىدى. هەر كشى خەزىنە مالى، ئەسكەر يۈرتۈر ئوچن ئات، ئوگز، دۆيە شىكىللى حەيوانن بيررگە تيش بولىب، مۇنى «ئولاق» ديلەر؛ تورەلەر بر جىرگە كيلىب توشسەلەر، ئالارنى قابول ئيتەرگە تيش بولىب، مۇنى «قوناق توشن» ديلەر؛ ئالارنى تويدررغا تيش بولىب، مۇنى «شوسون» ديلەر ئىدى. خالق ئەسكەرگە كشى بيررگە تيش بولىب، مۇنى چرىك «ئورين» ديلەر ئىدى. مۇندان يەنە ئەمالى يوللارنى ساقلارغا كيرەك بولىب، مۇنى «قاراول» ديلەر ئىدى.

سالم جىيو ئوچن تلنىڭ حالقنىڭ سانن يازب ئالالار، كيترگەن سالمنى خاننىڭ خەزىنەسىن ئيدارە قىلوچىغا تابشرالار ئىدى. باشدارىق بو سان ئالو ئىشن ئەرەبدەن بولغان تورەلەر ئوتكەرگەنلەر. بو كشىلەرنى دە «باسقاق» دىب يۈرگەنلەر. سان ئالوچى، شول ئوق واقتدا كشى دە جىيغان، هەر بر ئائىلەنىڭ ئوج ئوغلى بولسا، بىرسن ئالغان. شولاى ئوق بەئزى قزلارنى دە ... ئالب كيتە تۇرغان بولغان. مۇنەدى پەرىيسلەر هەر بر خان ئولگەن سوڭندا ياسالب تۇرغان. مەسەلەن، باتودان سوڭ سارتاق تازغنا خان بولىب تۇرب

قولغاچ ـ بەرەكە خان بولغاچ 1257 يىلدا ئىككىنچى سىيان ئالۇ بولغان.

ئالتۇن ئوردىغا تابىع بولغان تاتارلاردان، باشقا خالقلاردان، مۇختار ئۇلۇسلار خالقىدان سالم ھشۇشىن تەرسەلەردەن ئالىنادر ئىدى: چەچو جىرلەرىدەن، سوقادان، سۇ. بالىقلى كوللەردەن، بچەنلىكلەردەن، ئورمانلاردان، يۇزم باقچىلارىدان، باقچىلاردان، تگرمەنلەردەن، ئالتۇنا. بۇ سالىقلارنى باشىدا باسقاقلار جىيىلار. سۆگنىدان خانلار بۇ خالقلاردان سالم جىيىو ئىشىن ئۇزب تۇرالى چىت جىردەن كىلگەن كىشىلەرگە بىرە باشلادىلار. تەرمەنبىلەر، يەھۇدىلەر، ئورتا ئازىيا كىشىلەرى (خەۋارزمىلەر) جىيا باشلاغانلار ئىدى. ئالار خانغا ئۆزلەرىنە بىرلگەن ئۇلۇس ئۈچۈن بر مىقدار ئاقچا بىرەلەردە، خالقدان ئۆزلەرى تلەگەنچە سالم جىيىلار، خالقنى بىك قاتى قىسالار. شۇنىڭ ئۈچۈن مەڭگۈ تىمر خان بۇ ئىشنى بتىرب سالم جىيىو ئىشىن تاتار تۆرەلەرى ئارقىلى ئىشلا يۈرتە باشلاغان.

مانغول، ئورتا ئازىيا تۈركلەرى شەرقى ياۋروپاغا باتو خان قوماندانىدا كىلب كرگەن چاقلارىندا دىن. قىپچاق ئىلىندەگى خالق تۈرلى دىندە ئىدى. خەزەرلەردەن قالغان شەھەرلەردە، بۇلغار شەھەرلەرىندە يەھۇد دىنىندەگى خالق دا كوب ئىدى. لاكىن شەھەر خالقى شەرقى ياۋروپا تۈركلەرىنىڭ شەھەر خالقى ئاراسىنا ھەم بر كوچمە ئىگنچىلەر ئاراسىندا ئىسلامىيەت تارالغان بۇلغار ئىلىندەگى شەھەرلەردە ئىسلامىيەت بىك نق برلەشكەن. مۇنىڭ سەبەبى دە سەۋدە ئارقاسىندا، عەرەب ئىران سەۋدەگەرلەرى بلەن قاتنشۇدان كىلدى. تۈركلەرنىڭ قول ياستلارىنداغى قىن خالقى ئاراسىنا (بىگرەكدە بۇلغارلاردا) ئىسلامىيەت بر ئاز جەيلەنگەن بولسادا، ئىسكى مەجوسىلىك

(شامانىلق) بىك قوۋەتلى. قىپلەرنىڭ كوبچىلگى شامان دىنىندە ئىدى. كوچمە تۈركلەرنىڭ كوبرەگى شامان ئاتا بابا دىنىندە بولب شامانىلار بولغان. شولاي بولسادا مۇسلمان خالقلارى بلەن ئىقتىسادى مۇناسەبەت ئارقاسىندا ئىسلامىيەت دە تارالغان، ھەتتا بولغىنلارنىڭ تلىندە شاقتى عىنا عەرەب فارسى سوزلەرى كرگەن. جىرلى تۈركلەر ئاراسىندا خرىستىيان دىنىندەگى كىشىلەردە ئۇچرىلار ئىدى.

قتاي چىكلەرىدىن كىلوچى مانغول، ئورتا ئازىيا تۈركلەرىنىڭ كوبرەگى شول ئوق شامان دىنىندە بولسالاردا، ئارالارىندا بوددا دىنىندە بولغانلارىدا بولغان؛ بۇ ھىندستاندان. چىققان بوددا دىنى قتايلار ئاراسىنا جەيلگەن؛ قتايلار بلەن ئىختىلات ئارقاسىندا مانغول تۈركلەرىنىڭدە قايسىسى بۇ دىننى قابول ئىتكەنلەر.

قىپچاق ئىلىنە كىلب خوجا بولغان تۈرك تاتار، مانغوللار شەرقى ياۋروپاغا كىلگەچ ئىسلام، خرىستىيان عالەمىنە كورشى بولغانلار. بۇ زامانلار خرىستىيانلار بلەن ئىسلام دەۋلەتلەرى ئاراسىندا «تەرى سوغشلارى» (ئەھلى سالىب مۇخارەبەلەرى) دىب مەشھۇر زور سوغشلارنىڭ دەۋام قىلب تورغان ۋاقىتلارى بولغان. مۇنە تۈرك تاتارلار بۇ ئىسكى عالەمنىڭ برسىنە قاتشرغا تىيش، شونىڭ ئۈستىنەدە مەدەنىيەت ياغىدان بزنىڭ شەرقى ياۋروپادا خرىستىيان ھەم ئىسلام مەدەنىيەتنىڭ تىكىسىنىڭ رەقابەتىنە تورغان ئورنلارى ئىدى. شونىڭ ئۈچۈن ئالتىن ئوردا خۆكۈمەتىدە رەسمەن يە ئىسە خرىستىيانلق، يە ئىسە ئىسلامىيەت قابول ئىتەرگە تىيش ئىدى. تاتارلارغا ئىسكى شامان دىنىندە، مەركەزى بولغان قتايدان يراق تورب بوددا دىنىندە بولرغا مۇمكىن تۈگل ئىدى. لاكىن بۇ جىرلەرگە بولغان ئىسلام مەدەنىيەتنىڭ تەئسىرى كوبرەك ئىدى. تۈرك جنسىدەن بولغان

قارا دىڭگىزنىڭ تېگى باغداغى سالجۇق تۈركلەرى ماۋەرائى نەھردەگى (1) تۈركلەر ئىلگىرى كۆپىدىن ئىسلام دىنىنى قابۇل ئېتكەنلەر. شۇنىڭ ئۈستىنىدە ئالتۇن ئوردا دەۋلەتى باتۇ ئوغلى بەركە، خان بولغاچ ئۇلۇغ ئىراننى ئالغۇچى مانغۇل خانلارى بىلەن دۈشمان ئىدى. ئەمما شۇل ئىراننى ئالغۇچى مانغۇل خانلارى مۇسۇلمانلارغا ھۇجۇم قىلغۇچى ياۋروپا خرىستىيان دەۋلەتلەرى بىلەن ئىتتىپاقچى شېكىللى دوست ئىدىلەر؛ مۇسۇلمانلار بىلەن دۈشمان ئىدىلەر. ئالار مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىغى بولغان خالىفەنى تۈشرىپ ئانىڭ پايتەختى بولغان باغدادنى ئالغانلار ئىدى. مىسىر-داغى، سۈرىيەدەگى مۇسۇلمان دەۋلەتلەرى بىلەن ئىراننى؛ كىچىك ئازىيانىڭ كۆپ جىرلەرنى ئالغۇچى مانغۇللار سوغۇشالار. شۇلاي بولغاچ بېلگىلى قىپچاق دەۋلەتىندە مەجۇس ئىران مانغۇللارى بىلەن سوغۇشرغا ئىتتىپاقچى ئىزلەگەندە مۇسۇلمانلارنى غىنا تابا ئالاچاق ئىدىلەر. مۇنە شۇشى سەياسى ھەم مەدەنى جەھەتدەن بەركە خان ئوردۇنىڭ باقىلارى بىلەن رەسمەن ئىسلام دىنىنى قابۇل ئېتكەن؛ شۇل ئىندى 1261 نچى يىلدا مۇسۇلمان ئىدى. شۇنىڭ ئارقاسىندا مىسىر، سۈرىيە مۇسۇلمانلارى بىلەن ئىتتىپاق دا ياسالغان ئىدى.

ــئىسلامىيەت قابۇل ئېتىلسەدە، ئالتۇن ئوردا دىن ئېركى.

ئېلىنەچىن ىلەرگەگى ئۇلۇغ خانلىقداغى كۆپ دىنگە ئېرك قالدۇرۇلغان ئىدى. چىڭگىزنىڭ ياساسى بويىنچا ھەممە دىن ئەھلى ھۆرمەت قىلىنىرغا تېيىش، بىر كىمسەدە دىنى ھەقارەتلەنەرگە يارامىيلەر ئىدى. بىر بىر كىشىنىڭ دىنىنى ھەقارەت قىلغان ئۈچۈن ئۆلۈم جەزاسى بېرىلە ئىدى؛ شۇلاي ئېتىپ ئالتۇن ئوردا دەۋلەتىندە

(1)— ئامودەريا بىلەن سىردەريا ئارالارنى ماۋەرائى نەھر دىيەلەر.

ئىسلام قابۇل ئېتىلگەچدە دىن ھۆرمەتى قالدى. بىر تۈرلى دىن ئۇلامالارنىدان ئالتۇن ئوردا غا تابىع بولغان جىرلەردە سالىم ئالىنمىلەر ئىدى. ئىلەسە ئىندى دىنىنىڭ عىبادەت خانەسى تاتار شەھەرلەرندە سالرغا يارىيلەر ئىدى. ھەتتا روسىيەنىڭ پراۋاسلاۋىيە كەلىسەسىندە ئىڭ تەئسىرلى روھانىيى ساراي شەھەرندەگى يېپىسكوب ھىسابلانالار ئىدى.

ئىسلام دىنى بەركە خان زامانىسىندا قابۇل ئېتىلگەن بولسادا، تەمامەن جەيىلىپ جىتمەگەن ئىدى. ئىسلام دىنى ئىڭ قۇۋەتلى رەۋىشدە ئۆزبەك خان زامانىسىندا جەيىلدى. (1313-42) ئانىڭ زامانىسىندا ئىسلام يۇرتلارندان عۇلامالار بىك كېلىپ يۈردىلەر. مەشايىخ فەقىھلەر، باشقا عۇلامالار كۆبەيگەن ئىدى. خانلار ئىبرەسىندە مۇحەممەد نەسلىنەن بولغان سەيىدلەر بولا؛ ئالتۇن ئوردا دەۋلەتىندە مەچىتلەر سالىنغان، مەدرەسەلەردە ئۇزۇر ئېتىپ، ئالاردا ئوقۇغۇچى شەگىردلەر ھۆكۈمەت قارشىندا بىك قەدر ھۆرمەتدە ئىدى. خانلار، ھەتتا خانلارنىڭ خاتىن-قىزلارى مەشايىخ، عۇلاما شاگىرد (تالىبلار) بىلەن سۆيلەشرگە يارانالار ئىدى. شۇلاي ئېتىپ باشقە ئىسلام يۇرتلارنداغى كۆك مەكتەب، مەدرەسەلەر ئاچىلغان، بەركە خان زامانىندا ئۇق ئالتۇن ئوردادا عالىملەر، ئۇستالار چاقىرىلا باشلاغان؛ ئاندا ئۇزۇر عالىملەردە بار ئىدى. ئىسلامنىڭ مەشھۇر عالىملەرندەن قۇتبەتدىن تەفتازانى، شەيخ سەعدەتدىن تەفتەزانى، سەيىد جەلالەتدىن، ھافىز تەدىن بەززازى كۆك عالىملەر ئۆزبەك خان زامانىندا سارايدا تۇرغانلار؛ ئالار ئارقاسىندا ئالتۇن ئوردانىڭ پايتەختى عىلىم، مەعارىف مەركەزى بولىپ كېتكەن ئىدى.

ئالتن ئوردانڭ كۈچلى دەورى وە ئينقيرازى.

ئالتن ئوردانڭ ئيڭ شەوكەتلى دەورى ئۇزاققا بارمادى. هەر بر دەولەت ئادەم شيكللى: ئانڭ بالا چاغى، يگت واقتى، قارتايب ئەعزالارى بتە باشلاغان چاغى، نيهايەت ئولب، ئەنى واق كيسەكلەرگە تارالغان واقتى بولا.

ئالتن ئوردادا شولاي توق: ئانڭ يەش يگت چاغى باتو خان ئانڭ حەلەفلرى، سرتاق، بەركە خان زامانلارنده بولسا، ئانڭ ئوسب جيتكەن شەوكەتلى دەورلەرى ئيسلام مەدەنييەتنە بيرلگەن ئوزبەك خان (1312 — 1340) زامانلارندا بولدى. بو زامانلاردا بر واقت دۇنيانڭ حوجالارى حيسابلانغان روم قايسەرلارى، ئالتن ئوردا دەولەتندەن قورقب تورالار، خانلارغا قزلارن بيرەلەر، ئالار بلەن قەردەش بولرغا ترشالار، ئالارنڭ مۇسلمان بولولارنا قاراميلار ئيدى. ميسر پاتشالارىدا قيپچاق خانلارنا ئيتتيفاقچى بولرغا تليلەر، بولەكلەر بيرەلەر، قودا بولشرغا بيك سۆيەلەر ئيدى. روس كنەزلەرى دە كيلب ئالتن ئوردا دەولەتى قارشندا قول كوك سەجدە قيلالار، روما پاپالارى ئالرغا ئيلچيلەر ئيتب جيبەرەلەر، روس روحانيلارىدا خانلاردان سەدەقە ئالشرغا ترشالار؛ ئيتالييادا غى جەنوە، وەنەتسييە جومهوريەتلەرى دە ئالتن ئوردا بلەن سەودە مۇعاهەدەلەرى ياسيلار، ئالارنى ئيمپيراتور ديب ئاتيلار ئيدى.

بو چاقلاردا ئالتن ئوردا شەهەرلەرنڭ چەچەك ئاتقان زامانلارى بولب ئالاردا سەودەگەرلەر تولب ياتالار، عاليم — عولاما خانلار تيرەسندە يۆريلەر، مۇسلمان مەسجدلەرى چيركەولەر، كەروان سارای، مونچالار سارای بولغان شەهەرلەرندە بيك كوب ئيدى.

شوشى شەوكەت، شوشى ئوراق 1359 نچى يللارغا قەدەر بارغان. بو يل ئيسە ئاتاسن ئوتيرب خان بولوچى ئاخرغى قۇتلى بيردبيك خاننڭ ئولگەن يلى ئيدى. شوندان صۆڭ زامانلار ئالماشدى. ئالتن ئوردا ئيلندە قانلى (قەردەشلەر سوغشى) باشلاندى. شول واقتدان ئيبەنيبارەن، ئالتن ئوردا دەولەتى ئينقيرازغا (بتوگە) يۈز توتدى.

15 نچى عاسرنڭ ئاخرندا يۈزتن ياوروپاغا ئيقتيسادى ئۆزگەرشلەرگە وە ئانڭ نەتيجەسى ئولاراق سەياسى ئۆزگەرشلەرگە سەبەب بولغان بر واقيعە توغان؛ ئول ئيسە ياڭا يوللارنڭ ئاچيلوويدر. ئەووەل زامانلاردا بوعازندا سۆيلەنگەنچە حالق قتايغا، ئيرانغا وە هيندستانغا قورى يولدان يۆريلەر؛ بالتيق ديڭگزندەن كرب، ئيدل يلغاسنا ترشەلەر؛ داردانيل يەئيسە باسفور تارقلى قارا ديڭگزگە كرب، قريم يەئيسە ئازاق شەهەرى يانىنا توقتيلار؛ ئاندا دون يلغاسى بلەن منب ئيدلگە توشەلەر: ئيدل بلەن يارب ئيسكى (ئيتل) شەهەرى يەئيسە ئانڭ ئورننا سالنغان «ئەسترخان» يەئيسە «حاجى تارخان» شەهەرندەن خەزەر ديڭگزنە توشب، كاراب بلەن ئيران يەئيسە ئورتا ئازيا تارقلى شەرقنڭ مەدەنى وە باى ئولكەلەرنە بارب ئالش — بيرش ئيتەلەر ئيدى. مونە 15 نچى عەسردا بو يول توزننڭ ئيسكى ئەهەمييەتن يوغالتدى؛ سەودەگەرلەر كالومب وە باشقا ئيسپانيول يەئيسە پارتوغالييەليلەر ئاچقان مۇحيت ديڭگزلەرى بلەن هيند، ئيران، قتايغا يۆرى باشلاديلار. بزنڭ ئيدل يوىى ئەووەلگى «يول ترستى» لگن يوغالتدى. شول سەبەبدەن چيتلەر بلەن ئالش بيرشلەرى بولغان شەهەرلەر بوشى باشلادى. سەودەگەر وە سەياحلار ئازايا باشلاديلار. بازارلار بوشادى؛ عەرب بلەن شەرقداغنا مال ئالماشودا ئيشتيراك

قىلغان تاتار سەۋدەگەرلەرى ۋە مال يۆرتۈچى تاتار كۆيمەچى ۋە
يامچى (يامشىكە) ئىشسىز قالدىلار. ھەيات ئۆلدى؛ ئاڭ
ئۈستىنە ئىككىنچى بىر ئىقتىسادى بالا ئالتىن ئوردا ئۈستىنە كېلدى:
داردانېل قىرلارى 14 نچى ئەسىردا ئوق ئوسمانلى تۈركلەرى
قالدىلار. سوڭرا 15 نچى ئەسىردا ئىستانبول ئوسمانلىلار
تارافىندان ئالىنغاچ، بۈتۈن بوغازلار تۈركلەر قولىنا كۆچدى. قارا
دېڭىز قىرلارىندا، كەفە، ئازاق كىبىك شەھەرلەردە تۇرغان ۋە
تاتارلار بىلەن سەۋدە قىلغان جەنوە ۋە ۋەنەدىك (ۋېنېتسىيە)لى
ئىتاليان كالونىيالەرىنىڭ سەۋدەلەرى ئوسمانلىلارنىڭ تەلەگىنە
ترەلب قالدى؛ ئوسمانلىلار تىلەك كوپ تامغا مالى (پوشلىنە)
ئالا باشلادىلار. شۇنىڭ ئۈستىنە بۇ ئىتاليانلار بىلەن تۈركلەر
ئاراسىندا بىر توقتاۋسىز نىزاغ ۋە سوغىشلار كېتدى: بوغازلار
ئارقىلى ئىتاليان كۆيمەلەرى يۈرمەس بولدى؛ شۇنىڭ نەتىجەسىندە
سەۋدەدە چەت ئېللەر بىلەن مۇناسەبەتدە يول بولۇب تۇرغان
ئىدىل بويى ئىقتىسادى ياقدان تەمام قۇرىدى. ھۆكۈمەتنىڭ ئىڭ
مۇھىم كىلىرى تامغا مالى بولغانلىقىندان، ئاڭ خەزىنەسى
بوشاپ قالدى.... شول ئىقتىسادى سەبەبلەرنىڭ نەتىجەسى
ئولاراق ھۆكۈمەت ئەسكەرى ئاسرى ئالالماس بولدى؛ شۇنىڭ
ئۈچۈن ئېللە باش باشداقلىق ۋە ئىختىلاللار باشلاندى؛ ھۆكۈمەت
بىك تېز ئالماشا باشلادى.

ئالتىن ئوردانىڭ يىمىرىلىشىنە ئىقتىسادى بۇزلغانلىقدان كېلگەن
ئىدارەنىڭ ناچارلىغىدا تەئسىر ئېتدى. باتو خاندان سۆك
خانلار زور بىر ئىلىنىڭ خوجالارى بولۇب ئالغانلار؛ ئالارنى
تېكشىرەب تۇرۇچى بىر مەركەز مەدەنىي خان زولگەچ بىكەن:
«خاننىڭ ئات تۇياغى قايا باسا شول جېر خاننىقى» دېيب
تولاب ئالار سارای شەھەرىنىڭ «گۈلستان» ئاتالغان بىستەسىنەگى

كۆللەر ئاراسىنداغى ماتور باقچالاردا، ئۆزلەرىنىڭ ھېسابسىز جارىيە
ۋە خانىملارى بىلەن ھۆزۈر قىلىب ياتالار؛ جەيىنىڭ قىزۇ چاقلارىندا
ئېسە كۆچۈب كىتىب، كىيىز ئۆيدە قىمىز ئىچىب سىيلانۇدان بوشى
ئالمىلار ئىدى. ئالار ئىيغراق ئىچكىلىككە بېرىلگەنلەر، ھەتتا ئالدا
ئېبىلگەنچە ئۆزبەك خان كۆك مەشھورلەرىدە جۇمغا كۈنلەرىندە
ناماز ئوقى ئالماسلىق، ئاياقدا باسىب تۇرا ئالماسلىق كەيفلى
بولالار ئىدى. ئالار ئىش بىلەن شۇغۇللانۇنى سۆيمىلەر، ئۆزبەك
خان ئىڭ ئىشلىكلى خانلاردان ھېسابلانسادا، ئىشنىڭ تەفسىلاتىن
ئېيكشىرۈرگە ھېچ سۆيمىس ئىدى.

بىر ۋاقىتدا ئاككار مىسىر ھۆكۈمەتىندەن كېلگەن خاتىنى ئوقى
باشلاغاچ، «ئەگەر ئاندا سەلامدەن باشقا نەرسە يازلغان بولسا،
ۋەزىرلەر بىلەن سۆيلەشىڭىز» دېيب ئىشنى ئاق سۆيەكلەر ھەم
بېكلەرگە تاپشىرغان ئىدى. تۆرەمەنگۇ خان (82-1281) ئېسە
ئىش بىلەن شۇغۇللانۇدەن نەفرەت ئېتەدىر ئىدى. تەلحاسىل ھۆكۈمەت
ئىشلەرىن خانلار ئۆزلەرى كوب قاراميلار، ھەممە ئىشلەرىن ۋەزىرلەرى
باشقارالار ئىدى. ئالارنىڭ بۇزىن ئىشلەرى شول ھۆزۈرقىلو،
قەقىرلەر، شەيحلار، فەقىھلەر ھەم چىتدەن كېلگەن سەياحلارنىڭ
ئەكىيەتلەرىن تىڭلاو ئىدى.

ئالتىن ئوردا خانلارىنىڭ ھەرەملەرىندە ئەللەنى قەدەر كوب تۈرلى
مىللەتدەن خانىملار بولادىر ئىدى. مۇنە شول خانىملار ئېسە ھۆكۈمەت
ئىشلەرىنە قاتىشالار. خانلارنىڭ يارلىقلارنىڭ قايسىسىندا «خانىملار ھەم
ئەمىرلەرنىڭ فىكرلەرى شۇلاي» دېيب يازلغان بولادىر ئىدى.، بۇ خانىملار
مۇستەقىل بولەكلە ئالالار. بولەكلەگەن كىشىلەرنى ياقلىلار. مەسەلەن
روس كىنەزلەرى ئۆزلەرىنە نزاۋع كىنەزلىك يارلىغى، ئالىرغا
كېلگەندە ئېڭ ئىلىك خاننىڭ تەئسىرلى خانىملارىنا ئۇشار ئۈچۈن،
ئالارغا قىممەتلى بولەكلەر ئالىب كېلەلەر، شۇنىڭ ئۈستىنەدە

خان خانلارى كۆبىنچە ئۆزلى مىللەتلەرنىڭ پاتشا قزلارى بولعانلقدان، ئۆزلەرىنىڭ واتانلارى فايداسىنا حەرەكەت ئىتىب، ئالتن ئوردا دەولەتىنە زارار ئىتەدرەلەر ئىدى. خانلارنىڭ ئوتىروده، ياكا خان منگزوده هەر واقت ,شول خانلارنىڭ حەرەمندەگى خانلار رول ئوينيلار، ئەلحاسيل هەر جىردەگى كوك ئالتن ئوردا دەولەتندە سارای خانلارى ئشكە قاتنشالار ئتىدى. بر ياقدان ئيسلام عەبباسى حەلىفەلەرنىڭ باشلارنى ,شول «حەرەم» شاقتى بەهاعا توشكەن بولسا، ئالتن ئوردانىڭ بتوونەدە قىسمەن ,شول نوق سەبەب ياردم ئيتدى. خانلار ئوزلەرى ئشكە كوب قاتنشماعاج، بيلگنلى دەولەتدە، سارای ئيرەسندە بۆرگەن كشىلەر باش بولالار؛ تلەگەنچە حالقنى تاليلار، ئيلنى ساتالار، نيهايەت خانلارنى ئوتىرب تەختكە ئوزلەرى كيچەرگە ترشالار ئيدى.نوعاى ,ماماى، ئيدگەى كوك سارای حزمەتكەرلەرىنىڭ فيتنەلەرى ,شول ئيدى.

,شولاى ئيتب، باشدا ئشلكلى قوللارندا قلچ، كوز ئاللارندا قورالتايدا نەشر ئيتلگەن چنگزنڭ ياسلى بولعان حالدە ئيدارە ئيتكەن باتو، سرتاق كوك سادە خانلار ئورننا باشقا تورلى خانلار كيلب چققانلار؛ بۆلار ئيسە سارايدا تەملى ئاشاب ئيسرتكچ ئچب، جاريەلەر، بيبولەر، جرلار ئچندە ئوسكەن نەزك تابيعەتلى كشىلەر ,بولب، ئالارنىڭ ئەحلاقلارىدا بۆزلعان: بر برسن ئوتىرەلەر. ئاتا بالانى، بالا ئاتانى، برادەرنى ئوتىرونى نەرسە دىبدە بلمىلەر ئيدى. بيردىبىك خان ئوزنىڭ ,تولى ئاراندان ئوتىرلگەن، جان بيك(1342) ئيسە ئوزىنىڭ برادەرن ئوتىرگەن ئيدى.

ئوز ئارا سوعشلار هەم ئانىڭ نەتيجەسى.

كوب خانى ئالو ئارقاسندا جوچى بالالارى ,شول قەدەر كوبەيگەنلەر ئيدى كى، ئالاردان ئابرم بر ئاردو ياسارعا مۆمكن ئيدى؛ لاكين ئالار واتان وە حالق ئۆچن ناچار

ئشدەن باشقا بر نەرسەدە ئشلەميلەر، ئالارنىڭ هەر قايسى جلى ئورن ئالو. بەئيسە ئوزنىڭ قەردەشى، خاننى ئوتىرب ئوزى ياننا پارتيا جيب. ئالتن ئوردا تەختنە گيچو ئيدى. شونىڭ ئارقاسندا ئيفرات قانى قانلى سوعشلار باشلانعان. خانلار برسى ئارتندان ئيكنچسى تەختكە منە، توشە باشلادىلار. بر ئولك واقتدا ئوچەر خان تەختكە منب بر برسى بلەن ياقالاشا باشلادىلار.

ئالتن ئوردادا ئيللىگە ياقن خان ,بولب ئوزدى. شوشى خانلار تەحمينەن 250 يل حۆكومەت سوردىلەر: ديمەك هەر قايسى عۆمومەن ئالعاندا بيشەر يلدان ئارتىق ئوتورمادىلار. ,شولارنىڭ بيك كوبىسى ئوز ئولمى بلەن ئولگەن، بەلكى بر برسن ئوتىرشب دونيادان كيتدىلەر.

شولاى ئيتب، مەركەزى حۆكومەت زاعيفلەندى. ,ئول زاعيفلەنگەن سايىن ئۆزلى ,ئۆلۆسلەرنى ئيدارە قلب ئوروچى بيكلەر، ئيرلەر قووەتلەندىلەر؛ ئالارنىڭ ئەووەلدە ئوز عەسكەرلەرى بولادر ئيدى. ,بو ئيرلەر ئيستيقلال تالب كيتدىلەر. مەركەز حۆكومەت بۆلارنىڭ ئوزلەرندەن قورقا باشلادى. ئالار بر برسى بلەن سوعشب قرلشا باشلادىلار. هەر قايسى ئوز ئيسمىنە ئەق مۆستەقىل حۆكومەتلەر كرك ئاقچا سوعالار، چيت ئيللەر بلەن مۆناسەبەتدە بولالار ئيدى. بۆلارنىڭ ئيلچيلەرى سارای خانندان رۆحسەتسز چيت پاتشالقلار بلەن سوعشا، سولح ياسى، ئيتتيفاققا كرر ئۆچن تورلى ئيللەرگە يۆرب ئۆرالار ئيدى.

ئيقتيسادى يارلىلق. —,بو بر توقتاوسز سوعشلار، مەركەزى حۆكومەتنىڭ زاعيفلىگى ئارقاسندا حالق حۆكومەتنى سانلاماس، حۆكومەتكە سالم تولەمەس ,بولدى. تگى ئيستيقلاليەت ئالعان بيكلەر... حالقدان ئالعان سالمنى حۆكومەتكە تابشرميچە، ئوز مەسارىفلارنا تونا باشلادىلار. شونىڭ نەتيجەسندە

ئاغى ئەۋۋەلگى «ئامما» سالىقى بەئىسە پوشلىنىدا خەزىنىگە كىرمەس بولا باشلادى. چۈنكى بۇ تەرتىپسىزلىك ھۆكۈم سۈرگەن بىر توختاۋسىز سوقۇش بولۇپ تۇرغان جېرگە چەت سەۋدىگەرلەر قورقۇپ ماللارنى كىرتمەس بولدىلار؛ ئېلدە مال بىتتى. خەزىنىدە ئاقچا كېمەيدى؛ ئېدىل ئۈستىدىكى سەۋدا كۆيمەلەرى بوشالا باشلادى. ئەۋۋەلگى «ھىند يولى» ئاتالغان ئېدىل يىلغاسى بويىنچا يۈرۈپ تۇرغان ياۋروپا سەۋدىگەرلەرى يولنى باشقا جېردەن، دېڭىزدەن ئىزلەپ، ئافرىقانى ئەيلەنىپ يۈرۈ يولىن ئىزلى باشلادىلار. مۇنە شۇ ئىقتىسادى سەبەپ ئالتىن ئوردانىڭ ئۈشۈۋىن تېزلەتكەندەن تېزلەتتى.

كۈرەشلەرنىڭ قۇۋۋەتلەنۈۋى.

— ئەۋۋەل ئالتىن ئوردادان قورقۇپ جىراج(دان) تولەپ تۇرغان كۈرەشلەردە، ھەزىر ئالتىن ئوردانى سانلامس بولدىلار.

ئالتىن ئوردا ھۆكومەتىنىڭ ئالارغا قارشى ئۇتقان، كۈچلۈك ئېگزىنىدە ئەم مۇختارىيەت ئەساسىدا قۇرۇلغان سەياسەتنى ئوزلەرى زاعىپلەنىپ، بىرلىك بىنكەچ ئوزلەرىنە زارارىدا بولۇپ ئۆتۈشتى. ئورالنىڭ تىگى ياعنداعى سىبر خالقلارى، باشقىردلار ئىستىقلالىيەت ئالا باشلادىلار. ئەۋۋەلگى بولۇنگەن روسىيەنىڭ ئورنىدا ھەزىر مەسكەو تېرەسىنە جىيىلغان ۋېلىكا روس مىللەتى ئەزەو ئىدى. بۇلارنىڭ مۇستەبىد كنەزلەرى ئىلىك خانغا تەربىكە ئوتۇپ تېيىپ، سەجدە قىلغان بولۇپ ئالارنىڭ تۆرە، خەرەملەرىن ساتىپ ئالىپ «دان» جىيىپ ئىشىن توز قوللارىدا ئالدىلار؛ شۈكرا خانغا بىردە سالىم بېرمەس بولدىلار. ئالتىن ئوردادا تولى تۇرغان سالىم بىلەن ئوزلەرىنىڭ «قالتا» (بوماىزبىك) لارنى تۇتقىرا، تاتارلارغا ھۆجوم ئېتەر ئۈچۈن يول ئاقچاغا عەسكەر قورال خەزرلى باشلادىلار. نەھايەت بىر نېچە سوقۇشدا تاتارلارنى جېڭدىلەر، خانلارنىڭ باسقاقلارىن قوۋا،

خاننىڭ يارلىغىن ئاياق ئاستىدا سالىپ ئايقى باشلادىلار. ئوزلەرى ھۆجوم ئېتىپ، ساتلىق تاتار خانزادەلەرى بىلەن بىرلەشىپ، سارای شەھەرىن بىر نېچە مەرتەبە يانغىرىپ، چېپىپ كېتتىلەر. شۇلای ئېتىپ 15 نچى عەسرنىڭ ئاخرىدا 50 خاننى تەختكە مىنگزگەن 250 يىلدان ئارتىق ھۆكۈم سۈرگەن بىر بۈيۈك تاتار دەۋلەتى ئېشىلدى. شەھەرلەرى ئالش ئۆيىدە بايقوش ئوياسى بولۇپ قالدىلار.

ئالتىن ئوردا بىتكەچ.

— ئالتىن ئوردا دەۋلەتى ئورنىدا بىر نېچە ۋاق خانلىقلار كېلىپ چىقتى. جەنوب شەرقى ياۋروپادا قرم خانلىقى، ئورالنىڭ ئازىيا ياعىدا سىبر خانلىقى، ئېدىلنىڭ توبەنگى ئاعمىندا ئەسترخان خانلىقى، ئېدىل، جايق، يلغالارى ئاراسىنداعى ساخرالاردا نوعاى ئورداسى، كاما، ئېدىل بويلارىندا قازان خانلىقى ياسالدى. بۇ ئېيسە ياڭا دەۋلەتلەر ياسالو توگل، بەلكى ئالتىن ئوردانىڭ ۋاسساللارى، سۇۋەرەن، كوچسزلەنگەج تەمام ئىستىقلال ئالىپ كېتۇلەرىندەن گىنە عىبارەت ئىدى. شونىڭ ئۈچۈندە بۇ ئېللەر ئوزلەرىندە فىئودالىزم ئەساسلارىن ساقلاپ قالدىلار.

قازان ئورداسى يەئنى قازان خانلىقى.

قازان ئورداسىنىڭ كېلىپ چىقۇوى.

— كاما، ئېدىل يلغالارىنىڭ يۇرتلارى، ئالتىن ئوردا دەۋلەتى ياسالغاندان بېرلىك شۇل دەۋلەتنىڭ بىر ئۆلكەسى رەۋشىن ئالغان ئىدى.

بۇ ئۆلكەدەگى ماعمۇللار ھۆجومى ۋاقتىندا بۇزۇلغان شەھەرلەر تۈزەلگەن، بۇلار، شەھەرلەرى 16 عەسردا، 15 نچى عەسرنىڭ ئاخرلارىندا شاقتاى ئەھەمىيەتلى مەركەزلەر بولۇپ تۇرعانلار؛ ئەلى ئالتىن ئوردانىڭ كۆبەيۈك ئاقچا سوعا تۇرغان ئورنلارى

شوشى شەھەرلەر ئىدى. بۇلغار ئىلىنىڭ تۈپ جىرلىك خالقى، ئىلكى زامانداغى كۆك ئۆزلەرنىڭ ئۇرۇغ تۇرمۇشلىرى بىلەن كۈن كۆرۈپ، مۇختار بىكلەرى تارافىدان ئىدارە قىلىنىلار ئىدى. لاكىن بۇلغارنىڭ مۇستەقىل دەولەت بولغان چاغىنداغى تۈرك ئىرقىدان باش مىللەت بولغان بۇلغار خالقى ئاقرىنلاپ باشقا تۈرك-تاتار خانلارى بىلەن قاتىناشا باشلادى.

ئىسكى بۇلغار تۈركىنىڭ تىلى ئاقرىنلاپ، ھەزىرگى قاز[…] تاتارىنىڭ تىلىنە ياقىن بىر تىلگە ئەورىلە باشلادى.

ئالتىن ئوردا دەولەتى بەرگە ياقىنلاشتى. خان نە[…]ە ئوتتۇرىغا تىلەۋچىلەر كۆپەيدى. شۇلارنىڭ بەئزىسى بىر […]رىغا، قايسىسى ئىككىنچى تۇرىغا كىلىپ ئوتتۇرۇپ، ئۆزلەرىن م[…]ەقىل خان ئىتىپ ئىيلان ئىتە باشلادىلار. مۇندى باشلىقلار ئ[…]ەرىنە تىيەرگەن ئەسكەرلەر بىلەن بىزنىڭ بۆرۈنىغى بۇلغار ئول[…]ىنەدە كىلىپ يۇرى باشلادىلار.

ئالتىن ئوردا ئىلىنى، باش باشتاقلىق بولوپ تۇرغان چاغ[…] بۇلغار ئولكەسىدە ئالتىن ئوردا مەركىزىنە تىبەرودەن چىقىپ ئۆزىنىڭ جىرلىك خانلارى تارافىدان ئىدارە قىلىنىپ تورادىر ئىدى. لاكىن 15نچى ئەسىردا بۇلغارنىڭ ئىسكى شەھەرلەرى، بۇلغار شەھەرى ئۆزى تىلىكىگى ئەھەمىيەتىن يوغالتقان ئىدى، ئول نىچە مەرتەبە روس، سوزدال كىنەزلەرى تارافىدان، ئاز گورود ئوشكوينىكلەرى تارافىدان تالانغان؛ ئالتىن ئوردادا باش باشتاقلىق بولو سەبەبلى ئىيدىل چولمان (كاما) يىلغالارى بويىندا بارغان سەودەدە توقتالغان، شول سەبەبلەردەن شەھەرى بۇلغاردا ئۆزىنىڭ ئىسكى مەركەزلىگىن يوغالتقان ئىدى. ھەزىر بونىڭ مەركەزى ئولى يول بولغان ئىيدىل، كاما يىلغالارىندان بىر ئاز چىتىدە قازان سووى ئاتالغان ئىدىلگە قويىلۇرغان بىر سونىڭ قىرىنداغى

قازان (ئىسكى قازان) ئاتلى بىر شەھەردە بولوپ، بو شەھەر بىر بۇلغار خانچىقى تارافىدان ئىدارە قىلىنىپ تورادىر ئىدى. لاكىن ئىسكى بۇلغار ئىلىندە ياشادان بىر تەرتىبلى دەولەت ئويۇشماسىنىڭ ياسالۇونىڭ بەيىنلىمىلال بىر كىرە كىلىنگىدە بار ئىدى. ياۋروپانىڭ شىمالى ھەزىر ئويانا باشلاغان، شىمالىي گىرمانىيە، گاللاندىيە، ئانگلىيە جىرلەرى 15نچى ئەسىردە گەنى سەودەدە زور رول ئوينى باشلاغانلار، شونىڭ ئۈچۈندە بۇلار بىلەن جەنوبى ياۋروپاداغى ئىتالىيان جۇمھورىيەتلەرى بىلەن بۇلار ئاراسىندا سەودە كانكورىنسىيەسى تۇغان ئىدى. داردانىل-ياسفور ئوسمانلىلار قولىنا كىرو، قىرىمنىڭدا 15نچى ئەسىرنىڭ ئاخرىندان ئالىپ ئوسمانلى سولتانلىقىنىڭ ۋاسسالىنا ئەيلەنووى ئارقاسىندا، ئالتىن ئوردادا باش باشتاقلىق ھۆكۈم سۈرو سەبەبلى شەرق ماللارى ئىسكى يول بىلەن كىلىپ ئىتالىيان (جەنوە-ۋىنىتسىيە) سەودەگەرلەرىنىڭ قولىنا تۈشمەسى باشلادى؛ دىڭگىز يوللارى ئاقرىنلاپ كىلىپ جىنھا باشلاسادا ئەلى، بو يوللارنىڭ ئارتىق ئەھەمىيەتى يوق؛ ئافرىقانى ئەيلەنىپ جىر چىتىندە ئىراق سوە بش. كانالى ئاچىلماغاندا، ئول جىرلەردە ئەلى ياۋروپانىڭ ئەئسرىنە تۈشمەگەنلەر ئىدى. شونىڭ ئۈچۈن شەرقدان كىلە تورغان ماللار، بىگرەكدە ئىراننىڭ يىفەكى بەئىسە تۈركىيە ئارقىلى بورى، بەئىسە كاسپى بىلەن كىلىپ ئىيدىل بىلماسىن مىنىپ، ئاندان ئوق، مەسقوا رىكا بىلەن كىلىپ، كلىياز ماغا كىرىپ، شولاي يىلغادان يىلغاغا يارىپ يۇرىپ بالتىق دىڭگىزىنە چىنارغا كىرەدىك ئىدىۋە، ئاقرىنلاپ ياۋروپالىلار تاتار ۋە روسلار ئارقىلى ماللىنى، بو يولدان ئالا باشلاغانلار ئىدى. مۇنە بو سەودە يولىنى ھەزىر زور ئەھەمىيەت كەسب ئىتىپ بارا، شول يولىنىڭ تورناسى بولغان ئىدىلنىڭ يارىم ئاغىمىنداغى بۆرۈنغى بۇلغار ئولكەسى زور بىر يول ئۈستىنى ئىدى، بو جىر

كىم قولىندا بولسا، ياۋروپا بىلەن شەرق سەۋدەسىنىڭ ئاچقىچىنى شول كىشى تۇتارغا تىيىش ئىدى. لاكىن ئالدا سۆيلەنگەنچە 15نچى عەسرنىڭ يارتىلارىنا قەدەر بۇ يول ئۈستىندە بىر كۈچلى حاكىمىيەت ۋە بۇ يولنى ساقلار ئۈچۈن بىر كۈچ يوق. شۇنىڭ ئارقاسىندا ئىبرنەگەن ھەربىر غروبا بۇ يولداغى كاروانلارنى تالىبدىر ئىدى. مۇنە شۇنىڭ ئۈچۈن ۋە شول ئەھەمىيەتنى بىلىپ بولسا كىرەك، ئالتىن ئوردادا تەخت داۋلاب بۇرىدە، سوڭرا ئاندان سۈرلگەن خان بالالارى، چىڭگىز نەسلىندەن بولغان ئاق سۆيەكلەر كىلىپ يۇرى باشلاغانلار.

15نچى عەسرنىڭ ئورتالارىندا قرىتاش خاننىڭ تۈرىنى ئلىنىك سارايى خانى بولىپدا، سوڭرا ئاندان قۇۋلىپ قرىمغا كىتكەن، سوڭرا ئانداندا سۈرلگەن ئلۇغ مۇحەممەد خان بۇ باشدا ئالتىن ئورداغا واسىل بولغان بولغان. ئۆلىمىنە كىلىپ قازان شەھەرىن ئالىپ شول جىردەگى خالقلارنى ئۆز قولىنا كىرىپ خانلىق تۈزۈدى.

قازان دەۋلەتى 15نچى عەسرنىڭ برنچى يارىسىندان ئالىپ 1552نچى يىلغا قەدەر عۆمر سۈردى. شوشى يوز يىلدان بىر ئاز ئارتىق ھەياتىدە قازان دەۋلەتىنىڭ تەختىندە ئون ئالتىلاب خان بولىپ ئوتكەن؛ شولارنىڭ سىگزلەبى ئۇلۇغ مۇحەممەد جىنسىندەن (سەلالەسىندەن) بولىپ بىرسى سىبر خانلارى شىبانىلار، ئۈچىسى قرىم خانلارى (گىرەيلەر) جنسىندەن، ئىككىسى ئالتىن ئوردا خانى كىچىك مۇحەممەد جنسىندەن بولغان قاسىم خانلارى، قالغانلارى نىسە نوغاى مىرزالارىندان ئىدى. بولار ھەممەسىدە چىڭگىز خان نەسلىندەن كىلە تورغان كىشىلەر بولىپ، بارى شول جىنسىدەن بولغان كىشىلەرگىنە خان بولا ئالالار؛ ئالار بىكلەرنىڭ بىگى، دىب

حىسابلانىپ، باشقالارىنا قاراغاندا حۆرمەتلى، قالارغا باش حىسابلانالار ئىدى.

قازان خانلىغىنىڭ جىرى، خالقى ۋە مەدەنى دەرەجەسى.

قازان خانلىغىنىڭ ئۇزىنىڭ تابىعەتى ۋە ھاۋاسى يايىقدان ئورمانلىق ۋە يارم ئورمان-يارم ساخرا جىرلەردەن عىبارەت؛ ئانىڭ سورا بىلماسىندان ئالىپ باشلانغان ئورال تاۋلارىنا قەدەر بارىب ئىتكەن چىكلەرى مۇعتەدىل ھاۋالى لاكىن ئىگىن چەرچەگە باراقلى بىر ئورن ئىدى.

مۇنىڭ خالقىدا ئالتىن ئوردانىڭ مەركەزندە بولغانى شىكىللى بىرگىنە جىنسدەن عىبارەت تۈگىل، بەلكى ئانىڭ تۈپ دەۋلەت ۋە حاكىم عۇنسرى ئالتىن ئوردادان منگەن تۈرك-تاتارلار بولسا، ئاندا تاتارلاشقان بورونغى بولغارلار، مارى، موقشى، ئارشىكىللى فىنلەردەن ۋە چۇاشلاردان عىبارەت ئىدى.

مۇنە شوشى ئەتنوغرافى عۇنسرلەر بىر عەسردان ئارتىقراق ۋاقتدا بىر ئىقتىسادى ۋە سەياسى حالەتدە يەشەب، بىر قازاندا قايناتىلار ۋە بىر برسىدەن مەدەنىيەت ئالىشدىلار، سوڭرا تاتارستان جۇمھورىيەتى ياسارلىق بىر دوست قەردەشلى خالقلارغا ئەيلەندىلەر.

قازان خانلىغىنىڭ كوبچىلىگى بولغان چىتدەن كىلگەن ۋە بولغار ئىزكىلەرندەن قوشىلىپ ياسالغان تاتارلار باشقا كوچمە تاتارلارغا قاراغاندا مەدەنى ئىدىلەر. شۇنىڭ ئۈچۈن قازان خانلىغى مەسكەۋ قولىنا كىرمەستەن 20 يىللار ئىلك روسىيەگە كىلىب يۈرگەن سەيياح نىيەس ئۆزىنىڭ خاتىرەلەرندە «قازان تاتارلارى باشقالارغا (تاتارلارنىڭ باشقالارىنا) قاراغاندا مەدەنىيرەك، چونكى ئالار ئىگىنلەر ئىكەلەر، ئۆيلەردە تورالار، تورلى ئۆنەرلەر بىلەن شوغىللانالار» دىب قازان خانلىغىندا خالقنىڭ ئوتراقلى

سۆيلى. ئالارنڭ ئېگىن بلەن شۇغۇللەنگەنلىكلەرىن بولغانلىغىن ھەم
ۋاقىيەن مۇندا حالق ئاۋۇللاردا تۇرا، ئېگىن چەچەدر ئىدى.
لاكىن ئىگىنچىلىك كوبرەك بىك ئېسكى ئىسۇللار بلەن، بەعزى ئورمانلارنى ياندرب، ئورنىنا ئاشلق چەچو، سۇڭرا ئول جىرنى تاشلاب كىتب، ئىكىنچى جىرنى شولاي ئوق ئېتب ئىگودەن عىبارەت بولغان. حالقنڭ جەنوبى يا‌عى قۇمغا تايا باشلانا تۇرغان سەحرالارغا ئاچق بولغانغا كورە، ئول جىرلەردە كوبرەك حالق
مال ئاسراو بلەن شۇغۇللەنگەنلەر. تاتارلار نىقەدەر 15 - 16
نچى عەسرلاردە ئېگىن ئېگە بلسەلەردە، ئالاردا كوچمە عادەت بتمەگەن، يارم كوچمەلىكنڭ عادەتلەرى ھاماندا قالغان، جەيلەوگە چىغو ھاماندا دەوام قىلغان بولرغا كېرەك ديب ئويلانا! حەتتە
حۆكومەت سۇوچى حانلار وە سىنفلاردا جەي كۆنلەرندە چادر
تېرمەلەر قۇرب كەيف وە ساقاقىلا تۇرغان بولغانلار. چۈنكى
ئالارنڭ مال ئاسراو حوجالىقلارى بلەن نق بەيلەنگەن بو ئش
بولرغا كېرەك ديب ئويلانا.
حالقدا باقچاچىلقدا بولغان، چۈنكى ئېسكى تاتارچا حاتىرەلەر
جەزرگى قازان ياندا‌عى ئارحەرى يۇرتى ئورنىندا ھەم زۇبە
شەھەرى ئورنىندا حانلارنڭ ئالما باقچالارى بولغانلىغىن بلدرەلەر.
بىلگىلى، ئەگەر بو كەسب حالقدا بولماسا، حانلارداغىنا بولماس
ئىدى. ديمەك قازان حانلىغىنڭ ئورمانلى وە مۇنبىت جىرلەرندە
عۇمر ئېتە تۇرغان تاتار وە باشقا حالقلار كوچمە تورمۇشدان
توتكەنلەر، شولايدا يارم كوچمە عادەت ھامان قالغان،
تەمما ئاناڭ ساحرالى جىرلەرندە مال ئاسراو حوجالىغى ھامان
دەوام قىلا. لاكىن قازان حانلىغىندا وە ماسسا تۇرمۇشى بلەن
شەھەر حالقىنڭ تۇرمۇشى ئاراسىندا زور ئايرما بار. شوناڭ

ئۈچىن بزحەزر قازان حانلىغىنداغى شەھەرلەر حاقىدا بر ئاز
سۆيلەب ئوزابز.
شەھەرلەر. — شەرقى ياوروپاغا مانغوللار كىلب ئالتىن ئوردا ياسالغانچەغا قدەر، بۆلغار ئىلىندە شەھەرلەرنڭ كوب بولغانلىغىن كورب ئوزدق. لاكىن ئالتىن ئوردا ياسالغاچ سەۋدە يولى قارا دېڭىزگە كوچدى، شوناڭ ئۈچىن بۆلغار وە ئىدلنڭ ئورتا ئاغمى بارى قىين وە روس ئسلاويانلارى بلەن سەۋدە ئۈچىن گنە ئەھەمىيەتلى بر ئورن بولب قالدى؛ شوناڭ ئۈچىن بو جىرلەردە سەۋدە كىمىگەچ شەھەرلەردە ئازىمادى. ئالتىن ئوردادا باش باشتاقلقلار زامانىندا ئىسە شەھەرلەر تاغىندا كىمىگەن بولرغا كېرەك. بز قازان حانلىغىندا قازاننڭ ئوزى ئارچا وە برنىچە نعتمالاردان باشقا شەھەرلە ئۇچرامىبز، لاكىن قازان ئىسە 15 - 16 نچى عەسردە شاقتى زور شەھەر وە ئېكانومىكا مەركەزى.
تاتار قازانى. — تاتار قازانى بولاقنڭ توك ياغنداغى بىيك ئورنغا سالنغان ئىدى. حەزرگى كرېمل ئورنىندا بولغان بىيك ئورن قازاننڭ باشقا ئورنىندان تايىك چۇقرى (جرماغى) ديگەن برنىيرەن چۇقر بلەن ئايرلغان. قازاننڭ ئچندە چرك كول ديگەن كوللەر بولب، بو كول حەزرگى چرك كول ديگەن باقچا ئورنىندا ئىدى. كول قرىيندا مونچالار بولغان. قازاننڭ برياغى كازانكا (- قازن سوونا) بارب ترەلگەن. كازانكانڭ يارلارى بىيك تكە بىك بىيك بولغان. كازانكانڭ ئوك ياغى سازلاىقلار بلەن قاپلانغان بولب بر ئاز بارغاچ قارا ئورمانلار باشلانغان. حەزرگى بيشبالتا ئول زاماندادا بولغان؛ بو بيستە بلەن قازان ئاراسىندا ئىچكە ديگەن بر ئاتار سو بولب، كازانكاغا توشە؛ بزنڭ قازان ئچندەگى قابان كولى بولاق ئارقلى كازانكا بلەن توتاشقان بولب،

بولاق ئاعب نورعان، ئولشاقتاى تيرەن سو بولب برساۋين-
تيرەنلگنده بولعان. حەزرگى نيكالايۋسكى پلوشچاددان ئارچا
قرى باشلانعان. بو جيرلەردە ئول زامانلاردا ئورمانلق،
ئاعاچلق بولعان. حەزرگى بوعارى ئورام (ۋاسكريسينسكى)
قاوى يارشيكىللى تكه بولب ئانك نيكالايۋسكى پلوشچاد هەم چرك
كولگە ئابا ياعىدا تكه بولعان. ئەوەلگى قازاننڭ ئورام لارى
ئار بولعان. قازان برنيچە مەرتەبە يانب ياڭادان سالنعان،
شوڭا كورە بۇرۇنعى قازان بيك كوب ئوزگەرگەن.

بۇرۇنعى قازان ئيكى كيسە كدەن عيبارەت بولعان: بر كيسەگى
چن شەهەر بولب، ئيكنچىسى بيستە. شەهەرنڭ ئوزى بيك
ئاودا، كازانكا بويندا بولب، ئاندا خان سارايى هەم بيش دانا
بيىك مەسجدلەر بولعان. شول ئوق مەسجدلەرگە ئولگەن خانلارنى
كومگەنلەر. بو جير حەزرگى كريمل ئيچى شەهەر، بولاق هەم
كازانكا باعىدان ئاعاچ ديوار بلەن ئەيلەندرلگەن، ئانڭ
قابقالارى بولعان. حەزرگى سابورنى چيركەوگە قارشى خان
مەسجدنڭ ئوڭ ياعندا، حەزرگى دواريس مەيداننىدا خان
سارايلارى بولب، ئالارنڭ برنيچەسى، ئاق تاشدان، كيرپچدەن
سالنعانلار.

ئاجيك چۆقرنداندان بيستە باشلانب، ئولدا ئاعاچ ديوار بلەن
ئەيلەندرلگەن، عۇمومەن قازان ديوارلارى جووان ئاعاچلاردان
ياساعان دورت قرلى بورالاردان عيبارەت بولب ئيچى تاش، بالچىق بلەن
توترلعان. شونڭ ئۇستندە قاچب ئاتو ئوچن يەنە ئازا بورە-
لەردەن ياسالعان ديوار بولب، بو قويمالارعا تيشكەلەر
ياسالعان. بو ديوارلارنڭ قريندا بيك تيرەن چوقر بولعان. باشقا
بۇرۇنعى ئارچا شەهەرىدە قازان خانلقنا تابيع بولعان.
شەهەرلەردە شولاى ئوق ياسالعانلار. شەهەرلەردەگى بينالار

بۇرۇنعى بۇلعار بينالارنڭ ئسلوبى بلەن سالنعان بولب، بو
ئسلوب ئيسە بيزانس-عەرەبنڭ ميعمارنڭ قابالاشدرلب
قانۇشوۇندان مۇرەككەب بولعان.

سەناعەت وە سەودە.- قازان خانلقنڭ مەركەزى قازان،
بر ياقدان فيئودال سوۋەرەننڭ زامكى بولسا، ئيكنچى ياقدان
ئول ئيدل ئارقلى ئوتوچى سەودەنڭدە مەركەزى بولعان.
باشدا برنچىدا ئيتلب سالنعان بو شەهەر، سوڭدان بر سەودە
مەركەزىنە ئەيلەنگەن.

بۇرۇنعى فيئودال ياوروپانڭ زور شەهەرلەرندەگى شيكىللى قازاندا
هۈنەرچيلەرى ئورعانلار. بۇلار حاقندا ئاچق مەعلومەت بولماسادا،
ئەوەلگى بۇلعاردا، سارايداعى شيكىللى مۇندادا زيننەت ئەسبابلارى
قورال لار چوينە كىلەر، شيكىللى نەرسەلەر ئيشلەنگەن بولرعا كيرەك
ديب ئويلانا. ئەمما قازان شەهەرنڭ سەودە مەركەزى بولۇوى حاقندا
ئاچق مەعلومەت كوب ساقلانب قالعان. قازان خانلقى دەورى ئيفرات
كوب سوعشلار بلەن باعلى بولسا، بو زاماندا بيلگىلى سەودە
ئول قەدەر كوچەيب كيتدى ديب ئەيتب بولمى، لاكين شولاى
بولسادا ئيدلنڭ ئورتا ئاعمى، بو دەوردە ئوزنڭ ئاتارلارعا
قەدەرلى بولعان بۇلعار دەورنە قايتا بازدى.

سەودەنى سۆيلى باشلاماس بۇرۇن، بو سەودەنڭ خارەكترن
بلب كيتەرگە كيرەك بولا. ئەلنڭگى بوعارندا ئەيتلگەن نيمس
سەياحى هيربيرشتەيندن ئالتن وە كۆمش ئاقچانڭ ئانار ماسساسى
قولندا بولماعانلقعن. ئانارعا بارى سەودەگەرلەرگنە ماليك
بولعانلقعن. سەودەنڭ كوبرەك ئالماشىرو ئسولى بلەن بارعانلقعن
سۆيلى. ديمەك سەودەگەرلەر بربرلەرى بلەن ئاقچا بلەن سەودە
ئيتسەلەر، بو ياقدان مۇندا ئاقچا حوجالقعى حۆكوم سۆرسە،

ئەمما ماسسا بلەن سەودەگەرلەر ئاراسندا ئالماشىرو ئسولى بلەن بولغان.

ۥشول توق سەياحنڭ سوزندەن بز 16 نچى عمردا تاتارلار ئاراسندا بر سەودەگەر سىنفى چئقفانلغنى كورەبزكى، ۥئول سىنف قولندا ئالتن وە كومش‌دە جيىلغان ۥبولغان. لاكين ۥبو ھەربرشتەبن سۇيلى تۇرعان «كوبئسى» نيچك كيلب چئقفان، ئانى بلب ۥبولمى. بزنڭ فيكرئبزچە ۥبوفينادالبزم ئەساسنداعى جەمعييەتدە سەودە ۥشول توق حاكم سينف بولغان فيئادالاردا بولئرعا كيرەك. لاكين چيت ئيللەردەن كيلگەن تاجيك. ئەرمەن. گروزين سەودەگەرلەرئنڭ بولووى-مەنبەعلار بلەن ئيسبات قلئنالار. قازانداعى حازرگى ئيسكى‌دەن‌قالما «گروزينسكى، » «ئەرمەنسكى» تورامالارنڭ بولووى، شەھەردە نەق سارايلارداعى شبكئللى بۇلارنڭ ئابرم بيستەلەرئنڭ بواوونلدا كورسەتە. «تاجيك» جرماعى-نڭ بولوونئدا شونى توق ئيسبات قئلا. شونڭ ئوستئنەدە قازانداعى ئەرمەنلەر قازان مۇحاسارەسى واقتندا روسلارعا يول كورسەتولەرى، ۥسوڭدان ئيوان عروزنى ئالارنى، سز بزنڭ ئوچن‌دە ئوشائچسز بولئرسز ديب قازاندان سورووى‌دە شونى كورسەتە. قازاندا سەودەگەرلەر شاقتى كوب بولغان بولرعا كيرەك. قازان خانلئعى دەورندە سەودەگەرلەردەن ئالئنا تۇرعان بر سالم بولغانلئعى، ۥسوڭرا روسلار ۥبو سالمنى ديب ئاتاب سەودەگەرلەردەن جيىا تۇرعان Елисеевщина بۇلولارى شونى كورسەتەدر. قازان جەينڭ بر واقتندا يارمار كا ئا ئەيلەنب كيتە تۇرعان بولغان. ۥبو يارماركا كوب واقتدا حەزرگى ۥئوسيبەدە ئيدل ئورتاسنداعى بر ئاتاودا بولا ئيكان. مۇنى روسلار «سەودە ئاتاوى» (Гостиный остров) ديب يۇرى بولغانلار. بەعزى واقتدا ئيسە ۥبو يارماركانڭ ئارچا

ئرندا بولا تورعان بولغان: حان توزى‌دە چادرلارن قوروب شوندا حەزر بولا؛ قاباقلار ئاچئلا، كەيف وە سافا قئلب حەزرگى تاتار ئاوللارنداعى ۥزور جيينلار شبكئللى بر بەيرەم ياسى تورعان بولغانلار. ۥبو يارماركانڭ ئەھەمييەتى نەق 19 نچى عسرنڭ روسييەسندەگى مەكەرجە يارماركاسى تۇسلى بولغان. زاتەن مەكەرجە يارمەنكەسى ئوزى قازانداعى ئيوان عروزنينڭ ئاتاسى ئارافندان كوچئرلگەن بولغان. ھەر برشتەبن فيكرئنچە واسيلى قازانلئلارعا ئوچ ئيتب عادەتدە قازان يانندا سەودەگەرلەر ئاتاوندا ۥبولب كيلە تۇرعان يارماركانى نيژنى ناوعوردقا كوچردى ھەم ئوزئنڭ ئەيتەلەرئنە ۥبو ئاتاوعا بارب سائو ئيتونى بيك قاتى جزالار بلەن قورقئتب مەنع ئيتدى. ۥئول ۥبو يارماركانى كوچرو قازانلئلارعا بيك ۥزور زارار كيترو ديب ئويلادى: تاتارلار توزنى ۥشول يارماركادا عئنا روسلاردان ساتب ئالالارئيدى؛ شونڭ بلەن ۥتوز ئالب ۥبولمى باشلاعاچ قازانلئلار بيرلرگە مەجبور ۥبولئرلار ديب ئويلادى. لاكين ۥبو يارماركانى كوچرودەن روسلار تاتارلارعا قاراعاندا كوبرەك زارار ئيتدئلەر. چۇنكى مۇنڭ نەتيجەسندە (روسييەدە) ئيدل بوينچا كاسپى ديڭگزندەن ئەسترحان بلزاندان، ئيراندان ھەم ئەرمەنييەدەن كيلە تۇرعان نەرسەلەردە بيگرەكدە بالق، باليوسس قازاندان يوعارى ھەم توبەن ئيدل يلغاسندا بيك كوب توئئلا تۇرعان ئاق بالقدا. قئتلق ۥبولدى» دى. قازاندا ئيك كوب ساتئلا تۇرعان نەرسە شرقمالارى،بالق ھەم ميعلار ئيدى. ۥبو ميعلارنى ئيڭ كوب ساتوچى قازنا ئوزى بولغان. چۇنكى قازان خانلئعى باشقرت وە فين‌حالقلارندان ياساق (سالمنى). ۥشول جەنلك تيرئلەرى بلەن ئالا تۇرعان بولغان. شونڭ ئوچندە 1552 نچى يلدا قازاننى روس عەسكەرى موحاسارە قئلغان چاقدا

ئالغان روس فىرقەسى تارچاغا بارىپ ئىغرا تىدا كوپ جەنلىك وە تىرى - يارى غەنىيمەت ئالغان. قازانىڭ بۇ بازارلارىندا سوغىشلاردا ئەسىر ئىلىپ ئالىنغان قۇللاردان ساتىلىپ تۇزاتىلا تۇرغان بولغانلار. قازانىڭ فىئادالىلارىنىڭ ئىك كوپ سوغىشلارى دا شوشى قۇللاردان عىبارەت بولغان ئىكى ئاباقلى مالنى ئالىپ ئۇچىن ياسالغان.

ئىجتىماعى تۇزۇلۇش. — ئالىن تۇردا دەورىندە ياسالا باشلاپ شاقتى مۇوەققەتقىيەتلەرگە ئىرىشكەن فىئادالىزم ئاتالغان ئىجتىماعى تۈزۈلۈش قازان خانلىقىندا شاقتى ئوز مۇوەققەقىيەتلەرگە ئىرىشدى. واقىعەدىن قازان خانلىقىندا فىئادالىزمنىڭ چىن مەعنەسى بىلەن ياسالوونىدا بۇلاردا بار ئىدى. چۈنكى بۇ ئۆلكەدە ئىبتدى ئوتراقلى تۇرمۇش ياسالغان. ئىگىنچىلىك بۇلغارلار زامانىندان بىرلى ئۇك تامرن جەيگەن بولغان.

قازان خانلىغى فىئادالىزم ئەساسىندە تۈزگەن بىر جەمعىيەت دېمەك. چىنلابدا بىز مۇندا فىئادالىزمنىڭ ئەساسى بولغان شوشى عەلامەتلەرنى تاپابىز:

1) جىر مىلكى؛ 2) ئانىڭ ئارىستاكراتىيە قولىندا بولووى، 3) ئارىستاكراتىيە يەئىيسە «ئاق سۆيەكلەرنىڭ» دەرەجەسىندە تەبەقە (ئىيرارخىيەنىڭ) بولووى، 4) ئالارنىڭ قولىندا ئالپاوتلارغا بويسۇنغان كىشىلەرنىڭ بولووى، 5) شوشى ئىقتىسادى وە ئىجتىماعى ئەساسلاردان توغان سەياسى تۇرمۇشنىڭ فىئادالىزم ئەساسىندا تۈزۈلۈشى (مەسلەكەننىڭ ئالپارت فىئادالىلار قولىندا بولووى).

قازان خانلىقىندا ئابىرم ئالپارتلارنىڭ جىر مىلكى بار ئىدى. ساحىب گەرەي خان «ئىدى، كم ...» نى تارخان ياسى بارلىق بېرە: بۇ بارلىقدا ئالارنىڭ «ئاب زەمىن وە كشىلارى» بار. قازان ئالىنغاچىن خان، خانزادا وە بىكەلەرنىڭ جىرلەرن

قازاننا ئاۋلارى حاقىندا روس مەنبەعلارى يازالار. حەزرگى تاتارستاندا بىك كوپ تاتار وە روس ئاۋللارىنىڭ ئىسملەرى ئول ئاۋللارنىڭ فىئادالارنىڭ سىلكلىرى بولغانلىغىن بلدرەلەر؛ مەسەلەن، شۇندى ئاۋل ئىسملەرى باركى، ئول ئىسملەرنىڭ تاتار مىرزا وە بىكلەرىنىڭ بولغانلىغى بىك مەعلوم:

ئىبسلامىوا، كىلدبوا، دەولەتكىوا، مورالى، (ئەمىرو عەلى)، كىنىز كامايوا (بۇ كىشى قازان خانلىغى دەورىندە مەسكەو ياقلى بىكلەردەن بولغان). قاز بابوا، عايشە بىكە، مورزيعاه مورزا بىريلباش؛ بەعزى ئاۋللارنىڭ ئىسملەرى خانلارنىڭ ئاتلارى بلەن يورتىلەلەر: مەسەلەن، شىيخ عەلىو، يادگاروا، يادكار. تاتار فىئادالارى قولىندا جىر مىلكى وە ئالارغا بويسۇنغان كرەستىيەنلار «كىشىلەر» بولووى حاقىندا بىز 17 نچى عەسردەگى چارگە قازان مىرزالارى تارافىندان بىرلگەن بىر عەرىزادا «شول جىرلەرنى بىزنىڭ ئاتالارىمىز، بابالارىمىز ھەم براديەرلەرىمىز قازان ئالىنغانچى توق وە شول ئالىنغاچدا بىلەپ تۇردىلار» دىيىپ ئەيتىلە. بۇ مىرزالارنىڭ خوجالىقلارىن ئالىپ بارووچى خزمەتچىلەرنىڭ ئاول ئاول بولىپ ئوترغانلىقلارىن وە ئالارنىڭ كوبىسى قۇللار- چورالاردان عىبارەت بولغانلىغىن بز تاتارستاندا ئىر نىچە «قۇللار» ھەم چورانىلى ئاتلى تاۋللارنىڭ بارلىغىندان بلەبز. شۇنىڭ ئۈستىندە قازان ئالىنغاچ قازان ئارخىيىسكوپىنە بىرلگەن خان وە خان زادالارنىڭ لانىفو- ندىيەلەرندە شاقتىغىنا كوب تاتار وە چواش كرەستىيەنى بولغانلىقدان بلەبز. تاتار فىئادالارى ئروغلارغا بولىنىب ھەم تەبەقە-تەبەقە بولىپ دەرەجەلەرگە بولۇنگەنلەر. ئىك يوغارغى تەبەقەدا قاراچىلار تورالار: بۇلار بىك زور ئىمتىيازلى سىنىفلار؛ قاراچىلار قازان خانلىغىندان بۇتۇن تاتار وە تۈرك ئىللەرىنە تورتاق بولغان شوشى مەشھور ئروغلارغا بولۇنەلەر: شىرين، بارىن، ئارغىن،

قىپچاق. قاراچىلاردەن قالا روسلار كنەز دیب ئاتاب یۆری تۆرعان بیكلەر، ئالاردان قالا میرزالار، ئالاردان قالا ئیسە تارخانلار. شولار ئچندە تاعن بر تۆرلۆسی بار، ئولدا بولسا ئوعلانلار. بو فیئادالار هەممەسیندە باشقا جیرلەرنێكی توشلی سوعشچىلار فیئادالار یە ئیسە «ئاق سۆیەكلەر» سینفی فیئادالیزم حوكوم سۆرگەن باشقا حالقلارداعی توسلی تۆزلەرنێك قول ئاستلارنداعی «جیر سو كشیلەرندەن» ئالئنا تورعان یاساقلاری، روسچە ئەیتسەك «ئابرو- كلارى» بلەن تۆرالار. فیئادالار تۆزلەری ئیقتیسادی یاقدان بای وە توق؛ حقوقی یاقدان زور ئیمتیازلی بر سینف بولعانلقدان بۆلار دەولەتنێكدە حوجالاری. بۆلار باشقا تۆركلەرنێك جیرلەرندەگی شیكلللی قۆرۆلتایعا جیئلالار. بۆلارنێك ئروعلاری بر برسی بلەن كۆرەشەلەر، شوندا ئوق بۆلار خانلارنی كوتەرەلەر، ئالارنی قۆوبدە جیبەرەلەر. پاتشا یوق چاقلاردا بۆتن باشقارما كۆچندە بۆلارعا كوچە؛ فیئادالار بۆتن قازان جیرنی ئیسمندەن كورشلەرنی بلەن سۆلۆح یاسیلار، سوعش ئیعلان قلالار وە تورلی مۆعاهدەلەرگە قول قویالار.

سهسواری اراسهجانلهغندا، فیئادال یاوروپاداعی شیكلللی، بوعاردا سۆیلەنگەن دۆنیاوی فیئادالار بلەن برگە روحانیلارنیدا بار. بۆلاردا شولای ئوق بوعارنداندان ئوبەنگە قەدەر ئۆشب بارا تورعان تەبەقە - ئیرارخیەگە بولئنگەنلەر. بو روحانی فیئادالارنێك باشندا سەید تورا. سەید خاندان قالا بۆلار خانلقدا ئیك زور كشی حیسابلانالار. ئەلنگی هەربرشتەین دیگەن ئیسملی ئیمس سەیاحی یازا: - «سەید تاتارلاردا شوندی حۆرمەتلەكی، حەتتا خانلار ئالارنی قارشی ئالارعا چقالار؛ سەید ئات ئۆستندە تورعاندا، خان ئایاق ئۆرە تۆروب ئالكارعا قول بیرە هەم باش ئیییب قولن ئۆبە. بو ئش بارنی خانلارعئنا روحسەت ئیتلە، چونكی بیكلەر

(كنەزلەر) ئالنێك تزلەرنەگنە قوللارن تیبرە ئالالار، باشقا ئاق سۆیەكلەر ئاباعىن عئنا ئۆبە ئالالار؛ ئەمما قارا حالق بولسا كییمنێگنە ئۆبە یە ئیسە ئاتئناعئنا قوللارن تیبرە ئالالار» دی. بو سەیدلەرنێك سەیاسی كۆچلەرندە زور؛ خان یوق چاقدا چیت ئیللەر بلەن مۆناسەبەتگە باشلاب سەید قول قویا؛ چیت ئیللەرگە ئیلچی بولب بارعان هەیئەتنێك باشی بولبدا شول سەیدلەر بارالار. سەیدلەر پەیعەمبەر جنسندەن بولعان كشی وە ئیك زور روحانی حیسابلانسالاردا، قازان خانلعندا ئالار سەیاسی نیزاعلارعادا قاتنشالار. مەسەلەن، ساحیب گەرەی خان كیتب، ئانێك ئورننا 13 یەشلەك سافا گەرەی كیلگەن چاقدا، ئوسیەگە ئانی قارشلارعا سەیدە تۆشە، لاكین بو سەید مەسكەو یاقلی بولعانعا، یاشا خاننی تۆتب ئالب بەیلەب مەسكەوگە جیبەرگە ئویلاعانی سیزلە؛ لاكین وەتانچلار سەیدنی تۆتب شوندا ئوق پچاق بلەن سویالار. لاكین بو سەیدلەر ئچندە وەتانچلارىدا بار. مەسەلەن، قازان ئالنعان چاقدا عۆلەمانێك باشندا شەریف قول دیگەن سەید تورا.

بو كشی ئوزنێك مەدرەسەسی ئۆبەسندەن تۆروب شەكردلەرنی بلەن برگە قازانعا كیلب كرگەن مەسكەو عەسكەرنی بلەن سوعشا، نیهایەت ئانی بر زرستریلیس ئوبەدەن چەنچب تۆشرە.

سەیدلەردە دونیاوی روحانیلار شیكلللی جیر حوجالاری. شونێك ئۆچندە حەزرگی تاتارستاندا «سەیدوا»، «قل سەیدوا» دیگەن ئیسكی ئاول بار: شونێك ئیكنچیسی یاننداق ئیسە شونێك ماناح- دەرویشلەرندەن عیبارەت بولعان ئیكی ئاول بولعان. ئالار حەزر روس ئاوللارنی؛ ئالارنی «دەرویشوفكە» (Дербышка) دیب یۆریلەر.

سەیدلەردەن قالا قازان خانلعندا تاعن مەنبەعلەردە تۆچری تورعان شوندی روحانی سینفی بار: دانەشمەندلەر، موللالار، موللازادەلەر، شەیخلار، حافیزلار، شەیخزادەلەر، مۆللازادەلەر.

بۇلارنڭدا فيئادال جيرلەرى بار. شونڭ ئۆچن‌دە حەزرگى تاتارستان
ئورنندا بز ئەللەنى قەدەر «موللا ئيلى»، «موللينا»، ديگەن
ئاوللار ئۇچراتابز. قازان خانلغندا روحانى فيئادالارنڭ جيرلەرى
وە ئالارغا بويسنغان كشئلەرى-چورالارى بولووى مەسئەلەسندە
دائيربز بو ئورندا قەييوم ناسيرينڭ بر قول يازماسندان شوندى
بر واقيعە كوچرب ئۆزابز:

«ئاتكاى سۆيلەگەنى بار اورص باباى روايت قيلادر ايكان
عبدالرزاق ملانڭ دورت اوغلى بولغان اما برسى‌نڭ گنه اسمى
معلوم بولوب قالغان اول اوغلنڭ برسى يوسف اسملى ايكان.
عبدالرزاق بابا اوزينڭ زمانەسندە بيك مشهور باى كشى
بولغان ايكان چار ايبان باچبليج قازاننى ئالغان زمانندە
عبدالرزاق بابا سلامت ايكان.... بيك عيار باى كشى و ملا
كشى ايكان اوزينڭ زمانەسندە تيرە ياق خالقغە پادشاه كبك
بولوب تورغان نزاعلارى بولسا عبدالرزاق باباغە كيلب حكم
كاتورالار ايكان... عبدالرزاق‌نڭ عمارتى قارالاى بيك ضور
بولغان اول‌نڭ بوعارى باشنداغى جيرلارده اول چانلى كورسەتەلر
آنڭ عمارتلرينڭ ايشك آلدى‌نڭ يكرمى بردان قابقاسى بار
ايكان‌برلر اوزى بيك تقوى وە ديانتلى آدم بولغان قارتايوب
يورگا يتب وفات بولغان... خانلر پادشالر بلان دانش بولغان
ميقال پيدريچ زامانەسندە عبدالرزاق ملا مشهور كشى بولوب
ميقال پيدريچ آنى تاو خالقنە باش ايتوب ايمانە شيكللى خالقدان
آقچا جيبب ايكون تارو-نارو جيبب ميقال پيدريچغا بيارور
ايكان... عبدالرزاق باباغە تيرە يافدان عشر كيلگەندە
بوللارنى كوپرلارنى توزەتر ايكان عشر گە كيتورگەن ايگوننى
بوشاتورغا نوبت تيميچە كون يزى قردە قونارلار ايكەن....
قارشى تاودا عبدالرزاق بنا قيلغان آشلق صارايلارى بار ايكان

خزينەگا كيتەسى آشلقلارنى توتار اوچون.... فتح الله باباى
روايت قيلادر اورص باباى‌دان اورص باباى ايتور ايكان بر
وقتنى عبدالرزاق نەدراقلار كيلگەچ سوز چققان براو ايتكان
عبدالرزاق‌دان باى آدم بوتيرە يافدا بوقدر ديب آكارغا قارشى
ئيكنچى بر آدم ايتكان يوق من اشميرزانى عبدالرزاق‌دان
باى‌راق‌دەر ديب بـلامن ديگەن اول وقتدا بر اشميرزا
ديـگان باى كشى بار ايـكان عبدالرزاق مـونى ايشتكاچ
اوزى‌نڭ كشى‌لرينە امر ايتكان بار اينوگز مالايلر وخزمتچيلر
هر قابوغز رابوتناى كيوم‌لربن.كيوب آطلاربن آطـلانوب
ايشيك آلـدينە جيولوب صـف بـاساب تورسونـلار ديـكان
عبدالرزاق بيوروغى بوينچا تيزوك بارسى جيولوب كيلگانلر
آطلرينڭ داغالارى وە بارلارينڭ اوزانگى‌لر همەسى كوموشدان
ايـكان-نيچە-نيچە باط قل‌لارى بار ايـكان اول زماننڭ
اصطلاچنى چورا-قل‌لار ديب يورتەلر ايـكان...».

مۆنە بو كيسەكدەن بز روحانى فيئادالارنڭ قازان ئالنغانچى
هەم سۆڭندا نى قەدەر باى وە كۆچلى هەم سەياسى قووەتلى
ئيكەنن بيك ياخشى كورەبز. شولاى ئوق بز تاتار فيئاداليزمندا
باورو ياتقننداغى شيكللى «ئاللا حۆكمى» (Божий суд) يەعنى
شەخسى بەعزى سەياسى مەسئەلەلەرنى ئيكى فيئادالنڭ مۆبارەزە-
Единоборство بلەن حل ئيتئلەتورغان عادەتى بولغانلقنىدا كورەبز.
قازاندان قوولغان شاه عەلى خان سافا گەرەى گە قارشى چار
وسيلينڭ عەسكەرى بلەن كيلگەچ، يەش خانغا شاه عەلينڭ
خان بـازب «مينم ئاتا بابامدان ئيكەن» جيرمنى كيرى
قايتارب بير ديب يازغاچ. سافا گەرەى مۆنارغا قارشى:-«مەسئەلەنى
بز قورال بلەن حل قلبق، كەم جيڭسە شوڭارغا بولسن»-ديگەن
شاه عەلى گە قارشى تاراندان ۹ ئاتلى جيبب شاه عەلى ئاڭارغا:

150 ئاتلىق بىلەن مۇبارىزەگە بارىرغا چىققانى مەلۇم. ئەلھاسىل قازان خانلىقىنىڭ ھەر بىر ياقتان فېئوداليزم ئەساسىدا قۇرۇلغان بىر تۈزۈلۈشىنى كۆرىمىز:

قازان خانلىقىدا سەياسى تۈزۈلۈش وە كورەش.

— دېمەك قازان خانلىقى سۇيۇرەن بىر خان تارافىدان ئىدارە قىلىنا، لېكىن دۇنياۋى وە روھانى فېئوداللار، يەعنى عەسكەرى- ئالىياۋت ئارىستوكراتىيە سىنىفى تارافىدان ئانىڭ ھاكىمىيەتى چېكلەنگەن بولغان. قازاندا بىر ياقتان چىن تاتار جىنسىدەن بولغان فېئوداللار بولسالار. تاتاردان باشقا، مارى، چۇۋاش، ئارۇم موقشى خالقلارنىڭ كىنەز ميرزا وە تاتار خانلارىندان عىبارەت بولغان. فېئوداللار، قازان خانىنىڭ واسساللارى بولغانلار.

قازان خانلىقىنىڭ دەولەت تۈزۈلۈشى ئىسە، شول ئالتىن ئوردا، عۇمومەن چىڭگىزىللار دەولەتلەرىنىڭ ھۆكۈمەت تۈزۈلۈشلەرى ئۇسۇللارى بىلەن ياسالغان بولغان. شونىڭ ئۈچۈن دە ئىدارە ھەربى بولۇپ خالق ھەممەسى دە عەسكەرى بولغانغا، باشقا تۈركلەردەگى شىكىللى، ئونغا، بوزگە، مىڭگە بولىنىپ ئىدارە قىلىنا تۇرغان بولغان. مەملەكەت عەسكەرى ئوڭ — ئۇلۇشلەرگە بولىنىپ «ئوڭ بى» «سول بى» (правое крыло, левое крыло) لار تارافىدان ئىدارە قىلىنغان. باشقا تۈرەلەردە شول ئالتىن ئوردا مانىرىندە تۈزۈلگەن بولغان(1) بۇ ئاق سۆيەكلەر ئىمتىيازات كوپ بولۇپ ئالارنىڭ سانلارى مىڭگە جىتەر ئىدى. ئالار ئاراسىدا تۈرلى نەسىلدەن كىلگەنلەرى بولغان. ئالار تۈرلى نەسىللەرگە بولىنگەن بولۇپ بىر — بىرسى بىلەن نىزاعدا تۇرغانلار.

بۇ ميرزالار، بىكلەر، قاراچىلار ئىچىندە ئالتىن ئوردادان ئۇلۇغ

1) تارچا كانتوندا ئىقچولبى وە ئۇمىن دېگەن ئاۋلار قارتلارنىڭ سۆيلەۋىنە قاراغاندا شونى كۆرسەتەلەر.

مۇھەممەد بىلەن كىلگەن بىكلەرنىڭ نەسىللەرى شىبانى (سىبىردەن) لاردان، نوغايلاردان، قىرىم خانلارى (گىرەيلەر) نەسلى خان بولغان چاقدا ئالار بىلەن قىرىمدان كىلگەن بىكلەر، ميرزالار بار ئىدى. شۇڭلار كۆرە ئالار تۈرلى پارتىيەلەرگە بولىنەلەر، ئاما شول ئوق پارتىيەلەر ئىچىندە چىن چىندان قازان ئىستىقلالىيەتىن، ئانىڭ مەنفەعەتىن ساقلاۋچى تارافدارلارى ئاز بولماغان... قىرىم، نوغاي، شىبانى، ئەستەرخان، ھەتتا مەسكەۋ ياقلىلارى بار ئىدى. تۈرلى واقتلاردا بۇلارنىڭ تۈرلىلەرى ئۈستىگە چىقىپ تۇرالار. قازاننىڭ بۇ عەسكەردەن تارتىلىراق تارىخى، شول پارتىيەلەرنىڭ نىزاعسى بىلەن ئۆتكەن. ئالىنىڭ نوغاي، سۆڭرا مەسكەۋ، سۆڭرا شىبان، سۆڭرا قىرىم، سۆڭرا يەنە مەسكەۋ پارتىيەسى جىڭگەن. بارى تىك 1552 نچى يىلدا روس عەسكەرى قازاننى قاماپ ئالغاچقىنا تاتارلار تويانىلار. بۇ پارتىيەلەرنىڭ نىزاعسى كۆبرەك خان قويۇ خاقىندا بولۇپ نىيندى نەسىلدەن خان قويىلسا، شول پارتىيە جىڭگەن ھىساب قىلىنغان.

— قازان دەولەتىنىڭ عەسكەرى. — تۈپ تاتارلاردان عەسكەر. ھەم قازان دەولەتىنىڭ قول ئاستىندا بولغان باشقا قەوملەردەن عىبارەت بولغان.

قازان دەولەتىندە ھەر بىر تاتار «عەسكەرى» ئىدى. تاتارلاردان كۆبرەك چېرمىشلەر سوعىشلارغا ئۇزلەرىنىڭ بىكلەرى، ميرزالارى قوماندالىقىندا كىلەلەر؛ بۇ خالق قازان دەولەتىنىڭ مەنفەعەتىنە ياخشى بېرىلگەن ئەھالىسىندەن ھىساب قىلىنار ئىدى. عەسكەر كۆبرەك بۇرنعى تاتارلارنىڭچا ئوق، جەيە، قىلىچ بىلەن قوراللانغان بولا. سۆڭرا قىرىملىلار خان بولغاچ، قىرىمدان مىلتىق، توپ دا كىتەرلىپ تۇرغان. شولاي ئوق روس پارتىياسىندان بولغان خانلارغا مۇندى قوراللارنى مەسكەۋ ھۆكۈمەتىدە بىرگەن بولورغا كىرەك. تاتار

عەسكەرى سوعشدا شۇلئوق بۆرۇنقى توركلەر ئسولى (تاكتيكاسى) بلەن ئش قىلعانلار.

ماعنەوى مەدەنىيەت.

— قازان ئېلى ئوزىنىڭ بر عەسردەن ئارتىق ئۆرمۆشندا بر توقتاوسىز سوعشدە تۇرغان. روسلارنىڭ هامان هۇجوم قىلىب تۇرۇولارى قازانلىلارنىڭ ئوزلەرىنىڭ مەسكەو جىرلەرىنە هۇجوم ئېتكەلەولەرى، نوعايلار بلەن هەم ئوز ئارا قانلىق پارتييە نىزاعلارى ئېلنى قان ئچىنە باترعان ئېدى. ئۆرمۆش شۇلاي بولعان، سۆڭىندا بىلگىلى مەدەنىيەت ئارتا ئالرعا مۆمكىن توگل، شونىڭ ئۈچۈن قازانلىلار ئوزلەرىنىڭ مەدەنىيەتلەرن ئارتىرو توگل، حەتتا بۇلعار خانلىقى زامانىسىندان توبەن تۆشرگەنلەر.

بيكلەرى، ميرزالارى ئاراسىندادا يازو يازا بلە تۇرعان كشلەرى ئاز بولعان. بەعزى واقتدا روسييەگە ئېلچى بولىب بارعان ئېلنىڭ ئاق ساقال بيكلەرى، يازو يازا بلمەگەنلكلەرى ئۈچۈن مۆعاهەدەلەرگە مۆهرلەرىنگنە باسالار. شولاي ئوق قازان دەولەتىنىڭ حۆكومەتى تارافندان چىعارلعان يارليقلاردادا خاتا ئېملا بلەن يازلعان عەرەبچە سوزلەر ئۇچريدر ئېدى. (1) قازانلىلار بۇلعار زامانىسندان بېرلى ئيسلام دينندە ئېدىلەر. ئوزلەرن «مۆسلمان» دېب ئاتاونى يارانالار. ئەمما «تاتار» دېگەننى سۆيمىلەر ئېدى. ئالارنىڭ جىرندە مەسجدلەر كوب ئېدى. مەعلومكى مۆسلمان جىرندە هەر بر مەسجد تيرەسندە بر مەكتەب بولا.

1) قازان شەهەرندە مەدرەسەلەردە بار ئېدى. موللالار، عالىم مەعنەسندا بولعان «دانشمەند» دېگەن بر تۆرلى سىنف، شولاي ئوق قۆرئان يادلاعان (حافيزلار) يەنيە «قابزلار» وە قازان خانلقندا «شەيخ» دېب يۆرتىلە تۇرعان ئيشانلاردا بار ئېدى. بۇلار روسلار بلەن تۆرلى مۆعاهەدەلەر ياساعاندا زور ئورن تۇتقانلار.

شونىڭ ئۈچۈن قازان شەهەرندە مەدرەسەلەردە بولعان بولرعا كېرەك، دېب ئويلارعا مۆمكىن.

بۆرۆنعى قازان تاتارلارندان بر دە كيتابلار، ئەدەبى ئەسەرلەر قالماعان. ئانىڭ سەبەبى شۇلئوق سوعشلارنىڭ كوبلىگى، شونىڭ ئۆستىنە 1552 نچى يلدا روسلار تارافندان قازان ئالنعان چاقدا. بينالار ياندرلعان چاقدا. ئويلەر تالانعان واقتدا بۇلارنىڭ هەممەسىدە زايع بولعانلاردر. لاكين ئالاردا ئەدەبييەت بولعان بولرعا كېرەك. ئول ئەدەبييەت كوبرەك دينى مەسئەلەلەرگە عائد بولعان بولر.

لاكين قازان خانلقى دەورندە ئەدەبييەتنىڭ بۆتنلەي دۆنياوى مەوزوعلارعا يازلعانى بولماعاندر، دېب ئەيتب بولمى. بر ياقدان ئالتن ئوردا دەولەتندەنوك، ئوردا ئازبيەداعى شيكللى، شيعرلەر يازب ئالارنىڭ جيينن بركە تۆزلب «ديوان»لار ياساو عادەتى بار ئېدى. مەسەلەن ئالتن ئوردا دەولەتندە 1353 نچى يلدا يازلعان «مۆحەببەت نامە» ئيسملى ديوان بولعانى مەعلوم. ئابيعى، مۆندى ئەرسەلەر يازو بلەن قازان تاتارلارنىڭ شەيخ، موللا، سەيد وە تالب شيكللىلەرى شۆعوللەنگەنلەردر. ئيكنچى ياقدان قازان بلەن نق مۆناسەبەتدە بولعان قاسيملىلاردان قالما 17 نچى عەسر يازما ئەسەرلەر بار: قاسيمدا يازو بلەن شۆعوللەنگەننى قازاندادا شۆعوللەنگەنلەردر. ئۈچۈنچىلەي قازان ئەترافندا ئەلگە قەدەر تۆرلى نوسخەلەردە تاڭلا تورعان وە قايعى نامەلەر بار؛ تۆرلى قيسسالار بار. مەسەلەن «داستان چنگزخان وە ئاقساق ئيمر». نيهايەت قازان تاتارلارندا بر ياسالعان ئەدەبى وە ديوانى (كانسەلارسكى) ئۇسلوبلى تل بارلغن كورسەتوچى ساحب گەرى خان زامانىسندان قالما بر «يارليع» بار. (1)

1) بو خاقدا يارليقنى تابوچى سەيد واحيدفنىڭ ئايرم ئەسەرى چىقماچاق بولعاندان، يارليقنى بو يېردە كيترميز.

ئەگەر بۇنىڭ ئۈستىنىدە قازان ئارنىدا رۇس وە تاتار ئاوۇللارى يانىدا تاپىلا تۇرغان، ئەرەبى ئايەتلەر وە ھەدىسلەردەن بۇلەك تاتارچا سوزلەر يازلغان قەبر تاشلارن وە بىك بۇرنغىدان قالغان وە قول يازماسى خالەتندە يۇرى تۇرغان بر نىچە تارىخى ھىكايە وە قىسسالارنى ئالساق. قازان خانلىغى دەورندە ئەدەبى تل وە ئەدەبىياتنىڭ برنى قەدەر بولغانلىغى كورنە. كوبنەن توگل گىنە تابلغان ساخىب گەرەى خاننىڭ يارلىغىندا قازان خانلىغىندا ئالتن ئوردا رەسمى تلى بلەن ئوسمانلى رەسمى تلنىڭ قوشلوونداى عىبارەت بولغان بر كانسەلياريە تلىنىڭ دە ياسالغان بولغانلىغى كورسەتە. لاكىن بو بابدا خازرگە ئەلى تارىخچىلار قولىندا مەعلومات بىك ئاز؛ تزلەوچى وە مەتبەعلەرنى جىبوچى بولسا، ئەلەر خالدە ماتبريال تابىلاچاق. تارىخ عىلمى ئوچن تاتار ئاوۇللارىندا، مەچت چورمالارىندا، ئىسكى يازما كىتابلاردا ئىفرات كوب مەعلومەت وە ماتبريال ياتا. لاكىن بۇلار ئەلىگە قەدەر تزلەوچىلەرن كوتەلەر.

3 - ئەسترخان خانلىغى.

ئەسترخان خانلىغى.

ئەسترخان شەھەرى ئالتن ئوردا كوچلى واقتىدا ئوق بولغان. ئانىڭ مۇھىم ئىقتىسادى ئورنىدا، ئازىيا، ھەم ياوروپا — ئىتاليان كالونيەلەرنە ياقن تورووى ئارقاسندا بو شەھەر كوتەرلب كىتكەن. لاكىن تۇركلەرنىڭ داردانيللنى ئالولارى ئارقاسىندا جەنوە ھەم وينىتسىيە سەوداگەرلەرنىڭ ئازوف وە قارا دىڭگزلەر بويىنداغى كالونيالارى ئىنقىرازغا يۇز توتقاچ، ئەسترخاننىڭ دا ئەھەمىيەتى كىمىدى. بۇنىڭ ئۈستىندە تاغى 14 نچى عەسردە ئاقساق تيمورنىڭ توقتامش خان بلەن سوغشىرغا كىلگەن زاماندا بو شەھەر بىك زارار-

لاندى. لاكىن ئالتن ئوردا تەحليل قىلىنا باشلاغاچ ئالتن ئوردا زاماندا مۇندا «تەمىر» بولوب تۇرغان واسسال تورن مۇستەقىل ئىتب ئىعلان قىلب، ئەسترخان خانلىغى تۇزلگەن. بو خانلق ئىسە تۇركلەر باسقوننىدا ئالو بلەن بۇتنلەى تۇركىيە ھەم ئانىڭ واسسالى قرم خانلىغى تەئسيرنە بيرلگەن. لاكىن شولاى دا مۇھىم بر سەودە مەركەزى بولوب قالغان. بو شەھەرگە ياقن جير وە ئىگنلەرنىڭ ئاز بولووى، بارى ئىدلنىڭ بەعزى قربلارندا ھەم بوزون سوۇنىڭ بويلارنداغنا ئىگن وە ياقچاچلق بلەن شۇغىللەنو مۇمكىن بولغانغا، بو خانلق سەودەگە تايانغان بر دەولەت بولوب كيتدى.

ئىجتىماعى تۇرمۇش.

ئەسترخان دەولەتندەگى ئىجتىماعى تۇرمۇش، نەق شول قازان، نوغاى ئوردالارنداغى كوك ئىدى. سينفلاردا شول ئوق، خالقنىڭ تۇرمۇشندا شولاى ئوق بولغان. بو ئيل ئيران، ئورتا ئازىيە كوك مۇسلمان ئولكەلەرنە ياقن تۇرغانغا كورە، مۇندا ميرزا، ئوغلان، بيكلەر بلەن برگە موللالار، خوجالار، شەيخ وە شەيخزادەلەر ئاتالغان روحانيلاردا قووەتلى بولسان. ئالار سەياسەت ئىشىنە قاتنشالار؛ ئىدارە ئىشندە عۇلاما بلەن ئەعيان زور رول ئوينىغان. ئالار خانلارنى ئۆشترەلەر، چاقرب كيترەلەر ئىدى. شولاى ئوق ئەسترخان، قرم وە نوغاى ئوردالارنە ياقن تۇرغانغا كورە، ئەسترخان دەولەتنىڭ ئشلەرنە بو ئوردالاردا قاتنشالار؛ قرم، نوغاى پارتىيالارنى شاقتاى نيزاعلارغا سەبەب بوللار ئىدى.

عۇمومەن بو خانلقدا ئاق سۇيەكلەرنىڭ سانلارى ئىفرات كوب بولغان؛ 16 نچى عەسردە خانلقدا 500 ئاق سۇيەك بۇن دان باشقا تاتار سينفلارى تۇرغانلقلارى مەعلوم.

ئىقتىسادى تۇرمۇش.

ئەستەرخان دەۋلەتىنىڭ تۇب ئەھالىسى تاتارلاردان عىبارەت بولسادا، پايتەخت بولغان ئەستەرخان (حاجى ترخان، ئازدرخان) شەھەرىندە چىت خالقلاردان ئەرمەنىلەر، ئىرانلىلار ھىندىلەردە تۇرالار. ئالار كوبرەك سەۋدە بلەن شۇغۇللانەلەر. ئىلەرنىڭ ئىقتىسادى تۇرمۇشى كوبرەك سەۋدە بلەن بولغان؛ چۈنكى ئەستەرخان 15 نچى عەسرلاردا، 9 — 10 عەسرلارداغى ئىتىل تورىنى تۇتادر ئىدى. شەرق مالى ئەستەرخان ئارقىلى ياۋروپا روسىيەگە كىتە؛ قرمدا كىلىب تورناشقان ئىتالىيا (جەنوە) وە رۇم سەۋدەگەرلەرىدە كىلىب يوريلەر؛ ئوز ماللارنى كىتۈرەلەر، شەرق ماللارنى ئالىب كىتەلەر ئىدى. ئەستەرخاننىڭ ئوزىندە ھ ئول زامان ئوچىن مۇھىم مىقداردا مال چىقا؛ ئول ئىسە بالق ، بولىب ئەستەرخاندا تۇتىلغان بالق روسىيەگە ئوزاتىلا؛ ئەستەرخانلىلار قازان بلەندە سەۋدە قىلالار ئىدى.

شۇلاي ئوق ئەستەرخان دەۋلەتىنىڭ ئەھالىسى ئىگىنچىلىك، باقچاچىلىق بلەندە شۇغۇللانەدر ئىدى. ئەستەرخان تىرەسى كوبرەك قۇملى ساحرا، تىستىپلەردەن عىبارەت بولغانغا كورە، ئىگىنچىلىك بلەن كوب شۇغۇللانب بولمى: ئىدل يلغاسىنىڭ ھول ياغىنا ئاغب تۇشە تۇرغان بوزان (Бузан) يلغاسى تىرەسىگىنە مۇنبىت بولغانلىقدان كوبرەك ، شول تورندا ئىگىن چەچەلەر ئىدى.

ئەستەرخان ئورداسىندا ئەھالىنىڭ كوبچىلىگى كوچمە خالق بولىب ئالار مال ئاستراب كون كورەلەر؛ لاكىن بو ئەھالىدەن كوب فايدا يوق، چۈنكى ئالار كوبرەك ئوزلەرىنىڭ نروغ باشلىقلارى بيكلەرگە تابيع ئىدىلەر؛ ئەستەرخان حۆكومەتىنە ئاز ئەھمىيەت بيرەلەر ئىدى.

ئەستەرخان خانلىغىنىڭ ئىكنچى بر مۇھىم ئىقتىسادى تايانچى بولسا، [illegible] يا بالقچىلق بولغان، بو مال بر باقدان روسىيەگە

كىتە تۇرغان بولغان. شونىڭ ئوچن دە 16 نچى عەسرنىڭ ئاخرندە ئەستەرخان روسىيە قولىنە كرگەچ، روسىيەدەن ئانگلىيە وە گالللاندىيەگە كىتە تۇرغان ماللارنىڭ مۇھىملەرندەن برىسى بالق ئوۋلدىغى (ئىكرا) بولغان.

4 - نوغاى ئورداسى.

عۇمومى مەعلومات.

13 نچى عەسردە ئالتن ئوردا دەۋلەتىنە كرگەن بىك كوب قەبىلەلەر ئچندە نوغاى ئورداسى دا بار ئىدى. بو ئوردا 15 نچى عەسردە وە 16 نچى عەسرنىڭ ئورتالارندا ئەھەمىيەت ئالب كىتەدى؛ بو واقتقە قەدەرلى بو خالق بىك ئاز مەعلوم بولغان. 15-16 نچى عەسرلەردە ئىسە، بو خالق سەياسى جەھەتدەن قۇۋەتلەنب كىتكەچ، كورشىلەرى بلەن مۇناسەبەت باشلاغانلار. 16 نچى عەسردە نوغايلار ئوزلەرى ئوچ ئايرى ئوردادا بولىندەلەر؛ بو ئوردالارنىڭ ھەر قايسى بر مەعلوم جيردە كوچب يوريلەر. ئوزلەرىنە مەخسوس بيكلەرى (كنەزلەرى) تارافندان ئىدارە قىلنغانلار. بو حۆكمدارلار بو ئاق سۆيەك ميرزا عام كنەزلەر، ھەممەسى دە، باشقا تاتار ئوردالارنداغى شىكىللى، چنگىز نەسلندەن بولغان ئىدىگەي جنىسندەن كىلە تۇرغان بولغانلار. نوغايلار ئوزلەرى بر نىچە ئوردادا بولىنگەن بولسالار ھەم باشقا تاتارلار شىكىللى بۆلەر بر بۈتن دەۋلەت ياسى ئالماغانلار. شولارنىڭ برىسى جايق يلغاسى بويندا بولىب، بو يلغانىڭ كاسپى دېڭگزىنە قۇيا تۇرغان تورندا ئالتن ئوردا زامانندا ياسالغان ساراىچق شەھەرى دە بولغان؛ كاما بلەن ئىدل يلغالارى ئاراسندا ئىكنچى بر نوغاى ئورداسى بولىب، شولارنىڭ خانلارى بۈتن باشقردستاننى ئوز قولندا تۇتوب، ئالاردان ياساق ئالب تۇرغانلار؛ بەعزى مەنبەعلەرگە

بيناىەن حەزرگىن، ئوفا ياندا ئالارنىڭ پاى تەختلەرى دە بولغان.
ئۈچنچى نوغاى ئورداسى سبر ئورداسى ديب ئاتالغان.

نوغايلارنىڭ تۇر-مۇشى، شۇغۇللەرى.

نوغايلار كوچمە خالق بولغانلقلارندان
ئالارنىڭ شۇغۇللەرىندە كوبرەك مال ئاسراو
بولغان. ئالار ئاتلار ئۈسدرەلەردە، ئالارنى
يراق جيرلەرگە ئيلتىب ساتالار. بەعزى واقتدا نوغايلار مەسكەوگە
ئيللى مىڭ باش ئات كيتىرەلەر ئيكەن. ئاندان باشقا ئالار مۈگزلى
مال هەم دۆيەلەر ئاسرىلار، مۈگزلى مالنى قازانغا كيتىرەلەر،
ئەمما ئاتنى قازان توشكەچ، كوبرەك مەسكەوگە ئيلتىب ساتالار؛
بەعزى واقتدا مەسكەوگە قويلاردا كيتىرەلەر ئيدى.

بەعزى نوغايلار بر ئازغنا ئيگنچىلك. باقچاچىلق بلەن شۇغۇللە-
نەلەر. سارابچق ياندا ئالارنىڭ ئيگنلكلەرى ،بولب كوبرەك بۇداى
چەچكەنلەر. نوغايلارنىڭ ئيگنچىلك بلەن شۇغۇللانوچىلەرى بوزاش-
مال ئاسراب تۇروچىلارى ئيسە هەر كوچمە خالق كوك ئيفرات
سوغشچان بولغانلار.

بەعزى نوغايلار سەودە بلەندە شۇغۇللەنگەنلەر. بۇلارى
ئيسە سارابچق كوك مەركەزىبىرەك جيرلەردە، هىو ،بۇللارى ئۈستىندە
تۇرالار، ئالارنىڭ حۆكومەتلەرى سەودە مالندان پوشلىنا ئالادر
ئيدى. بو ئيشلەر بلەن ئالتن ئوردا داغى كوك داروغالار
شۇغۇللەنەلەر ئيدى.

قالادا تۇروچى نوغايلار «يورت نوغايلارى» كوچب يۈرى
تۇرغان نوغايلار «ئۇلۇس» نوغايلارى ديب ئاتالالار ئيدى. كوچمە
نوغايلار قش كۈنى جلىراق ئورندا، كاسبى ديگزى بويندا،
ئورب جەى كۈنى ئيدل هەم جايق بويلارندا كوچب يۈرگەنلەر.
كوچب كيلە تۇرغاچ ئالار كاما (چولمان) يلغاسىنا قدەر قازانغا
چاقلى كيلب جيتكەنلەر.

دين. نوغايلارنىڭ دينلەرى ئيسلام دينى؛
ئالارنىڭدا موللالارى خۆرمەتلە ،بولب
بيكلەرنىڭ ياقىنلارى، دوستلارى حيسابلانغانلار. بو خالق ئۆزلەرى
كوبرەك كوچمە بولسالاردا، قەبرلەرنىڭ ئۈستندە تربە (كيشەن) لەر
سالرغا يارانقانلار. عيلم ئۆيرەنوگە نوغايلار كوبرەك قرمغا بارالار،
چۈنكى قرم تۈركيە قولندا بولغانلقدان ئاندا مەدرەسەلەر
كوب ئيدى؛ بيگرەكدە باقچا سارای قرم خانلغنىڭ عيلم
مەركەزى حيسابلانادر ئيدى.

نوغايلارنىڭ ئيجتيماعى، سەياسى تۇرمۇشى.

نوغايلار ئروع تۇرمۇشى بلەن كۈن
كورەلەر، ئالارنىڭ ئوردالارنىڭ باشندا بيك
(كنەز) تۇرا. ئانىڭ بالالارى، نەسلدەشلەرى
ميرزا ئاتالالار ئيدى؛ (1) ئەگەر بيك ئولسە
ئانىڭ ئروغنداغى ئيڭ قارت كشى يە ئيسە ،زور ،ئۆلۇ نورا. بيك
ئۆزىنىڭ ئروغداشلارى ئاق سۆيەكلەر ئاراسندا «ئاتا» يە ئيسە
«ئۆلۇغ برادەر» حيسابلانب، باشقالارى بيكنىڭ «ئنىلەرى»
حيسابلانغانلار. ميرزالارنىڭ دەرەجەسى ئالارنىڭ قارتلق
يەشلىكلەرى بلەن ،بولب. قارت ميرزانىڭ خۆرمەتى ئارتغراق
بولغان. بيك ئۆزى قش كۈنى سارابچق شەهەرندە تۇرغان.

هەر بر ميرزانىڭ مەخسوس ،ئۇلۇسى بولا. ،بو ئۇلۇسدە
ئيسە غادى نوغايلار. يە ئيسە ئۆزلەرنىڭ تەعبيرنچە «ئۇلۇس

---

1) ،زورراق دەرەجەلى بيك لەرنى «ئۆلۇ» ديب ئاتاغانلار. ،بو ئۆلۇ
بيك نوغاى ئورداسىنىڭ باشى حيسابلانا؛ ئانىڭ قول ئاستندا ،شول
ئوق ئاق سۆيەكلەردەن بر كشى ئاتق ،بولب قرمداغى كبك «نورالدين»
ديب يۈرگەنلەر. شولاى ئوق نوغاى ئورداسندا يۈرۈنعى نەسلدەن
تۇغان «قاراچى» ئاتالا تۇرغان قرم وە قازانداغى كبك ئاق سۆيەكلەردە
بولغان.

كىشىلەرنى» تۇرالار ئىدى. ئەگەر ميرزا باھشى بولوپ ئاتى حالق سۆيسە، ئاتنىڭ ئۆلۈمى ئۇزۇر بولا ئىدى: ديمەك ميرزالارغا بويسۇنو بر دەرەجە حالقنىڭ قولىدا بولغان. بەعزى ئۆلكەلەر قايسى ميرزالارغا وەرا سەتەن (قازاقان بالاغا) دە كۆچكەن.

بىيكنىڭ ميرزالارغا مۇناسەبەتى حاكىمىيەتنى بر مەعلوم رامكادا قويلماغان. ئەگەر عەيرەتلى وە تەدبىرلى بىك بولسا، ئاكار ميرزالار، حالقدە باھشى بويسۇنالار. ديمەك نوعايلارنىڭ ئىجتىماعى تۇرمۇشىدا بر نى قەدەر حالقچىلىق ئەسلىسى ساقلانغان بولغان.

بو ئىش هەر بر كوچمە حالقدا بولا: بىك بىت ئۇل عەسكەرى قوماندان: چۈنكى نوعاى حالقى كۆچمە حالق بولغانغا كورە كوبەلەك سوعىش: تالاو بلەن يەشەگەن. ئەمما مۇندى دەپاندە قومانداننىڭ عەيرەتى، سوعىش ئىشىندە ئۇستالىعى شاقتى ئەھمىيەتلى ئىدى. ئەگەر ئىندى بىك مۇندى كىشى بولماسا، ئانىڭ تەبەعەلەرىدە، ميرزالاردا باشقا بر ئۆلكەنىڭ بىگىنە بارىپ تابىع بولالار، شوكار حزمەت ئىتە باشلىلار: بە ئىسە قرم، قرعز ئوردالارى كوك نوعايلارغا قەردەش بولعان باشقا قزرلۇك ئوردالارىندا قوشىلالار ئىدى. شونىڭ ئۈچۈن نوعاى بىك لەرندەن برسى روس چارىنا: «بزنىڭ حالق قردا تۇرا. قالالار يوق، حالقنى ئىتۇئىپ بولمى» ديپ ئۆزىنىڭ حاكىمىيەتىنىڭ ئازلىقىدان زارلانغان ئىدى.

ئۆرلۈك سىنفلارنىڭ بر برسىنە مۇناسەبەتلەرى:

شوندى حالەت حۆكۈم سۈرگەنگە كورەدە ميرزالار، قارا حالقدا كوب واقتدا بىك لەرىنە قارشى قۇرال كوتەرىپ ئىنتىلال چىعارالار. بۈتۈن ئوردادا عائىد مەسئەلەلەر حاقندا بىك (كنەز) ئۆزىنىڭ ئۇروعداش عەم جيت جىنسىدەن بولغان ميرزالار بلەن كىڭەشەرگە تىيىش: قەرار بىك تارفندان عندا ... جەلكى بۈتۈن ئۆزدا ئىيسىمندەن چىعارلادر ئىدى. بىك مۇھىم مەسئەلە-

لەلەردە. مەسەلەن: سوعش ئىيلان قىلو، بر بر ئىل بلەن مۇعاھەدە وە سۆزلۈيۈ بەساو شىكىللى ئىشلەردە بىك ميرزالار بلەنگىنە كىڭەشىپ قالمى. مۇندى واقتلاردا ئۇل ئۆلكەسىنىڭ ئاق ساقاللارى، قارتلارى، بايراق كىشىلەرنى بلەندە كىڭەشرگە. ئالارداندا رۇحسەت ئالرغا تىيىش ئىدى. مەسەلەن: بر واقتنى بر بىك (كنەز) روسىيە بلەن سوعىشىرعا ئويلاپ شوندى حالق وەكىللەرن چاقرعان ئىدى. لاكىن وەكىللەر موخالفار قارشى كىلىپ، سوعىش بولماي قالغان ئىدى. بەعزى واقتدا نوعايلارنىڭ جىيىنلارندا «قارا سۆيەك» عادى فەقىر حالقنىڭ تاوشىندا كۈچ ئالىپ كىتكەن. مەسەلەن بر واقتنى قارا حالق ئىشكە قاتنىشىپ قرىمغا ئىلچى جىبەرردەن بىكنى تىبعانلارى مەعلوم. قازاندا كوك نوعايلاردا قاراچىلار، ئۇعلانلار بولوپ ئالارنىڭ دەرەجەسى باشقا ميرزالارغا قاراعاندا يوعارى بولغان.

ديمەك هەر بر سىنف نوعايلاردا ئىشكە قاتنىشالار؛ لاكىن بو سىنفلارنىڭ بر برسى بلەن ئىقتىسادى مەنفەعەتلەرى برگە تورى كىلمىدر ئىدى: بىك ئۈچۈن كورشىلەرگە دەفعەتەن هۇجوم قىلىپ ئەسىر ئالىپ، ئۇل ئەسىرلەرنى كاسپى دىڭگىزى ئارتىنداغى ئىللەرگە ئىلتىپ ساتو فايدالى؛ ئەمما بەعزى ميرزالار سەۋدە بلەن شۇعۇللەنىپ عۆمر ئىتكەنگە، بىيكنىڭ سوعىشاسى كىيالگەن ئىللەرى بلەن دوست تۇراسىلارى كىلەدر ئىدى. شونىڭ ئۈچۈن روسلار هەر واقتدا بىكلەرگە قارشى، ئالارنىڭ تەبەعەلەرى بولغان ميرزالارنى قوزتىپ ئالارغا قۇرال، مۇلتق، توپ حەتتا عەسكەر بىرىپ تورالار. كوب وقتدا كنەز بلەن ميرزالار ئاراسىندا نىزاع بولوپ تورا. قارا حالقدا ميرزالار بلەن كۆرەشەلەر، ئەگەر ميرزا حالقنى قىسسا، قەھەرلى باشلاسا، حالق ئانى تاشلاپ كىتە هەم شونىڭ بلەن ميرزالارنى ئابتىرا ئالا. چۈنكى ميرزالارنىڭ هەر قايسىسىنىڭ ئۆزىنە كورە عەسكەرى بولا. ئەگەردە حالق باشقا مير-

زالارعا كيتسه، يه ئيسه باشقا ئۇلۇسكا كيتسه، ميرزالار ئيكى
قولسىز بولوب قالالار ئيدى،
نوعايلار مەدەنىيەتدە بيك توبەن بولعانلار.
نوعايلارنىڭ مەدەنى ئالار 16 نچى عەسىردە ئوزلەرىنى قالالار
دەرەجەلەرىنى. سالا، ئيستيحكاملەرىياسى بلمەگەنلەر. مۇندى
ئيش ئۈچۈن ئالار ئۇستالارنى مەسكەۋدەن كيتىرەلەر. شولايوق تيمر
كييم،سوعش بورنگى (Шлем) قلچ شيكللى نەرسەلەردە چيتدەن
كيلگەن. مىلتق، توب كوك قورالالار كوبرەك مەسكەۋدەن كيلە. جەيگى،
قشقى كييملەر، كييملك تولالار، كاعذ. قارا ساوت، مۆهر، بويار،
نييەر، تاراق، چاتر شيكللى نەرسەلەردە چيت ئيللەردەن. كوبرەك
مەسكەو پاتشالىقندان، كيلە تۇرعان بولعان. ئالدا ئەيتلگەنچە
عيلم مەعاريفدە، مەكتەب مەدرەسە شيكللى نەرسەلەردە نوعاي-
لاردا يوق، ئالار عيلم ئالرئۈچۈن قرمعا يۈرگەنلەر.
نەتيجە. بو سۆيلەگەنلەردەن كورلەكى. نوعايلار هەم
ئيقتيسادى هەم ئيجتيماعى جەهەتلەردەن قازان وە ئەسترحان
ئۆزبۆشمالارندان ئارتدا قالعانلار. ئالارنىڭ جەعرافى مەوقيعلارى
نوعايلارنى برگە جيبب بر دەولەت باسارعا ئيرك بيرمەگەن.
ئوروع-پاتريارحات تۈرمۈشى ئالاردا شاقتى كۈچلى رەوشدە
ساقلانب قالعان. شولاى بولسادا بز نوعايلاردا بو تۈرمۈشدان
فيئوداليزمعا تابا ئاتلاونى كورەبز. شيكسز بز ئالارنىڭ ئيجتيماعى
تۈرمۈشندا فيئوداليزمنىڭ بيك كوب ئۆقتالرن سيزەبز، لاكين
بۇلارداعى فيئوداليزم ئۆزلەرنە، يەعنى كوچمە حالق تفكارمەحسوس-
قازان، ئەسترحان، نوعاى ئوردالارى ئارا-
بو ئوردالارنىڭ بر سندا مۇناسەبەت بر مەعلوم رامكاعا
برسنه مۇناسەبەتى. كرمەگەن، ئالاردا بر سەياسى ئاڭ، ئيتتيفاق
ديگەن نەرسە يوق ئيدى. دۇرست بەعزى واقتدا قازاندا

ئەسترحان حانلارى نەسلىدەن كيلە تورعان حانلار بولا هەم
شول واقتدا قازان بلەن ئەسترحان ئيتتيفاق ياسيار ئيدى.
ئەگەر ئيندى قازاندا قرم حانلارى گەرەيلەر نەسلىدەن كيلگەن
حانلار بولسا، ئول واقتدا نوعايلار قازانعا دۇشمان بولالار، چۈنكى
نوعاى ميرزالارى كوبنسچە گەرەيلەرگە دۇشمان ئيدىلەر.
ئەلگەرەك قازاندا ئۇلوع مۇحەممەد جنسى حالق شۇرگەندە
ئەسترحاندا ئالارنڭ ئوردا حانى كچك مۇحەممەد حان جنسى حان
بولعاندا، قازان ئەسترحان ئوردالارى بر برسنه دۇشمان بولالار:
چۈنكى ئۇلوع مۇحەممەد، كچك مۇحەممەدلەر بلەن بر برسنه
دۇشمان ئيدىلەر. شونڭ ئۈچۈن بو حاللەردە ئروع دۇشمانلقى
حۆكۆم سۆرە ئيدى. شولاى ئوق قازاندا نوعاى ميرزالارى
جنسندەن بولعان حانلار حۆكومەت سۆرگەندە. قازان بلەن
ئەسترحان ئاراسى سووق بولادر ئيدى. قەبيلەچيلك وە ئروع
دۇشمانلقى مەسئەلەسندە بو ئوردالارنىڭ حۆكومەتلەرى كوبرەك
ئەهمييەت بيرەلەر. شونڭ ئۈچۈن ئالار ئاللارنا كيلب باسقان
مەسكەو تەجاوزى سەياسەتنىڭ يوزرەتىن كورمەلەر ئيدى. بو
زامانداعى ئوردالارداعى حاكيم سينفلاردا ميلليەت ئاڭىدا يوق
ئيدى. چۈنكى بو حالق وە ئوردالارداعى حالق قەبيلەلكدەن
ئەلى ميللييەتكە كوچە ئالماعانلار ئيدى. شولاى ئوق بولاردا
ئەلى دينى تويعىدا جونلەب يوق، چۈنكى بو 16 نچى عەسردە
ئالار مەدەنىيەتدە تاعىدا ئارتقا كيتكەنگە. ئالدى تويعى ئۈچۈن
بر ئاز بولسادا ئاڭ-بلم كيرەك بولعانعا. تويعىدا بارى عۇلاما-
سىداعىنا بولسا بولعاندر. مەسەلەن، بيكلەر، ميرزالار، ئوزلەرنىڭ
سەياسەتلەرنە تورى كيلەسە مۇسلمان روحانيلارن ئوتتروددەندە
ئارتتميلار ئيدى.

5 - سيبير ئوردا سى.

سيبير ئوردا سىنىڭ ياسالىشى.

— چىڭگىز ئوردىنىڭ ئىمپىرىيەسى ئىدارە توچى ئوغوللارىغا بولگەن چاقدا غەربى سيبيردەگى ئوب (Обь) يلغاسى وە ئانىڭ تارماقلارى ئېرتىش، توبول يلغالارى بويلارىدا بۈتۈن شەرقى ياوروپا بىلەن بىرگە ئۇلۇغ ئوغلى جوچىگە تېگەن: شۇنىڭ ئۈچۈن ئالتۇن ئوردا دەۋلەتىنىڭ كۈچلۈك چاقلارىدا ئورالنىڭ ئىگى ياقىدا ئانىقى بولغان. لاكىن بۇ ئالتۇن ئوردا زاغىپلىنە باشلاب، ۋاق ۋاق ئوردا — خالق وە قەبىلەلەرگە بۆلۈنە باشلاغاچ، ئورالنىڭ ئىگى ياقىن ئىدارە ئىتىش ناچارلاندى. ۋاق تىبەك قەبىلە وە ئۇرۇغ باشلقلارى ۋاق ميرزا وە خانزادەلەرنىڭ هەر قايوسى ئۆزلە— رىنىڭ جىرلەرن ئۆزلەرى بيلەب، نوغاى ئورداسىنداغى توسلى تورا باشلادىلار: لاكىن 15 نچى عەسردە بر سەياسى ئۇيۇشما ياسالىب، شول جىرلەرنى بر قولغا — بر ئىدارەگە كوترگە ئۇمتىلو توۋا باشلادى. خالقنىڭ ئوتراقلى تورموشىنا ئۇيرەنە باروۋى، سەۋدە وە ساتار ئوچۇنده ئىرسەلەر ياساو هۈنەرلەرنىڭ توۋىدا بر قوۋەتلى حاكىمىيەت وە بر سابالى ئۇيۇشما ياساۋنى تلبلەر ئىدى. شوشى ئىقتىسادى سەبەب ئىلەن 15 نچى عەسرنىڭ ئورتاسىندا سيبير ئورداسى رەئىسى خانلقنى دىگەن بر دەولەت توزدى.

خالق.

— ئورالنىڭ ئىگى ياقىندا، ئوب يالغاسىنىڭ ئورتا ئاغزىندا وە ئانىڭ تارماقلارى ئېرتىش، توبول ئىشم سولارى بوينداغى يالانلاردا بۈرۈنغى زامانلاردا بىرى جنشدەن بولغان ئاستىياك وە باشقا قەبىلەلەر كۈن كورگەنلەر.

لاكىن 13 نچى عەسردا ئورتا ئازيادا بولغان ئىنقىلاب، يەعنى بۈيۈك تاتار — مانغول دەولەتى ياساو مۇناسەبەتى بىلەن ئالماشىنولار بولدى. تۈرك قەومەلەرى جەنۇبدەن شىمالگەرەكدە مىنىب تارالدىلار. مۇندە شول چاقدا بر تۈركىم تۈرك قەبىلەسى كيلىب بۇ ئورنلارنى ئىشغال ئەتتى. سوڭرا بۇلار شوندا باقى جىرلەردە كوچىب يۈرگەن قىرغىز وە نوغاى تۈركلەرى بىلەن قوشۇلۇب سيبير تاتارلارى دىگەن بر خالق ياسالدى. ئىگى جىرلى فىنلەرنىڭ بر كيسەگى تۈركلەر بىلەن سوعشلاردا جىڭىلىب، شىمالدەگى تايغا وە باتقاق ئورمان، ساحرالارغا كوچدىلەر، بر كيسەگى زامانىڭ ئوتووى بىلەن ئۆزلەرىنە قاراغاندا مەدەنىيرەك تۈركلەر بىلەن قوشۇلۇب تىللەرن يوغالتدىلار، تاتارلاشدىلار. سوڭرا 14 نچى عەسرلەردەن باشلاب سيبير ئۆلكەسىنە ئورتا ئازيادان تاجىك وە سارت كىبى مەدەنىيەتلە ئۆزارى، سەۋدەگە وە هۈنەرمەند خالقلار كيلدىلەر. بۇلار ناداتراق خالقلار ئىچىندە تورىب، ئالار بىلەن ئالىش بيرىش ياساب، ئۆزلەرىنىڭ بايلق وە مەدەنىيەتلەرى ئارقاسىندا جىرلى تاتار وە فىنلاردان فايدالانو ئۈچۈن كيلدىلەر. بۇلارنىڭ ئىچىندەن سيبير تاتارلارىنىڭ بورژوازىسى كيلىب چىقدى. مۇنە شولاى ئىتىب سيبير ئورداسىنىڭ خالقى ياسالدى.

مادى مەدەنىيەتى.

— سيبير تاتارلارى كيلگەنچە ئۆلك شول ئورنلاردا تۇرغان فىنلار شاقتى درەجە مەدەنىيەتكە جىتكەنلەر: شەهەرلەر وە ئىستىحكاملار سالا بىلەلەر؛ بۇلان كىبى حەيوانلار ئاسرىلار، ئۆزلىرى رەوشىدەگى قورالار بىلەن بالق وە حەيوان ئاولى بىلەلەر. حەتتا كىچۈرەك پادشاهلاردا ياساب تۇرر ئىتەلەر ئىدى. لاكىن تاتارلار ئىچىندە بۇ فىنلاردان ئالداراق بولغانما، مۇندا مەعلوم بر مەدەنىيەت ئىيەسى وە شول مەدەنىيەتنى كىنتروچى رولن ئويناب

كيلدىلەر: بۇلار ئوزلەرى بلەن برگە ئاو، بالق ،تونو، مال ئاسراو، ئيگنچىلك، تورلى كبرەك ياراق نەرسەلەر ياساو هۆنەرلەرن هەم سەودە كيترەدىلەر. مونە بز حەزر سيبير تاتارلارنىڭ ماددى مەدەنيەتلەرنىڭ هەر بر تورلىسنە كوزنېزنى يورتب چىعبق.

ئاو وە بالقچىلق.

— شىمالدىرەك ياتقان تورمانلى هەم سازلامق تورنلارنىڭ تاتارلارى قوشلار، ياخشى تېرىلى جەنلكلەر هەم ئېرى قر كوبىكلەرى ئاولاب تركلنىك قىلالار؛ مونىڭ ئوچن تورلى ،زورلقدا ئوق، جەيەلەر، قابقنلار هەم ئوچلى راگاتينا ئاتالعان قورالالار ئيستيعمال ئيتەلەر ئيدى. تاتارلاردا بالقچىلق بيك تەرەققى ئيتكەن بولعان. سيبيرنىڭ كوللەرى، يلعالارنداعى ئيفرات كوب بالق تاتارلارعا ياخشى ريزق بيرگەن. بالقنى تاتارلار قارماق، مەحسوس سوزيگى، جەتمە وە باشقا تورلى ئەسباب بلەن ئوتالار ئيكەن.

مال ئاسراو.

— ،توبل، ئيشيم بلەن ئيرتش بلعالارىنىڭ تورتا ئاعىملارنداعى كيك دالالار — حەيوان مال ئاسراو ئوچندە بيك مەعقول تورنلار ئيدى. تاتارلارنىڭ ئيك كوب ئاسرى تورعان ماللارى جلقى بولعان؛ شونىڭ ئوچندە حەزرگى كوندە بورونعى ئاول، قالالار حەرابەلەرنىڭ تورنلارن قازعاندە ئات ،ئزبرونى كوب تابىلا. شولاي ئوق سيبير — قوى ئاسراعانلارنىڭ دائير مەعلوماتدە بار. ئەمما سيبير ئوگز شىكىللى مالنى ئاسراولارى تاريحقا مەعلوم توگل.

ئيگنچىلك.

— ،توبل هەم ئيرتش بويندا عى ئيگن ئوكا تورعان تورنلاردا تورعان تاتارلار ئيگنچىلك بلەندە شۇعۇللانەلەر بولعان. بورونعى ئاول وە قالالارن قازعاندا سوقا تيمرلەرى، تورما تشلەرى كوب

تابلا. شولاي ئوق روسلار تاتارلار بلەن سوعش زامانلارندا ئيسكى حوجالارى تاشلاب چىققان شەهەرلەردە روسلار بيك ئيكمەك زاپاسى تابالار ئيكەن. ،ئوب بلعاسىنىڭدا تورتا ئاعىمندا تورعان تاتارلاردا ئيگن ئيگەلەر ئيكەن.

كەسىپ شۆنەر.

— مال ئاسراو، ئيگن ئيگو بلەن گنە تاتارلار قناعەتلەنمەگەنلەر. ئالار تورلى نەرسەلەردە ئشلى بلگەنلەر. بالتا ئشى، چولمەك ياساو، تيمرچىلك هۆنەرلەرى بلەندە شۇعۇللانغانلار. تيمردەن چوين قۆيو، باقردەن تورلى نەرسەلەر ياساو؛ پچاق، قايچى، بز، ئوترگى، بالتا، يۆزاق، شىكىللى ئەيبرلەر ئشلەگەنلەر.

،بونشلەردە، چوكچلەر، ئيگەولەر، تاش قايراقلار، ئيستيعمال ئيتكەنلەر: حەتتا مۇندى نەرسەلەر ياسارعا كيرەكلى مەعدەنلەرنى دە تاتارلار فوزلەرى جيردەن چىعارعانلاردر، ديب ئويلانا.

سەودە.

— سيبيربا تاتارلارى ماددى مەدەنيەتدە ئوزلەرنىڭ كورشلەرى بولعان قين قەوملەرندەن ئوسدەرەك ئيدى. ئالار ،بو نەرسەلەرنى ياساب ئوزلەرى ئيستيعمال قىلو بلەنگنە هەم ئيگننى دە ئوزلەرى ئاشاو بلەنگنە. باخشى ئاتلارنى ئوسدرب ئوزلەرى ئاتلانو بلەنگنە قەنەعەتلەنمەسلەر؛ ئالار ئوزلەرنە كيرەكدەن ئارتقىندا ئشلى باشلادىلار. ئوزلەرى ئشلەگەن تيمر نەرسەلەرن تاتارلار ئاسنەكلەرگە (بر قين قەبيلەسى) ئيلتب، ئالاردا كوب بولعان جەنلك تيرنلەرنە (ميحلەرگە) ئالماشدرالار ئيدى. شولاي ئوق ئارتق ئيكمەكلەرندە ،شول ئوق حەلقلارعا بيرب ئالاردان جەنلك تيرنلەرى كبك حام ئەشيا (сырой материал) ئالعانلار.

سيبير تاتارلارنا چيتەندە مال كيلب تورعان: بۇخارادان ئالارعا ئانىل تاشلار. قورچ قلنجلار. تورلى مامىق ماتيريەلەر،

ئەمما قتايدان فەعفور (فارفور) ساوت سابا، جقەك ماتېرىيەلەر كېلگەن.

شەھەرلەر. — سەودەگەر، بازاركانلار، ھۆنەر مەن- لەرنىڭ تۇرا تورعان ئورۇنلارى شەھەرلەر بولعان. بو شەھەرلەرنىڭ كوپىسى ئەلى تاتارلار كېلمەس بۇرۇن ئوق ياسالعان بولسالاردا، تاتارلار ئىشلىتكەنلەر ياساب تۆزەتىب كېلگەنلىكتەن، ئۇلارنى بر مەعلوم دورماعا قويعانلار. ھەم سانلارىندا كوبەيتكەنلەر.

تاتارلار شەھەرنى «تورا» دىب، شول شەھەرلەردە تورو- چىلارنى «تورالى» دىب يۆرگەنلەر. تورا بلعاسى قرىيندا يانچىنا؛ چىنگى تورا، توبل وە ئىشىم سولارى بويندا ئىسكى، يەئىسە سوكرا سىبىر ئىسملى شەھەرلەرى بولعان. روس وەقايىع نامەلەرى تاتارلارنىڭ ئۇن بېشلەب شەھەرلەرى بولعانن بلدرەلەر. (باولو تورا، تارخان قەلعە، قزل تورا، قوللارا، بالىم، سوزعاتورا، بېسىك تورا، مۇخەممەدقول، ئاتنيكىن، قاسىم تورا، قاراچىن شەھەرلەرى بولعان. (١)

تاتار شەھەرلەرى بلعا بويندا، قازان شەھەرى تۆسلى بېيك بار باشىدا بولب سوزگەرەك بولعان ياقلارن بر نىچە قات تور بلەن ئەيلەندۈرب ئالعان بولعان. شەھەرنىڭ ئۆچى ئاعاچ قويما بلەن ئەيلەندۈرب، ئالىنعان بولب شونىڭ بر نىچە جىرىندە قاپقا ياسالب، تور ئارقلى چىقارعا كوپرلەر ياسالعان بولعان. شەھەر ئوزى زور بولمىچا بېش يۆز بلەن جىدى يۆز مورەببەع سازىن بولعان. شونىڭ ئۆچىن ئاندا عەسكەر، حۆكومەت ئەھلى، سەودەگەرلەر ئالارنىڭ مالىلارىندا بولب، ئەھلى شەھەر تىرەسندەگى بېستەلەردە ئاوللاردا

(١) بو ئىسمەلەرنىڭ تاتارچا نىچك ئاتالعانى بلب بولمادى.

تورعانلار، دورتىچ بولسا شەھەرگە كېلب سېيندا تورعان بولعانلار.

تۆرمۇش. — بو شەھەر وە ئاوللاردا، بېستەلەردەگى يۆرتلار ئارات، قاراعاى يەئىسە چرشى كېبك بورەنەلەردەن سالىنعان بولعان. تەرەزەلەرى قارىنىدقدان (сароя) دان، ئىشىكلەرى ئاعاچ بولب تىمر يەئىسە باقر تويسالى بولعان. ئىشىككە قويلعان بىكلەرىندە تىمردەن حەيوان سوراتندا ئىشلەنگەن بولا ئىكەن. ئاوللاردا يۆرتلار كچىرەك، حەتتا كوب جىردە قۆلعالاردان ياسالعان بولب كوچىرب يۆرتۈرگە ئوڭايلى بولعان. چونكى خالق يۆتنلەي ئوك ئوترالقلى تورمۇشقا چعىب جىتمەگەن بولعان.

ھەر ئۆينىڭ ئىچىندە ئوچاق (يەئىسە چودال) بولب كېرپچلەردەن سالىنقان بولعان. دىوار قربلارندا سەكىلەر ھەم ساندقلار قويلعان بولعان. ساوت سابا ئىسە چويىن قازان، باقر قۆمعانلار، تۆرلى ھەندەسى رەوشەدەگى بىزەكلەر تۆشۈرلگەن چولمەكلەردەن عىبارەت بولعان. بايلارندا ئىسە ساوت سابا قتاى نەقىى بولعان. شول ئوق ئۆيدە بارما تارتو ئۆچىن قول تىگرمەنى بولعان؛ كېيملەرنى، ئىسە يۆرۈنشى بولعان. قازان تاتارلارندقى تۆسلى بولعان، تابلعان بلەزك، بالداق، ئالقا، يۆزۈك شبكلى نەرسەلەر شونى كورسەتەلەر.

سىنىپلار وە ئۇلارنىڭ كۆرەشى. — باشقا تاتار جەمعىيەتلەرندە كورگەنىمزچە، سىبىر تاتارلارندا بر برسندەن بېك ئايرلعان ئىكى كىسەككە بولىنگەن ئىدى.

تۆبەن سىنىف ئاوچى، بالقچى مال ئاسراوچى- كۆتوچى، ئىگنچى ھۆنەرچى (بالتا ئوستاسى، تىمرچى) لەردەن عىبارەت بولعان. يوقارى سىنىفنى باشىندا خان، ئاندان قالا سولتان، بېك مورزا ھەم سەيدلەر بولعان. سوڭعى سىنىف سىياسى ياقدان، بايلق

جەمەتىندەندە تۆبەن سىنىفدان ئۆستىدە تۇرغان. بېكلەر، مۇرزالار
بر قەبىلە بەئيسە ئۇروغنىڭ باشىدا تۇرغانلار، ئىدارە ئېتكەنلەر.
ئالارنىڭ قايسى مەجكەم شەھەرلەردە تۇرۇب زور جېرلەر
وە كوب تۆبەن سىنىف خالقنى بيلەب بر تابىرم مۇستەقىل
پاتشالار شىكلىدە تۇرالا. حەتتا خانلارغادا بويسۇنمى تۇرغان
بولغانلار.

روس وە قايم نەويسلەرىنىڭ بلدىروونە كورە تۆبەن سىنىف
بلەن يوغارىلار ئاراسىندا بىك قاتى سىنفى نىزاغ وە كورەش
بولغان. ئانىڭ سەبەبى ئىسە مىرزا وە بېكلەرىنىڭ تۆبەنگى
سىنفلارنى قىسولارى، تالاولارى بولغان. شونىڭ ئۈچىندە ئالار
بايلارغا وە خوجالارىنا قارشى قويب برنىچە مەرتەبە سوغىشقا-
نلارىدا مەعلوم.

چېكلەرى. — سىبىر خانلىغى شاقنى زور بر دەولەت ئىدى.
غەربدە ئانىڭ چېكلەرى ئورال تاولارىنىڭ شەرقى ئىتەكلەرى.
شىمالى چېكلەرى تورا يلغاسىنىڭ باشىدان باشلانا؛ شەرقتە
ئاپا ئىسە 58 دەرەجە عەرزى شىمالگە قەدەر سوزىلادا، ئەمما
جەنوبدەن كېلىك ساحرا بولغانغا بر مەعلوم چېكلەرى يوق ئىدى.
لاكىن جېر زور بولسادا خالق سىيرەك وە ئاز بولغان.

6 — مەسكەو سەودە كاپيتالىزمى بلەن تاتار فېئودالىزمىنىڭ كۆرەشى وە ئانىڭ نەتيجەسى.

مەسكەو دەولەتىنىڭ ئۇسووى.

ئالتىن ئوردا دەولەتىنىڭ ئىنقىرازغا
يوز توتقان چاغى مەسكەو كنەزلىگىنىڭ
ئوسووى بلەن برگە ئوري كېلە: ئالتىن

ئوردا واقلانب. واق خانلارغا بولىنب. مەركەز زاعيفلەمەگەن
چاقدا! بۇتۇن ۋېلىكا روس خالقى مەسكەو كنەزلىگى
ئېرەسىنە جىيلا باشلاغان. مەسكەو كنەزلەرى باشدا
ئالتىن ئوردا خانلارىنا تەربلىكە ئۆتب، ئالاردان ياساق
جىيىو حوقوقىن ئاللىلار؛ سوڭرا ئالتىن ئوردا خانلارى مەسكەو
كنەزلەرىن ئۇلوغ كنەز دەرەجەسىنە منگردىلەر؛ ئالارغا هەر
واقىدا. باشقا كورشى روس كنەزلەرى بلەن كورەشلەرىدە
بولشلق قلب تۇردىلار. نىحايەت ئالتىن ئوردا بىتلب تاتار
خانلىغى برلىگىن يوغالتب. واق خانلقلارغا بولىنگەن چاقدا
مەسكەو روسسىيەنىڭ ۋېلىكا روس قەومى تۇرا تۇرغان ئورنلارىن
بوز قولىنا كرتب بتردى. ديمەك روس فېئودالىزمىنىڭ سەياسى
ياغى بو 16 نچى عەسردە بتدى. تابىعى، مۇنىڭ بتووىنىڭ توب
سەبەبى ئىكانومىكادا ئىدى. بو زاماندان ئىلدى روسسىيەدە
تاوار حوجالىغى توغان. شەھەرلەر ئۆسكەن. ناتورال حوجالق
قاقشاغان، بازارلار پەيدا بولغان ئىدى. ئىچكى سەودە تووى
بلەن برگە 16 نچى عەسرنىڭ يارىمىدا پولشە، شويتسىيە ئارقىلى
تىشقى سەودەدە ئازغىنا يارانلا باشلاغان؛ مەسكەو زور بازارغا
ئەيلەنگەن ئىدى. ئەووەلى ياوروپاغا ئيراندان كېلە تۇرغان ماللار،
بۇن، ناتلى ئيسلى نەرسەلەر، دارولار هەممەسى دە تۆركىيە
ئارقىلى تارابزون، ئيستانبول بورنلارندان ياوروپاغا
ئۆزاتىلادر ئىدى: ئەمما 16 نچى عەسردا 1502 يلدا ئيران
تۇپراغىدا بۇتۇن ئيراننى جىيب، سەفەديلەر سەلالەسى قول
ئاستىدا زور بر دەولەت تۆزلگەچ، 1514 يلدان ئالىب عوسمانلىلار
بلەن ئيران ئاراسىندا سوغىشلار چىقدى. شونىڭ ئارقاسىندا
ئيران وە ئانىڭ ئارقىلى كېلە تۇرغان ماللار ئيسكى يول بلەن
تۆركيە ئارقىلى كيلەس بولا باشلادى.

پاشادان ئيدل بلغاسى «يغەك بولغنا» ئەيلنب كېتتى. شونك ئۈچن بومالسنى روسيه ئارقلى كېترو ئۈچن يوللار تزلەنە باشلادى. تۈركيه ئوزىدە بر ياقدان مۆھيم سەوده يولن قولعا تۈشرو ئۈچن، ئيكنچى ياقدان سەفەيلەر بلەن سوعشدا ئالارنك مالن برجيرگەدە ساتىرماس ئۈچن ئيدل بوين قولعا تۈشرو مەقسەدى بلەن بولسا كېرەك، قازان، نوعاى وە ئەسترحان ئشلەرنە قاتنشا باشلادى. شونك ئۈچن دە تۈركيه ئوزننك ۋاسسالى قرم ئارقلى قازانعا ئوزننك ۋاسساللارى بولعان گەرەيلەر سەلالەسىندەن ساحيب، سافا، ئوتەمش كەرەيلەرنى قويدى. شونك ئۈستنندە ئەسترحان وە قازان ئارتسندا تۈتتلا تۈرعان بالق مەسەلەسىدە زور رول ئوينى باشلادى. بوزاماندا ئيگن بازارىدا توعانعا روسيەننك ئول واقتدا حاكيم سينفى بولعان سلوۋيلى سالاويه ئاتالعان ئالپاوتلار تۈزلەرننك حوجالقن زورايترعا تۈتندلار: مۇنك ئۈچن ئالارعا ياڭا جير ياڭا كرەستيەنلەر كېرەك بولا باشلادى: بو جيرلەرنى وە بو عەسكەرى-ئالپاوت ئيگن ئيگەروچى سلوۋيلى سينفى ئيدل بويندا ئزلى باشلادى... تەلحاسيل مۇنە روسيەدەگى فيئادالىزمنك بتە يازب. سەودە كاپيتالى بولغنا كرووى. روسيەنى ئيدل بويى مەسئەلەسنە ئەھەمييەت بيردرتە باشلادى: شونداى 16 نچى عەسردەن ئالب ئيدلنى بويب تۈرەچن قازان خانلغنا هوجوم وە تەجاوز سەياسەتنى باشلاندى.

تابيعى، تاتار فيئادالىزمى بو سەياسەتكە قارشى سوعشب جەواب بيرب تۈردى: وە بو بربرسنە قارشى بولعان ئيكى ئيجتيماعى تەساس بربرسى بلەن ئت بلەن ماچى شيكللى-بر توقتاۋسز سوعشا باشلادىلار. تابيعى قازان خانلغنداعى سەودەگەر ئاق سۆيەكلەر روسيە بلەن پلان ياساو، سۆلح ياساو ياعندا بولدىلار:

مۇنە ئيحتيمال مەسكەو ياقلى جانەدلى، شاھ عەلى خانلاردا ئول پارتيانك نامايندەلەرىدر.

بيلگىلى شوشى ئيقتيسادى وە ئاندان كيلب چققان ئيجتيماعى وە سەياسى سەبەبلەر بو مەسئەلەدە ئيدييالوگيەدە ياسادىلار. مەسئەلەنى دين ئۈچن كۈرەش ئيتب قويدىلار؛ روسنك يارانى ئۆلكەسى تاريحن «يازوچن گيرا كليدف شيكللى ئيسكى فيكرلى حەزرگى بەعزى تاريحچلارىدا بو مەسئەلەنى نرى بلەن يارم تاينك كۈرەشى ئيتب تەسوير ئيتدىلەر. (1)

مەسكەوننك سەياسەتى.

مەسكەو حۆكومەتى مۇنك ئۈچن بيك قزق برسەياسەت يۈرتە باشلادى. ئول سەياسەت بولسا، تاتار ئوردالارن بر برسى بلەن سوعشدرو ئيدى. مۇنك ئۈچن مەسكەو حۆكومەتى بربر ئوردادان قاچقان، قوولعان خانزادە ميرزالارنى مەسكەوگە جەلب قيلا باشلادى: ئەگەر بر ئوردادان قوولعان خانزادە وە تەسيرلى ميرزا قاچب روسيەگە سيعنرعا كيلسە، مەسكەو حۆكومەتى ئول كشنى بيك ياحشى قابول ئيتە، ئالارعا ئيدارە قيلرعا شەھەرلەر، ئيگن ئيگە تۈرعان جيرلەر، ئورمانلقلار بيرەدر ئيدى. شولاى ئوق ئالارنى چوقنىدرو ئۈچن دە ترنشالار ئيدى. چۈنكى مۇندى خانزادەلەرنك چوقنىووى بلەن ئالارنك قايتب خان بولا ئالوولاردان هەم خالقنك باشندا تۈرووندان قوتلادر ئيدى: شولاى ئوق مۇندى خانزادەلەر ئارقلى تۈرلى ئوردالارنك خالقلارن، سەياسەتلەرن، ئالارنك حۆكومەتلەرننك سرلەرن بلب تۈرادر ئيدى.

(1) بو ئەسەر 1920 نچى يلدا يازلعان.

قاسىيم خانلىغى.

1467 نچى يىلدا ئوقا ,سوونىڭ قرىيندا حەزرگى رەزەن
گوبېرناسىنىڭ بر كىسەگىندە «قاسىيم خانلىغى» ئىسمىندە بر
كچك دەولەت وجودكە كيلدى. باشدا ,بو خانلىق
ئلوغ مۆحەممەدنىڭ مەسكەوكە قزن جيبگەچ ياسالغان شەرتنامە
بويىنچا ئانىڭ ئوغلى قاسىيمغا بىرلگەن جيردە ياسالدى. ,شوڭا
,ئول جيرگە تورلى جيردەن تاتار جيىب بر دەولەت شكللى ئەرسە
ياسالدى. لاكين قازان دەولەتنى زاتىفلەنب مەسكەو كەنەزلگى
ئوسە باشلاغاچدا. مەسكەونىڭ كۈچى بيىسە ,بو خانلىقنى بترمەدى.
سەياسى مەقساد بلەن ساقلاب ئاسرادى.

حەزرگى قاسىموف ئاتالغان ھەم ئەووەلدە "Городенка" ئاتالغان
شەھەرنى پايتاخت ياسادى. رەزەن گوبېرناسىنىڭ ,بوتورنى ,ئول
زامانلاردا فين قەومندەن بولغان ئەھاليلى ئيدى. ,بو خانلىق بر
مۆستەقىل دەولەت توگل. مۆندا مەسكەو كەنەزى تلەسە كمنى خان
ئيتب قويا, تاتار تورادلاريندان قاچقان كشلەر مۆندا كيلب سيغنالار,
قابىسى ,شول مەسكەو حۆكومەتى تارافىدان خان ئيتب تەعەين
ئيتلدلەر; ,بو خانلارنىڭ ئوزلەرنىڭ عەسكەرلەرى بولا, لاكين
,ئول ئالار مەسكەودەن رۆخسەتسز بر ئش قىلا ئالميلار ئيدى.
خانلار بارى روسيەنىڭ دۆشمانلارى بلەن گنە سوغشا ئالالار.
بيگرەكدە مەسكەو حۆكومەتى ئالارنى. ئالارنىڭ عەسكەرلەرن
تاتار ئيللەرن ئالو ئشندە ئيستيعمال قىلالار ئيدى. ,بو عەسكەر
تاتار خانلارنىڭ قوماندا سىندا كورلسەدە, ئاسلدە بولارنىڭ ئوستندە
«گالاوا» لارى (تورەلەرى) قاراب, حەقيقەتلەك قىلب روس
تورغانلار. ,بو خانلقنى ياساونىڭ باشلىنچا سەبەبلەرى شولار:
قاسىيم خانلىغىندا كبرەك واقتدا قازان ئەسترخان تەختلەرىندە

ئوزلەرنىڭ تارا فكىرلارن خان ئيتو ئوچن خانزادەلەر مەسكەو
ياقلى ئيتب تەربيە قىلنالار ئيدى. ,بوئوزئنە كورە مەسكەونىڭ
تاتار پاتشالقلارى ئوچن ياسالغان خان زاۋودى ئيدى. شونىڭ
ئوستندە قاسىيم خانلىغى توركيەنىڭ كوزن بوياو ئوچن ياسا-
لغان بر دەولەت ئيدى. 15-16 نچى عەسرلاردە توركيەنىڭ
ئيفرات قووەتلى بر زامانى ,بولب ,بو واقتدا توركيەنىڭ
بوتن مۆسلمان دەولەتلەرنىڭ باشى ,بولب, ئانىڭ سولتاننىدا
توزن حەليفە ئيتب ئيعلان قىلغان زاماناسى, ئيدى. شونىڭ
ئوچن توركيە ئازمى كوبمى باشقا مۆسلمان جيرلەرنىڭ حاللەرن
تيكشرب توراادر. مۆنە روسيە قاسىيم خانلىغن ياساب, ئاندا
مەچتلەر سالرغا رۆخسەت ئيتووى بلەن توركيە قارشندا
مۆسلمانلارغا حيلاف دەولەت توگل ئيكەنلگن كورسەتەدر
ئيدى. ,شونىڭ ئارقاسندا قازان, ئەسترخان ئيللەرن تلەسە
نيشلەتە ئالا, توركيە ئانىڭ ئوچن «مۆسلمانلارغا تييەسك» ديب
بەيلەنە ئالاچاق توگل. ,شونىڭ ئوستنەدە روسيە ئوزنىڭ تاتار
وە باشقا دەولەتلەر بلەن سوغشندا ,ئول قاسىيم خانلىغىنىڭ
عەسكەرلەرى بلەن فايدا ئيتەچەك; بيگرەكدە ,بو عەسكەرلەر
باشقا تاتار عەسكەرلەرى بلەن سوغشرغا بيك كبرەك ئيدلەر.
,بولاى بولغاندا تاتار تورداارن ئالغاندا روس بابار بالالارنىڭ
قانى ئورننا كوبرەك تاتار قانى قويلاچاق ئيدى. واقيعەن
ئش شولاى بولدى. قازاننى ئالغاندا 50 مڭ قاسىيم تاتارلارى,
ئيوان گروزنىنىڭ ليووني بلەن سوغش قىلغاندا يوز 50 مڭ
قاسىملىلار ئيشتيراك ئتدلار.

قاسىيم خانلىغى ئوزاق تورمادى. قازان, ئەسترخان روسيەگە
قولتىغا كرگەچ, توركيەدەندە مەسكەو قورقمى باشلاب كوچەيگەچ,

ئول كىرەلەك بولمادى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1678 نچى يىلدا ئول
خانلىق يىتىرىلدى.

ئالتىن ئوردادان ئايرىلىپ حەزرگى
قرىم ئورداسى، قازان، جەنۇبى روسىيە ھەم قرىم يارىم ئاتاۋىندان
ئەسترخان، روسىيە. ياسالعان قرىم ئورداسىندا گەرەى سەلالە
(تارماعىندان) سىندەن بولعان خانلار ئوترعانلار. قرىم ئورداسى
15 نچى عەسرنىڭ ئىكىنچى يارىمىندان يوتىلەى عوسمانلىلارعا
تابىع بولىپ، عوسمانلى سۇلتانلىعىنىڭ مۇختار بر ئۆلكەسى
بولىپ كېلگەن ئىدى.

قازان دەولەتىندە ئۇلۇع مۇحەممەدخان سەلالەسى حۆكۈمەت
سۈرگەن چاعىندا قازانعا بولساداا ئالارنىڭ ئىشلەرىنە كوپ
قاتىشمىدى، ئىدى، چۈنكى گەرەيلەر سەلالەسى ئۇلۇع مۇحەممەد
بىلەن دوست بولعان. لاكىن 1519 نچى يىلدا بو سەلالە كېسىلىپ،
ئانىڭ ئورنىنا قاسىمدا تەربىيەلەنگەن، حەيلەكەر، يەمسىز، ئوسال،
مەسكەونىڭ قولى، شاھعەلى خان پادشا بولعاندان سوڭ قرىم،
قازان ئىشلەرىنە قاتىشا باشلاعان. شاھعەلى كىچىك مۇحەممەد جىنسىندەن
بولىپ، سوڭعىسى ئىسە گەرەيلەرگەدە، ئۇلۇع مۇحەممەدكەدە، ئانىڭ
نەسلىندە دۈشمان ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈندە قرىملىلار حەزر قازان تەختىنە گەرەيلەرنى
قويىپ، ئىككى ئوردانى (قرىم، قازان) برگە قوشارعا تىرىشا باشلاعا-
نلار. شۇڭا كورە قازان تەختىنە گەرەيلەر جىنسىندەن بولعان
ساحىب گەرەى، سافا گەرەى، ئوتەمش گەرەيلەر خان بولعانلار.
بو شول رەوشچە قرىم ئارقىلى قازاندا توركىيەگە تابىع بولعان.
خانلار زاماناسىندا قازاندا عۇلاما حۇتبەلەردە تورك سۇلتانىن
ياد ئېتەلەر. روسىيەنىڭ چارلەرىنا يازعان حاتىندا: «قازان ئە-
سترحان بزنىڭ يورتىمز، ئالارعا تيمەگز، ئەگەر تيسەگز بزنى

مەسكەودە كۆتىڭز» دېگەن تەنبىيەلەردە بولعانلى ئىدى; شولاى
ئوق قرىملىلار ئەسترحان ئىشلەرىنەدە قاتىشالار.

قازان، ئەسترحان ئېللەرىن برگە قوشىپ گەرەيلەر سەلالەسى
قول ئاستىندا بر ئوردا ياساماقچى ئىدىلەر. قازانعا ساحىب گەرەى
خاننى قويعاچ، 1535 نچى يىلدا قرىم خانى ئەسترحاننىدا ئالعان
ئىدى. لاكىن نوعايلار مۆگكار قارشى سوعىش ئاچىپ قرىملىلارنى
قوعانلار. ئول زامانلار 16 نچى عەسردا قرىملىلار توركىيە
حۆكۈمەتى ئارقاسىندا كۈچلى بولىپ روسىيەدەن قورقماعانلار.

ـ مەسكە وە حۆكۈمەتى ئەسترحان، قازان
مەسكەو.
يۇرتلارىنا گەرىلەنىڭ تەئسىرىن يىتىرر
ئۈچۈن تۈرلى حەيلەلەر قىلا: قازان يۇرتىنا كىچىك مۇحەممەد
نەسلىندەن بولعان قاسىم خانلارىن (شاھعەلى جان عەلىنى) قويدى;
شولاى ئوق ئانچا سەياسەت بىلەن مەسكەو پارتىيەسى قوۋلى
ئىدى. ـ ئالار ئەسترحاندادا مەسكەو ياقلى نوعاى ميرزالارن
قوترتىپ ئىنقىلاب ياساتىپ، ئوزلەرىنىڭ مەسكەوگە خىلاف، قرىمنى
ياقلاۋچى خانلارىن قوترتالار، مەسكەو جىبرىندە تەربىيەلەنگەن
چارنىڭ ئىكمەك توزىن ئاشاعان خانلارنى كىتىرىپ
قويالار ئىدى.

ئەلحاسىل بو ئىككى بر برسىنە ئاتىلىرعا تورعان مەسكەو
وە تاتار دەولەتلەرى ئاراسىندا سوعىش بر عەسرعا ياقىن توقتاوسز
بولىپ تورعان. بو سوعىشلاردا ئىككى جانوارنىڭ برسى بىتو
بىلەن توقتارعا تىيىش بولعان. ئىككى ياقدا كىلىشىپ ئوزلەرىنىڭ
تابىعى چىكلەرىنە چىگىلىپ ياتا ئالماعانلار، چۈنكى ئاندى چىكلەر
زادىن بولماعان: مەسكەو بىلەن قازان ئاراسىن ئايىرۋچى نە زور
تاۋلار، نە زور دېڭگزلەر، نە زور چوللار يوق; بىلعەكىس، ئىككى
دەولەتنى برگە قوشا تورعان تېگزلىك، ئانىڭ ئوستىندە ئاعىب

ئیکی ئۆلکەنی ئیقتیسادی یاقدان بر-گە قوشب یاتوچی ئیدل
وەئاننڭ تارماقلاری بار.

بو ئۆزاق، ئاغر سوغشلاردا ئالدا نوق

بو سوغشدا کم جیکەرگە تییش؟

کم جیکەسی مەعلو ئیدی. تاتارلادا بۆزرۆ-
نعی یاترلق، بۆرزنعی سوغشچنلق قالمان:
لاکین ئالار ئیقتیسادی، سەیاسی وەمەدەنی یاقدان روسلاردان
ئارتدا قالغانلار. مەسکەو کرەستییەنی، ئالپاوتئنا ئیلنی تاتار
هۆجومندەن ساقلار ئوچن سوغشابز دیگەن شیعارا بیك یاخشی
تەئسیر ئیتەدر: چۆنکی ئول چن مەعناسی بلەن روس ئیندی.
ئیکننچی حالق: جیرئنه یاعلانعان. تاتاڭ ئیقتیسادی تۆرمۆشی
شول تیچلئنئا یاعلانعان ئیدی. بارم کوچمه تاتارغا ئیسه بر
جیردەن جیکلئب کوچب کیتوو، ئول قەدەر ئاورشیکئللی تۆیلەی:
ئول کوچب کیتکەچ ئیندی بەلالار کۆتکەنن تیز تائیلی
ئالماعان. شونڭ ئوچندە مەسکەونڭ تاتار ئوردالاری بلەن سوغشی
بر جیندی نەرسە بولب کورنگەن بولر.

سەیاسی یاقدان روسلارنڭ حۆکومەت تۆزۆلئشنده زامانلاسئنا
کوره تاتارلارنئقئنا قاراغاندا تەرتیبلئرەك بولغان. بو زاماندا
روسلارنڭ بارچاسی دیبرلك مەسکەو تیرەسئند جیبلغان؛ چارلاری‌دا
تۆزلەرئنڭ حاکیمییەتلەرن نق ئەساسکه قۆررغا ترشا باشلاغانلار؛
بر تۆرلی تەحت وەراسەتی حاقنداعی عادەتلەر قانونلاشقانلار؛
شونڭ ئارقاسندا تەحت نیزاعلاری‌دا کیمی تۆشکەن. حۆکومەت
مۆئەسسەسەلەری‌دە (پریکازلارتۆسولندا) یاسالغان: قانون مەجمو-
لەری چئعب حۆکوم ئشلەری‌دە زامانلاسئنا کوره چیبەر قویلغان
بولغان. ئەمما تاتار ئوردالارندا بوچاقدا بۆتنلەی ئانارحییه بارا.
بیکلەر، میرزالار سەیلەر حۆکومەتلەری بلەن ئوینچق بله ئوینا-
عان شیکئللی ئوینیلار؛ سەلالەر برسی ئارتندان برسی ئالماشا

نچکی سوغش مەعلوم بر نیزام وە قانوننڭ یوقلئغی — بارچاسئدا
دەولەتلەرنی زاعیفلەتکەنلەر.

مەسکەو ئوسب کیلە تۆرغان عەرب - یاوروپا مەدەنییەتئنڭ
کورشئسندە تۆرا: ئوزی تامی حریستییان دینن‌دە بولغانغا یاوروپاغا
یاتدا ئوگل ئیدی. ئەمما ئوردالار قازان تۆشەر ئالدندان 16 نچی
عەسرلاردا مەدەنی جەهەتدەن زاعیفلەنگەن. بو زاماندا ئیندی
ئیسلام مەدەنییەتئنڭ سونگەن واقتی؛ قازان مۆسلمان یۆرتی
بولغانغا تەعەسسئبلی یاوروپا بلەن مۆناسەبەتی ئاز؛ شونڭ ئۆستئنه
قازان بلەن یاوروپا ئاراسی یراق بولب - ئیکی ئارادامەسکەو
ئیلی یاتادر ئیدی. قازان واقتی مۆنتەسیل سوغشدا، نیزاعدا
ئوتکەرگەنگە، ئوزی مەدەنییەت یاسی ئالمی، مەسکەونڭ مەدەنییەتی
کۆتەرلگەنگە روسلار ئیندی مەدەنییەت سەمەرەسی بولغان یاڭا
قۆراللار ئیستیعمال قئلالار؛ توب، مئلتق ئیستیعمالی روسییەدە
15 نچی عەسرنڭ ئاخرلارندا ئوق ئیستیعمالغا کرکەن. بو قۆرا-
للارنی ئیستیعمال قئلو ئشنده یاوروپا (بیگئرەک دە نیمس، یالەك)
مۆهەندیسلەری حزمەت ئیتەلەر؛ تاتارلار ئیسه مۆندی قۆرالنی
کوب ئیستیعمال قئلمیلار، ئاڭار ئەهەممییەت بیرمیلەر؛ ئالارغا توب
ئیستیعمالن ئۆیرەنوچی یوق. دۆرست، 16 نچی عەسردە عۆسمانلی
تۆرکلەرئنڭ ئاردوسندا توب بیك یاخشی قویلغان، ئول قۆرا-
للار قرم ئارقلی بر ئاز کیتئرئلەلەر. لاکین قرم بلەن قازاننی
ئایئرب تۆرغان. نوغه ئالماسلق سوسز؛ یولسز؛ داللار ئیسه ئول
زامانڭ یولسزلئعی ئارقاسندا ئاور توپلار کیتئرگە ئیرك
بیرمیلەر. تاتارلاردادا توپلار بر ئاز بولسادا ئالارنی ئیستیعمال
قئلا بلوچئلەر یوق حۆکمندە ئیدی. مەسەلەن، بر واقتدا روسلار
کیلب قازاننی مۆحاسەرە قئلغاندا (1524) تاتارلارنڭ بر توپچئلاری
ئوتئرلگەچ قازانلئلار سۆلوح یاسارغا مەجبور بولغانلار.

تاتارلارنىڭ ئەسكەرلەرى بارى تىبك ئەبرى مۇنتەزەم ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئوقچى جەيەۋلى ئەسكەرلەردەن مۇرەككەپ بولغان. 16نچى ئەسىردە روسلار مىلتىق بىلەن قوراللانغان تەرتىپلى ئوبۇر- تلگەن «ئىستىرلىتسىن» ئىسمىدە جەيدۇلى ۋە ئاتلى ئەسكەر بىلە- ئانلار، ئەمما تاتارلارنىڭ ئەسكەرى تەرتىپلەرى چىڭگىز زامانىسىداغى شىكىللى گىنە بولغان. بىلگىلى 16نچى ئەسىردە باشقا قوراللار ئەسبا- بلار چىققاچ مۇندى 13نچى ئەسىر قوراللارى، تەرتىپلەرى بىلەن قارشى تۇرو مۇمكىن تۇگىل ئىدى. مۇنە شوشى سەبەبلەردەن مەسكەو، تاتار ئوردالارن جىكەرگە تىيش بولغان.

نوغاي ئورداسى تاغىدا زاعىب ئىدى. دۇرست، نوغاي ميرزا- لارى مەسكەو كنەزلەرىنە يازغان خاتلارندا «بوزماڭ ئەسكەرىمىز بار» دېب ماقتانالار. لاكىن بو ئەسكەر شول ئۆيرەتلمەگەن قلىچ سۆڭگى، ئوق بلەنگنە قوراللانغان نيزامسىز ئاتلى ئەسكەردنگنە عىبارەت بولغان. شونىڭ ئۈچۈنئەندە مەسكەو ياقلى ميرزالار. ئىدل سۈيەر باشلقلارنىڭ قازان، ئەسترخانى ياقلارغا بولغان نيەتلىب- رنەبالنا چاۋب، تۇرغانلار.

بر واقتدا، قازان تۈشەر ئالدىدان تۈرك سولتانى روس ياقلى بولغان نوغاي ميرزاسى ئيسماعيلگە خات يازب، تۈركيە ئەسكەر جيبەرگەنچى قازاننى ساقلاشب تۇررغا بويۇرغان. لاكىن ئيسماعيل بر نيچە يۈز ماڭ قاداق، بر نيكى ئاۋلاچنى؛ ئالتىن زەعفىران؛ ئىبەر جەھاسىنا مەسكەوگە ساتلغان. ئەلحاسىل شۇندى ساتلقاق هەر بر تاتار ئورداسىندا حۆكۈم سۈرگەن. قومسز تاتار ئاق سۆيەكلەرى، خانلارى، تون، كيىم. ئالتن، تەسلى تەرسەلەر بەھاسىنا ئىبللەرن ساتارغا حەزر بولغانلار، ئەخلاقنىڭ بۇزىلووى تىدام ئاخر چيگىنە جيتكەن.

مەسكەودەن كيلگەن بولەكلەر ئەلەسە نيندى تاتار خانلىغىنىڭ سارايىندا سەياسەتنى ئۆز گەرتە ئالغان.

قازان ئورداسى ئىيندى 16 نچى عەسرنىڭ باشندان ئالب روسيەنىڭ بر مۇختار ۋىلايەتنە ئەيلەنگەن. خانلارنىڭ حەتتا قرم ئورداسىندان گەرەيلەر جنسندەن بولغانلارى مەسكەونىڭ رۇخسەتندەن باشقا خان بولا ئالمىلار. حەتتا ئۆيلەنو ئۈچن دە رۇخسەتنى مەسكەودەن ئالرغا تييش بولغان. شۇلاي ئيتب قازان ئورداسى 15 نچى عەسرنىڭ ئاخرى 16 نچى عەسرنىڭ باشندان ئالب ئۆزىنىڭ ئيستىقلالىيەتن يوغالتقان، بارى تيك ساحيب گەرەي. سافا گەرەيلەر خانلغى زامانىسنداغىنا بر ئاز مۇستەقىل بولب تۇرغان.

قازان ئورداسىنىڭ يىمىرىلۈۋى.

مەسكەو حۆكومەتى تەختكە ئيۋان گروزنى ئۇترماس بۇرۇن قازاننى بۆتنلەي ئالو خانلقنى بۆتنلەي قاراتو سەياسەتن تۇتمىلر ئيدى. ئول بارى ئاندا‌غى مەسكەو پارتييەسنە ئيلھام بيرو ئاتى قووەتلەب قازان ئورداسن زاعيفلەتو بلەنگنە شۇعۇللەنگەن. ئيۋان گروزنى تەختكە ئۇتىرعاچ قەتعى سەياسەت يۈرتلە باشلاندى. بو واقتدا گەرەيلەر تۈركييەنىڭ قووەتنە تايانب، بۆتن ئيدل بويىنا خوجا بولو. بۆتن تاتار ئيللەرن ئالتن ئوردا خانلغى كوك بر برلك قول ئاستىنا جيبو سەياسەتن يۈرتە باشلاغانلار. مەسكەو ئۈچن واقت ئوتكەرگە يارامىلر ئيدى. شونىڭ ئۈچن ئيۋان گروزنى بر بر ئارتلى روس عەسكەرلەرن قازانغا تابا جيبەرە تۇرغان. ئاناڭ زامانىسندا قازانغا ئيكى مەرتەبە سەفەر ياسالغان. ئۈچنچىسندە قازان ئالنغان.

سوڭندا مەسكەونىڭ قورال كۈچلەگنە حەرەكەت ئيتەدى، بۆتن ... حەرەكەتكە كيتەرلدى. قازان پارتييەسنىڭ باشى

قازانغا مەرتەبە ئىكى ئىۋان ئىكى شاھعەلىنى بالچىنى مەسكەۋنىڭ ئىكى مەرتەبە قازانغا لاكىن جىبەردى. قووب ئانى خالق ئىككىنسىدە ئىدى. خان
شاھعەلى ئوزىنىڭ ئىشىن ئىشلەدى: ھەر كىلووندە قازاندا ئوزىنە، تونرب بىنائەن عەلەيھى مەسكەۋگە، خىلاف پارتىيە نەعزالارن تونرب كىتىدى؛ توپ، مىلتىقلارنى بوزدى. دارىغا سو سىبىدى. نىھايەت تاتاك نەحت ئۈچۈن كۈرەشىندە قازاننىڭ ئاو باعى-روسلارغا بىرلدى؛ شاھعەلىنىڭ كىيگەنى بىلەن، قازاننىڭ كوز ئالدىندا، 25 چاقرم جىردە روسلار تارافىندان زۆيە قەلعەسى سالىندى. شولاي ئىتىب قازان ئىلىنىڭ يارتىسى قولدان كىتىدى.
نىھايەت 1552 نچى يلدا مەسكەۋدەگى حەربى كىڭەش مەجلىسىندە (شوندا شاھعەلىدە بار ئىدى) قازانغا سەفەر قىلىرغا، ئانى ئالرغا قەرار قىلىندى. يۈز ئىللى مىڭ عەسكەر، يۈز ئىللى ئاور توپ، نىمس مۆھەندىسلەرى، شاھعەلى قاماندالىغىندا ئىللى مىڭگە ياقىن تاتار عەسكەرى بىلەن سودان ھەم قۇرىدان عەسكەر حەرەكەت ئىتىدى. بو واقىتدا قرم حۆكومەتى روسلارنى قازانغا جىبەرمەس ئۈچۈن روسىيەگە ھۆجوم قىلسادا، جىڭىلىب قرمغا چىكىندى؛ شول رەۋشچە مەسكەۋ حۆكومەتى قرملىلاردان قۇتىلغاچ راحەتلەنىب قازان ئوستىنە يۈردى.
قازان دەولەتى بارىسى ئالتمىش مىڭ عەسكەرى كوچ مۆدافەعە قىلدى. ئوتز مىڭ كىشى قازاننىڭ ئىچىندەن حەرەكەت ئىتىدى. قالغان ئوتز مىڭى قازاننىڭ تىرەسىندە تورىب، مەسكەۋ عەسكەرن بورچىب، بر توقتاوسز ھۆجوم قىلىب توردى. سوڭغى عەسكەر تاتلى بولىب بو عەسكەر ئىچىندە بر، ئىكى، ئوچ مىڭ نوغاى ۋە چىرمىش عەسكەرلەرىدە بولغان. قازان توشىر ئالدىندان تورك سولتاننىڭ مەسلىحەتى ھەم قوشووى بىلەن نوغابلار قازانغا يادكار ئىسملى خانزادەنى خان ئىتىب، ئاڭار عەسكەردە بىرىب جىبەرگەن.

10 كون تاتارلار عەيرەت بىلەن سوعىشىب ئىللەرن مۆدافەعە قىلدىلار. نىھايەت روسلارنىڭ توپلارىنا، ياخشى مۆھەندىسلەرنىڭ قازان ئىستىيىكاملەرنە قازىب دارى تونىرب كوتەرتولەرىنە چدى ئالدىلار. قازان بىرلدى. يادكار خان ئەسىر توشدى؛ قازاندامى تىرىزاندان بولغان كوپ كىشى ئىۋاننىڭ رۆخسەتى بىلەن قلىچدان كىچىرلدى؛ بىك كوب خاتن-قز، بالا-چاغا ئەسىر ئىتىلىب ئالىنىب مەسكەۋگە جىبەرلدى. شولاي ئىتىب 1552 نچى يلنىڭ 2 نچى ئوكتابرندە قازان دەولەتى نوزىنىڭ ئىركلى تورموشن يوعالتدى.

ئەسترخان، نوغاى ئوردالارىنىڭ روسىيە قولىنا كرولەرى.

—قازان ئالىنو بىلەن روسلار ئىدىل يلعاسىنىڭ ئورتا ئاعۆمن ئالغانلار. شول زاماندان ئىتىبارەن ياوروپانىڭ ئازىيە ۋە تورك خالقلارىنا تەجاوزن باشلاندى. ئىندى نەوبەت ئەسترخان، نوغاى ئوردالارىنا جىتكەن ئىدى. مۆنىڭ ئۈچۈندە مەسكەو دەولەتى شول ئوق قازانغا تونقان سىياسەتن يۈرتدى. ئەسترخان يامغورچى ئىسملى خانى تاتك تارافدارلارى، نوعابلارنىڭ مەسكەوگە قارشى بولغان ميرزالارى ھەم پارتىيەلارى بىلەن حەرەكەت قىلا باشلاعان. نوعابلاردا ئىكى تورلى پارتىيە بولغان. مۆنىڭ برسىنىڭ باشىندا يوسف، ئىكنچىسىنىڭ باشىندا ئىسماعىل ئىسملى ميرزالار ھەم ئالارنىڭ بالالارى تورعانلار: ئىسماعىل ميرزا پارتىيەسى روسلار مۆمكىن قەدەر ياقلىلار، ئالارغا بولەكلەر جىبەرەلەر؛ يوسف پارتىيەسىنە قارشى سوعىشو ئۈچۈن مىلتق، توب شىكىللى قوراللار، حەتتا ئىستىرلىتس ئىرقالارى جىبەرەلەر ئىدى. يوسف ئىسە توركىيە ھەم قرمغا تايانىرغا تىرىشەلەر ئىدى. مەسكەو حۆكومەتى 1554 نچى يلدا نوعابلارنىڭ مەسكەو پارتىيەسىنە ئوتز مىڭ

عەسكەر بلەن كيلب ئەسترحاننى ئالدى. خان-خاتن، بالا چاغالارن قالدۇرب قاچدى. مەسكەو ئۆزنده حزمەتده تۇرغان ئۆزنى ياقلى دەرويش حاننى كيتۇرب قويب، شونك بلەن سۇلۇح ياسادى. بۇ سۇلۇح بويىچا ئينىدى ئەسترحان نك ئيستيقلالييەتنى بۇتنلەي بتكەن ئيدى.

دەرويش روسييەگە يل ساين ئونز مك ئاقچا (Алтын) هەم ئوچ مك زور بالق بيرورگە بولدى. روسييە بالقچىلارنە ئەسترحان سولارندا بالق تۇتۇ حۇقۇقنى بيرلەدى. ئەگەر دەرويش خان ئولسە دەولەت تلەسە كمنى خان ئيتە ئالماياچاق، بەلكى مەسكەو حۆكومەتنى كمنى تلەسە شونى قويالاچاق بولدى. ديمەك مەسكەو ئەسترحانغا نيسبەتەن شول قازانغا تۇتقان سەياسەتنى تۇتدى. شوشى واقتلاردا نوغايلار ئچندە ئوز ئارا قانلى سوغشلار بارا، ئيكى پارتييە بر برسى بلەن بيك قانلى سوغشالار ئيدى. نيهايەت يوسف ميرزا ئوتترلب. ئيسماعيل ئۆسىن چۆعب بۇتن نوغاي ئورداسنا باش بولغان. لاكين ئش مونك بلەن گنە بتمەيچى. يوسفنك بالالارى قزملەلار بلەن دوست بولب هەر واقتدا ئيسماعيلگە هۆجوم قلب تورالار ئيدى. ئەسترحاندا دەرويشنك حالىدا شەب توگل ئيدى. قاچقان خان كيلب هامان هۆجوم قلب تورادر؛ دەرويشگە تۆركييە حۆكومەتىدە، قرمدا دۆشمان ئيدىلەر. دەرويش ئيكى ئوت ئاراسندا قالغان ئيدى. نيهايەت دەرويش قرم هەم يوسف بالالارى پارتييەسى بلەن حەرەكەت قلا باشلاب روسلارغا قارشى بەشرن حەرەكەتكە باشلاغان ئيدى. نوغايلارنك مەسكەو ياقلى ئيسماعيل پارتييەسى ئوزنك دۆشمانى دەرويشدەن قۇتلو ئوچن باشقا چارالارگە كرشكەن؛ ئول چارا ئەسترحاننك ئيستيقلالييەتن بۇتنلەي بتەرب ئانى قازان شيكللى روسييەنك بر ئۆلكەسى ئيتب قالدرونى روسييە حۆكومەتندەن تالەب ئەدى

ئيدى. 1556 نچى يلدا مەسكەونك عەسكەرى كيلب ئەسترحاننى ئالدى. بو كيلوده بركنە تامچىدا روس قانى توگلمادى. دەرويش خان قاچدى. نوغايلار ئوز ئارا تالاشو، سوغشودا دەوام قلدلار. قرم تۆركييەدەن كيتىرلگەن توپلارنك هەمەسندە روسلارغا نوغايلار ئوزلەرى بيردلەر. شول رەوشچە ئەسترحان بۇتنلەي روسييەگە قوشلدى.

حەزر مەسكەو بردە سوغش قلميچە نوغايلارنىدا ئوز قول ئاستنا كرتدى. ئەسترحانداغى روس ۋايئۇودالارنك ئشلەرى بركنە نەرسەدەن عيبارەت بولدى: ئول ئيسە نوغاي ميرزالارن بولب، بر برسى بلەن سوغشدرو، ئالارنى تۆركييە هەم قرمغا دۆشمان ئيتەرگە ترشو ئيدى. نوغايلاردا ئوز ئارا كيسشدلەر، هەر بر باغى زاعيفلەندلەر. ئالار ئاقرنلاب بر ئروغ ئارتندان ئيكنچسى مەسكەو حۆكومەتنە بويسندى. شولاى ئيتب ئيدل بويندا بركنە تورلىدە مۆستەقيل تاتار دەولەتى قالمادى. مەسكەو ئالارنك بارسندا بۇتدى.

ديمەك فيئودالىزم ئەساسندان توتە ئالماغان قازان، ئەسترحان ئوردالارى هەم ئروغ پاترپارحات ئورمۆشندان ياتگاغنا فيئودالىزم نيگزندە كوچە بلشلاغان نوغاي ئوردالارى سەودە كاپيتاليزماسنا كوچب بارا تورغان مەسكەو سارسەواستنك ئاياق ئاستنا كيلب يغلادى. بو ئش تاتارلارنك ئارغانيك نرەقيبلارننە؛ ئالارنك دەولەت تۆزۆلشى بلەن بوگە نوسولەرتنە بر ياقدان زارار ئيتسە، ئيكنچى ياقدان بو ئش فيئوداليزم نعتماسن تاتارلار ئۆستندەن ئالب تاشلاب، تاتارلارغا سەودە كاپيتاليزمنا تيزلك بلەن كوچەرگە ياردەم ئيتدى. لاكين بو ئش تاتارنك بۇتن سينفلارننادا ئاور بولدى. بو تابيراتسيدە تاتارلار ئوچن ئيفرات چيتن بولدى: شونك ئوچن قازان ئالنو بلەن گنە ئش بتمەدى: مەسكەو نيز

كۈزدە بۈتۈن ئىدىل بويىنىڭ مەسكەۋگە قارشى قوزغىلىشى ئاكتىپ ھالدا قالدى. 1553 — 1558 يىللىغا قەدەر قوزغىلىشنى دەۋام قىلدى. بۇ قوزغىلىشنى بىر باشقىدىن تاتار فېئوداللىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيەتنى قايتا قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، تاتار مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنىي مەسكەۋ ئالىپاۋتلارىنى بىرمەۋ ئۈچۈن پايدىلانغان ئىدى.

مەسكەۋنىڭ بۇ قوزغىلىشنى باستۇرۇشى نىسبە قازان ئۆلكىسىنىڭ مۇشكۈلچى ئالىنغان ئىچكى جىبرلەرنى ئالىۋ دېمەك ئىدى. ١

٧ - ئىدىل بويىدا تاتار قوزغىلىشى.

قازان ئۆلكىسىدە مەسكەۋ ئىدارەسى. قازان ئۆلكىسىنى مەسكەۋ ھۆكۈمىتى ئۆز قول ئاستىغا كىرگۈزگەندە، ئۆزىنىڭ ئىدارەسىنى بۇ ئۆلكىدە ئورنىتىپ چىقارغان. بۈتۈن قازان ئۆلكىسىنى باش ئىنىقتىپ بىر نامېستنىك باشقارىدى، يەنە شۇنىڭ ئۈچ دانە مىنشوۋى باشقارىن دېپ، يە نىسبە مىنشوۋى ۋايىئۇودا دېپ يۈرتىلە تۇرغان مۇئاۋىنلىرى قويۇلدى. ئىلدەگى بار ھاكىمىيەت شۇل نامېستنىك قولىغا بېرىلگەن ئىدى.

ئۇزاقلاشى قازانغا مەسكەۋدەگى كۆك زىندانلار سالغانلار، قازاننىڭ ۋاتلىغان ئىستىھكاملىرىن ئۈزەتىپ قازاننى ساقلاۋ ئىشىدە بىلەك زور ئەھمىيەت بېرگەنلەر ئىدى. چۈنكى قازان ئۇزى ئالىنغان بولسادا، ئانىڭ تېرە بويىندەگى تاتارلارغا مەسكەۋ ھاكىمىيەتى كىرىپ جېتمەگەن، كۈن-تۈن ئىستىھكام دىۋارلارىندا ساقچى ئىستىرىلىيسلار قوراللانىپ ساقلاپ يۈرگەنلەر. قالادا جىر كەۋلەر سالغانلار؛ قازان ئىلىندە ماناستىرلار سالۋ ئىشىندە بىلەك زور ئەھمىيەت بېرىپ كىرىشكەنلەر؛ قازان شەھەرىنىڭ ئىچىدەن تاتارلارنى قوغالار.

تاتار ھەزىرگى ئىسكى بىستەگە ئۆتۈشتۈرۈلگەنلەر؛ قازاننىڭ قاپقالارىندان بېرگىنى غەيرى روسقادا ۋايئۇۋادان ئايرىم رۇخسەت ئالمىچى، قالاغا كىرگە ياساق ئىتىلگەن.

ئىۋان گروزنى قازانغا مەسكەۋ ھەم باشقا روس شەھەرلەرندەن بايارلار ۋە ئالارنىڭ باللارىن كۆچۈرۈپ ئوتۇرتا باشلاغان؛ ئالار بىلەن بىر گەدروس كرەستىيەنلارىندا كېلەلەر ئىدى. قازان ئالىنماغا بىر نىچە كۈن ئۆتكەچتە، ھۆكۈمەت فەرمان چىقارىپ، ياساق تۆلەرگە قوشتى. ياساق شۇل ئىسكى خانلار زامانىسىنداغى ئۆلچەۋدە ئالىنىپ كېلدى. ياساق ھۆكۈمەتكە جەنلىك تېرىسى، يال، باللار بىلەن بېرىلە، چۈنكى ھالقىدا ئاقچا ئاز. ياساق تۆلىن كىشىلەردەن تۆلىن ئالىنىپ، يەشلەردەن يارتىسىغىنا ئالىنار ئىدى. بۇ ئىسمە ھەر كىمدەن ئالىنا تورغان غومومى ياساقدان باشقا "Поминочный ясак" ئاتالار ئىدى. بۇ چار ھەم ئانىڭ ۋەلى ئەمەلىنە بېرىلە تورغان بولەك ئىدى. يەنە بىر "Десятичный ясак" دېگەنى بولىپ، ھەر بىر مالنىڭ ئۇنداندىن بىرى خەزىنەگە بېرىلەرگە تېيىش ئىدى. قازان ئالىنۇ بىلەن مەسكەۋ ھۆكۈمەتى ئۆلكەگە روس ئىدارەسى كىرتسەدە، شۇل ئانى، بوغارىندا ئىدىتلگەنچە، نامېستنىك تارافىندان ئىدارە ئىتىلدىرا ھەم ئۆلكەنى ئايرىم بىر جىر ئىتىب ئاتىب ئانى «سارىستۋا كازانسكويە» دىپ ئاتاب يۈرتە، چارلەر ئۆزلەرىنىڭ تىتۇللارىندا «چار كازانسكى» دىگەن بىر قوشىمچانى تارتارغانلار ئىدى. بۇ ئىش 1708 نچى يىلدا بۈتۈن روسىيە گوبېرنالارغا بولىنگەنچى دەۋام قىلدى.

قوزغالىشنىڭ سەبەبلەرى. بوغارىندا بىز قوزغالىشنىڭ تۈپ سەبەبلەرىن ئىتىب ئۆزدىق. لاكىن مۇنى بىز ھەزىر بىر ئاز تەفسىللىرەك ئىتىب سۆيلىيبز. قازان ئۆلكەسىنىڭ بۈتۈن خالقى، بۈتۈن سىنفلارى

روسيەگە قوشۇلۇدان نارازى ئيدى. چيرمش، چوواش، شبكللى
حالقلار قازان دەولەتى ئيسەن چاقدا ئيركلى رەوشدە ئۆزلەرىنىڭ
باشلقلارى ئيدارەسندە تۇرالار، ئالارنىڭ مالىنا، عادەتلەرىنە
حۇقوقلارىنا بر كمدە قاتشمى. ئەمما مەسكەو حۆكومەتى حەزر
ئالارعا قاتشا باشلادى. ئالارنىڭ كنەزچكلەرىنىڭ چارگە بەردە
شارتسز بويسنۇون هەم حالقنىڭ ياساق تولەون تەلاب قىلا
باشلادى. قازان حانلغىنىڭ تۆب حاكيم سينفى بولعان فيئادالار
(بيكلەر، قاراچىلەر، ميرزالار، ئوعلانلار هەم تارحانلار) بولسا،
بۇلار، ئالدا ئەيتلگەنچە كوبىسى مەسكەوگە قوشۇلۇدان نارازى
ئيدىلەر. «بۇلارنىڭ تۆب حوجالقلارى چيت حالقلاردان ئالنعان
قۇللار بلەن ئشلەنگەن، مەسكەو ئەلى قازان ئالنعانچى ئوق
روس قۇللارن ئازاد ئيتكەنگە كورە، بۇلارنىڭ حوجالقلارى
نياڭ مۆهيم بولعان ئشچى قولىنىڭ بر كيسەگىن يوعالتاچاقلار
ئيدى. شونىڭ ئۈستىنەدە مۇخارچى مەسكەو بلەن بولب كيلگەن
سوعشلار بۇلارعا كوب عەنيمەت مال وە قۇللار بيرەلەر، ئالار
شۇلارنى مۇسلمان ئيللەرىنە ساتب بايلب تورعانلار: ئەمما
حەزر بو ئش بتەچەك، سوعش قلو مۆمكين بولاچاق توگل
ئيدى. شونىڭ ئۈستىنەدە بۇلارنىڭ قازان ئالنعاندا مال مۇلكەتلەرى
ياغمالانعان، تالانعان، سوعش چاعندا ئيمينييە وە زامكالەرى
جيمرلگەندە واتلعان، قازاندا قالعان بالا چاعالارى ئەسير
ئيتلگەن. قەردەش ئروعلارى تونتلگەن. شولاي ئوق ئاق
سۆيەكلەرنىڭ جيرلەرى ئوز قوللارندا قالاچاق توگل، ئالارنى
مەسكەو حۆكومەتى بايار هەم پوميشچيكلارعا بولب بيرەچەك. ئاق
سۆيەكلەر، مەسكەو كيلب تيلنى ئالعاچ ئۆزلەرىنىڭ ئەوەلگى
سەياسى تەئسيرلەرندە بوعالتقانلار. دورست، ئالارنىڭ روسيە
ياقلى بولعانلارىنا ئش ياحشى، ئەمما ئالارنىڭ ئاراسندا

ئيستيقلالييەت ياقلىلارىدا بولب مەسكەوگە ئيسكىدەن بيرلى
دۇشمان بولب كيلگەنلەرىدە كوب؛ شونىڭ ئۈچن ئاق سۆيەكلەرنىڭ
بر كيسەگندە قازاننىڭ روسييە قول ئاستىنا كرووندەن نارازى
ئيدىلەر.

ئوزلەرى فيئادال هەم فيئادالارنىڭ ئيلهامچىسى بولعان عۆلەمە
هەم سەيدلەر ئيسە بر نيچە سەبەبەدەن قازاننىڭ ئيستيقلالييەتىنىڭ
يوعالووندان رازى توگل ئيدىلەر. بر ياقدان ئالار مەسكەونىڭ
چوقندرو سەياسەتن بيك ياحشى بلەلەر، چۆنكى مەسكەو جيرىندە
كوچكەن ميرزالار، بيكلەر، ئەسير توشكەن عەسكەرلەر چوقندرلالار،
ئەگەر مەسكەو قازان ئيلندە ئورنلاشسا، مۇسلمان دينى ئۈچن
ناچار بولاسن. حۆكومەت حريستييان دينى جەيەرگە تريشاسن
ئالار سيزەلەر. قازان ئالنعاچدا ئيوان گروزنىنىڭ ئەمرى بلەن
مەسجدلەرنىڭ جيمرلوون، كوب كشىنىڭ قلچدان كيچرلوون،
قالعان تاتارلار قالادان، حەتتا شەهەرگە ياقن ئاوللاردان قوونلوون،
ئالار ئوز كوزلەرى بلەن كورگەنلەر. بيگرەك ئيقتيسادى ياقدان
مۇسلمان عۆلەماسى مەسكەوگە دۇشمان بولدىلار. ئالدا
سۆيلەنگەنچە، قازان ئۆلكەسندە سەيدلەر هەم عۆلاما بيك
حۆرمەتدە ئيدىلەر. حەزر ئيلدە حۆكومەت حريستييان بولعاندان
سوڭ مۇسلمان عۆلاماسى بۆتن تەئسيرن بوعالتاچاق، شونىڭ
قارشندا بۆتۆنلەى ئيقتيسادى بايلقلارندا يوعالتاچاق، ئالارعا
ئيانە قلوچى حانلار، مۇسلمان حۆكومەتى بولماياچاق. ئەوەل
زامانلاعى كوك يەر جيرلەر بيلەب تورا ئالاچاق توگللەر،
ئەوەل، مۇسلمان حۆكومەتى بار چاعندا، سەيدلەر سەياسى
ياقداندا قوەتلى ئيدىلەر. ئيندى حۆكومەت مەسكەو حۆكومەتى
بولعاچ مۇسلمان عۆلاماسى ئورنن حريستييان پوپلارى ئوتاچاعندا

ئالار ياخشى بلەلەر. شوڭا سەبەبلەردەن ئالار مەسكەوگە قارشى
وە ئيستيقلال ئاراقندا ئيدئلەر.

سەودەگەرلەردە مەسكەوگە دۇشمان ئيدئلەر. روس سەودەگەرلەرى
قازان ئالئنو بلەن ئالارنڭ سەودەلەرن قوللارندان ئالا باشلاغانلار:
شەرقى خالقلارى قازان ئالئنو بلەن ،توري مەسكەوگە بە ئيسە
باشقا جيرلەردەگى بازارلارغە يۆربيچەگن ئالار بلەلەر
ئيدى. ئيوان گروزنينڭ ئاتاسئنڭ قازان بازارلاسن ماكاريفكە
كوچرگەننەن نيندى ،زور زارار كيلگەنن ،بو سەودەگەرلەر
ياخشى بلەلەر ئيدى.

بيگرەك مەسكەوگە بويسنئرغا تاتارنڭ، چن خالقى بولغان
يارلى خالق. كرەستيەنلار قارشى كيلدئلەر. ئالارنى روس
چيناونيكلارى قازان ئالنغاچ تۆق قسا باشلادئلار؛ ئيمانا (ياساقنى)
بيك تعزلاب جيبا باشلادئلار؛ سوغشلاردا روس قازاقلارى،
عەسكەرلەرى ئالارنڭ ئاوللارن تالادئلار؛ ئالار، قازان روسيەگە
قوشلماچ روس مۆھاجيرلەرى كيلودەنئە قورقا باشلادئلار.
چۆنكى ئلك، قازان ئالنماس بۆرن. روسلار ئاو ياعن ئالماچ.
روسلار كيلب ئوتئرب، تاتار هەم باشقا عەيرى روسلارنڭ
كرەستيەنلارن قسرقلى باشلاغانلار ئيدى. شونڭ ئۆستنەدە
تاتار كرەستيەنئنا تاعى بر قورقنچ نەرسە بار، ،ئولدا بولسا،
تاتار فيئادالارنڭ قوللارندا بولغان روس قۆللارى ئازاد
ئيتلگەچ، ،بو فيئادالارنڭ تاتار كرەستيەنن قۆل ئيتەچەگى
مەعلوم ئيدى.

ئيحتيلالنڭ بارئشى. قازان وە ئەترافنى روسلار تارافندان 1552 نچى يلدا ئالنسادا، ئانڭ بۆتن جيرنە روسلار كرب جيتە ئالغانلارى

يوق ئيدى. بۆرۆنسى زاماندا-قازاننى چۆلعاب ئالغان قالن
ئورمانلار. تاتار ،سولار، باتقاقلق. سازلق كوللەر ئيچندەگى
تاتار ئاوللارى عەسكەردە بيرئلب جيتمەگەنلەر ئيدى. قازان
ئالنغاندا قازاننى تاشلاب، روس عەسكەرن يارب بر نيچە مڭ
تاتار چئققان. ،بو تاتارلار ئورمان ئارالارنداعى تاتار ئاوللارئنا
بارب. خالق ئاراسندا ئاگيتاتسيە يۆرتە باشلاغانلار. حەرەكەتنڭ
باشندا بەعزى سەيدلەر، موللالار، بيكلەر، ميرزالار، يۆز بيكلەرى
(Сотник князья). خالقدان عەيرەتلى يگتلەر تۆزۆدئلەر. ئيحتيلال،
قازان ئالئنب بر ئاى ئوتكەچدە باشلاندى. ،شول ئيحتيلال
1560 نچى يللارغا قەدەر دەوام ئيتدى.

،بو قوزعالشنى تاتار حاكيم سينفلارى تۆركيە وە قرمعا
تايانب باشلاغانلار: ئالدا ئەيتلگەنچە، تۆركيەنڭ يقەك وە
ئيران سەودەسى بولن قولعا تۆشئرەسى كيلگەن. ،بو زامانداعى
تۆركيە سۆلتانى سۆلەيمان ئۆزئنە بۆتن مۆسلمانلارنڭ خەليفەسى
لەقەبن تاقسانعا «ئيسلام جيرلەرن كافير قولندان قۆتقارام»
ديب ئيدياللوگييە ياسازعادا بيك مۆمكين بولعان. قازانلئلار
ئيسە ساحيب گەرەى خاندان بيرلى تۆركيەنى ئۆزلەرئنڭ
باشى ديب بلەلەر؛ لاكين قرم خانلارى ئيسە مۆقدا ئوز
سەياسەتلەرن يۆرتەلەر ئيدى. ئالار تۆركلەرگە هەر واقت
«بز ئۆزئمزگەنە يارب قازاننى قۆتقارابز» ديب تۆركلەرنى
قاتشدئرعا قورقالار: ئالارنڭ فيكرنچە، ئەگەردە تۆركيە قازان
ئەسترخاننى ئالسا، ،ئول واقتدا قرمنىدا بۆتنلەى ئالب، ئانداعى
خانلقنى بتئرب، تۆركيەنڭ بر ويلايەتى ياساب قالدئرر،
ديب قورقالار ئيدى. بر قرم خانى (دەولەت گەرەى) ئەگەر
تۆركيەنى شيمال ئشلەرئنە قاتشدرساق، قرم قولئمزدا قالماس
(قرم دەخى ئەلئمزدە قالماز) ديگەن ئيمش. ئيحتيلالچى تاتارلار

نوغايلارغادا زور ئۈمىد باغلاغانلار. حەتتا نوغايلاردان بىر
خانزادەنى كيتىرب، نارچا ياتىنا قويب، قازان خانى ئيتىب
ئيعلان قىلعانلار ئيدى. لاكين بو ئىشكە نوغايلارنىڭ هەممەسى دە
قاتنشمىلار، بارى تيك ئالارنىڭ يوسف ميرزا هەم نوغاللارى
قول ئاستندا بولعانلارىعىنا قاتنشالار. كيتىرگەن ياڭا خاندا
خالقنى جەبرلەب، ئوز كشىلەرى بىلەن بىرگە ئارچا ياعى خالقىنىڭ
سيبير ئوزگىلەرن سوراوسز سويب تاشلاعانلار، شونىڭ بىلەن
ئوزىنە قارشى حەرەكەت قوبىارعان: شوڭار كورەدە خالق ئانى
ئوزى كيتىرگەن، ئوزى ئوتىب باشن كيسكەن ئيدى.

شول رەوشچە نوغايلارنىڭ ئارەمى كوبەى قاتنشلارى بىلەن
ئيحتيلال باشلانعان ئيدى. ئيحتيلالچىلار كوبرەك قازان ئارنندا
حەرەكەت ئيتەلەر. ئيحتيلالنىڭ ئوچاعى ئارچا ئيرەسى هەم
حەزرگى لايش ئويەزندەگى ميشە سروى بويندا بولىب حەتتا
ميشە بويندا قازاندان 70 چاقرم جيردە ئيحتيلالچىلار بىر
ئيعلان شەهەردە سالعانلار. كاما بويندادا بىر نيچە شوندى
ئيستيحكامەر ياساعانلار. بو ئيحتيلالعا تاتارلاردان باشقا
چيرمشلەردە بيك قاتنشقانلار. عوموماً ئيحتيلالدا ئيللى مڭگە
ياقن قوراللى خالق ئيشتىراك ئيتكەن.

1553 نچى يلدا تاتارلار قازان تيرەسىندەگى «بيبك تاو»
ياننا كيلب. ئيستيحكاملەر ياساب، ئيتەلدلار. شوندان قازانعا
هوجوم قىلب تورلار. جيبەرلگەن روس فيرقەلەرن جيڭب
بيك كوب قازاق هەم ئيستريليتسلەرنى ئەسير ئالدىلار. ئيكنچى
ياقدان، تاتارلار واق فيرقەلەرگە بولنب، نيژنى، موروم شەهەرلەرندە
هوجوم ئيتەلەر. ئوتن بلعا ياقن دەوام قىلعان ئيحتيلالدا بانلق
بولب يورگەن بىر نيچە مەشهور ئيحتيلالچى بار. شولارنىڭ
قايسنسنىڭ ئيسملەرى دە مەعلوم. ئالار: سارى باهادىر، زين سەيدلەردن

بو ئيكنچى ئيحتيلالچى 1553 نچى يلدا روسلارنىڭ بولارعا قارشى
كوندەرگەن سالتيكوف ديگەن مەشهور قوماندانلارن ئەسير
ئالعانلار. بونە قليناق، قوربان عالى كنەزلەر، قولاى ميرزا هەم
باشقالار نوعاى ئيسملى بر شوهرەتلى قازان كشىسى ئوزىنىڭ
ئوعللارى بلەن دەهشەتلى رەوشدە مەسكەو عەسكەرى بلەن
سوعشقانلار. بولارنىڭ نيچك ئولگەنلەرى مەعلوم توگل. لاكين
ئالعن ئيكى مەشهور تاتار ئيحتيلالچىلارى دەولەت ميرزا بىلەن
بيردى ئيسملى. تگى نوعاى ميرزاسن كيتىروچى ئوتتروچى
ئيحتيلالچى مەسكەو عەسكەرنە ئەسير توشكەنلەر ئيدى. بيردينى
ئوتب بيروچى ئالتيش ئيسملى تاتار بولدى. بودا ئيحتيلالنىڭ
سوڭندا ئومىدسزلەنب. روسلارعا بەيعەت ئيتوچى جان بيك
ديگەن كشى بار.

ئيحتيلالنى باسدرو.—

بو ئيحتيلال ئەووەل زامانداعى روسييە
ئوچن بيك قورقنچ ئيدى؛ بر نيچە مەرتەبە
روسلارنىڭ ئيحتيلالنى باسارعا جيبەرگەن
عەسكەرى جيڭلگەچ، بايارسكى دومادا بايار هەم روحانيلار
ئيوان. گروزنيعا قازاننى كيرى تاتارلارعا بيرب. عەسكەرنى
ئالب قايتىرعا مەسلەحەت ئيتكەنلەر. موندان مەسكەو حوكومەتىنىڭ
بيك قاوشاعانى كورنلە. لاكين قازاننى بيرو ياكى ئاندا ئالعان
ئەستر خانندا بيرو، ئول ياقنى قرم وەتور كييە قولنا تابشرو
ديگەن سوز بولمانعا. مەسكەو باكادان ئيبل يلعاسندان كيسلەچەك
ئيدى. ئيوان گروزنى ئانق عەيرەتن هەم نوستالقمن ساريف قىلب
ئيحتيلالنى باسارعا قرار قىلدى. قازانعا ئيحتيلالنى باسدرورعا
ئەللە نيچە ئاردو جيبەرلب توردى. بو فيرقەلەر ئوچراعان بىر
تاتار ئاولن ياندرالار، ئيرلەرن كيسەلەر، خاتن قز، بالا
چاعانى ئەسير ئالالار ئيدى. بر سوعشدا عنا ئون مڭ ئير تاتار

ئوتتۇرۇلۇپ، ئالتى ملك ئېر، ئون ئالتى ملك خاتىن ئەسىر تۈشكەن؛
مەسكەۋ عەسكەرى ئۆتكەن تاتار ئاۋۇللارى جىر بىلەن تىگىز ياسالا:
قىرلار، تالانالا، ياشا سالىنعان شەھەرلەر جىمىرلە ئىدى. شۇنىڭ
ئۈستىنىدە مەسكەۋ خۆكۈمەتى ئالتىن، مال بىلەن خالقنى ئالدارعا
تىرىشا: ئېچتىلالچىلارعا قارشى تاتارلاردان مۆرەككەپ عەسكەرلەر
جىبەرە. قاسىم تاتارلارن كىتىرىپ سوعشتىرا ئىدى. بەعزى تاتار
فىرقەلەرى ئۆز خالقى بىلەن سوعشمىچى ئېچتىلالچىلار يانىنا
چىقالار، لاكىن بەعزىلەرى ئېچتىلالچىلارنى ھوتۇپ بىرەلەر ئىدى.
شۇنىڭ تەقابىلىنە خۆكۈمەتدەن ئاقچا ھەم دەرەجە ئالالار. بىردىنى
نى ئوتقاچ مەسكەۋگە ئۆزى ئالتىش ئېتكەن ئىدى.
نىھايەت تۇركىيەدەن كۆتكەن ئىعانەت كىلمەدى؛ قىرىملىلاردا
بىر نىچە مەرتەبە روسىيەگە ھۆجۈم قىلىپ قاراسالاردا فايدا چىقمادى:
نوعايلاردان عەسكەرى بىلەن كىلگەن خانز ادەدەندە مەعنە چىقمادى.
تاتارلار ئىچىندە مەئيوسىيەت، عەكسىل خەرەكەت باشلانىدى. عەدر
جىردە تاتارلار بىرىلە باشلادىلار. ئارعانى، تالعان ئىللەرى تالانعان،
تاتار ئېچتىلالچىلارى قىلچلارن قىلارىنا تارعا مەجبور بولدىلار،
شۇلاي ئىتىپ ئېچتىلال باسىلدى.
ئېچتىلالنىڭ نەتىجەسىندە قىسولار تاعىن قووەتلەندى. تاتارلارنىڭ
بىك كوبىسىنىڭ جىرلەرى بابارلار، بويارلارعا بىرىلدى.

ئېچتىلالنىڭ نەتىجەسى.

بو قوزعالىشنى باستىرو ھىزور نەتىجەلەر بىردى. بىرىنچى ياقدان قازان ئۆلكەسىندە قوزعالىش سۆڭىندا 1500 تاتار ئاق سۆيەكى
يوتىرلىگەنلىكەدەن، بىك كوبىسى قاچىپ كىتكەنلىكەدەن، ئىستىقلال
ھوبىن بولدىرو ئۈچۈن باشدا يورگەن كىشىلەر يوعالدىلار: قالعان
ئاق سۆيەكلەر ئىسە ئۆزلەرىنىڭ ئىقتىسادى مەنفەعەتلەرى ئىلە گەنچە
مەسكەۋگە سادىق قول ھولىپ قالدىلاردا. سۆڭرا مەسكەۋ بولار

بىلەن فايدالانىپ. تاتار مىرزا ۋەبىكلەرىندەن عىبارەت «يومشلى ۋ
تاتارلار» كىلىپ چىقدىلار. بولاردان ۋە ئالارنىڭ قوللارى تاتار
كرەستىيەنلەرىندەن مورەككەپ مەسكەۋنىڭ تاتارلاردان عەيرى
مۇنتازام ئاتلى عەسكەر ياسالدى. ھشول عەسكەر بىلەن مەسكەۋ
خەزر فايدالانا باشلادى. مەسەلەن ئىوان گروزنىنىڭ بالتىق
بويى لىۋونىيە نىمسەلەرى بىلەن سوعشدا مۆندى عەسكەردەن
ئىللى ملك ئاتلى تاتار ئىشتىراك قىلدى. ئېچتىلالنىڭ چىمووى،
باستىرلووى مەسكەۋگە بىر ساباق ھبولدى. ئولدا بولسا قازان
ئىلىن تىزگىنە روس عونسرى بىلەن توتىرو ۋەكالانىزاۋايت ئىنونىڭ
كىرەگى دەرسى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خۆكۈمەت قازان ئالىناج
ئوق باشلاعان ھبو ئىشنى ئېچتىلال بارعان چاقدا وە ھئول باسلعاچ
ئىشلەرگە كىرىشدى.

قازان خانلىقىنىڭ كالانىزاتسىيە.

مەسكەۋ خۆكۈمەتى قازان ئالىناج ئوق قازان خان ۋەفىئودالالارندان قالغان جىرلەرنى قازاننى ئالىشودا ئىشتىراك قىلغان عەسكەر
باشلارىغا ۋە ۋودالارعا ئىوان ئولەشىپ بىرگەن ئىدى. ئېچتىلال باسلعاچ
ئىسە خۆكۈمەت فەرمان چىعارىپ قازان تىرەسىندە تەخمىنەن
30 چاقرم تىرەسىندەگى تاتارلار تاشلاپ قاچقان، وەمۇسادەرە
قىلىنعان جىرلەرنى روس ئالپاوتلارىنا ئولەشە باشلادى. بەعزى
جىرلەر ئىسە تاتار كرەستىيەنى بىلەن بىرگە ئوك ھشول ئالپاوتلارعا
ئىلەكدىلەر. ئالپاوتلارعا ھبو ياڭا جىرلەردە خوجالقلارن توزىپ
جىبەرگە تاساب بولسىن ئۈچۈن چىندەن كىتەرلە تورعان روس
كرەستىيەنلەرن 10 يىل مۆددەتندە تورلى سالم وە ياووينوسلاردان
قوتلدرا تورعان زاكون چىعارىلدى. ياڭا وەمۆزنىيت تورنلارعا
ئالپاوت زولمۆزندەن عاجىز بولغان ئىچكى ئۆلكەلەردەن روس
كرەستىيەنلارى ئاعلىپ كىلە باشلادىلار.

شۇنىڭ ئۈستىندە ئىۋان 1555 نچى يىلى قازان ئۆلكەسىندە ياڭا بىيارخىيە ياساب، قازان ئۆلكەسىنە پوپلار كوچۈرە باشلادى. بىرنچى قازان ئارخىيىپىسكوپى گۇرى دېگەن پوپقا وەئانىڭ يارانلارىنا ئېيدل بويىنداغى خان وەبيكلەر جيرى بولغان مۇنبىت وەپچەنلىك، ئورمانلىق وەباقچالىق جيرلەرنى وەقف ئېتىدى. بۇ جيرلەرنىڭ كوبىسىندە تاتار ئاۋۇللارى بولغانغا كورە پوپلارغا بيك كوب تاتار كرەستىيەنى ئىلەكدى، بۇلار روحانى روس فېئودالارغا ئەووەللە خان وەبيك سەيدلەرگە تولەگەن ئوسلىن ئابروك تولىۋە خزمەت ئېتە باشلادىلار.

شولاى ئېتىب. قازاننىڭ ئەترافى مۇدافعەگە ئوڭاي بولسن ئۈچۈن روسنىڭ عەسكەرى فېئودالارىنا بيرسەلەر، ئېيدل بويلارى روحانىلارىنا وەقف ئېتىلدىلەر.

مەسكەو حۆكومەتى ئېيلنى تيزگىنە روسلاشدىرو ئۈچۈن ئالپاونلاردان قاچىب كيلوچى روس كرەستيەنلارن باشدا ئۈزنەمدى عەيرى رەسمى بولسادا قازان جيرىنە كيلب ئوتۇرۇغا مۇساعدە بيردى. 16 نچى عەسرنىڭ ئاخرىندا بۇ روس كرەستيەنىنىڭ كيلۋى شول قەدەر كوبەيدى كى، مەسكەو ئۆلكەسندە جيرلەر بوشاب قالا باشلادىلار. حەتتا حۆكومەت بۇ قازان ئۆلكەسىنە قاچىب عەيرى مۇنتازام كيلوچىلەرنى تيارغا چارالار قىلا باشلادى: شول مەسئەلەدە روسيەدە كرەپاستنويلىقنىڭ نەموونىسا بار دەم ئېيتادى.

حۆكومەت قازان ئۆلكەسىن تيزرەك كالونيزاتسىيە ياساو ئۈچۈن باشدا بۈتۈن مەعيوب كىشىلەرنى وە سەياسى مۇتەھەم كىشىلەرنى شوندا سورە باشلادى. شوندى كىشىلەردەن عبارەت قازاندا بر نيچە ئورام دا بارالدى. بېگرەكدە ئىۋان گروزنى بۇ حاقدا ئۈزىق بر چارا ئويلاب چىغاردى: ئولدا بولسا روسيە

تورتاسىندا بولغان. ساماديرژاۋىيەگە حيلاف بولب، روسيەدە بايارلار ئېدارەسىنى ياسارغا ئىنتىلوچى كىناز وە بايارلارنى قازان ئۆلكەسىنە جيبەرب. ئانداغى ميرزالارنىڭ جيرلەرن ئالارغا تارتىب ئالب، جيبولى تاتار ميرزالارسن مەسكەو ئۆلكەلەرىنە جيبەرب تىگى بايارلاردان قالغان جيرلەرنى ئالارغا بيردى. مونىڭ بلەن ئىۋان گروزنى بر بولى ئىكى يلاننىڭ باشن كيسدى: ئىچەگى دۇشمانلارن ياڭا جيرلەرگە جيبەرب، ئالاردان قۇتىلب، ئول دۇشمان بايارلارنى ساماديرژاۋىيەگە بەيلەدى. چۈنكى كوچكەن دۇشمان بايارلار مەسكەو ئۆلكەلەرىندە ئورغاندا چارغا دۇشمان بولسالار، عەيرى روس ئۆلكەسىنە كيلب ئوتۇرو بلەن ئانىڭ قولى بولب كيتەلەر ئېدى. چۈنكى ئالارنىڭ ماللارن وەجيرلەرن ساقلاو ئۈچۈن مەسكەو كۈچى وە حۆكومەتى هەر واقتدا كيرەك بولب تورادر ئېدى. قازان ئۆلكەسندەن قالغان ميرزا وەبيكلەرنى روس ئاراسىنا ئېلتب، ئالارغا روس كرەستيەنى بيرو بلەن ئالارنىدا يەنە حۆكومەتكە باغلايدر ئېدى. چۈنكى ئېندى ئول جيرلەرندەن وەمالقدان ئايرلغان تاتار ئاق سۆيەكلەرى ئوزلەرنىڭ مال وەجانلارن بارى مەسكەو حۆكومەتى وە چارى ئارقاسندا غنا ساقلاب قلا ئالالار. شونىڭ ئۈچۈن ئالار سادىق قۇلغا ئەيلەنەلەر ئېدى.

ئالپاوت قولنداغى جيرلەر ئشچى قولى بولماغانغا كورە ئيگەلسى قالا باشلادىلار.

ئىۋان گروزنى قازان وە ئانىڭ ئەترافىنا كوپىس هەم هۆنەرمەندلەرنى دە سوردى. بۇلار ئيسە ناوگورود هەم پسكوف شيكەللى ئەرولەردەن ئيركلى جۇمهورىيەت بولبدا مەسكەو سارلارى تارافدان كۆچەب مەسكەوگە قوشلغان وە ئەوەلگى ئيركنى ئەلدە ئۆتكەن شەھەر ئەهالىسى ئېدى.

16 نچی عەسردا قازاندا بۇلاردان عبارەت ئەللە نیچە تۇرلۇم
باسالدی، بو کوبیس هەم ئۇستالار قازانغا کیلب یۇرو بلەن
مەنفەعەتدە مەسکەو حۆکومەتی بلەن تق باغلانب. ئەووەللە گی
ئالارنڭ ئیختیلالچی فیکرلەری یوغالغان ئیدی.

جیرنی کالانیزاوایت ئیتو ئۇچن حۆکومەت یاشکادان بر چارا
تابدی. ئولدا بولسا، قازان ئۆلکەسندە مانستیرلار سالرغا
ترتشووی ئیدی. حۆکومەت تاتار وە باشقا غەیری روسلار ئاراسندا
روحانیلارغا جیر بیرەدە، روحانیلار شوندا ئیلتب مەحکەم
قویمالار بلەن چۇلغاب ئالب مانستیر سالادا، ماناخلارنی ئۇرال-
لاندرا، شونڭ یانتا کرەستییەنلەر کیلب ئوترالار؛ جیرلی
خالقلار هۆجوم قلسالار، بو مانستیر کرەستییەنلەرنی شول مەحکەم
قویمالار ئچنە کرب قاچالار ئیدی. شولای ئیتب تیرە بوندە
روس جنسندەن بولغان خالق کوبەیە ئیدی. شول ئوق زاماندا
16 نچی عەسرنڭ ئچندە ئیدل بویندا وە باشقا یلغالار قربلارندا
نغتما وە شەهەرلەر سالنرئلا باشلادی.

1556 نچی یلدا چاباقسار، 1557 یلدا لایش، 1578 یلدا
تەتش، 1589 یلدا ئالات، 1587 یلدا ئورژوم، 1584 یلدا چار
(کرمسنوکا کشایسك)، 1585- سانچورسك، 1603 یلدا یارانسك
شەهەرلەری سالندئلار. بو شەهەر وە نغتمالارغا حۆکومەت تۆرلی
سینوڤذان بولغان روسلارنی کوچرب ئوترتادر ئیدی. ئول
شەهەرلەرنڭ قویمالارئنا قویلغان توپلارنڭ حیمایەسندە قویمانڭ
چیتندەدە بیك کوب بیستەلەروە ئالار یانندا ئیستیحکاملەرنڭ
باشلقلاری تورەلەر (ژابواد، دیاك، ئستریلیس باشلقلاری) نڭ
بیرلگەن جیرلەرگە بەنەدە 10 یللق لگوتا بلەن قزقترئلب روس
کرستییەنی کیترئلب ئوترتلادر ئیدی. بو شەهەرلەرگە حۆکومەت

عائیلەلەری بلەن ئستریلیس وە پوشکار ئاتالغان عەسکەرلەرنی
کیترئب ئوترتادر ئیدی.

8- ئیدل بویی ئۇچن کۆرەشکە بەینەلمیلەل سەیاسەتنڭ قاتنشووی.

16 نچی عەسردا ئیدل، دون هەم قارا وە حەزەر دیڭگز- لەری سەوداسی.

قازان ئالنغان چورلاردە تورکییەنڭ ئیك زورایغان وە کۆچلی چاغی بولغانلقدان، داردانیل وە باسفور، قرم خانلغی کافکازنڭ غەربی جارلاری تورکییە قول ئاستندا بولغانلقدان، قارا دیڭگز ئانڭ کولی میسلندە بولب قالدی.

شول سەبەبلی، قارا دیڭگز وە دارداردانیل، دون وە ئیدل ئارقلی بولغان سەودەدە ئانڭ قولندا ئیدی.

قازان توشب، روسییە، ئەسترخانغا تابا حەرەکەت قلئب ئانی ئالووی تورکییەنڭ نیفتیسادی حەیەتنە، ئانڭ سەودە وە تاموژ-ناسئنا زور بر زاربە تۆرو ئیدی. تابیعی، ئیدل روسییە قولئنا کرو بلەن بو سەودە باشقا یولدان کیتەرگە وە روسییەگە تابیع بولرغا کیرەك ئیدی.

شول سەبەبدەن تورکییە ئوزئنڭ واسسالی قرم ئارقلی ئەلبەتتە، ئیدل بویی مەسئەلەسنە مۆداخەلە ئیتەرگە وە روسییە بلەن بەرلشرگە تییش ئیدی. شۇنڭ ئۆستنەدە ئیدل بویی مەسئەلەسندە تورکییەنڭ تاغی بر ئیقتسادی. سەیاسی مەنفەعەتی بار ئیدی.

ئولدا مۆنە نەرسەدەن عبارەت:

16 نچی عەسردە شەرقدە مەعزرگی ئیراندا بر زوردەولەت کیلب چقدی.

بو ئیسه شیعی مەزھەبدەگی سەفەویلەر سەللالەسی قول ئاستندە ئیرانىڭ بىرلەشۈوی ئیدی. 16 ئنچی عەسردا ئیندی سۇلتان سەلیم وە سۇلەیمان زامانندا ئیران بلەن تۈرکیيە ئاراسندا بر توقتاوسز قانلق سوعشلار باشلاندی. بو سوعشلارنڭ سەبەبی تۈرکیيە وە ئیران حۆکومەتلەری سۈننی وە شیعی مەزھەبلەرنڭ بىرلەشۈوی دیب قارالاردا، ئاسلی ئیقتیسادی ئیدی. ئیران ئوزرایب تۈرکیيە گە ئوردا ئازیيا وە ئانڭ ئارقلی یاوروپاغا کیلە تۇرعان ھیند، ئورتا ئازیيا وە ئانڭ ئارقلی یاوروپاغا کیلە تۇرعان کەروان یوللارن ئیشعال قىلعان قتای ماللاری یۇرتنۇلە تۇرعان کەروان یوللارن ئیشعال قلعان ئیدی. تۈرکیيە گە ئیسە بو ئازارلق ئبر ئیش ئبولب چقدی. شونڭ ئۈچۈن سوعشلار باشلاندی. مۇنە شوشی سەفەویلەر مەملەکەتنە قارشی سایلاوزاربسی بلەن ئیرانی بوبسندۇرب ئبولەی، ئانڭ ئارتتا حەزەر دیڭگزی ئارقلی یا ئیسە شونڭ عەربلی جارلاری بویلارندان مۇجوم قلب جیگەرگە مۇمکین؛ مۇنڭ ئۈچۈندە ئیدل ئبویی تۈرکیيە قولندا یا ئیسە ساحیب، ساقا ھەم ئوتەمیش گەرەیلەرنڭ زامانداعی شیکللی واسساللاری قولندا بولرعا تییش ئیدی.

مەعلوم کی، ھەر بر ئیقتیسادی واقیعە ئۈستنە ماتەسوس بر ئیدیيالوگیيە ئۇسب چقعا. تۈرکیيەنڭ ئیدل بویی ئشلەرنە قرم ئارقلی قاتنشووی ئۈچۈن مۇندەی بر جوانش تابلدی وە ئۇلدا بولسا روسیيە قول ئاستنا کرگەن تاتارلارنی دینی — میللی یاقدان قسلولارن بەھانە وە دەلیل ئیتب تەئنودر. مۇکارعا بیلگلی، تاتارنڭ ئوز ئاراسندادا مۇوافقەت بار ئیدی. چنلابدا مەسکەو حۆکومەتنڭ تاتارلارنی چوقنۇرعا دیملەوی کوچلەوی ھەم تالارنڭ جیرلەرن تارتب ئالووی، تاتارلارنڭ قوبیدا ئوز کوچلەری بلەن مەسکەو قولندان چقعا ئالماولارن ئاڭلاو تۈرکیيە وە ئانڭ واسسالی قرمعا مۇراجەعەت ئیتەرکە مەجبور ئیتەدر.

ئیدی. شول سەبەبلی تاتارلار، حەتتا باشقا عەیری روسلار ئیسەتانبول وە باقچا سارایعا ئیلچیلەر جیبەرب، قرمنی ـ تۈرکیيەنی چاقرلار ئیدی. لاکین ئیدل بویی مەسئەلەسندە ئەھەمیيەت بیرۈچی تۈرکیيە ـ قرم وە مەسکەوگنە توگل، بەلکی عەربی یاوروپادا بار ئیدی. 16 ئنچی عەسرنڭ 60 ئنچی یللارندا روسیيە بلەن ئانگلیيە ئاراسندا ئوق سەودە مۇناسەبەتلەری باشلانعان. مەسکەودەن ئارحانگلسکە، ئاندان ئینگلیز کۆیمەلەرنە تۇیەلب دام ئیتشیا (سیبری ماتیریال) ئانگلیيە وە گاللاندیيەگە کیتە باشلاعان ئیدی. شول ماللار ئچندە ئیلڭ ئزور ئورن تۇتقان نەرسە ئیدل بویندان وە سیبیردەن کیلە تۇرعان میحلار ھەم ئەستراخاندان کیلە تۇرعان بالق وە ئیکرا. ئیدل بویی بلەن مەسکەگە کیلە تۇرعان یفەك ئیدی. ئیۋان گروزنی زامانندان باشلاب بو ماللارنی ساتو ئۈچۈن ئینگلیزلەر بلەن مۇعاھەدە یاسالعان بولعان. شونڭ ئۈچۈندە قازان ئاعی کوتەرئلب کیتکەن؛ ئاندا ئینگلیز وە گاللاندیيەللارنڭ سەودە ئاگینتلاریدە قویلعان ئیدی. بو ئیکی کوتەرلب کیلە تۇرعان ئیللەرنڭ مەنفەعەتلەری ئیدل بویی روسیيە قولندا کرنو ئیدی: چۈنکی ئیراندان کیلە تۇرعان مال تۈرکیيە ئارقلی ئوتە قالسادا، ئتول ئینگلیز وە گاللاندیيەللار قولنا توگل، بەلکی وەنیسیيەھەم جەنوە سەودە گەرلەری قولنا کررگە تییش ئیدی. بەلکی شونڭ ئارقاسندادر بر قازان مەسکەو، سوعشندا مۇعەللیس ھەم نوبچلارنڭ یاوروپاللار بولعان ھەم قلزان ئۈچۈن سوگعی کوروەشدە قازاننڭ نعتما نسنڭ مۇشیم بر ئورنن کوتەرب تاتارلارنی قورقتقان وە مۇداھەنەنی تاشلارعا مەجبور ئیتکەن کشدە یاوروپالی ئیدی.

ھەر حالدە ئیلڭ ئلاڭ ئیدل بویی ئۈچۈن مەسکەو، قرم،

تۈركىيە بىلەن بىرلىشكە نىيىش ئىدى. مۇنە شۇشىن بىرلىشۇلەرنىڭ قايسىسىن ئىسكە ئۈشۈرۈپ ئۆزايىز (1).

تۈرك ھەم قرم عەسكەرىنىڭ ھۇجۇملەرى.

— قازان ئەترافىدا ئىيحتىلال بولۇپ تۇرغان چاقدا، 1555 نچى يىلدا، قرم خانى تۈركىيەدىن ئالغان يەنى چەرى ئىسملى عەسكەرلەر بىلەن روسىيەنىڭ حۇدۇدىن ئۆتكەن. روسلارنىڭ ئاشكار قارشى چىقارغان عەسكەرلەرنى جىڭگەن. تاتارلار تولا شەھەرنى باقلاشىپ كىلەلەر. ئىۋان گروزنى مۇكار قارشى عەسكەر كوندرگەن. لاكىن قرم عەسكەرىنى ئۈچۈندر يورۇلۇپ قايتىپ كىتكەن. مۇندان سۇڭغى ئىيكى يىلدادا قرملىلار ھاماندا روسىيەگە ھۇجوم قىللار، قرم تاتارلارنى قازانلىلارنىڭ ئىيحتىلالىغا بولۇشى ئۈچۈن واق-واق بۇز، ئىيكى يۈزلۈك قىبرقالار بولۇپ كىلىپ تۇرالار ئىدى.

1566 نچى يىلدا تۈركىيە سۇلتانى سۇلەيمان قانونى ئۆلۈپ، ئانىڭ ئورنىغا سەلىم II تەختكە ئولتۇرا. ئىيندى بو سۇلتان ئىش ئۆتكەن قازان، ئەسترخان روسلار قولىغا ئۆتكەن بولسادا، كىرى ئەسترخاننى ئالرغا ئويلادى. سۇلتان سۇلەيمان قانونى (تۈركىيە سۇلتانى) چىلاپ ئىشكە كىرىشكە ئويلاپ 1563 نچى يىلدا قرم خانى دەولەت گەرەيگە، عەسكەرگە ئاشارغا، ئىچەرگە ئاتلار حەزىرلەرگە ھەم يازغا ئەسترخانغا ھۇجوم ئىيتەرگە بۇيۇردى. ياز كۈنى تۈركىيە حۆكومەتى يەنى چەرى عەسكەرىن ھەم مۇقىمتىن قومانانلاردا كوندردى، قرمدا توپ، جەبرەلەر تۈيەرگە يۈز ئاربا حەزىرلەرگە قوشدى. تۈركلەر دون سووى بىلەن توپ وە-

(1) بو حاقدا ئۆزىن مەعلومەت «مەعارىف ژورنالىدا» ئىيىل ئۈچىن كۆرەش» ئىسملى مەقالەيزدەبار.

عەسكەرلەرنى تۈيەپ بارىپ، ئىيدل يىلغاسىغا قەدەر نەرسەلەرنى ئاتقا تۈيەپ، سوڭرا ئىيدل يىلغاسىنى، ئانىڭ قربىنى بىلەن بارىپ ئەسترخانغا ھۇجوم ئىيتمەكچى بولدىلار. شول ئوق واقتدا مەسكەونىڭ قرمداغى ئىيلچىسى حۆكومەتكە، ئەسترخان تاتارلارنىڭدا تۈركلەر بىلەن قرملىلارنى كۈتكەنىن يازدى. لاكىن قرم خانى مۇنى تىلەمى: ئالدا ئەيتكەنچە تۈركلەر ئىيدل بويىن ئالسالار، «قرم ھەم ئەللىرىدە قالماز» دىب قورقالار ئىدى. شولاي بولسادا، دەولەت گەرەي روسىيەگە ئۇلتىماتوم بىرىپ، قازان ھەم ئەسترخاننى كىرى قايتارۇون. قازانغا خان ئىيتىپ، ئۆلى عەدل گەرەينى قويۇنى سورادى. تابىعى، روسىيە حۆكومەتى مۇكار قارشى جەواب قايتاردى.

نىھايەت 1563 نچى يىلدا تۈركىيەنىڭ ئەمرى بىلەن بولاچاق ئەسترخان سەفەرى بولمى قالسادا، قرم خانى جەنوبى روسىيەگە ھۇجوم ئىيتەدى. لاكىن روسىيە عەسكەرى تارافىدان قاتى قارشىلىق كۆرىپ، كىرى يورۇلۇپ قايتىپ كىتەدى. مۇندان سوڭدا قرم حۆكومەتى قازان وە ئەسترخاننى سوراۋىندان دەوام قىلدى. چۈنكى بو جىرالەردەن ھامان ئىيلچىلەر كىلىپ تۇرالار. حەتتا چىرمىشلەردەندە قرمغا ئىيلچى كىلىپ، قازانغا بىر خانزادەنى چان ئىيتىپ عەسكەر بىلەن جىبەرونى سورىلار ھەم ئۆزلەرنىڭ قرم عەسكەرىنە بولىشلىق قىلىپ 66000 عەسكەر بىلەن قازانغا ھۇجوم ئىيتەچەكلەرىن بىلدردىلەر. لاكىن قرم ھاماندا روسىيەگە عەسكەر بىلەن كىلە ئالمادى. بىيكلەر، مىرزالار، قاراچىلار شوراسى خاندان قازانغا بارۇنى تالاپ قىلدىلار. شوندان سوڭ قرم خانى پاتشاھدان ئۇلتىماتوم بىلەن ئىيلچى جىبەرىپ، قازان وە ئەسترخاننىڭ تاتارلارغا كىرى قايتارلۇون سورادى. لاكىن مەسكەو حۆكومەتى رازى بولمى. شولايدا قورقىپ خانغا ئاقچا جىبەرە، ھەم كىلىشىر

ئۆچىن شۇندى ،يول كورسەتە ئىدى: حانزادە روسىيەگە كېلسەن،
ئاكار سابىق قازان حانى شاھەلىنىڭ قزىن (ئاسراماغا ئالغان)
بىرەم، قاسىم شەھەرىنە حان ئېتەم دېدى. مۇنىڭ بلەن قرم حانى
ئالداماقچى ،بولدى. ئاكار قرم حانى بولاى دېپ جەواب بېردى:
«مېنىم بالامنى ئاشانرلق حالم بار. قاسىم حانلقنى ئاكار كېرەك
توگل، ئەگەر ياحشلق بلەن قازان، ئەسترحاننى بىرمەسەڭ
تۈركىيە حۆكومەتى بارىن بر ئانى سىنىڭ قولكدان ئالر.»

سۇلتان سەلىمنىڭ ئەسترحانغا تاپا كېلىووى.

1566 نچى يلدا تۈركىيەدە سۇلتان سۇلەيمان قانونى ئولگەچ، ئانىڭ ئورننا سەلىم II تەحتكە ئولتۇرا. ،ئول ئېندى چنلاپدا ئېدل بويى مۇسلمانلارنىڭ ھەم
ئەيرى روسلارنىڭ تلەگەن جېرنە جېنگكەرگە كرشمەكچى بولا،
شوشى واقتلاردا بۇحارا، حىوادان كېلگەن مۇسلمان تۈرك
حاجىلارى ئىستانبولدا حۆكومەتكە روسىيەنىڭ قازان، ئەستر-
حاننى ئالوون، ئانداغى مۇسلمانلارنىڭ حوراقا تۇشولەرن، باشقا
مۇسلمان ئېللەرنىدە ھۇجوم قىلو ئېتمەيالن، ئەسترحانغا كېلە
تۇرغان سەودەگەرلەرنى تالاپ، بېك كوب پوشلىنا ئالوون،
سۇيلەپ، زارلانب عەربزا بىردىلەر. سۇلتان قرم حانىنا ئەستر-
حانغا بارىرغا حەزرلەنرگە كېرەك، ياراق حەزرلەرگە بويىرا ھەم
تۈركىيەدەن عەسكەردە، ،توپلاردا كوندردى. تۈركىيەنىڭ ئەستر
حانغا كېلرگە تلەوىنىڭ ئىكىنچى بر سەبەبى دە بار ئېدى. تۈركىيە
سەلىمنىڭ چېركاسدان بولغان بر وەزيرى ئالدا سۆيلەنگەن
ئىراننى كاسپى دېڭگزى ئارقىلىجېكىب ،بولو حاقنداغى لايىحەنى
تەقدىم ئېتكەن ئېدى. دەولەت گارەى حان ھەر تۈرلى يالغانلار
بلەن سۇلتاننى قورقتا: «روسىيەنىڭ ئەسترحانىدا عەسكەرى

كوب، ئەگەر جېڭلسەك بۈتۈن مۇسلمان عالەمندە دانىڭ بتەر؛
سوۋوقتا عەسكەر جەدى ئالماس. ئەگەر ،دون بلەن ئېدل قوشلسا،
روسلارغا قرم، قارا دېڭگز بلەن تۈركىيەگە ھۇجوم قىلرغا ،يول
ئاچلىر.»دى ئېدى. ئەسما ئۆزى روسىيەدەن قازان، ئەستر-
حاننىڭ بېرلوون ئالاب قىلىرغا ھەم ئانى تۈركىيەنىڭ قىلرغا تلەگەن
ئىشلەرنىدەن حەبەردارئېتب تۇرادر ئېدى. سۇلتان ،دون بلەن
ئېدل يلغاسن بىرگە قوشب، ،شونىڭ ئارقىلى فلوت جېبەرگە
ئويلەر ئېدى. ئويلەپ ئويلاغاندا! ،بو لايىحادا بردە ئاقلغا ئاشماسلق
نەرسە يوق. چۈنكى سۇندا ،دون بلەن ئېدلنىڭ حەزرگى كامېشىن
يانىدا ،بارى بر برسندەن 25 چاقرمغنا كېلب ياقنلاشقان ،ئورنى
بار. ،شول مەقسەد بلەن 1569 نچى يلدا ،بو ئش ئۆچىن 17000
عەسكەر، قازو ئۆچىن قوراللار، ئشچىلەر ھەم ئېللى مڭ تاتار
عەسكەرنى كوندرگەن. عەسكەر، كويمەلەر بېك ئاورلق بلەن
،دوننىڭ ئېدلگە ياقن كېلە تۇرغان ئورننا بارب جېتكەنلەر؛ قرم
حانى تۈركلەرنىڭ شىمال تۈركلەرنى بلەن قوشلولارندان قورقب
تۈرك عەسكەرى ئاراسىنا تۈرلى يالغان نەشويشلى حەبەرلەر
تاراتا باشلاغانلار. ئېمش ،بو جېردە قش كۈنى قاراڭغى بولا،
جەى كۈنى تۈن بولمى. بېك كوب نامازلار قالدىرغا كېرەك
بولا دېلەر ئېدى. كانالنى ھېچ قازو حال يوق، ئش بېك ئاقرن
بارا؛ عەسكەر ئاراسندا نارازىلق كورنەدر ئېدى.
ئەسترحاندان كېلگەن ئېلچىلەردە: «بردە كانال كېرەك توگل،
تېز كېتە ئەسترحانغا كېلب بزنى روسلاردان حەلاس ئېتنگز»
دېپ ئوتنەلەر ئېدى. ،شول وەوشچە تۈرك عەسكەرى ئەستر
حانغا ياقنلاشقان: قوماندان پاشا تقندالغا ئەسترحانغا ھۇجوم
ئېتەرگە ئويلامى؛ ،ئول شوندا ئېستېحكام سالب، يازغا قەدەر
قشلارغا ئوبلاغان ئېدى، ،ئول ئارادا قرم عەسكەرى بلەن حاندا

قرمغا قایتب کیتکەن ئیدی. شوشی واقتدا تۆرك عەسکەرنی ئاراسندا ئیختلال چیقدی. قایتونی تلی باشلادیلار. ئول ئارادا ئیران، روس عەسکەرنی هەم مەسکەو تارافلی نوغایلار کیلەلەر ئیگەن-دیگەن خەبەر چیقدی؛ ئشول ئوق کونلەردە چنلابدا مەسکەو عەسکەرنڭ. یاقنلاشقان خەبەرنی کیلدی: تۆرك عەسکەرینڭ باشلقی ئیستیحکاملەرن بوزب، یاندرب قایترغا چیقدی، بولدا سۆلتاندان ئەمر ئالندی. بو فەرماندا ئەسترخان یانندا قشلارغا هەم جەی کونی ئزور ئیمانەت عەسکەرنی جیبەرە چەگن سۆبلەگەن ئیدی. لاکین عەسکەر مونی تڭلامادی.

دەولەت گەرەی خان ئوزینڭ ماقسەدینە ئیرشکەن ئیدی. ئول ئیوان گروزنیغا حات یازب، تۆرك سۆلتاندان قوتلەر- غانندا ماقتانغان ئیدی. ئشول ئوق واقتدا بیك کوب مال، ئاقچا سوراغان هەم قازان بلەن ئەسترخانی تەلاب قلووندا باکارتدان ئیدی.

مەسکەو حۆکومەتینڭ قاوشاوی.

بو زاماندا ئیوان گروزنینڭ بایار- لارنی ئوتلەرە باشلاغان، باحشی بایارلار ئاندان قاچا باشلاغان، ئیمسلەر (لیۆونیە) بلەن پولشە سوغشب تورغان چاقلار ئیدی. سۆلتان سەلیم دە فیکرندەن قایتماغان ئیدی. یاز جیتو بلەن هۆجوم قلرغا ئوبلیدەر ئیدی.

ئشول سەبەبدەن قرم خانندادا بیك ئزور خیراج، بولەکلەر جیبەرگە ئویلاغان هەم سۆلتان ئالدندا ئوزن ئاقلارغا ترشب ئیستانبولغا ئیلچی جیبەرگەن ئیدی. ئیلچی بولەکلەر ئالب بارب، سوز ئارسندا سۆلتانغا: «چارغا قارشیلق قلماغان قازا- نلیلار بیك حورمەتدە؛ ئاتکار حرمەت ئیتەلەر: ئوز ئوزنلارندا تۆرالار، چار ئالارنڭ دینینە تیمی، ئالارنڭ مەعبەدلەرن

(مەسجدلەرن) جیمرمی؛ مونە چار حەزر قاسیم شەهەرندە بولاتنی؛ خان ئیدە: مۆسلمان شریعەتنچە مەسجدلەر. کاشانەلەر (مەقبەرە) ئشلەرگە قوشدی. ئەگەر ئول مۆسلمان شەریعەتنە حیلاف بولسا ئیدی. روسیەنڭ ئورتاسندا بولاتقا خان بولرغا هەم مۆسلمان شەریعەتنچە تورغا قوشماس ئیدی.» دیب ئەیترگە قوشقان ئیدی. سۆلتان ئیلچیگە ئیوانی بیك ئۆرتشب ئەستر- خان بولی ئاچارغا هەم یاڭا یاسالغان ئیستیحکاملارنی واتارغا قوشقان ئیدی. ئیوان یاکادان ئیلچی جیبەرب، ئەسترخاندا مەسجد وە کاشانالارنڭ جیمرلووی ئیوان ئەمرنی بلەن بولماغانلغن بلدررگە قوشقان. لاکین سۆلتان هاماندا قازان بلەن ئەسترخاننڭ مۆسلمانلار قولینا بیرلوون تالەب قلادر ئیدی.

1571 نچی یل هۆجومی.

مەسکەو حۆکومەتی تۆرکیە بلەن قرمدان بیك قاتی قورقا باشلاغان. ئول بیك کوب عەسکەر ئوتا ئیدی. 1570 نچی یلنڭ باشلارندا ئوق واق تاتار فیرقالارنی روسیەنڭ چیکلەرینە هۆجوم قلا باشلاغانلار؛ 1570 نچی یلدا دەولەت گەرەی ئوزی یوز یگرمی مڭ تاتار عەسکەری بلەن روسیەنڭ چیگن ئوتب مەسکەو یانینا کیلب جیتدی.

روسیەنڭ ئاتکار قارشی جیبەرگەن عەسکەرنی جیکلب ئیوان ئوزی دە قاچدی. تیرەیوندەگی حالق بۆتن مالن جیبب مەسکەوگە کرب بیکلەندی. تاتارلار مەسکەونی موحاسەرە ئیتدیلەر، مەسکەو هەر یاقدان یانا باشلادی. تاتارلار مەسکەوگە کرب تالی باشلادیلار. بەعزی رەوایەتلەرگە کورە سیگز مڭ کشی ئوترلدی، یوز ئیللی مڭگە یاقن ئەسیر ئالندی شوشی قەدەر ئەسیر، ئاللە نی قەدەر مال ئالب قرم خانی مەسکەونڭ ئزور عەسکەرنی کیلە، دیب ئیشتب چیکە باشلادی.

دەۋلەت گەرەي ئىۋانغا شۇندىي بىر خات يازىپ قالدۇرغان ئىمىش: «بۇتۈن نەرسەڭنى ياغلىم، جەمىم يارتىسىدا قازان بىلەن ئەستىرخان ئۈچۈن. بۇتۈن دۇنيانىڭ بايلىقىنى بەتىرەم؛ ئاللانىڭ ياردەمىنە تاشلاپ، مىن سېنىڭ ئۈستىڭگە كەلدىم. شەھەرىڭنى ياندۇردۇم. باشىڭدان تاجىڭنى دا ئالۇرغا تىلەگەن ئىدىم، لاكىن سېن كەلمەدىڭ: بىزگە قارشى سوغىشمادىڭ. ئۆزىڭ، مىن مەسكەۋ پادىشاسى دېگەن ،بولوپ ماقتاناسىڭ: ئەگەر سېندە ئۇيات، غەيرەت بولسا ئىدى، بىزگە قارشى سوغىشۇر ئىدىڭ! ئەگەر بىزنىڭ بىلەن دوستلاناسىڭ كېلسە، بىزگە قازان بىلەن ئەستىرخاننى بەر. ئەگەر ئىندىي ئاقچا، خەزىنە بىلەن قۇتۇلام دېسەڭ، ئول بولماس. بۇتۈن دۇنيانىڭ بايلىقىنى بەرسەڭ دە كېرەك تۈگۈل! بىزگە كېرەك نەرسە قازان بىلەن ئەستىرخان. ئەمما دەۋلەتىڭنىڭ يولنى مىن ھەزىر بىلەم ھەم كۆرۈم.»

مەسكەۋ ھۆكۈمەتىنىڭ ئەستىرخاننى بېرىرگە رازىلىغى.

ئىۋان بۇ تاتار ھۇجۇمىندەن سۇڭ قورقىپ، چىنلابدا ئەستىرخاننى بېرىرگە رازى بولغان، قرمغا ئىلچى جىبەرىپ، بولەكلەر كۆندۈرگەن ھەم شۇندىي شارت تەقدىم ئىتكەن: ئەستىرخانغا قرىم خانى ئۆز ئوغلىنى خانلىققا جىبەرە؛ لاكىن ئول خاننى مەسكەۋ پادىشاسى تەعيىن قىلا؛ دېمەك مەسكەۋ ئەستىرخاندان يارىم مۇستەقىل. قاسىم خانلىغى كوك بىر خانلىق ياسارغا تىلەير ئىدى. لاكىن قرىم ھۆكۈمەتى مۇنداي رازى تۈگۈل، ئول ئىۋانغا شۇلاي يازغان ئىدى: «سېن ئەستىرخاننى بىزگە بېرىرگە رازى. ئەمما قازاننى بېرىرگە تىلەمەسىڭ. نىچىك ئىتىپ بۈرۈك بىلمەنىڭ (ئىدىلنىڭ) دىڭگىزگە قۇيا تۇرغان ئورنى مىندە بولسىندا، ئانىڭ باشى ئىمەس سېندە»؛ شۇڭلارغا ئاندا بىك كۆپ بولدى. ئاقچا سورىغان ئىدى. مەسكەۋ ھۆكۈمەتى ئىسە خاننى ئاقچا بىلەن ساتىپ ئالىپ بولماسمى دىپ بىك كۆپ كانترىبۇتسىيە بېرىرگە رازى بولغان، يارى

تىڭ، قازان بىلەن ئەستىرخاندانغىنا ۋاز كېچۈۋنى سورىغان ئىدى.

قازان، ئەستىرخان ئۈچۈن تارتىشۇنىڭ زاعىفلەنۈۋى.

1572 ــ نچى يىلدا دەۋلەت گەرەي خان ياڭادان مەسكەۋگە تابا يۈز يىگىرمى مىڭ عەسكەر بىلەن ھۇجۇم ئىتكەن ئىدى. لاكىن بۇ يولى مەسكەۋنىڭ ،زور ئاردوسى خاننى مەسكەۋگە يىراقراق جىردە قارشىلاپ، سوغىش بىرگەن ھەم ،بۇ سوغىشدا خان كۆپ تەلەفات كۆرىپ چىكىنگەن ئىدى. مۇنىڭ ،سۇڭىندا قرىم ھۆكۈمەتى ئۆزىنىڭ تالەبلەرىندە كىمتكەن، ھەزىر ،ئول يارىي ئەستىرخان بىلەنگەندە قەناعەتلەنرگە رازى بولغان. لاكىن ئىندىي مەسكەۋ ھۆكۈمەتىدە ئۆزىنىڭ قۇۋەتىن سىزىپ قانى تۈرۈا باشلاغان. ھەتتا ۋەعدە ئىتكەن كانترىبۇتسىيەنى دە تۆلەۋدەندە باش تارتقان. ئۆز اقلامى مەسكەۋ دۇشمانى قازان، ئەستىرخان ئىشلەرىندە ئەھەمىيەت بىرۈچى دەۋلەت گەرەي ئولىپ، ئانىڭ ئورنىنا تەختكە ئولتۇرغان خان، ئىشلەكىز ھەم سوغىش ئىشىنە بىرلەگەن كىشى تۈگۈل، دۇرىست، ،ئول دا قازان، ئەستىرخان مەسئەلەسىن چىغارىپ تۇرۇدى لاكىن ،ئول روسىيەدەن كېلگەن ئاقچا، بولەكلەر بىلەن قانەعەتلەنىپ سوغىش قىلمادى. شۇنىڭ ئۈستىندە تاعى قرىم بىلەن تۈركىيە ئاراسى سوۋىنىپ كىتدى. ئاندان ،سۇڭ كېلگەن خانلاردا باشقا ئىشلەر ۋە ئىچكى نىزاعلار بىلەن مەشغول بولدىلار. شۇلاي ئىتىپ 16 نچى عەسىردە تۈركىيە ھەم قرىم دەۋلەتلەرى ئاقرىنلاپ قازان، ئەستىرخان مەسئەلەسىنە ئازراق ئەھەمىيەت بىرە باشلادىلار: چۈنكى ،بۇ زاماندا بالقان يارىم ئاتاۋندا ۋە ياۋرۇپادا تۈركلەرنىڭ سوغىش مەيدانى ئاچىلدى؛ تۈركىيە سەياسەتىندە تەجەۋۇزدەن مۇدافەعەگە كۈچەرگە مەجبۇر بولا باشلادى.

،شول رەۋىشچە بۇتۈن ئىدىل بويى مەسكەۋ قولىندا قالدى.

9- سيبير خانلىغىنىڭ بتووى.

سەۋدە كاپىتالى ئۆزىنىڭ سەۋدەسىنە جىرنى سەبەبلەر.

ھامان ئارتدرو، ئۇرۇۋا ئىتونى سۆرى؛ شونىڭ ئۈچۈن مەسكەۋنىڭ سەۋدە كاپىتالىزمى ئۆسكەن ساين ئانىڭ ئاپپىتىي نىدە ئارتقاندان ئارتدى؛ جۇن، مىح ۋە تېرى بلەن جىت ئىللەر بلەن سەۋدەنىڭ ئۇسۇۋى چارنىڭ خەزىنەسىنىڭ تويماس كۆزلەرن نورالنىڭ نگى باغىنادا چوپرتدرە باشلادى. قازان ئالنغاچ باشقردلاردا مەسكەۋگە بەيعەت ئىتىب، خەزىنەگە ياساق تولەرگە رازى بولۇب ئىلچىلەر يبەرگەنلكدەن، بازار تاغى كىڭەيسەدە. سەۋدە كاپىتالىنىڭ تويماس مىعدەسى تاغى ياڭا ماللار سۆرى باشلادى. زاتەن قازان شىكىللى باشقا تاتار خانلىقلارىنا ۋە ئوردالارىنا قاراغاندا تارغانىزاتسىيەسى ۋەمەدەنىيەتى ياخشى راق بر نەتتىما مەسكەۋ قولىنا كرگەچ، قالعانلارنىڭ جب ئۇچلارى ئوز ئوزلەرندەن سۇتلە باشلادى. سيبير خانلىقىدا مەسكەۋنىڭ كاپىتالىزم ئەساسىنا كۆچە باشلاغان ئىقتىسادى ۋە ئىجتىماعى تۇرمۇشى بلەن كورەشدە تابىعى جىڭلدى. بو كورەشنىڭ نىچك باشلانىب، نى بلەن تەمام بولغانىن بلر ئۈچۈن سيبير ئورداسىنىڭ سەياسى ئەحوالىنا كوز ئىزنى تۇشرب قاريز.

سيبير خانلىغندا سەياسى ھەل.

— بۆرۆنغى زاماندا سيبير تاتارلارىنىڭ مەركەزى ئىشيم سۇۋى بويىندا بولۇب، ئول زاماندا ئانىڭ ئىرتىشقا قويا تۇرغان ئورنندا «قزل تورا» دىگەن شەھەر بولغان. بۆرۆنغى زاماندا بو جىرلەرنىڭ برنچى خانى «ئون» بەئيسە «ئونس» بولغان ئىمش. بو كىشى خانلىقنى ئوزايتقان. بيك كوب جىرلەر ئالب خانلىقعا

قوشقان ئىمش. مۇكارعا قارشى 16 نچى عەسردە جىنگىز يەئيسە جىنگىزىن ئىبساق بر بيك قوبب، ئوننى ئوترگەن. لاكىن بو بيك خانىڭ ئۇرۇغداشلارىنىڭ توچ ئالولاردان قورقب، ئوزىنىڭ ئىيەرچىلەرى بلەن قاچب توبلعا قويا تۇرغان تورا يلعاسى بويىنا قاچب كىتب. شوندا «چىنگى تورا» ئىسملى شەھەر سالغان: سۆزگرا بو شەھەر «تومەن» ئاتالغان. ئون ئوتىزلگەندەن سۆڭ ئىشيم بويى ئون خانىڭ بالالارى تاراقىندان ئىدارە قلنب كىلگەن: لاكىن دەۋلەت زاتيف بولغان: ئەما چىنگىزىنىڭ ئوغلى تايبوغا تورا يلعاسى بويىندا ئىدارە ئىتە باشلاب، شاقتى كۈچلى خۆكومەت ئوزگەن ھەم بۇز يللاب سيبير خانلىغىنى ئىدارە قلب كىلگەن. خانلار شوشى نەسلدەن (سەلالەدەن) بولغانلار. لاكىن 15 نچى عەسرنىڭ يارتىسندا ئون خان نەسلندەن كىلگەن ئىبراھيم يەئيسە ئىباق چىنگى تورا خانى جىگب تايبوغا قولندان حاكىمىيەتنى ئالدى: چىنگى تورا، يەئيسە تومەن شەھەرن مەركەز ئىتب ئىباق بۇتن سيبير تاتارلارن بر خۆكومەت قولىنا جيدى. بو خان ئوزىنىڭ تەئسىرن عربكە تابادا جيبەرب نوغاى تاتارلارى بلەن برلەشب ئالتن ئورداننىڭ ئەحمەد ئيسملى خانىن توشرب، بر ۋاقتدا تارالا باشلاغان ئالتن ئوردا عادابانش بولا. لاكىن بو زاماندا ئىندى شەرقى ياۋروپا ھەم عەربى سيبيرگە قورقنچ بولغان مەسكەۋ دەۋلەتى ئوسب كىلە. خەتتا مەسكەۋ عەسكەرلەرى پيرم، ۋياتكا ئۆلكەلەرى ئارقلى عەربى سيبيرنىڭ فين قەبيلەلەرن ئوز قول ئاستلارىنا كرترگە ئۆمتلالار. شونىڭ ئۈچۈن ھەم خانلىقدا ئوزىنىڭ دوشمانلارىنا قارشى بر كوچ كە ماليك، بولو ئۈچۈن مەسكەۋ كنەزى ئيوان III بلەن ئىتتيفاق ياسارغا تلەب، ئىلچىلەر جيبەرب تورا. لاكىن تايبوغا نەسلى ھاماندا ئىباقعا ھۆجوم ئىتب تەخت داۋالاۋدان كيرى تورمى. شونىڭ ئۈچۈن 1414 يلدا

تايبوغا نەسلىدەن مۇھەممەد ئىسملىق بىرسى ھۇجوم ئېتىپ، ئىبراھىم (ئىباق) نى ئۆلتۈردى: ئىرتىش قىرغىقىدا ئانىڭ توبلىغا قوشۇللا تۇرغان جىرىندەن 25 چاقىرىم ئۇستەرەك بىر ۋىزنىڭ ئىسكەر ئىسملىك شەھەر خارابىسى ئورنىدا سىبىر شەھەرى سالىپ مەركەز ياسادى. شولاي ئېتىپ خاكىمىيەت باشقادان تايبوغا سەلالەسىنە قايتتى. مۇنىڭ بىلەن ئىچكى نىزاع، تەخت ئۈچۈن كۈرەش بىتمەدى. ئىباقنىڭ ئوغلىنىڭ ئوغلى ئىبغرات بولدىقلى كۈچۈم باشقادان تەخت داۋالارغا تۇتۇندى. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇخەممەدنىڭ خەلەفى يادكار كۈچۈمگە قارشى كۆرەشكەندە ئىتتىپاقچى بولۇر دەپ ئۈمىد ئېتىپ مەسكەۋ پادىشاھىدا خىراج تۆلەرگەدە رازى بولدى. ھەتتا 1555 نچى يىلدا يادكار مەسكەۋگە ئېلچى جىبەرىپ ئىۋان گروزنىنى قازان. ئەستەرخان ئالىنىۋ بىلەن تەبرىكدە ئېتتى ۋە يىل تمابىن ملك جۇفار تېرىشنى بېرىرگەدە ۋەعدە ئېتتى: شۇكرا مەسكەۋدەن كېلگەن ئېلچىگە يادكەر سىبىر خالقى بەيعەت ئېتتىردى، سالم تۆلەۋ ئۈچۈن خالقنىڭ سانىن ئالدۇردى. شولاي ئېتىپ، سىبىر خانلىغى 1555 نچى يىلدا قۇمسىز خاكىمىيەت ئۈچۈن خالقنىڭ ئىستىقلالىيەتىن بېرىرگە رازى بولغان خانى ئارقاسىدا، مەسكەۋگە بويسۇندى. دېمەك، سىبىردەدە بىر شاھعەلى تابىلدى. لاكىن مەسكەۋنىڭ يادكارغا فايداسى تىمەدى. ئۇل ۋاقىتدا مەسكەۋ ئۆزىنىڭ غەربى كۆرشىلەرى بولغان لىۋونىيە نېمسلەرى، پالەكلەر بىلەن سوغشىدا ھەم قرىم خانىنىڭ ھۇجوملەرىندەن مۇدافەعە بىلەن مەشغول ئىدى. جىدى يىل يادكار كۈچۈم بىلەن سوغشدى. نىھايەت كۈچۈم جىڭىپ يادكارنى ھەم ئانىڭ برادەرن ئۆلتۈردى؛ خانلىقنى شولاي ئېتىپ باش بولۇپ قالدى. شولايدا ئىچكى نىزاعلار ھامان دەۋام ئېتىپ تۇردى.

كۈچۈم ۋە ئانىڭ ئىدارەسى.

كۈچۈم بۈتۈن غەربى سىبىرنى بىرلەشتۈرۈپ، كۈچلى بىر پادشالىق ياسارغا ئۆمىتلەندى. بو ۋاقىتقا قەدەر غەلى تاتارلار ئارسىدا،

تالارغا بويسۇنغان قىپ قاۋملارىندا مەجوس دىنى - شامانلىق ھۆكم سۈرەدر ئىدى. كۈچۈم ئېلنى بىرلەشتۈرۈ ئۈچۈن ياڭغا بىر سەياسەت تۇتتى. ئۇل خالقنى ئىسلامىيەتكە ئۈندى، ئورتا ئازىيا بىلەن مۇناسەبەت تۇتتا، شۇل دىن بىرلىگى ئارقاسىدا ئورداندا بىرلەشتۈرگە ئويلادى. ئىسلامىيەت تاتارلار ئاراسىدا شاقتى شايع بولدى. شولاي ئېتىپ 1570 يىللاردا ئىندى سىبىر خالقنى شاقتى قۇۋەتلەندى. لاكىن خالقنى فىكر بىلەق گنه تۇبەدۈرغا مۇمكىن توگل ئىكەنى كوروندى؛ بېكلەر ميرزالارنىڭ خالقنى تالاۋى. قىروۋى ھاماندا كىمىمەدى؛ شونىڭ ئارقاسىدا ئىلدە ئىجتىماعى سۆلۈح بولا ئالمادى.

كۈچۈم خۆكومەتىنىڭ مەسكەۋگە مۇناسەبەتى.

قازان ئۆشكەچ مەسكەۋنىڭ شەرقدا ئۆتاچاق ئىمپىريالىزم سەياسەتىنە يول ئاچىلغان: شونىڭ ئۈچۈن مەسكەۋ بىلە ئىكى ئاراننى بىر مەعلوم دائىرەدە ئۆتارغا تىيىشلىگى مەعلوم ئىدى. كاما بويلارندا، ئورال تاۋلارىنىڭ ئىتەكلەرىندە مەسكەۋنىڭ ئالىپاۋتلارى كېلىپ ئۆتترا، كرەستىيەنلارندا ئۆزلەرى بىلەن برگە ئالىپ كىلە، ئازمى، كوبمى ئىستىحكاملەردا نسالا باشلاغانلار ئىدى. ئىۋان گروزنى ئستروگنوف دېگەن كىشىلەرگە 1558 يىلدا كاما بويلارنداغى بوش جىرلەرنى ھىبە ئېتكەن؛ 1574 نچى يىللاردا ئىسە، شول نوق فاسىلىيەدەن بولغان ئالپاۋتلارغا توبل يىلغاسى بويىنداغى جىرلەردە بېرىلگەن؛ شولاي ئېتىپ مەسكەۋ تاقرىلاپ ئورال تاۋلارىنا متتىپ.. ئاندان غەربى سىبىرگە كېلىپ چىققان: بۇلارنىڭ ئاتاچىدان سالغان ئىستىحكاملەرى مەسكەۋ خاكىمىيەتىنە بىر ئىلتىجاگاه بولغان ئىدى. لاكىن كۈچۈم ھەزر ئورتا ئازىيا بىلەن ئىختىلاتدە تۇرا، ئاندان عەسكەر كىترەقە؛ غەربى سىبىردە ئىسلام مەدەنىيەتىنى جەيەرگە ترىشا؛ شولاى

ئوق قازان مەسىلەسىدە كوچۇمنىڭ ئىچى پۇشتى؛ قازانغا ئابادا ئوزىنىڭ تەئسىرىن جەبىرگە ئۇمتىلادر ئىدى؛ شۇنىڭ قوتىنىسىنىڭ تەئسىرىندە نوغاي تاتارلارىنىڭ روسىيەدەن ئايرىلولارىندا ھەم بىك قاتلى سوغشلار بىلەن بتكەن قازان يۇرتىنداغى چىرمىش قوزغالىشىندا كورەبىز. كوچوم ئىيوانغا يادكار شىبىكلى تەرىلكا تۇتتى. لاكىن ئارانى ئالاي رەسمەن بۇزارغادا قورقاتر ئىدى؛ ھەتتا يادكار زاماندا بىرىلىب كېلگەن ياساقنىدا 1571 يىلدا تولى كېلىش كوندردى. چۈنكى بۇ چاغدا كوچومنىڭ ئارتىندا ئىككىنچى دۈشمانلارى قرغز قازاقلارنىڭ ھۇجوملرى بار ئىدى. كوچوم دۈشمانلارن جىڭگەچدە مەسكەوگە مۇناسەبەت ئۆزگەردى. كوچوم مەسكەوگە ياساق (خىراج) جىبەرمەس بولدى. شۇنىڭ ئارقاسىندا كوچوم پىرم ئوبلاستىنداغى باشقرد تاتارلارنى قۇتۇرتدى، بەعزى واقتىدا ئۇل جىرلەرگە ھۇجوم قىلونى بىك جش ياسى باشلادى. دىمەك مەسكەوگە قارشى سوغش ئاچىلدى. لاكىن مەسكەو ئاشكارا قارشى كالانىزاتسىيە سەياسەتى بىلەن جەواب بىردى. ئۇل ئىسە ئستروگنوفلارغا سىبىردە جىر بىرو، ئۇل جىرلەرنى ئىكسپلاتاتسىيە ياسارغا، كرەستىيەنلەر كوچۇرگە، ئاندا ئوتورغان عەبرى روسلارنى ئىدارە قىلرغا ھەم ياساق جىبارغا، حاكىمىيەتنى ساقلارلق عەسكەر تۇتارغا ئىرك بىرو ئىدى.

ئستروگنوفلارنىڭ عەسكەرى.

بۇ زاماندا ئالپاوتلارنىڭ زۇلمىندان عاجىز بولغان، جىر سولارن تاشلاب، قاراق قاچاق بولغان، تۈرلى قىسمەتن روس تاتار وە باشقا عەبرى روسلار دالالاردا، ئىدل بويلارىندا قاتىب ئالاو بىلەن مەشغول بولب يورگەن برگر وە حالق بار: مۇنە شولار، شول ئوق ئالاو فىكرى بىلەن يورگەن ئستروگنوفلارغا عەسكەر

بولب يارالالار ئىدى. بۇلار ھەتتا ئىدل بويلارىنداغى حوكومەت كويمەلەرن دە ئالاتانا. حوكومەت قارشىندا ئالار جىنايەتچى، ئىحتىلالچى حىساب قىلىنسالاردا، مەسكەو ئالاردان قۇتىلو ئۈچن ئول قازاقلارنىڭ كۈچلەرن باشقا جىرگە چەورو ئۈچن ئستروگنوفلارغا ئالارنى ياللارغا رۇحسەت بىرگەن. مۇنە شوندى قازاق ئىحتىلالچى عۇنسرنىڭ باشلىقلارنىڭ برسى يارماك تىمافىيىف دىگەن كشى عەسكەرى بىلەن ئستروگنوفلارغا ياللانغان ئىدى.

سوغش.

شوشى عەسكەر بىلەن كوچوم ئاراسىندا سوغش باشلاندى. يارماك ئوزىنىڭ بىك ئاز سانلى مىلتىق، توپ بىلەن قوراللانغان عەسكەرى بىلەن كۈبەلەرگە ئوتوب سوغشا. سوغشدا تاتارلارنىڭ كوب شەھەرلەرن ئالدى. نىھايەت 1581 نچى يىلدا كوچومنىڭ پايتەختى سىبىر (بۇ ورنىغى ئىسكەر) شەھەرى يانىنداغى سوغشدا كوچوم جىڭىلدى. مۇندادا ياوروپانىڭ شەرق ئىللەرن قول ئىنەرگە سەبەبچى بولغان مىلتىق ھەم توپ - بورونغى قوراللار بىلەن قوراللانغان قازاقلار ئوق، سۆڭگى، قلج بىلەن قوراللانغان خالقنى جىڭدى. شولاي ئىتب غەربى سىبىر روسىيەگە قوشلدى. كوچوم قاچدى. ئالايدا كوچوم ھەم ئانىڭ ئوغوللارى قلچلارن قىلارندا تىقمادىلار. ھامان قازاقلارنى راحەتسىزلەولەرندە دەوام ئىتتىلەر. ھەتتا 1584 يىلدا كوچوم عەسكەرى قازاقلارغا ھۇجوم ئىتب قرب تۈزدى؛ يارماك ئوزى سوغا باتب ئولدى؛ قالغان قازاقلار سىبىرنى تاشلاب روسىيەنىڭ ئىسكى چىكلەرىنە چىكىندىلەر: كوچومنىڭ ئوغلى كبرى سىبىر قالعەسن ئىشغال ئىتدى. لاكىن سىرزا حانزادەلەرنىڭ ئوز ئارا نىزاعلارى بتمەدى: قاعن ئوز ئارا قانلى سوغشلار باشلاندى. مەسكەودە ئىندى

قازاقلار وە ئستروگنوفلارنىڭ كۆچلەرىنىڭگە قاراپ تۇرمادى: مەركەزدەن عەسكەر جىبەرىپ، ياڭلادان ئاقرىلاپ سىبىرنى روسىيەگە قوشتى. (1)

١٧ - تاتارلاردا سەودە كاپىتالىزمى دەورى.

1. فىئوداليزمنىڭ دەوامى وە ئانىڭ جىمىرىلە باشلاوى.

16 نچى عەسرنىڭ بارىشىندا ئىدىل بويى **فىئوداليزمنىڭ دەوامى** تاتارلارنىڭ مەسكەو دەولەتى قولىدا كرولەرى ئالاردا ئىجتىماعى جەمەتدەن يۇزور ئۆزگەرىش ياسامادى. تاتارنىڭ فىئودال سىنفىنىڭ روسىيەگە سادىق بولوپ قالغانلارى مەسكەو حۆكۈمەتى تارافىدان شول ئوق عەسكەرى وە جىبىر بىلەوچى ئالپاوت سىنفى بولوپ قالدىلار.

مەسەلەن، ئالدا كۆرگەنچە حەتتا مۇللا، فىئودال عەبدرزاقنىڭ 17 نچى عەسرنىڭ باشىندا ئەللە نى قەدەر جىبىر ـ سولارى وە ئاندىعى حزمەتكەر چورالارى بار. حۆكۈمەت تاتار فىئودالارى ئوزلەرىندەگى مەسكەو پاتشاسىنىڭ سلوژىلى سالاوبىيسى بىلەن عەسكەرلىگن بر تۇسلى ياساپ. تاتار فىرقەلەرى ياساۋى؛ ئالارنىڭ باشىندا تاتار بىك وە مىزىرالارن قويىپ، عادى عەسكەرلەرنى دە «سلوژىلى (يۇمۇشلى) تاتارىن» دىپ ئاتاپ ئالاردان ياساق وە سالىم ئالمى تۇرغان بولدى. بو عەسكەرى فىرقەلەر بىلەن حۆكۈمەت ساحرا خالقلارى، قرم باشقرد هەم قالمىقلارغا قارشى سوعشلاردا هەم بالتىق دىڭگىزى ئوچۇن سوعشقاندا لىۋونىيە نىمسلەرى هەم

1) بو X قاسلنى ئوقىتقاندا ئامىرىكەگە برىنچى ئىسپەنيوللار كىلو، هىندستاندا برىنچى مەرتەبە ئىنگلىزلارنىڭ ئىچەك ئىتىپ ئىستىلا ئىتوەرى سۆيلانىسە شەكردلەرگە پارالەل ئوچۇن ياخشى بولور.

پالىپ كىلەرگە قارشى سەرەكەتتە قوللانىپ كىلدى. بىگرەكدە مۇندى ئشلەردە قاسىم خانلارى وە ئاق سۆيەكلەرى وە يۇمۇشلى تاتارلارى (سلوژىلى تاتارىن هەم يۇمۇشلى تاتار ئىكەنسى بر سوز: بۇلار عەسكەرى كىشىلەر) مەسكەوگە يۇزور خزمەتلەر كورسەتتىلەر. شونىڭ ئۈچۈن قاسىم فىئودالارى جىبىر ـ سو هەم چورالارن 18 نچى عەسرگە قەدەر بردە كىمەيتمەيچە ساقلاپ كىلدىلەر. بىگرەكدە ئىفرات يۇزور وەحشەت وە چاپقىلىقنى. 1558 يىلدا روسىيەنىڭ لىۋونىيە نىمسلەرىنە قارشى بولغان سەفەرىندە قىلدىلار. شول زامانىڭ نىمس روز نامەچىلەرى بو حاقداعى واقىعەلەرنى يازغاندا سۆيلەبلەر وە بو ئىللى مىڭ لاڭ تاتار عەسكەرلەرىنىڭ باشىندا تورۇچى سابىق قازان خانى شاەعەلىنى عايەت يۇزور وەحشەتلەر ياساغانى بىلدىرەلەر. مۇنە شوشى خزمەتلەرى ئۈچۈن تاتار فىئودالارى وە عادى يۇمۇشلى تاتارلار روس سلوژىلىلارى بىلەن بر تۇسلى ئوك ئەوەلگى ئاتا بابالارندان قالغان جىرلەرنى وە ئاندىعى مۇسلمان دىنىندە بولغان كرەستىيەنلەردەن بىلەرگە هەم سوعشلاردا ئالغان ئەسىرلەرنى بو جىرلەردە ئشلەترگە حوقوق ئالدىلار.: حەتتا بۇلارنىڭ خزمەتلەرى بەرابەرىنە مەسكەو حۆكۈمەتى بۇلارغا روس كرەپاستنويلارنى بىلەن بىرگە ياڭا «پامىستىيە» (جىبىر، سولار) لاردە بىرە تورغان بولدى. شولاي ئوق تاتارنىڭ ئىلك يوغارىدا تورغان فىئودالارى بىكلەر وەحانزادەلەر- (Князья и царевичи) سەرايدادا يۇزور ئورىنلار تۇتىپ چارلار ياننا كىرەلەر: بىگرەكدە مەسكەو پاتشالارى ئىران قرم، تۇركىيە وە ئورتا ئازيادا عى مۇسلمان جىرلەرىندەن ئىلچىلەر كىلگەندە ئالارنى تورگە ئوترتا، ئالارغا ئىتكەن حۆرمەتى بىلەن بو جىر مۇسلمان مەملەكەتلەرىنە ياخشى ئاتلى بولوپ كورنرگە تىرشا- در ئىدى.

لاكين شولاي بولسادا. تاتار فيئادااللارى 16 - 17 نچى عەسرلاردا سەياسى حۇقوق جەھەتندەن ئوزلەرئنىڭ روس سينفداشلارندان توبەن ئيديئلەر. مەسەلەن، بيك وە خانزادەلەرنى تاتتانالسى مەجلسلەرگە كرتمەسلەردە، تورگە ئوتورتسالاردا، ئالارنى ،ئول زامان روسسيەسىنىڭ ئيڭ عالى زاكون چىعارو قورولتايى بولعان بايارسكى دوماعا كرتميلەر ئيدى. شولاي ئوق بيك وە ميرزالار تاتار فيرقەلەرئنىڭ باشلقلارى حيسابلانسالاردا، ،بو ئيسمدەگئنە ،بولب عەسكەرنىڭ چن باشلقلارى «تاتار عالاواسى» ئيسمندەگى روس تۆرەلەرى بولادر ئيدى. شولاي ئوق ،بو فيئادااللار مەسكەو پاتشاسى ئالدندا مۇسلمان جيرلەرندەن كيلگەن ئيلچىلەر بولعان مەجلسدە تۆردە ئوتىرسالاردا، قازاندا وە قاسيمدە بولسن ئالارنىڭ ئۆستلەرندەن مەحسوس روس تۆرەلەرى ،بو حالقلار بلەن مۇناسەبەتدە بولميلار ئيدى. قازان، قاسيم ئارقىلى ئوتكەن ئيلچىلەر بلەن كورشب سۆيلەشمەسنلەر ديب قورقب ئيكشرب تورالار ئيدى.

حۇقوق روسسيە دەولەتنى قارشندا ئاز بولسادا، ،بو فيئادااللار ئوزلەرئنىڭ تاتار جەمعيەتندە ،زور ئورن تۇتالار، قوللار - چورالار ئاسريلار ئيدى. ،بو مەسئەلەنى ئاچب بيرو ئۆچن بز مۇندا 1639 نچى يلدا يازلعان عەليكەى ئاتالق ئيسمندەگى بر تار-يسنا كراتنىڭ وەسييەتنامەسئنىڭ بر كيسەگن ئوز ئيملاسى بلەن كوچرب ئوزابز: مۇندا 17 نچى عەسردادا واسساللق وەسۆۋرەنلك حۆكم سۆر گەنلەدە كورەچەكبز شەم فئيادااللارنىڭ حوجالقلارى بلەن بردە بشەرحسز-نيسز تانشاچاقبز، ،شول زامانداعى مەدەنىيەتنىڭ دەنى دەرەجەدە بولعانى عەرەب سوزلەرئنىڭ يالعش ئيملالارندان كورەچەكبز:

«بر اللەتعالى حضرتلارىننك عنايتى حاكى برلەن تقى عزيز پيعمبرلارىننك حديثى قران آيتلارى برلان تقى رۋلت ليع پاتشاه حضرتلارى خان هدم اواوع بيك ميخايل فيدورريچ وسيياروس نينك يرلغى هم اولازنيياسى برلان تقى شرليت دورستلىكى برلان تقى سيد و سعادت مالا وموجوداتلارنينك شەهدلىق (شاهيدللك ئورنئنا) لارى برلانْ ايامىز (سوۋەرەن ديكەن سوز) آرسلان خان حضرتلارى اوعلى ايامىزسيد برهان سلطان حضرتلارنينك يارليقاب بيورعان روحست (رۆحسەت) لارى برلان تنگر تعالى حضرتلارىنينك بنداسى آقاى ميرزا اوعلى عليكەى آطاليق اوز ايقرار كونسكلوميز برلن ايامىزسيد بورهان سلطان حضرتلاريعا باش اوروب روحستنا تيلاب عقليمز اوسومىز دورست لوكوندا دونيا و آخرتليك اشلاريمىز آسانطليق برلان آمان بولعان ايردوك يتب بو واصيت نامه خطيمىزنى كوزومز ترۋبنده يازدردق... (مۇندا بيك كوب مۇهيم بولماعان ئورنلارنى تۇشرب قالدرابز)...بو واصيتمىزچه ايامىزسيد برهان سلطان حضرتلاريند تقى آنالارى ايامىز فاطمه سلطان بيكچ حضرتلارينه باش اورعاى سز بز قوللارىند يرليقاب كونكول-لاردين تميل ايتب بريكان ايچكان آشلارين سولارين بركه حلال ايسونلار بزنيندان بركان ايتكان جزمتيز كوچومز آنرعا حلال بولعاى... آلارنينك يرليقاسيندا (ئالارنىڭ ئيعانەتى بلەن) بتكان يورتومز تقى مجلد قرالابيز ايامىزسيد برهان سلطانلارينك حقى ترور هر نيبجك ايت لار هر كيم كه يرليقاسالار آلارنڭ ايركى بار تورر تقى تقى ايركان كشى ايامىز فاطمه سلطان بيكچ حضرتلارينه اوراز محمد باشماكوۋ (ۋ-روسچە B) ميراث بريب كيتكان آىحلو آتليع خاتون برلان باش اورامىز

(بولدك ئيتب قالدرابز) بز تارت قولدرين شونك برلان
ياده ئيتسونلار بز نيننك قولميزدا اوسكان اوض مادبانيميز
(كوك بيه آت (1)) برلان باش اوراميز...يان‌بولاط اوعلى
قوطوناى حاتونوندان ساتب آلغان ايريند اوعلى قورماناى
آتليغ نيمس چورام (قولوم) آغا ميراسن ايتيم...تقى آحمد
محمدسيد اوعلى كياويم تين محمد سيد برلان بوجفوم
تابيش بيكاچ بركا فعيل بولعاى‌لار ابر دعالار آلارغا شواوق
قوطوناى حاتونوندان ساتيب آلغان ابريند اوعلى ايواناى آتليغ
نيميچ چورام بزدين سونكرا ميراث بولسون آلارغا تقى على
بك حافيظ اوعلى كوياويمز اش محمد برلان حزيندا‌شيميز
سلطان بيكاچكا آلارنينك ايكى‌سينه بورناى اوعلى اوتدميش‌دين
ساتيب آلغان نيميچ مارجام قورمان‌بى آتليغ ميراث بولسون
(بو چورالار تاتار روس عدسكرنده سوعشب ئدسير ئيتب
آلب قايتب سو ئرا ئول ئسيرلدرنك تاتارلاشقان كره پاستنويالرى،
قولالرى)...ايمدى تقى بو ميراث بركان نسير (ئدسير)
لاريميزدين باشقه اوزيميزيننك آيلامال حقى‌ميز آندبراى اوعلى
يايس آتليغ چورامنى حق ريضاسى اوچون پيغمبر عليه‌السلام
شفقتى اوچون قيامت اوميدى اچون اوز باشيميزدان آزاد
ايتدك اوزكا آزاد (ئازاد) لارينك قوتوناى حاتونوندان ساتيب
آلغان ايرينه آتليغ چوراينك حاتونى يوريه قزى دولش‌بى
هم آزاد ايتدك اوزكا آزادلارينك آزاد بولسون تقى آلارنك
آزاد حطلارين هم اوز توزيمز بتروينده توزومز آلدونده
يازدوردوق...تقى آندبراى آتليغ اوروص چوراسيز هم

1) ويليامينوف - زيرنوف تەرجمەسى.

ايركلى كشى‌دور هر قايدا سوسا اوز ايركى برلان آندا بارسون
حلا داعى كجى اوبوميزغا بريب يباركاى‌سز....(2)

بو دا كومينتدا بزبارى پالدك. روس، نيمس، جنلسندەن
بولغان قوللارنى‌عنا كورەبز ئەمما شول زامانلاردائوق باشقا
بر واسيقه‌تەمدەن ئيسە تاتار قوللارىندا زيكر قلنغالار. مەسەلەن
كيش بيكە-بيكەچ ديگەن بر خاتن ئاريشتاكرات ئوزننك
وەسيقەتەمدەستندە:

«من كيش بيكه بيكاچ دونيادين رحلت قيلغان سونكرا
«بالتلاچ آتليغ صورا آتنك اوغلانلارى اوراقاى بيرلان‌شاباى
وهم‌ئونچ. على و هم قازميش ئدوودلكى شيكتللى ئيرلمه حزمەت
قلغانلاردا. ئول حلالم عالله عول دۇنيادين رحلت قلغاچ
ئازاد بولسنلار» دى...

قازان خانلغى ئورنندادا 17 نچى عەسرنك
باشندا ئالپاوتلار تەلى شاقتى كوب: لاكين ئول
ئالپاوتلار واق، ئيرنلەرنك قوللارندا ئالتمش توعزار
بويسنغان كرەستيەنەەن ئارتقلى بولغانى يوق. مەسەلەن قازان
ئارتى ئالات بولندا 166 يومشلى تاتارنك يورتى بار. شوندا
يومشلىلار 382 جان ئورالار؛ شوندا چورا-دوار اوبلار 86 كشى؛
ئەمما قالغان بو ئالپاوتلارغا حوقوق بەئيسە نيقتيسادى باقدان
بويسنغان ئورلى ئيسمدەگى كرەستيەنلار دوار اوبلار بلەن برگە
322 جان؛ ئارچا بولندا 99 ميرزاوە. يومشلى يورتى (دوورى)
بولب. شوندا 295 ئالپاوت جنلسندەن بولغان جان بار؛ چورا-

2) بو داقومينتنى شول قەدرلى كە كوچرب باشقا جيرن قالدرابز:
بوندا نيچنك تاتار بولغان چورالارنى‌عنا قوتلدرالار ديب ئويلانسە،
جەواب بيك ئاسات نيدى 1028 يلدا تاتارلار قولداعى حرەستيان
قوللارنى ئازاد ئيتو حاقدا ئەمر چققان: بو لاكين ئەلى عەمەلگە
ئاشماعان ئيدى؛ شونى سيزب بولسا كيرەك ئالپاوت عەليكەى ساوابلى
بولو ئوچن قوللارن ئوزى قوتلدررغا ئاشقما توزعاندر.

دوور اوايلار 35، ئەمما بوتن كرمستيبەن 182 كشى. جورى بولندە
ميرزا هەم بومئشلى تاتارلارنك 203 يورتى هەم شوندا 868
جان ئالپاوت جنئسندەن كشى تورا. شولارنك ئاوللارندا 724
كرمستيبەن بار. ئەمما شونك ئچندە چورا — دوار اوايلار 4 كشى:
موندان كورئنەكى، 17 نچى عەسرنك نورتالارئنا تابا قازان
ئولكەسندە تاتار ئالپاوتلارى كوب قالسالاردا، بولارنك كرمستيبەنلارى
چورالارى بيك ئاز. شونك بلەن برگە بو زاماندا ئينەسى بو
ئالپاوتلارنك حوجالقلارى ياللانعان ئشچئلەر واسيتاسى بلەن ئشلى
باشلاعانلارىدا كورئلە. ئالات، جورى، ئارچا يوللارنداغى تاتار
ئالپاوتلارئنك قوللارندا 43 ياللانب ئشلى تورعان، روسچا
«نابيت» ئاتالعان حزمەتچى - كرمستيبەنلار كورئنەلەر.

قازان ئالئنو بلەن تاتار فيئادالارئنك ئيدبالوگيەلارندا ئوزگە-
رش بولمادى. واسسال، بيك، ميرزالار ئوزلەرئنەك تاتار بسوۆەرە-
نلەرى بولعان خانلارن مەسكەو پاتشا سئناعئنا ئالماشىردئلار هەم
ئالارنى شولاى ئوق حورمەت ئيتە تورعان بولدئلار. مەسەلەن
چار باريس زاماننداندا يازلعان بر فارسى تاريخ كيتابى بو تەرجەمە-
سئنك موقەددىمەسندە شوندى سوزلەر ئوقيبز: «جملەئە — الكر-
بستان پادشاه حضرتلارى باريس فيدراوچ الوغ بيك ئاق خان...
ئابنالاسى (ئەيلەندەسى) ئالتى خان توكراگى تورت خان دونيانك
تورب بورچين (پوچماعن) بيلگەن (بيلەگەن) خان....» دېب
ماقتاب كيئە وە تاتار خانى بلەن روس چارى هيچ بر ئايرمى.
چونكى خان شبكنللى ئوك» ئاق خان وە ئاتاك سيئنداشىدر.
ئالدا كيئرگەن رەقملەردەن بيك ياحشى

فيئاداليزمنك بتووى.

كورنەكى، 17نچى عەسردە تاتارلارداغى
فيئادال سينفلارى ئاقر- نلاب كيمى بارالار:
ديمەك فيئاداليزم قازان ئالنعاچ ئاقرنلاب زاعيفلەنئب كيلە.

بيلگەنلى مونك بر نەتيجەسە بەدبى بار. ئيك ئئلك تاتار فيئادالىزمئنا
ئاياق چالعان، ئانى ئاۋدان تەگەرە تب توشرىرگە سەبەبچى بولعان
نەرسە ئيدل قريلارنداغى هەم قازان تيرەسندەگى تاتار فيئادالارنك
جيرلەرن ئيحتيلال باسدرلعاچ موسادارە قئلب روس ئالپاوت
وە روحانيلارئنا بيرو بولدى. شونك نەتيجەسندە 16 نچى
عەسردا تاتار فيئادالارئندان ئالئنب روس قولئنا كرگەن
جيرنك ميقدارى: ئاو ياعندا 200'503 ديسەتينەگە، ئەمما
قازان ئارتندا (قوياعندا) 1'352'800 ديسە - تينەگە جيتدى.

17نچى عەسرنك باشندا قازان ئار جيبسكوپئنەگنە بيرلگەن
جيرنك ميقدارىدا 11830 ديسەتينەگە جئندى. ديمەك تاتار
فيئادالارئنك جيرلەرئنك ياعشى ئورئنلاردا بولعانلارى روس
روحانى بايار هەم سلوژىلى ساسلاوييەسئنە كرب بئدى: بر ئاز
جير تاتار ميرزا وەبومئشلارى قولندا قالدرلسادا، ئول جيرلەر
قازاندان، ئيدل قريندان يراق بولعانلقدان ئاندا ئيگن بلەن
شوعئللەنو فايداسز ئيدى. تاتار ئالپاوتئنك ئاشلەرى بازاردا روس
ئالپاوتنقى بلەن كورەشە ئالمادى: ئاشلق تاتار ئالپاوتئنا قيباتقا
توشەدر ئيدى، شونك بلەن برابەر قازان ئالنعاندا سوعش هەم
ئيحتيلالنى تيدرعاندا بو تاتار ئالپاوتئنك بركيسەگى قاچدى، لاكين
ئوزو بركيسەگى قرلدى. مەسەلەن، 1557 - 1558 يللار قوزعالئشن
باسدرعاندا ئئنا 1500 تاتار ميرزا وە بيكلەرى قرلدئلار. چار فيدر
(1584 — 1598) وەئاتك تيسمندەن مەملەكەتنى ئيدارە قئلوچى
چوقنعان تاتار ميرزاسئنك توعلى باريس عودونوف «قازان
پانشالئعى مودبرى» لەقەبن يورتسەدە شول ئوق سەياسەتنى
يورتدى: لاكين بو زامانلاردا تاتار عەسكەرى ئدلى مەسكەونك
قرم، ليوونيە، باشقرد، نوعاى پولشا بلەن سوعشلارندا كيرەك
ئيدى: شونك ئوچندە ئيوان گروزنى ئوزئنك سوگەى كونلەرندە

ھەم چارفىبدر بر باقىدان تاتار مىرزا وە بىكلەرى ئوز وە تانلەرندە ئېكانومىكا باعىدان قىسالاردا، مەسكەونىڭ ئىچكى جىرلەرندە ئالارعا جىرلەر بىرىب خزمەت ئىتىدروە دەوام قىلدىلار؛ ھەتتا ئالارعا روس چورالارن (كرەپاستنويلارن) ھەم سوعشلاردا تەسىر ئىتىب ئالىب قايتقان پالاك (پان چورا) نىمىس قوللارن قوللارندا تۇتارعا ئىرك بىردىلەر. لاكىن بو ئىرك واقتلى عىنا بر چارا ئىدى؛ مىرزالارنىڭ روس كانكوريتلەرى بىلگىلى مۇندان رازى توگل ئىدىلەر؛ بو بر ئىككىنچى باقدان «بوسورمان» (روسلار مۇسلمانلارنى شولاي ئاتىلار بولعان) ئالپاوتلارى قوللىنا روس وە خرىستيان كرە پاسنويلارن بىرو ئىسە روسىيە دەولەتى شىكىللى تىيوكراتىزم (دىن) ئەساسىندا تۇزلگەن بر مەملەكەتنىڭ ئەسلىنىدا خىلاف ئىدى. شونىڭ ئوچن روس حاكىم سىنفى بولعان بابار وە سلوژىلىلارنىڭ ئىدىالوعلارى پوپلار - روحانىلار مۇكارعاچدى ئالمادىلار. مەسەلەن، قازان ئارخىپىسكوپى گىرماگىن چارفىدرعا شىكايەت يازب تاتارستانعا كىلىب ئورنعان روسلارنىڭ بوزلعانلقلارن تىللەرن وە دىنلەرن ئونتىب مۇسلمان تاتار تەسىرندە تۇشكەنلكلەرن بلدردى. مۇنىڭ نەتىجە سندە بۇتۇن مەسجدلەرنى جىمىرگە دىب بر فەرمان چىقسا؛ 1593 يلدا تاتار سلوژىلى كشىلەرندە روس وە عۇمومەن خرىستيانلارنى خزمەت ئىتدرمەسدە يگەن توكاز چىقدى، مۇندى توكازلار سوڭندان كوب چىقدىلار؛ بوشولارنىڭ برنچىسى ئىدى. لاكىن بوقانوننىڭ تاتار فيئادالىزمن جىمىرگە زور بر فاكتر بولعانلىغن ئونترعا يبارامى، چونكى مۇنىڭ بلەن تاتار ئالپاوتلارى بيك كوب ئىشچى قولىندان جۇدا بولدرعا تىيش ئىدىلەر؛ ئەگەر تاتار - ئالپاوتى مۇسلمان چوراسن قاتى وە كوچلەب ئىشلەتە باشلاسا، تاتار ئالپاوتلارى قولىنداعى تاتار -

مۇسلمان چوراچلارى دا چوقنىب روسلار قاسندا قوتلو ئىجتىمالا - رى بار ئىدى. ئىسما مۇندى برىش نىشلى تور... ئەتلەرنى بوعاتقاچ ئەگەر تاتار ئالپاوتى ئاول خوجالىقن دەوام قىلدرام دىب ياللانمان ئىشچى كوچى بلەن خوجالىغن ئالب بارارعا كىرەك ئىدى؛ بولاي بولعاندا تاتار ئالپاوتىنىڭ جىرندە ئىتكەن ئىگن روسلارنىقى بلەن بازاردا كانكورينسىيە ياسى ئالاچاق توگل ئىدى؛ شونىڭ ئوستىندە تاعى شول زاماندا ياللانمان كشى تابووىدا ئوڭايسز بولعان. ئەگەر بوعارلدا سوبلەنگەنچە تاتار ئالپاوتلارى جىرلەرنىڭ قازاندان وە سو يوللارندان يراق بولعانلقن خەترگە ئالساق، تاتار ئالپاوتلارى خوجالقلارن بۇتۇنلەي ئالىب بارا ئالاچاق توگل ئىدىلەر. لاكىن چار باريس زاماندانوق روسىيەدە 1598 يلدان 1613 يلعا قەدەر دەوام قىلعان «سموتا» ئاتالىب يۇرلگەن ئىجتىمائى وە سەياسى حەرەكەت باشلاندى. مۇنە بو حەرەكەتدەن تاتار يۇمشلىسى بر ياقدان ياخادان كىرەك بولدى، ئىككىنچى ياقدان ئانى ئاچولاندرودا حاكىم سىنفلار ئوچن قورقنچ بولدى. مۇنە بز حازر فيئاليزم جىمرلو مەسئەلەسن قالدرب تورب شول واقىعەنى سۆيلەب ئالابز.

تاتارلارنىڭ ئىحتىلالغا قاتنىشولارى.

شون جىدىنچى عەسردە چار باريس ئولب 1613 يلدا رامانفلارنى سايلاعاچ، برنچە واقتلار دەوام قىلعان ئىحتىلاللە تاتارلاردا ئىشتىراك قىلدىلار. مۇندا تاتالار ئەلى بر مىللەت بولب توگل، بر سىنف بولب قاتنىشدىلار. روسىيە تارىخىندان مەعلوم بولعانچا، بو ئىحتىلالنىڭ ئىك زور كوچى ئالپاوتلاردان قاچقان، «قازاق» ئاتالب قرلار، دالالاردا، بۇيۈك سو يوللارى بويندا يۇرگەن بر عۇنسردان مۇرەككەب ئىدى. بو «قازاق» ئاراسىندا كوبرەگى «روس بولسادا، باشقا

ئەبرى روس وە تاتارلاردا يوق توگل. ئەلى ئىۋان گروزنى
ئيسەن چاقدا نوق نوعاى ميرزالارى پاتشاعا قازاقلارنىڭ تالاوندان
شىكايەت قىلىب يازعاچ، چار ئالارعا «قازاقلار روس‌قىنا توگل»
ديب بۇلارنىڭ نجندە قازان، قرم، ئازاق تاتارلارندا يارلىن
بلدرگەن ئيدى. مۇنە شونىڭ ئۇچندە تاتارنىڭ يارلىسى تورلى
قسنقىلقلار كورگەنى روس كرمستىيەنى بلەن برگە «قازاق»
بولب حەرەكەت قىلعان.

تاتارلارنىڭ ميرزا، كنەز، عوموماً نسلوزبلى قيسمى بولسا
تورى ئيكنگە بولنىب حەرەكەت قىلعان. بر تورلىسى بولسا
بايارلار تارافندا، ديمەك عەكسلحەرەكەت ياعندا ئش كورگەن.
ئالارنىڭ قايسىسى بايار ـ پاتشا واسيلى شويسكى (1606—1610)
تارافندان تەشەككر يازولارندا ئالعالاعانلار. مەسەلەن 1609
يلدا 12 ئاپريلدا زۇيە تاتار، چوواش چيرمشلەرنە يازلعان
بر تەحسين مەكتوبندە «سز ئاللانى هەم مۇسلمان دينگزنى
ئۇنۇتميچا» بزگە ياخشى حزمەت ئيتەسز: يالعان ديميترىلەرگە،
مينم عەسكەرلەرم بلەن برگە قارشى سوعشا سز» ديب ماقتى.
شونىڭ ئۇچندە بو سينىق تاتار ئاق سۆيەكلەرى مەسكەوگە
يازعان گراموتالاردا قانشدنلار: ئوزلەرنىڭ سينفى مەنفەعەتلەرى
ئۇچن ميتر يالبتلەر بلەن برگە حەرەكەت قىلودان تارتنمادنلار.
مۇنە ميسال ئۇچن شول گراموتانىڭ برسن ئالىق: «قازاقلار
ئوزلەرنىڭ عەدەلەرن بوزب بوتن واتان دۇشمانلارى، ياھكلەر،
ليتوالىلار هەم روس ۋورلارنا قارشى سوعشالار.... بز
ميتراپاليت هەم قازان مەملەكەتنىڭ بوتن كشلەرى تاو ياعى
هەم نوعاى تاتارلارى چيرمشلەر نيزنى ناوعورود وە ئيدل
بوينىڭ باشقا شەهەرلەرى بلەن برگە قەرار بيردك: بز هەممەبزدە
هەر واقتدا بر كيكەشدە بولرعا هەم مەسكەو، قازان ئيللەرنىڭ

بر بولوون يانلارعا، بر برنبز بلەن تاتو تورعا، حيانەت
ئيتوچىلەر، عەيبلەلەرنى گوناھلارنا كورە جزا ئيتەرگە بولدق.
بز مەسكەو تەختنە ئالا بر پاتشا جيبەرگەننە چاقلى هەميشە
شولاى بولربز... ئەگەر قازاقلار بزنىڭ ريزالقدان باشقا بر ەر
كشى سايلاسالار، بز ئاڭار ريزا بولمابز». مۇندى گراموتالار
بيك كوپ. بۇلار يارى شونى كورسەتەلەر، بو سينىق ئاق
سۆيەك تاتارلارنىڭ مەنفەعەتلەرى روسلارنىقى بلەن برگە؛ قارا
سۆيەكلەرنىڭ «قازاقلارنىڭ» باش بولووى قورقوسى بۇلارنى
ئوزلەرنىڭ ئەووەلگى دۇشمانلارى بلەندە برلەشدىرە ئالا.

لاكين قارا خالق وە بەعزى ئيسكى،
مەسكەودەن
مۇستەقيل تۇرمۇشنى كيرى قايتارعا تلەوچى
ئايىرىلو فيكرىنى. ئاق سۆيەك وە عولاماسينفى هاماندا ئيعتيلال
ياعندا حەرەكەت ئيتەلەر: حەتتا يارم مۇستەقيل قاسيم خانى
ئورازمۇحەممەد نورنىڭ عەسكەرى بلەن «توشين قاراعى»
ديب مەشھور ئيعتيلالچى وە قازاقلار ياعندا تورا. ئانىڭ ئوعلى
حەتتا توشيندە، سوڭرا «قاراق» كالوعاعا قاچقاچ ئاندا تورا.
يانقردلار. سيبير تاتارلارى نوعايلار هاماندا شول شويسكى
عەسكەرندە، سوڭرا پالاك عەسكەرنە قارشى سوعشا. عەسكەرى
فيرقەلەر بلەن حەرەكەت قىلا.

شويسكى تەختدەن توشرلگەچ، قازاندا ئاندان ئلك
مەسكەودەن ئايرلعان ئەسترخاندا بوتنلەي مەسكەودەن ئايرلب
ئيران قول ئاستندا (1) ئيدل بويندا ئايرم بر دەولەت ياساو
فيكرى توا. نيكانور شولگين ديگەن ديياك (ۋايۋادا-والى
قول ئاستنداعى تورە) 1611 يلدا تاعىدا كۆچلەب مۇسلمان

1) بو زاماندا ئيراننىڭ ئاقتى كۆچلى سەفەويلەر سەلالەسى قول
ئاستندا جيبلعان چاعى.

ۋە رۇسلارنىڭ بارلىق سىنىپ ئۈنسۇرلىرىنى تاپانىپ ئىبتىلال چىقاردى.
ھەتتا بۇ خەبەر ئۇل زامانداغى ئۇغلى مەسكەۋ تەختىگە سايلانغان
پولشە كارولى سىگىزموند قادا ئېشىتىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇل
مەسكەۋدەگى ئۆزىنىڭ تەرەپدارلارىغا شۇندى بىر يازۇ يازا:
«مەسكەۋ دەۋلەتىنىڭ ۋاق كىيسەكلەرگە بۆلۈنۈۋىدەن ساقلانىڭلار»
«پسكوف ھەم ناۋغورود ئەھالىسى شۋېتسىيە كارولى ئۇغلى
بالىداغى؛ سىزدە ئېيسە شۇندى خەبەر بار: ئەسترخان، قازان ۋە
باشقا تاتار يايغى شەھەرلەرى بىلەن كېلىشىپ، ئىيران شاھىغا بۇي
سۇنماقچى بولۇلار ئىيمىش. ئەمما قازان ھەم ئەسترخان جېرمىشلەر
ھەم قىر يايغى شەھەرلەرى ئاق ئىدىل بويى ھەم سىبىر قالالارى
پېرم ھەم ۋياتكە بىزنىڭ گراموتالارىبىزنى تىڭلامىلار ھەم چىغىشلارىنى
مەسكەۋگە بېرمىلەر ھەم بىزنىڭ ئۇغلىمىزغا كرەست ئۆپمىلەر»
بولارنىڭ ئېيسەبلەرى بوقسىلار باشلىغى «توشىن قاراغى»
(ئىكىنچى يالغان دىمىتىرىنى) پاتشا ئىتو. ئۇل ئۆترلگەچ ئانىڭ
ئۇغلى تەختكە كېچىرىب ئىيران قول ئاستىندا ياڭا بىر پاتشالىق
ياساۋ. شۇنىڭ ئۈچۈن دە قازان ئۆلكەسى (1611-1612) يىللاردا
روسىيەنىڭ ئۇل چاقداغى بورژۇۋازىيەسىنىڭ ئىلىنى پالەك
قولىندان قۇتىلدىرۇ ئېيسى بىلەن ياساغان ھەرەكەتىندە قاتنىشى.

مەلۇم كى 17 نچى ئەسىردا —

قاسىم خانلىغى ۋە ئانىڭ فېئوداللارىنىڭ روللەرى.

تاتارلارنىڭ فېئوداليزم تۈرمۇشىنىڭ ئېك نىپىك (типичный) تۈرىنى قاسىم خانلىغى ئىدى. مۇنە بۇ تاتار فېئوداللارىنىڭ ئوچاغىنىڭ

17 نچى ئەسىر ئېيتىلالندا ئۆتقان ئۆرنلارىن بىلىب ئۆتۈۋى
ئەھەمىيەتلى بىر مەسئەلە. قاسىم خانلىغى چار بارىس تاپب
ئوراز مۇخەممەدگە بۇ خانلىقنى ئۆترىغا» سۇرغال قىلىب
بۈرگەن (يە ئېيسە روسچا ئەيتسەك — Ленная зависимость

گە بىرگەن ئىدى.) بىرىنچى يالغان دىمىترى ۋە شولاي ئوق
ئانى قالدىرىب شوندای ئوق ئوراز مۇخەممەدگە قاسىم خانلىغى
ئىدارەسىنى تاپشۇردى. سوڭرا قاسىم خانى ۋە ئانىڭ ئاق
سۆيەكلەرى ئىكىنچى يالغان دىمىترى ھەم پالەكلەر ھەم قازاقلار
ياغىنا چىقالار. شونىڭ ئۈچۈن زامانىنىڭ مىللەتچىسى روس
يازۇچىسى ئابراھام پالىتسىن بارىس غودونوفنىڭ پاتشالىق دەۋرىن
سۆيلەگەندە «بۇ دۇنيادە چار بارىس شۆھرەت ئالدى ھەم قاسىم
شەھەرىنە خان قويدى ھەم ئۇل ئۆلگەن سوڭىندا بۇ بوسورمان
غورورلىب ئانىڭ تەختىنە ۋارىس بولغان كىشىلەرگە بويسۇنماس
بولدى» دى. خان ئۆزىنىڭ غەسكەرى يالغان دىمىترى ئىكىنچى
تۇرغان توشىن يانىنداغى لاگىرغا كىتتى. كوب ۋاقتلار شوندا
تۇردى. لاكىن يانىنداغى قاسىم خانى ۋە فېئوداللارىنىڭ روس
ھاكىم سىنفلارى «توشىن قاراغى» دىب يۈرگەن بۇ دىمىترى
ياغىندا يۈرۈۋنى غەجەب رەك شىيكتىللى تويلا. چۈنكى دىمىترى
ۋە ئانىڭ يارانلارى بىلەن قاسىم ئاق سۆيەكلەرىنىڭ مەنفەغەتلەرى
ھىچدە بىر بولماسقا تېيىش ئىدى. لاكىن مۇندا تۈپ ئىقتىسادى
سەبەب بار ئىدى: توشىنچىلار ياغىندا بولغان قاچقان كرەستىيەنلار
پالەك ۋە لىتوالىلار، قازاقلار تاتار ئالپاۋتلارىنىڭ جىرلەرىن ئالىبلار،
ئالارنىڭ ماللارىن ئالالار؛ ۋە شول زامان داكومېنتى تىلى بىلەن
крестьянишек грабят, бьют и мучат и даней пра- ئېيتسەك
вят, и кормов конских и людских правят же ۋە شوندان
غاجىز بولغان كرەستىيەنلار قاچالار، تاتار ئالپاۋتلارى ئىشچىسى
ۋە كرەستىيەنلاردەن ئالىنا تۇرغان ئابروك-ياساقسىز قالالار ئىدى.
مۇنە ئوراز مۇخەممەدنىڭ توشىن قاراغى ياغىنداغى پالەك-لىتوا
قىرقىلەرىنىڭ كالەندىرلارى سايىكاگە يازغان خاتلارىنا قاراساق،
ئانىدان تاتار ئالپاۋتلارى ۋە خانزادەلەرىنىڭ روسىيەنىڭ تۈرلى

جيرلەرندەگى ياميستيبلەرن ئالانى ئورعان بارليق (كراموتا)
ئوارادعا ئيعتيبارعا ئالساق، ئوراز مۇحەممەدنك توشين قاراعى
ياعندا بولوونك ئيقتيسادى سەبەبى ئاچلا. شونك ئوچۆن دە
بۆتن قاسيم شەھەرى ھەم "бояре Касимовские„ توشينچلار
ياعنا چقفانلار ئيدى. شونك ئوستنندە قاسيم فيئادالارنك
بارسىدا، سوعشچى بولعانلقلارىدە، شول سوعشلاردا ئالنا ئورعان
عەنيمەت مال بلەن قايدالانعانلقلارندا ئيعتيبار ئيتەرگە كيرەك.
بو زاماندا روسيەزاعيف بولعانعا چيت ئلليەر بلەن سوعشدا
چيت جيرلەرگە سوعشقا بارب ئەووەلگى شيكللى ئالارنى تالاب
بولمى، بارى روسيەنك ئچكى جيرلەرنگنە ئالارعا مۆمكين ئيدى.
شونك ئوچۆندە 1609 نچى بلدا قاسيملار ئيحتيلالچلار ياغندا
حەرەكەت قيلب ئالار، قارمش، يادرين، ئارزاماس ھەم تيمنيكوف
روس، چواش وە تاتارلارى بلەن برلەشب ئەووەلگى قازان
خانلغنك تاو ياعنا زوبە ئويەزنە كيلدلەر. بولارنك باشندا
جان عەلى شوگوروف، بەنەكيف ئاتلى تاتار كنەزلەرى وە
روسلار تورالار. بولارعا قارشىدا قازاندان شويسكى ئانعان
روس ئالپاوت وە تورەلەرى بلەن برگە تاتار كنەز، ميرزا ھەم
يومشلى تاتارلارى چقالار. بو ئشلەرى ئوچۆن 1609 نچى
بلدا شويسكى چارنك عەسكەرلەرى تارافندان قاسيم شەھەرى
مۇحاسەرە قيلنب ئالنا، زيندانلاردان بايار پارتيياسى وە چار
شويسكىنك تارافدارلارى ئازاد ئيتلدلەر.

ئوز اقلامى قاسيم خاننا وە ميرزالارنا ئيحتيلالچلار
ياعندان تايارعا يول ئاچلا. 1609 يلنك 27 ديكەبرندە
توشين «قاراعى» (ديميترى) توشيندان كالوعاعا قاچا.
شوندان سوك توشيندا قالعان عەسكەرلەرى
كيكەشكە جيبلالار، شوندا قاسيم خانى وە ئاق سويەكلەرنە

ھەرى بولالار. مەجلس پولشە كارولى ياعنا چقارعا قەرار
قيلا. تابيعى ئاريستاكراتييەنى باش ئيتو وە بايارستواعا زور
سەياسى حوقوقلار بيرگە وەعدە ئيتكەن پولشە پارتييەسى
ياعنا ئوراز مۇحەممەد خان ئوزنك بولداشلارى بلەن چقالار؛
ئوراز مۇحەممەد وە پولشە كارولى سيگيزمونت ياننا سمولنسكە كيتە.
شولاى ئيتب تاتار ئاق سويەكلەرنك مۇكارچى
بەشرن بولعان ئوبلارى زاھير بولا. لاكين خان ياكادان يالعان
ديميترى ياعنا كوچە: مونك سەبەبى بولسا، ئولدا ديميترىنك
كالوكاعا كوچكەچ تاعن كوچەيە باشلاوى وە تاتار ئاق سويەكلەرنك
مال-مولكەت، جير-سولارنك قورقنچ حالدە قالوونى
بولسا كيرەك. لاكين ديميترى وە ئانك تارافدارلارى بلەن
ئوراز مۇحەممەد خان وە ئانك واسساللارى ئاراسندە نيزاع باشلانا.
شونك نەتيجەسندە ديميترى خاننى ئوترە؛ ئەمما شونك ئوچۆن
ئالو ئوچۆن ديگەن يواب چوقنعان نوعاى ميرزاسى مۇرات-
پيتر ئوروسف ديميترىنك ئوزن ئوترە. مونە شوندان سوك
ديميترىنك بولداشلارى كالوعادا تاتارلارنى قوالار. مونە بز
مۇندا ئۇرلى قاتلاولار بلەن قاپلانعان سينفى كورەشنى
ئاچق كورەبز. فيئادال تاتار سينفى باشندا بەعزى واقتلى
مەنفەعەت وە سەياسەت ئارقاسندا ديميترى بلەن واقتلىعنا
بلوك ياساعان بولسادا، لاكين ئالپاوت بلەن جەمعييەتنك
ئاستندا تۇرعان، قاچقان كرەستييان قازاقدان مۇرەككەب
بولعان ديميترى چىلار ئاراسنداعى سينفى كورەش ئيكى
باشلقنك دا ئوترلووى، بر برسن قرشو بلەن تەمام بولا.

برنچى رامانوفلارنى تەختكە ئوترتو وە ساقلاودا تاتار فيئادال سينفنىڭ رولى.

مەلۇم كى سموتا ئوزنىڭ نەتىجە سىدە بايار — سلوژبلى سينفلارنىڭ جيڭووى بلەن تەمام بولدى. شۇڭندان حەزمەت ئەھلىنىڭ كوتەرلىشى روسييەنىڭ فيئادال هەم سەودەگەر سينفنىڭ نايوزى ئارقاسندا تايتالدى. بو سايوزغا تاتار فيئادالارى دا كرگەنلەر ئيدى. شۇنىڭ ئۈچۈن دە روس سينفداشلارى پالەكلەرنى برلەشب مەسكەودەن قوغاچ، قاچقان كرەستىيەنلارنى جيڭگەچ، كبرى حاكيمييەتلەرن قايتارا باشلاغان چاقدا، تاتار ميرزا وە بيكلەرن ئونتمادىلار. حەتتا 1613 نچى يلدا چار سابلاو ئۈچۈن جيبلغان زيمسكى سايوزغادا تاتار فيئادالارىنىڭ وەكيللەرن قەبول ئيتدىلەر وە ئالاردا ئوزلەرنىڭ سينفداشلارى رامانوفلارنى سايلاشب قول قويدىلار. (1)

چار سايلاو بلەن گنە قوزغالىش تەمام بولمادى هەم پالەكلار هۆجوملەرن توقتاتمىلار؛ مۇنە شول چاقدا مەسكەودە، مەسكەو ھسوونىڭ كچىد هەم كوپرلەرن ساقلاودا تاتار كنەز وە ميرزا-لارى قوماندانسندا بولغان تاتار عەسكەرى مەسئۇلىيەتلى ئورننى ئوتا. دىمەك روس بوغارى سينفلارى تاتار سينفداشلارنا بيك ئوشانچ بلەن قاربلار. شۇنىڭ ئۈچۈن دە برنچى رامانفلار ئەسترحان كبك تاتار قالالارنا يازغان گرامونالاردا تاتار ميرزا وە كنەزلەرنە ياخشى مۇعامەلە قلرغا، ئالارنى «جومالارغا» ئەمر ئيتە. مەسكەو تەختنە كورسەتلگەن كانديداتلار ئارسندا بەعزى بر تاتار خانزادالارىنىڭ ئيسمى بولوونىدا، شول فيكرنى قووەتلىدر.

1) بو حاقدا تەفسيلى مەعلومەت بزنىڭ «تاتار سينفلارى تاريخندا» بار؛ تلەكەن كشى شوندان قاراسن.

تاتار فيئادالىزمنا ياڭا زاربالار.

— شۇلاى ئيتب روسييەدە بولغان يگرمى يلدان ئارتقدا تارتلغان ئيجتيماعى — سينفى كورەش تاتار فيئادال سينفنا قارشى بولغان حۆكومەت هۆجومن توقتاتب تورى. لاكين سموتادا جير وە كرەستيانيەغا غايەت سوسياغان روس سلوژبلى سالاوييەسىنىڭ وە سەودەگەرنىڭ (نيتچى ميئين وە كامپانييەسىنىڭ) جيڭووى بلەن تەمام بولغاچ، تاتار جيربيلەوچىلەرنە قارشى كورەش ياڭادان باشلاندى.

برنچى رامانف باشلاب 1628 يلدا ئوزن سايلاشوچىلارغا قارشى كورەش ئاچدى. شوشى يلداغى ئوكازى بلەن ئول پراوسلاونى بولماغان ئالپاوتلار، ميرزا وە بيكلەر قولىنا خريستيان دىنندە بولغان كرەستيانلارنى قالدرماسقا، ئەگەر بو ئالپاوتلار ئوزلەرى خريستيانلق قابول قلماسالار ئالارنىڭ روس دىنندە بولغان كشلەرن، شولار چەچە تورغان جيرلەرى بلەن خەزىنەگە ئالرغا بيوردى. ميخايل رامانفنىڭ ئاتاسى زامانندا 1649 يلدا نەشر ئيتلگەن هەم بايار — واق ئالپاوت هەم سەودەگەرلەر سابورى قابول ئيتكەن ئولاژينييەغادا شول ئوق ئوكاز زاكون بولب كردى. بو ئيندى تاتارنىڭ فيئادال سينفن روس سلوژبلىسى بلەن خريستيان ياساب برگە قوشب روسلاشدرو يە ئيسە ئانىڭ ئشچى قولىن ئالب ئيقتيسادى بۆلدرو ئيدى. مۇنە شول زاماندان ئيعتيبارەن تاتارنىڭ سلوژبلى — بۆمشلى سينفى جيرلەرنە ئەهەمييەت بيرمىچى، ئالاردا سەودە قلرغا، ئوزلەرنىڭ بر عەريزالارندا ئەيتكەنچە حزمەت يوق واقتدا ئوزلەرنىڭ بيلگى بولغان يە ئيسە ئيجارەگە ئالغان كيبتلەرندە سەودە ئيتەرگە يە ئيسە «قول هۆنەرى بلەن» شۇغللەنرگە باشلادىلار.

مۇنە شول زاماندان ئالب تاتارلاردا ئالپاوتلقدان سەودەگە كوچكەن، رەسمی یازولاردا «تارعاوای سلوۋیلی تاتارین» دیگەن بر گروە كشی كیلب چعا. قازان ئالنعاچ، ئەسترحان، نوعایلار هەم باشقردلار وە سیبیریا روسییە قولنا كرگەچ، روسییە بلەن قازان خانلغی ئاراسنداعی سەیاسی كیرتەلەر بتكەچ، تاتار سەودەگەرلەری ئۆچۈن سەودە مەیدانی بیك كیڭ وە بیك فایدالی بولب قالدی؛ ئەووەلدە حۆكۆم سۆرگەن بر ئۆلكەدەن ئیكنچی ستنە ئوتسكەندە ئالدنا تورعان «تامعا تاقچالاری» (بوشلینەلەر) بتدی؛ بو ئۆلكەلەرنڭ بر برسی بلەن مۇتەسسبل سوعشب تورولاری دە بتب، سەودە بوللارن مەسكەو حۆكومەتننڭ ستریلیسلاری ساقلی باشلادیلار. شول ئوق چاقدا تاعی روسیەنڭ ئانگلییە وە گاللاند بیدلەر بلەن سەودەلەری كۆچەیدی، ئارحانگل دە زاماناسنا كورە ئیبك مۇهیم بر پوست بولب كیتدی.

قازان ئوزی دە روسییەنڭ سەودە جەهەتندەن مەسكەودەن قالا ئیكنچی شەهەری بولب كیتدی. یلنا بر میلیییون سوم سەودە ئاباروتی یاسی باشلادی (1) تاتار سەودەلەری وە روسییە بلەن ئازییا سەودەسندە تل وە عۆرفلەرن بلگەنگ، بو حالقلاری بلەن بر دینەدە بولعانعا زور واسیتاچلق رولن ئیفا ئیتە باشلادی. تاتارنڭ میرزاسی ئازییە ئیللەرندە حۆكومەتنڭ ئیلچیسی ئالماچی ئیتلب یۆرتلە باشلاسا، تاتار تلی بو ئازییە حالقلاری بلەن واسیتادا، دیپلوماتییە تلی بولب كیتسە، ئانڭ سەودەگەری وە سەودەگەرگە ئەیلەنە باشلاغان میرزا وە بۆمشلسی ماللارن تۆیەب ئازییەگە ئوزی كیتە باشلادی.

1) شول ئوق چاقدا مەسكەونڭ ئاباروتی بیش میلییون

ئەدلعتاسیل فیئادالیزم قاقشادی. ئەمما سەودە كاپیتالی ئۆووا باشلادی.

17 نچی عەسرنڭ باشلارندان ئالب تاتارلاردا فیئادالیزم قاقشی باشلاغان چاقدا — ئیركلی كرەستییانلار.

بو تاتارلاردا حاكیم سینف بولعان فیئادالار وە یۆمشلەر حاقندا وە سەودەگەرلەرنڭ كیلب چعولاری حاقندا كوب كتنە ئوقتالدق؛ لاكین بو 16–17 نچی عەسرلاردا كوبچلنك بولعان سینف بۆلاردا وە ئالارنڭ كرەپاستنوی كرەستییەن قول چورلاری تۆگل، بەلكی «یاساقلی تاتار» ئاتالعان ئاول حالقدر. بۆلارنڭ حۆقوقلاری ئاز، جیرلەری كۆن ساین كالانیستلار كیلو ئارقاسندا قسلب تورا. ئوزلەری حۆكومەتكە ناتورال-سالئم «یاساق» تولەب تورالار ئیدی. بۆلار مەسكەونڭ 17 نچی عەسر حۆكومەتی ئاراقندان رەسمی یاقدان تلگەدە ئالنمیلار، بۆلار باری سالئم یاساق تولەولەری یاقندان غنا حۆكومەت ئۆچۈن ئەهەمییەتلی ئیدیلەر. بۆلار رەسمەن كرەپاستنوی بولماسالاردا، ئاسلدا بو یاساقلیلارنڭ كوبسی بایلار، ئالپاوت-میرزا هەم پوپلارعا بویسنعان بولالار ئیدی. 17 نچی عەسردا یاساقلی كرەستییەنلاردەن باشقا روسلاردا نیبەدی تۆرلی ئاول حالقی ئۆچراتساق، تاتارلاردا دا شوندای ئوق گروەلار تودیلار. ئالارنڭ ئچندە Наймит ئاتالعان جیرسز یاللانب ئشلەوچیلەر بار ئیدی. بۆلارنڭ سانی قازان ئارتندا (17 نچی عەسردە) ئالات بولنداعی ئالپاوتلار قولندا 7 كشی. ئارچا یولندا 35 كشی. جۆری یولندا 3 كشی بولعانی مەعلوم. بۆلاردان قالا «بابیل» ئاتالعان جیر وە یۆرتسزلاری دا ئیدی. تاعی مەنمەئلەر تاتارلار ئچندە نادووانی دیگەن بر ئنوع تاتار كرەستییەنلارن تلگە ئالالار.

ئیرکسز کرەستیانلار.

— 16 - 17 عەسردە تاتار ئالپاوتلارى قولندا ئیقتیسادى وە حوقوقى باقدان قول بولغان کرەستیەنلارنی قیناالیزمنڭ دەوامی حاقندا سۆیلەگەندە ئەیتب ئوزدق. لاکین 17 نچی عەسردە ئالار روس ئالپاوتلاری وە روحانیلارى قولندادا بار ئیدئلەر. قازان ئارحییپسکوپلارننا حۆکومەت ئەوورەلگەن جان وە ئالارنڭ ئروغلا-رننڭ جیرلەرن تابشرغان. مۆنە شول جیرلەردە تاتارلاردا بار ئیدی. مەسەلەن، 1623 - 1624 یللارنڭ حیسابی بوینچا قازان ئارحییپسکوپی قولندا 7 جیرکەولی ئاول، بر کچکنە تاتار ئاولی، 20 دانە روس وە تاتار ئاوللاری بولغانی، شولاردا 386 کرەستیان یورتی (روسلار)، 233 روس بابیللەری یورتی هەم 76 تاتار یورتی بولغانی مەعلوم. 1649 یلداغی زاکون بوینچە حرەستییان بولماغان کرەستیەن روس قولندا مۆسلمان لماغان کرەستیەن مۆسلمان قولندا تورورغا یارامی دیئلسەدە، بو زاکون بلەن حۆکومەت روحانیلارغا جیر بیرگەنن عەمەلدن قلمیدر ئیدی. مەسەلەن، 1681 یلدا ئارحییپسکولار قولندا سانی تاتار ئاوللاری بولغانی مەعلوم. شول ئاوللاردان قارا بوا، سیلیك قابان هەم قاراشیوا (حەزر تاتارلار قەریشە دیب یۆرتە تۆرغان لایش قانتونداغی روس ئاولی دیگەن مۆسلمان ئاوللاری بار ئیدی. لاکین روحانیلار بو ئاوللارنی چوقندررغا ترنشالار. ئەگەر تلەمەسەلەر قووب جیبەرب روس کرەستییەنی کیترتب ئوترتالار ئیدی. تابیعی تاتار کرەستییەنلارى دە روسلار شیکێللوك روحانیلار قولنداغی جیرلەردەن ئالارغا حزمەت ئیتەسلەری کیلمیچی قاچالار ئیدی. 17 نچی عەسردە شولای قارا ئیش ئاولندا ئیکی تاتار قاچب، قازان تۆبەزندە تۆرغانی مەعلوم.

ئارحییپسکوپلارغا ئابروك تۆلەوچی تاغی بر تۆرلی ئاول حالقی

بار ئیدی. بۆلار ئیسە ئومارتاچیلاردان عیبارەت ئیدئلەر. ئەلی بو زامانندا ئومارتانی یاقچادا ئاسراو یوق، بەلکی بر نەوع ئاول حالقی قالن ئورمانلاردا یۆرب ئۆزلەب ئومارتا ئۆیالاغان ئاغاچنی تابالاردا، شوکارغا ئۆز تامغالارن سالب کیتەلەر ئیدی.

ئەگەر بو ئورمانلار ئالپاوتلار یائیسە روحانیلار قولندا بولسا، شول ئومارتا باشندان سالئم — ئابروك تولیلەر ئیدی. مەسەلەن 1623 هەم 1624 یللار ئچندەگی مەعلوماتقا قاراغاندا ئارحییپسکوپ ئورمانلارندا 44 تاتارنڭ (شونڭ برنسی یۆمۆشانی) 2330 ئومارتاسی بولب، شوندان شول زامان ئاقچاسی بلەن بر روبل 14 ئالتن 4 دینگا ئاقچالاتا، ئەمما 67 باتمان 35 فونت باللاتا ئارحییپسکوپکە ئابروك جیبەلەر ئیدی. قایسی تاتارلارنڭ ئومارتالاری کوبکنە بولغان. مەسەلەن بوغارندا کۆرسەتلگەن یللارداغی حیساب ئالو دەفتەرندە (Писцовая Книга) شوندی مەعلومەت ئۆچراتابز:

„Митрополичьи деревни Татарови деревни Кабанов Андербыш Амесков, дельних триста дерев, а оброку дает три батмана меду да восемь алтын две деньги-знамя (тот) Андербышева № 14

ئارحییپسکوپکە مەنسوب بولسان ئاوللاردا تۆروچی یۆرت جیرسز بابیل ئاتالمان تاتار کرەستیەنلاریندە ئاقچا بلەن ئابروك تولیلەر ئیدی. ئابروکنڭ میقدارى 17 نچی عەسردە هەم بر یۆرتقا شول زامان ئاقچاسی بلەن 10 ئار ئالتن. (Алтын) تۆلیلەر ئیدی.

بر نەتیجە.

ئارحییپسکوپکە ئابروك تۆلەوچی تاتارلاردان ئومارتاچی هەم بابیللەر ئچندە بز ئابروکنی ئاقچا بلەن تۆلەگەننی کوردك. بو مەسئەلە بزنڭ بو فاسلدە ئەیتکەن سوزدە کاپیتالی تاتارلار ئاراسندا تووون

یاحشی کورسەتە. 16 نجی عەسرنڭ برنچی چیرگندە یازوچی هەربرشتەین تاتارلارنڭ عادیلەرندە ئاقچا یوقلعن، ئالتن کۆمشنڭ باری سەودەگەرلەر قولنداعنا بولعانن سۆیلی. ئەمما شوندان یوز یل ئۆتکەچ بز باشقا بر کارتینانی کورەبز: کرەستیيەنلارنڭ بایلارێ بولعان ئۆمارتاچیلارنڭ قایوسی ئابروکنی ئاقچا بلەن تولی. دیمەك، بال تابو، ئۆمارتاچیلق ئشی تاتارلار ئاراسندا تاوارنی حوجالققا ئەیلەنگەن: ئالار باللارن ساتالار، ئانی ئاقچاعا ئەیلەندرەلەر. شولای ئوق تاتار کرەستیيەنلارێنڭ ئیاك یارلنلارێ بابیللەردەدە ئاقچا بار؛ دیمەك ئالاردا ئارجیبیسکوب جیرن چەچب شوندان حاسل بولعان ئیگننی ئاقچاعا ساتالار. دیمەك سەودە کاپیتالیزمی قازاننڭ ئوزندەگنە توگل قارانسی ئاوللارعا وە قارا ئورمانلار ئچنەدە کرە باشلاعان.

کرەستیيەنلارنڭ حوجالنعی.

تاتار کرەستیيەنلارێنڭ جیرلەرێ ئابشینا رەوشی بلەن بیلەنە. شونـاڭ ئۆچن دە بیسباداعی کنەگەلەر هەر بر تاتار یۆرتن ئایرم-ئایرم سۆیلەسەدە، ئالارنڭ جیرلەرن عوموما حیساب بلەن یورتەلەر. لاکین بەعزی ئاولدا ئیسە جەمەعەت جیرێ بولماعان هەر بر یۆرتنڭ ئایرم مولکی بولعان جیرلەردە بار؛ لاکین بۆلار کرەستیيەن توگل، بەلکی واق یۆمۆشلی تاتارلار. 17 نچی عەسرنڭ برنچی چیرگندەئوك ئۆچ باسوعا بولب ئیگن ئیگو حۆکۆم سۆرە. شونـاڭ ئۆچن بز مەنبەعلاردا تاتار ئاوللارن وە ئالارنڭ جیرلەرێنڭ میقدارن سۆیلەگەن چاقدا شوندی جۆملەلەر ئۆچراتابز: „На все три поля [illegible] по ... три десятины“ دیمەك قازان ئالننو بلەن، ئیلـگە روس کالانیزاتسیيەسی باشلانعاچ، جیر کیمێب قالعاچ، تاتارلاردا ئۆچ باسولی سیستیما ئیگن ئیگوگە کوچە باشلیلار. وە شول جیر

17 نچی عەسردە تمزلانا، ئازایا باشلادی (تابیعی ئلنڭ قازان یانداعی جیرلەر): مەسەلەن، 1636 یلدا میتراپالیت قولنداعی کیربسکی ئاولننڭ روس کرەستیيەنلەرێ بلەن قاراتای ئاولننڭ یاساقلی تاتار کرەستیيەنلارێ ئاراسندا بچەنلك حاقندا نیزاع چقعب، تورەلەر شول مەسئەلەنی تیکشرولەرێ وە حۆکۆم بولووی مەعلوم.

تاتارلارنڭ رازیین ئیحتیالالننا قوشنلولارێ.

بوعاردا سۆیلەنگەن سۆزلەردەن ئاچق بر نەتیجە چعاررعا بولا: تاتارلارنڭ فیئادال سینفی 17 نچی عەسرنڭ ئورتاسنداعی قۆل ئاسراو مەسئەلەسندە دائیر زاقونلار ئارقاسندا حۆکومەتکە چن ئیحلاسدان دوست بولا ئالمیلار ئیدی. شونڭ ئۆچن دە 17 نچی عەسرنڭ ئیکنچی یارتمندا قازان ئۆیەزی «ئورمان» دیگەن ئاولنڭ یۆمۆشلی‌سی جانعلی ئیسملی کشی قول ئاستندا کوتەرلشدە یولب ئالداب، ئانی یەمەی ئاتلی بر تاتار ئۆتب ییر گەچ، بو حەرەکەت باسدرلمان. ئانڭ ئۆعللارێ ئیشبولات هەم ئایتوعانلارنڭدە جیرلارێ مۆساداره ئیتلب، ئاوعوردقا سۆرگونگە جیبەرلگەنلەر ئیدی. بو یۆمۆشلی وەمیزالاردان کیلب چنققان «یۆمۆشلی سەودەگەر تاتارلار»دا حۆکومەت بلەن کیلشب بتە ئالماعانلار. چونکی بردەن بۆلارنی حۆکومەت مەجبوری عەسکەری حزمەت ئیتەدرە، شونڭ ئۆستنەدە زور ئالوکلار ئالادر ئیدی. کرەستیيانلەرگە کیلسەك بو مەسئەلە ئاچق: ئالارنی ئۆتب یوراللارعا، میرزالارعا چورا-قۆل ئیتب بیرگەنلەر یا ئیسە ئالار شولارعا زور ئابروکلار تولەرگە مەجبور ئیتەلەر.

شونڭ ئۆستندە تابیعی دینی قسنقلق وە مۆسلمان دیننەدە بولعانلقلارێ ئۆچن حزقوقسز بولالار. حەتتا بر روس جینایەت ئشلەسە شاهید بولو حاقندا مالیك بولا ئالماولارن ئالنرعا کیرەك.

ئەگەر شوکلرعا جیرنك تازایۇوی. روس ئالبارت وە روحانیلارنىا
جیرلەرن بیرب، ئوزلەری چوقنماسلار ئیسکی تاولارنندان
قوولولارن ئەمنا حدنرگە ئالساقدا، تاتار کرەستیینینڭ حۆکومەتکە
نیچنك قاراشی بولعانن بلنربز.

ئسناپان رازین تاتارلارنڭ توزلی سینفلارندا حۆکومەت
وە حاکیم سلوزیلی بابار سینفنڭ قارشی بولعان روحلارن
بیك یاحشی بلگەن بوارعا کیرەك. مۆنی بلەروچلەرنڭ برنسی
مەعلوم. ئولدا بولسا- تاتار ئاق سۆیە کلەرنەن حەسەن (ئاسان)
قلرا چورا ئوعلی ئاببولانف دیگەن کشی: بو کشی قولندا
قاسیم یانندا‌عی کادوم هەم کیرنسکی ئۆیەزلەرندە جیر- سولارنی
بولعان. ئیحتیمال حەسەنڭ قولنداعی حریستییان دینندەگی
کرەپاستنوی- چورالاری ئالنب، ئالار بیلی تورعان جیرلەری
دە حۆکومەتکە ئالنماج حەسەن حۆکومەتکە قارشی حەرەکەتندە
ئیشتیراك قیلعانلر. هەر حالدە بو کشی ئسناپان رازیننڭ یانندا
بولعان. رازین تاتار حالقنا تاتار تلندە پراقلاماتسییەلەر:
(Преметное письмо) لار جیبەرە تورعان بولعان. مۆنە شونڭ
قازان وە ئۆیەز ئەهالیسنە- توزلی سینفلارنىا قاراب یازلعانی
شوشی حەسەن ئیسمندەن یازلعان بولعان. شول حیتابنامەنڭ
روسچاسی ساقلانب قالعان. بز بو تورندە شونڭ تاتارچا تەرجۆمەسن
کیترەبز: «ئلوع ویسکا (چیرو) دەن، ئسناپان تیمافیویچدان
مەعلوم بولسون: سزکی قازان بیستەسی مۆسلمانلارنا هەم
ئەهلی مەچت باشی ئابزیلارعا، بارچا ئەهلی ئیسلامعا هەم فەقیر
وە قوللارعا مەرحەمەت وە شەفقەت تیلوچیلەرگە، ئیکش موللاعا
هەم ماماي موللاعا هەم نیش میرزاعا، موسکوف میرزاعا
بارچا بیستە هەم ئۆیەز مۆسلمانلارنا ئسنابان

تیمافیویچدەن، بو دنیادا هەم کیلەچەکتە باش ئورام (В этом
свете и в будущем человечестве). سەلام سوگندا بزدەن حال
ئەحوال سوراساڭز، بز سلامەتبز هەم سزدە ساغ بولعای ئیدنگز.
سوزبز شولدر: ئەگری. پەیغەمبەر هەم پاتشا (для государя)
وە عەسکەر (قازاقلار مۆراد) ئوچن سز بزنڭ بلەن برگە بولعای
ئیدنگز، ئەگەردە برگە بولماساڭز، سوڭرا بزگە ئوپکەلەمەگز.
ئەگری شاهیدر کم سزگە بر توزلی دە ناچارلق بولماباچاق
وە بز سزنڭ ئوچن تیرشابز. بەنە مەعلوم بولعای ئیدی: مین
حەسەن ئاببولانف ئسناپان تیمافیویچ یانندا هەم بزگە بو حاقدا
ئوشانگز: مین حەسەن سزگە بو توعرندا مەسلیحەت ئیتەم:
ئەگەر میکا ئیشانساڭز ناچار بولماس. بارچاڭزدان ئوتنەم. مین
سزنڭ بارچاڭزدان رازیمن. ئەما بزدەن سزگە-باش ئورو..
بو یارلیققا ئوز مۆهرمنی باسدم».

واقیعەن. تاتار وە عدیری روسلارنڭ چواش، ماریلەر رازین
سمبرنی مۆحاسەرە قیلعان چاقدا، سمبرنی جۆلب ئالئرعا کیلگەن
حۆکومەت عەسکەرندە بولدا ئالله نیچە مەرتەبەلەر هۆجوم قیلالار.
بو فیرقەلەر حەتتا چواش بایلارندادا هۆجوم قیلالار. مەسەلەن،
چوبل ئۆیەزندەگی توج بای چواش حۆکومەتکە عەریزا بیرب
رازینچیلار تارافندان تالانعانلقلارن سۆیلەگەندە „Воровские
татары и чуваши хотели до смерти побить" دیلەر.

دیمەك. مۆندا تاعی عدیری روسلارنڭ ئوز تارالارندا سینفی
کۆرەش عەلامەتلەری کورنە باشلی. سمبرنی قوتقلدررعا
مەسکەودەن جیبەرلگەن ئیکنچی بر فیرقە عەسکەر جیکلب تەتشکە
چیکگەن ئیدی: شونڭ باشلعی ئیوان باریاتینسکی ئالەکسی
پاتشاعا یازعان راپورتندا «تاتلی عەسکەردە هەم قازاق عەسکەرلەری
ئچندەگی تاتارلار ناچار هەم ئشانچسز، برنچی سوعشدا ئوق

قاچپ كېتتىلەر. ئاللاردان ئۈمىد يوق. ئاللارنى يوقفا تويەرب مال ئەرەم ئىبتەرگە يارامى» دى.

لاكىن شولاي بولسادا رازىنىنىڭ بۈتۈن تاتار ـ مۇسلمان سىنفلارىنا تايانووى حاتا چىقتى. سەئىد حالفىنىڭ 1767 يلدا مەسكەوگە زاكون چىقارو كامىسسىيەسىنە قازان مىرزا وە بۇمۇش-لارىندان ئالب كېلگەن ناكازدا ماقتانب قازان مىرزا وە-بۇمۇشلارنىڭ رازىنگە قارشى نق سوقشقانلقلارى بلدرلە. دىمەك سموتا واقتىداعى شىكللى بو واقىعەدە تاتار فېئودال قالدىقلارى ئۆزلەرىنىڭ روس سىنفدا اشلارىن ئۆتتىلار.

قاسىم حانلىعىنىڭ بترىلووى. ـ تاتار حالقى 17 نچى عەسردە سەودە كاپىتالىزمى دەورىنە ئاياعىن باسسادا. تەلى فېئودالىزمنىڭ نق ئۆياسى قاسىم حانلىعى ئىسمىندەگىنە ئىسەن تۇرادر ئىدى. 17 نچى عەسر بو ئوچاقنىدا بتردى. مۇنە شول حاقدا بر ئاز سۆيلەب ئۆتمى حال يوق. قازان بلەن مەسكەو دەولەتنى ئاراسىندا بوفر (فاسىلە) قاسىم (حان كىرمەن حانلىعى روسىيەدە ئىحتىلال ـ ئسموتا) بولعان چاقدا ئىسەن ئىدى؛ ئانىڭ ئىحتىلالداعى رولى، روسىيە حۆكومەتىنىڭ بوقلىعى يانىسە زاعىفلەنووى ئانى بترۈگە ئىرك بىرمەگەن. رامانفلار باش بولو بلەن ئاچقدان ئاچقىقا حالقنقا قارشى حەرەكەت باشلادى. مەسكەو بو حانلىقنى نيچك ئۆستا بتەردە. لاكىن بو حانلىقنى تورغىزنابوق تيتو مۆمكىن توگل ئىدى. چۈنكى روسىيە بو حانلىقنىڭ ناسىر اوى بلەن تور كىيەوە ئىران هەم قرم حانلىعى ئالدندا ئىسلام معانىيە-وچى بولب كورىنەدر ئىدى. نيك قازان وە ئەستەرحانى ئالدك؟ دىگەن سۆزگە روس چارلارى ـ مۇنە بز بيت ئۆزلەرى ياخشى تۆرعاچ قاسىم حانلىعىنا تيمىيز، بەلكى بىلمە كىس ئاندا مەسجىدلەر سالدرابز.

ـلارعا ئىركلى تۆرۈرعا رۇحسەت بىرەبز. قازان، ئەستەرحان ئۆزلەرى بزگە قارشى حەرەكەت قىلدىلار، بز ئانى شونىڭ ئۈچۈن بتردك، دىلەر ئىدى. ئىككىنچى ياقدان قاسىم حانلارى وە-ئاللارنىڭ عەسكەرلەرى عەيرى مۇنتەزام ئاتلى عەسكەر بولب، پانلىكلەر وە قرم تاتارلارى بلەن بولعان سوعشلاردا ئىشتىراك ئىتەلەر. شونىڭ ئۈچۈن ئانىڭ حەزرگە كىرەكلى بولعان. ئۈچىنچى ياقدان مەسكەو حۆكومەتى قاسىمنىڭ حانلارى بلەن مەسكەوگە ئىيران. تورنا ئازيادان كىلگەن ئىلچىلەرنى قابول ئىتكەندە فايدالانعانلار. ئاللار كىلگەندە قاسىم حانلارى حەزر بولب، بر تۇرلى مەسكەونىڭ زورلىعىن هەم ئىسلام دۇنياسى بلەن دوستلىعىن كورسەتە تۆرعان بولعان. دورتىنچى سەبەبدە قاسىم حانلىعىن دەفعەتەن بترسەك مەسكەونىڭ ئۆز قول ئاستنداعى مۇسلمان حالقلارىنىڭ رازىسزلىعى قوبارعا مۆمكىن بولعان. نىهايەت روسىيەنى ئىدارە قىلوچىدا ئالپاوت، حاندا شولار شىكللى حالقدان تشدادا ئەللە نى قەدەر جىرى بولعان بر ئالپاوت: ئانىڭ سىنفداشلارى زور بايارلار حاننى رەنجەسكە تلەتەلەر بولر.

قاسىم حانلارن بترونىڭ يوللارى. ـ حۆكومەت بيك حۆر-مەتلى؛ تۆرلى ئانتانالى مەجلسلەردە ئاللارنى بولندرا: تورنىڭ بيك يۇعارىسىنا ئوترتا؛ حەتتا ئارسلان عەلى يانىسەئالب ئارسلان حان مەسكەوگە كىلگەچ، شوندا ئانى ئانگلىيە سەفىرى ژون مەربكەدەن يوعارراق ئوترتدىلار. شولاي بولسادا، رەسمەن ئاللار روس بايارلارى بلەن بر تىگز بولسالاردا. حانلارنى روسىيەنىڭ عالى دىوانى بولعان «بايارسكى دوما» عا كرتمەلەر، ئاللاردان شىكلەنەلەر، ئۆستلەرندەن قاراب تۆرۈرعا «عالاوالار» قويالار ئىدى. برنچى رامانفلار زاماناسىندا قاسىم حانلىعىندا رەسمەن حاكىمىيەت

خان قولندا حيسابلانسادا، ئاسلدا ئيانى مەسكەودەن جيبەرلگەن،
ۋايۋادا ئيدارە قىلغان. شولاي ئوق سودداغا خاننڭ وەكيللەرە
كررگە رۆحسەت ئيتلمەگەن.

17 نچى عەسردا ئيندى قاسيم خانلغى روسييە ئۈچۈن ئەۋەلگى سەياسى ئەھەمييەتن يوغالتقان ئيدى. قازان خانلغى بتكەن. شوننڭ ئۈچن مەسكەو بلەن قازان ئارسندا ئاندى بوفەردە كيرەك توگل ئيدى.

قاسيم خانلارى ئورنلەرى، سۆگى بوخارا ئەميرلەرى شيكللى، واقتلارن مەسكەودە ئوتكەرگەنلەر. ئاندا قوناق بولب ياتقانلار. شوننڭ ئۈچۈن ئالار بيك تيز روس بايارلارى بلەن قاتشب، روحانيلارنڭ تريشووى ئارقاسندا روسلاشالار؛ حەتتا 1573 يلدا، ساين بولات خان چوقنب سيمون ئاتالغان.

قاسيمنڭ سۆگى خانى سەيد بورهاننى ئلك، ئالەكسى پاتشانڭ قزن ئالب بيرەبز ديب، چوقنرغا ديملەسەلەردە 12 يەشندەگنە بولغانلقدان، بالىغ بولغانچاغا قەدەر قالدرلغان. سۆڭرا 1653 يانيسە 1655 يللار ئارا‌سندا سەيد بورهاننى حۆكومەت ئالداب چوقندرب ۋاسيلى ديب ئيسم بيرگەن: شوننڭ ئۈچن دە قريم خانى مۆحەممەدگەرەينڭ ئولوغ ۋەزيرنڭ روسييەگە بيرگەن نوتاسندا: خان كيرمەن سولتانى سەياسەت ئيتب كۆچ بلەن حريستيان ئيتلييوب ئوشاوسز ئش ئيتەلەر ديب ئوپكەلەگەن وە تەھديد ئيتكەن. بو سەيد بورهانغا قەدەر بولغان قاسيم خانلارى مەسكەو حۆكومەتى تەعەين قلب كيلدى. ئالارنى «چار»غا سادق حزمەت ئيتووى حاقندا ئانت ئيتەرگەنلەر. سەيد بورهان ۋاسيلىگە ئەيلەنگەچدە «چار» لەقەبى بلەن خان كيرمەن سولتانى بولب تۆردى؛ ئول 1679 يلدا ئولدى.

ئاننڭ ئورنىنا خان تەعەين قلنمادى، ئاننڭ ئاناسى ئولگەنچە «قاسيمىق حوجاسى» ئيسمى بلەن تۆردى.

شولاي ئيتب سۆڭغى ياسالغان قاسيم خانلغى سوڭغى رەۋشدە بتەرلدى. ديمەك تاتار فيئوداليزمىنڭ سۆڭگى ئوچاغى قاسيم خانلغى دا جيمەرلدى.

فيئوداليزمنڭ بتۈون توقتاتب تۆرغان بر واقيعە.

شولاي ئيتب 17 نچى عەسرنڭ ئاخرنا تابا روسييەنڭ ئچندە سەۋدە كاپيتالى ئۈسو ئيدل بلماسى وە قازاننڭ سەۋدەدە ئەھەمييەتى ئارتو ئارقاسندا، يوغارىدا كورسەتلگەن ئيكى سەبەبلەر ئارقلى تاتار فيئوداليزمى بنە وە ئاننڭ سينفى دا يا ئيسە عادى كرەستيەن بولب قالا، يا ئيسە سەۋدەگەرگە ئەيلەنە باشلادى. لاكين كشيلەرنڭ ئوتكەننەدە بارا تۆرغان تاريخ ئارباسنڭ كوبچەكلەنە تاياق تقلغان وە شوننڭ ئارقاسندا واقتلى ئولاراق تاريخنڭ كوبچەگى تەگەرەمى تۆرغان واقتلارندا ئوچراتابز. دۆرست بو تەسادوفى واقيعەلەر تاريخنڭ كيتيشن تۆقتاتا يا ئيسە ئانى كيرى بورب جيبەرە ئالمى، لاكين واقتلى بولسادا، ئاننڭ كيدەشن ئاقرنلاتورغا خەللەرندەن كيلە.

مونە بز 17 نچى عەسر تاتار تاريخندا ئاننڭ فيئوداليزمدان تەمام چغام ديب تۆرغاندا، كيدەشن ئاقرنلاتقان بر واقيعەنى كورەبز. ئول مونە تۆبەندەگەن عيبارەت: ئالەكسى پاتشانڭ ئوغلى فيدور 1682 نچى يلدا ئولگەچ 1689 يلغاقەدەر بەش شاھزادە ئيوان وە پيتر يەش بولسالغان، سەملەكەتنى ئاليكسينڭ قزى سوفييا ئيدارە قلب تۆرا.

توشى واقتدا روسييەنڭ ئچندە، تەحت تبرەسندەگى نيزاع باشلانا.

نستربليس ئيسملى جاللانغان عەسكەر باشلىقلارى خاوانسكى قول ئاستىندا سوفيىيەغا قارشى قوبالار: بۇلارغا قارشى سوفييا سلوزيلى سالاويىيەدەن عيبارەت عەسكەرى قووەت قويب نىزاعنى باسدرا. تابيعي بو سينفدان بولغان عەسكەر ئچندە تاتار بوموشلىلارى دا بولغان بولرغا كيرەك. (1) لاكين بۇلارنىڭ قوللارنداغى «خريستيبان دينندەگى كرەستيبيەنلار وە ميرزا بوموشلىلار براواسلاويه قابول ئيتمەسەلەر جيرلەرندە موسادەرە قىلرغا كيرەك» ديگەن زاكون بوينچا جيرلەرى ئالىنا باشلاغاچ. بۇلارنىڭ سوفييانى ياقلاماو ئيحتيماللارى بار ئيدى. شونىڭ ئوچن دە سوفييا 1682 يلدا ميرزا وە بوموشلى تاتارلارنىڭ بو حاقدا بولغان شيكايەتلەرن ئيعتيبارگە ئالب بر ئوكاز چىقاردى. بو ئوكاز بوينچا تاتار ئالباوتلارنىڭ خريستيبان ديندە بولغان (يا ئيسە شول دينگە چىققان) كرەستيبانلارن ئازاد ئيتكەندە موسادارە قىلرغا تييشلى جيرلەرنىڭ يارتىسن ميرزا وە بوموشلىلارنىڭ ئوز قوللارندا قالدرب، قالغانىنى موسادەرە قىلرغا ئەمر ئيتگەن ئيدى. مونە بو زاكون تابيعى تاتار ئيدا داللارنا تاغى يال ئيتەرگە واقت-ميهلەت بيردى. ئالارنىڭ جيرلەرى بتونلەى بتمەدى. سونگرا پيترنىڭ بەشلىگى، سونگرا شول مەملەكەتنى ئيدارەنى ئوز قولىنا ئالغاچ بولغان نستربليس عەسكەرنىڭ قوزغالووى، پيترنىڭ سەياحەتلەرگە كيتب يورولەرى، ئازوف ئوچن توركيە بلەن سوغشى، سونگرا 1700 يلدان ئالب 1709 مچن بلما قەدەر شيمال سوغشى وە شول سوغشدا باشدا روسيەنىڭ جيڭلووى 1706 ئەستەرخاندا فيتنە 1711 يلدا پروت ياندا پيترنىڭ عەسكەرنىڭ جيڭلولەرى 1708 يللارداغى تاتار

(1) بو حاقدا مۇفەسسەل مەعلوماتنى بزنىڭ « تاتار سينفلارى تاريخندان » قاراڭز.

باشقرت قوزغالشى بتودە تاتار بوموشلى وە ميرزالارندان عيبارەت عەسكەر فيرقەلارنىڭ كيرەك بولب چىقولارى ئەھەمىيەسى دە روسيە حۆكومەتن تاتار ئالباوتلارنا ئيعتيبار ئيتەرگە وە ئالار بلەن شوغوللانرگە ئيرەك بيرمەدى؛ شونىڭ ئوچن تاتارنىڭ فيئودال سينفى ئوزجابى بلەنگىنە يتب بارسادا، هامان ئيسەن قالدى. شولاى ئيتب فيئودللارى زاعيفلەنگەن، تالانغان، بيك كوبنسى سەودەگەرگە ئەيلەنگەن كيلىش 18 نچى عەسرگە ئاياق باسدىلار.

2. تاتار فيئوداليزمنىڭ جيمرىلووى وە ئاڭ قالدىقى (1713 — 1775)

فيئوداليزمگە تاغى بر زاربە

— روسيە حۆكومەتى 1709 يلدا پالتاوا يانىندا، كانكوريننى شۆيتسيەنى جيڭب، «ياوروپاغا تەرەزە ئاچب» بالتيق قريلارنا چىقب، سەودە كاپيتالن تاغى كوچەيتب جيبەرگەچ، ياڭا فورما ياوروپانىڭ توسلى دايمى ئوبرەتلگەن عەسكەردە ياساب جيبەرگەچ، ھەزر پيترنىڭ حۆكومەتى وە-ئەووەلگى شيكللى بوموشلىلارغا تايانچى سەودە كاپيتالى ساحيبلەرنە وە تايانا باشلاغاچ، تاتار فيوداليزمنە وە ئوز ئوزندەن بر زاربە ئورنلرغا كيرەك ئيدى.

شوندى ئش هەم بولدى دا. 1713 يلدا باشقا مەسئەلەلەردە غايەت دينگە ئوستىدەن قارى تورغان، شونىڭ ئوچن روس دينچيلەرى تارافىدان «ئانتيخريست — دەججال» ديب ئاتالغان پيتر غايەت ديندار بر ئوكاز چىقاردى؛ بو ئوكاز شول ئاتاسنىڭ ميرزا وە بوموشلى تاتارلارغا قاراتا چىققان ئوكازن تاغىندا قاتتراق رەوشدە تەكراردان عيبارەت ئيدى.

ئەگەر تاتار مىرزا وە بۇمۇشلىلارنىڭ يامىسىبىدە ئۇچىنەلەرندە (1) خرىستىيان دىنىندەگى كرەستىيەن دۋارانوۋىلارى بولسا، مىرزالارن يارتى بل تچندە چوقتىرعا نەمر ئىتەرگە. ئەگەردە ئالار تلەمەسەلەر كرەستىيەن دۋارانوۋىلارن وە جىرلەرن پاتشاعا مۇسادەرە قىلىرعا (Взять и отписать на него Вел. государя) قىلىندى. مۇندا شول ئۇق يلدا وە نايدا ئوكاز ئاعىي تەكرار قىلىندى. مىرزا وە بۇمۇشلىلارعا «مىپلەت» بىرمەسكە قوشلغان ئىدى. بۇ ئوكاز پىتىر زامانىنىڭ بارچا ئوكازلارى شىكىللى ئاچىق يازىلماعان وە يانى تۇرلىچە ئىنىب ئاڭلارعا مۇمكىن بولماتلقدان. تاتار ئالپاوتلارنىڭ قوللارنداعى بىك كوب كرەستىيەن ئوزلەرى چەچە تۇرعان جىرنى گىنە ئالىب قالب، ئوزلەرى قوتۇلو بلەن گىنە قەناعەت ئىتمىچە، ئالپاوتلارنىڭ ئوزلەرى چەچە تۇرعان جىرلەرندە ئالا باشلادىلار هەم ئالارنى ئوسادىبەلەرندە قووب چىعارا باشلادىلار. دىمەك تاتار ئالپاوتلارنا قارشى چن بر جىر حەرەكەتى چىقادى.

1715 بىلگىلى پىترنىڭ حۆكومەتى مۇكارعا چدى ئالمادى. يلدا بۇ ئوكازلارنى شەرحلەوچى بر ئوكاز چىعارب كانفىسكاتسىيە باشلاعاندا بارى تاتار مىرزا وە بۇمۇشلىلارى قوللاداعى خرىستىيان دىنىندەگى كشىلەرنى گىنە قوتولدرب ئالپاوتلارنىڭ ئوزلەرى ئىگە تۇرعان جىرى، يۇلىلقلار وە ئالارنىڭ ئوسادىبالارنا تيمەسكە ئىدى. بۇلاي ئيتمەگەندە مۇسلمان ئالپاوتلارنا قارشى قوبقان كرەستىيەنلار پراوسلاونى ئالپاوتلارعادا هۇجوم قىلولارى بىك ئيحتىمال ئىدى.

1) حۆكومەت تاراقندان خزمەتلەرى ئۈچن بىرلگەن يانىسە ئاتا بابارندان قالعان جىرلەرندە.

مۇندان چىققان بىر نەتىجە.

— مۇنە بۇ ئوكازدان تاتار ئالپاوتلارنىڭ كرەپاستنوى خوجالقلارنادا بر بر نەتىجەدە چىعا؛ ئەگەر تاتار ئالپاوتلارى ئوزلەرى ئۈچن چەچىب تۇرعان جىرلەرى ئايرم بولب، كرەستىيەنلارنى باشقاچە بۇلنگەن بولسا، تاتارلار بارشچىنا بلەن توكل، بەلكى خرىستىيان دىنىندەگى كرەستىيەنلارنى ئابروك دۆلەتى ئسولى بلەن خوجالق ئالب بارعانلقلارى؛ ئەمما ئوزلەرنا تىگەن جىرلەرنى ئىسە يانسە ياللانعان كشىلەر كۆچى بلەن يايب مۇسلماندان بولعان چورالار — دوارووايلار واسىتاسى بلەن ئشلەنگەنلەرى ئاڭلانا.

تاتار ئالپاوتلارى بۇ ئوكازلار چىقو بلەن كوبىسى چوقىنمادى؛ جىرلەرى — كرەستىيەنلارى مۇسادارە قىلىندى. 1718 يلعا قەدەر قازان گوبىرناسىنىڭ بىش، ئازوفسكى گوبىرنانىڭ ئىكى ئويىزندەگىنە 17 ئالپاوت دوورى، 540 كرەستىيەن دوورى، 3 سكوتنىك مەجموعەسى 560 يورت مۇسادارە قىلىندى؛ شوندا 39 جان ئير وە خاتن چورا — دووراوى، 3748 ئير وە خاتن كرەستىيەن، 8 سكوتنىك بارىسى 3795 جان بار ئىدى. قاسىم مىرزا وە بۇمۇشلىلارى قولندان 302 يورت 175 جان كرەستىيەن مۇسادارە قىلىنمان.

بۇ مۇسلمان قولندا خرىستىيەن تورىرعا يارامى دىگەن زاكون بوتن 18 نچى عەسر بويىنچا باقى قالا. بۇ زاكون تاتارلارداعى فيئۇداليزم قالدىعى سندرىرعا زور ياردەم ئيتە: مۇنڭ ئارقاسندا مۇسلمان — تاتار مىرزالارى ئشچىسىز قالالار؛ چونكى بر ياقدان خرىستىيان دىنندەگى كرەستىيەن قوللارندان كيتسە، ئيكنچى ياقدان تاتار ئالپاوتلارى مۇسلمان جنسندەن بولعان قوللارن

كۆچلەب ئشلەتە ئالمىلار: ئەگەر ئنقلاب كۆچلى باشلاساق تاتار
كرەستيەنىنى دەچوقتۇپ. تاتار ئالپاوتلارى قولىدان قۇتۇلو ئىجتىمالى
بار. بۇنىڭ ئىچۈن تاتار ئالپاوتنى ئوزى چوقتۇپ جبر وە كرەستيەنلەرنى
ساقلاپ ئالب قالمى؟ بۇ سوئالغا جەوابنى بز تەفسىللى رەوشدە
توبەندە كورەچەكمز: لاكىن حەزرگە ئاسان قىنا جەواب بەرەب
ئوزابز: تاتار ئالپاوتلارى قولىنداغى جبرلەر ياخشى ئورنلاردان.
شەهەر — بۇ توپلارندان براق بولغانلغا فايدالىمز: بۇ زاماندا
روسيە شەرقكە ئابا سەودەدە سەياسەتن سوزغانغا. تاتارنىڭ عالى
سينفلارى سەودەگە بېرلگەنگە ئول ئازىيە بلەن ساتونى بارى
تاتار مۇسلمان بولغان واقتداغىنا قىلالاجاق بولغانلقدان (چونكى
ئورتا ئازىيە حالقلارى مۇسلمان بولماغانلارن كرتمەلەر) ئۇ
تاتار ئالپاوتلارىنا جبر چەچپ مەشەققەتلەنپ تۇرغانچا سەودەگە
ئەمما مۇسلمان بولب قالوونى ياخشىراق بولغان.

تاتار ميرزا وە يۇمۇشلىقلارنى لاشمان ياساو.

18-نچى عەسرنىڭ باشندا حۆكومەت
تاتار فئودال سينفى بلەن بردەدە حيسابلاشمى
باشلادى. مەعلوم كى پيتر برنچى روسيە-
دەگى هەر بر سالاوبەنى بر مەعلوم
ئشكە قوشۇپ باغلاغان ئىدى. هەر بر سالاوبيە دەولەتنىڭ قولى،
تاڭگارغا نەرسە بلەن بولسادا حزمەت ئىتەرگە تيېش ئىدى. پيتر
روس ئالپاوتلارىنىڭ ئشلەحستواسىنىڭ ئىمتيازلارن تارتىپ ئالماسادا، ئولار-
نى ئوسب يتكەنچى ئوقرغا مەجبور ئىتپ، بۇنگرا يگت بولغاچ
ئولگەنچى عادى عەسكەر بولب حزمەت ئىتە باشلى تورغان
ياساوى. شوندان ئوسپ كتكەن روس «دۆمربانى شلەحتيى» ئۇر-
ئورنلارغا مىنە ئالا وە بلرى حزمەت ئىتسەگەنە ئول كرەپستنوى
كۈچى بلەن فايدالانا ئالادر ئىدى.

دۆرست، پيتر تاتار ميرزالارنىڭ مۇسلمان جنسندەن بولغان
كرەستيەن — چورالارنى قوللارندا تۇتوب ئەكسپلوئاتاتسيە ياساونى
بتەرمەدى. لاكىن هەر نىچەك بولسادا ئالارنى ئول روس دۆمريانى
بلەن بر تيگز باسامادى: لاكىن شولايدا ئول ئالارنى عەبرى
مۇنتەزام عەسكەر وە حزمەت ئىتەرگە مەجبور ئىتپ كيلدى وە-
بۇنگندان پيتر ئالارنىڭ ئىلك كويسن باشقا بر موهيم ئشكە
باغلاپ قويدى. 1718 يلدا يۈزمۈشلى تاتارلاردان بر گروە حالق
ياسالدى. بو گروە ئىدل هەم باشقا بلغالار بويندا پيتر زاماندا
ياسالا باشلاغان سوغش كويمەلەرى ئوچون ئاغاچ كيسترۇچى
«لاشمانچىلار» ئىدى. بو لاشمان سوزى نيمسچە «لاس مان»
«كىسوچى كشى» دىگەن سوزدەن ئالنغان. بو يلنىڭ 31 نچى
ينوار ئوكازى بلەن حۆكومەت بر نىچە گوبېرنادان 56113 جان
عەبرى روسنى كارابلار ياسارغا، ئاغاچ حەزرلەو وە ئالارنى
ياساو ئوچون تەعين ئىتدى. بو گروە حالق ئاراسندا عادى
يۈزمۈشلى تاتارلار بولغان كوك. ئاريستاكرات ميرزالار، وە بيش
كاراب ياساپ بېرگە ئاقچاسى جبنە تۇرغان، بوراشق شيكەللى
بريدبر بنيەانللەردە بار ئىدى. شونىڭ ئوچون بو لاشمانچىلار بر
سينف توگل، بەلكى حوقوقى ياقدانغنا تەعريف قىلو مۇمكين
بولغان بر گروە ئىدى. بو كشىلەرگە حزمەتلەرى تەقابلنە
ئاقچا تولەنمى. هەر بر شوكار يازلغان كشى 15 ياشدەن 60 قە
قەدەر حزمەت ئىتەرگە تيېش ئىدى. هەر بر 9 كشدەن، قش
هەم كوز كونلەرى ئوچون ئالتى ئاي مۇددەتكە ئيكى كشى ئالنغا.
ئەگەر بۈتن يل بويىنا ئىشلەرگە تيېش بولسا، 15 كشدەن
2 كشى ئالنا ئىدى. بولار ئىچندەن بايلار ئىسە ياللاپ ئىشلەتەلر
ئىدى. ئوز ئول كوچلەرى بلەن ئىشلەمەگەن ئوچون بايلار قازناغا
2 سوم 30 تيين ئاقچا تولبلەر ئىدى.

پېتىر زامانىدا لاشمانچىلار قازانغا بىر تۇرلىدە سالىم تولەيدىلەر
ئىدى. ئۇل ئولگەندەن سوڭ ئالارنىڭ ھاللەرى ئاورايدى.
ئالاردان باشقا ھالقدان ئالغان ئوسلى سالىم تولەتب، باشقا تۇرلى
پاۋىننسلەر ئىشلەتب ھەم سالداتلار ئالا باشلادىلار. بۇنىڭ 18 نچى
عەسر بويىنچا تاتار لاشمانچىلارى حۆكومەتكە عارىزا بىرىب ئىلچىلەر
جىبەرب، ئۆزلەرىنىڭ تۇرمۇشلارىندان شىكايەت ئىتىب تورغانلار.
حەتتا حۆكومەت ئالارنىڭ ئىتكەن حزمەتلەرى تەقابىلىنە مۇنچادان
ئالىنا تورغان بىر سوم سالىمنى ئالوداندا تۇقتالدى. بۇ ساقدا
قازان كوبىيىسى بوراشقىنىڭ پېتربورىدا كىنەز ۋيازمسكىيگە 1783-
نچى يىلنىڭ 4 نچى ئاپرېلىدە يازغان حاتىنىڭ بەعزى بىر تورلى
بىك ماتور دەلىل بولا ئالا. بوراشقىنىڭ حاتىنىڭ باشىندا «سىزغالى
كنەز، لاشمانچى تاتارلار ئۈچۈن بۇ حزمەتنىڭ مۆھلىك ھەم
زارارلى ئىكەنىن بلەسىز» دىب باشلاب كىتب. ئورمان كىسكەندە
چاقدا ئولوچىلەر ھەم قول ئاياغى زاعىپلەنوچىلەرنىڭ كوبلىگىندەن،
بۇ ئىشدە بىش بوۋىنلار كوبرەك حزمەت ئىتكەنلىكدەن، ۋېكروت
ئالماندا سالداتقا يارالى بەشلەرنىڭ بىك ئاز چىعوون ئەيتب
كىتە. دىمەك، بۇ حزمەت تاتارلارنىڭ ئىقتىسادى ھاللەرىنىغىنە
توگل، ئالارنىڭ جىسمانى ئىشدەن چىعارغان.
دۇرست كوب شىكايەتلەر سوڭىندا 1757 نچى يىلدا
لاشمانچىلاردان ئالىنا تورغان سالىم تەقابىلىنە حزمەتلەرن حىسابلى
باشلاسالاردا، ئانى حۆكومەت بىك ئارزان حىسابلىيدىر ئىدى:
ئاتلى لاشمانچىنىڭ كۆنلىك حزمەتىن قىش كۆنى سىگز، جەي كۆنى
ئون تىيىن، جەيەۋلىنى بىش تىيىن حىسابلى ئىدى: ئەگەر
سوڭعى واقتدا سالىمنى 170 تىيىن حىسابلاساق، ئاتسز قەدەر
كىشىگە ئوزىنە توشكەن سالىمنى تولەر ئۈچۈن گەنە 34 كۆن
حزمەت ئىتەرگە كىرەك ئىدى.

شول ئوق پېتىر ۋېلىكىي زامانىندا بۇ ئىشكە مىرزا وە-
كيۆشلەر جىنەلگەچ حۆكومەت بۇ ئىشكە باساقلى تاتار فىين
ۋالىش كرەسىنىدەنلىرىندە كرتەسى: دىمەك حۆكومەت بۇ فىئەدال
ئالەقلارن ياساقلى «قارا سوتەكلەر» بىلەن تىڭگزلەوى. مۇنە بۇ
خاقىتدە تاتار فىئەدال سىنفىنا قىرلغان بىر زاربەدر.

سەۋدەگەر وە سەۋدەنىڭ ئوسوۋى

18 نچى عەسردەن باشلاب روسىيەنىڭ
تاعن شەرقكە تابا تەجاوز باشلاوى كاسپى
بويىندا باكو وە گىلاننىڭ ئالنووى، قرعزلارنىڭ
روسىيەگە تابىع بولولارى، باشقردستاننى حۆكومەتنىڭ مونچا-
قلاوى وە ئانىڭ ئافتانومىيەسى ھەم روس كالانىزاتسىيەسىنە
قرشى كيرەشلەرن باسدرو، ھەممەسىندە تاتار سەۋدەسىنە كىڭ
مەيدان ئاچدىلار. زاتەن تاتار مىرزالارى ئوزلەرى توك ئالدا
سۆيلەگەنچە سەۋدەگە كوچەرگە مەجبور بولعانما، ئالار شول
شەرق ئىللەرن روسىيە تەئسىرىنە توشروگە زور حزمەتلەردە
ئىتدىلەر. قوتلوغ مۇحەممەد تەۋكىلوفنىڭ 1724 يىلداعى پېترنىڭ
ئىران سەفەرىندە پېتىر يانىندا «ساۋدىگەر ھەم تلماچ» بولب
باروۋى، شول ئوق مىرزانىڭ پېترنى قرعزستاننى روسىيەگە
قوشو كيرەكلىگىن سۆيلەب قوتورتووى، سوڭرا ئانىنا ئىۋانوونا
زامانىندا قرعز حانىنا ئىلچى بولب بارب، ئالارنى ئالب روسىيەگە
بەيعەت ئىتدروب قايتووى تابىعى. تاتارنىڭ سەۋدە كاپىتالى بىلەن
بىك باعلانشلى مۆمكىن وە تەسادوفى بر واقىعە توگل. 18 نچى
عەسردە تاتارنىڭ سەۋدەسىنىڭ كولەمى سىفرلار بىلەن كورسەتب
بولمس. لاكىن شولاي بولسادا، ئانىڭ حاراكترن شاقتى دۇرست
تەسەۋۋور ئىتەرگە بولا.
18 نچى عەسرنىڭ ئىچىندە تاتار سەۋدەسىنىڭ ئىكى مۆھىم بازارى
بار: 1) ئىچكى بازار، يەعنى تاتارلارنىڭ ئوز وەتانلارىندا ئوزلەرى

بلەن ساتو ئىتو، 2) تشقى بازار. دىمەك تاتارلارنىڭ باشقردستان، قرعزستان، بوحارا، حيوا وە عۇموممەن تۈركستان بلەن سەودەلەرى: تەمىنە 18 نچى عەسرنىڭ سۆگىن كۆنلەرندە ئىسە قتايدان (كياحتادان) چەى كيترو. ئاندا ئىسە مۆگز(*) هەم كازول ئىلە تو-

بو سەودەنى سۆيلى باشلاماس بزرن 18 نچى عەسر روسىيە-سىنىڭ ساسلاونى تۇرمۇشىنىڭ سەودەگە بىك قوماچاولى بولعانى بلب وە ئىعتىبارعا ئالب تۇزارتا كيرەك. روسىيەدە هەر بر ساسلاوبيە بر ئشكە باغلانعانعا كورە كرەستيەن - باساقلى وە-ئالپاوت - ميرزا وە يۆموشلىسا ساتو ئىتەرگە مۆمكين توگل ئىدى. بر ئاز ئىمكان بولعالاب تۇرساذا پيترداں سۆزك تاعى بترلگەن. بارى سەودە ئىتو كوپيس سىنفنا بازلعان، شونك برگيلديە سىنە كرب كاپيتال تولەگەن كشكە گنە مۆمكين ئىدى. (•)شولاى بولساذا تاتارنىڭ باى - قولاق كرەستيەنى هەم ميرزا وە يۆمشلىسى تۇرلى رەوشدە زاكوننى حەيلەلەب ساتو ئىتەدر ئىدى. لاكين بول ئوسلەرندە تۇرعان كرەستيەنلەرگە واق تۆبەك بلەن سەودە قلرعا نەرسەنى واقلاب ساتارعا زەحمەت بولعان: ئەممە كرەستيەن قالاعا كيترگەن مالن ئىك ئلنك كوبيسكە ساتارعا تيش بولعان.

بر ساسلاوبيەدەن ئيكنچى ساسلاوبيەعا كوچو 18 نچى عەسر زاكونلارى بوينچا جيرلى تورەلەرنىڭ زازبلغى وە سيناننىڭ تو كازى بلەن گنە مۆمكين بولعانعا. باى تاتارلار تۇزلەونىڭ ساسلاوبيەلەرندان تيزاك وە ئاسانلىق بلەن چىعا وە كوپيس بولا

(*) بو بر تۈرلى قرىمجەسى مۆگزى: قتايلارنىڭ دارو تۇرىندا ئىستىعمال قلالار: بىك قيممەت يورى يكرمنچى عەسرنىڭ باشلارندا ئەلى تاتارلار قتايلارعە مەكەرجە يارماركەسندا شونى ساتالار ئىدى. مۇنىڭ تەفسيلى بزنىڭ «تاتار سينفلارى تاريخندان» قاراڭز.

قالماعانلار: لاكين قازاندا تۇرعان، بوعارندا ئەيتلگەن «تارعاوای سلوبلى تاتار» دىگەن بر گروه. تاتار كوپيسى بولماساذا، حۆكو-مەتكە حزمەت يۆموشلارن ئوتەگەچ ساتو ئىتە ئالعانلار. كرەستيەن وە عادى يۆموشلى تاتارلار ئويناواى سەودە قىلو ئۆچن شوندى حەيلە قىلعانلار: ئالار روس كوپيسلارندان ئازعنا مال ئالب. ئالاردان داۋير نوست ئالب يا ئىسە ئالارنىڭ پريكازچيكلارى بولب كورنگەنلەردە، شول ئازعنا مال ئۆستىنە تاعن تۇز ئاقچالارنى كوبكنە مال ئالب، پريكازچيكلار بوللاب، يارماركالارعا بارب ساتو ئىتە بيرگەنلەر.

1) تۇز، ئارا ئالماشو: تاتار سەودەگەرى، تاتارنىڭ كوستار مالن جيبادا. تاتار ئارابندا بولعان يارماركا، بازار وە ئاولدان ئاولعا يۆرب ساتا. تۇزى ئالاردان تۇرلى ماتيريالار، جۆن-جاباعا، سوس، بالاون، بال، ئيت، تيرى-يارى، ئاعاچدان ياساعان نەرسەلەر ئالا، يا ئىسە تۇزنىڭ مالن شول نەرسەلەرگە ئالماشدرا. تاتار كوپيسلارى پراوا ئالماس ئۆچن، يا ئىسە حۆكومەتنىڭ كرەستيەنسا ساتو ئىتەرگە ئىرك بيرمەگەنلگى ئۆچن سەودەسن شولاى واق سەودە دىب كورسەترگە ترشادر ئىدى. ئاول، يارماركا وە بازارلاردا جيعان مالنى تاتارلار قالالارعا ئىلتب كوپيسلارعا ساتالار ئىدى؛ 2) شونك بلەن برگە تاتارلار ئاراسندا ئىزور وە باى كوپيسلاردا تودى. بۆلار پريكازچيكلار ياللاب تۆمەن، ئرويسكى هەم نورنبورغ يارماركالارنە بارالار. ميناواى دۆور هەم گاستيننى دۆرلاردا ئىك ياحشى كيبتلەرنى ئيشمال ئيتەلەر: ماكليرلار ئوتب قرعز-باشقردنى تل بلو ئارقاسندا قوللارنا ئالعانلار ئىدى. روس كوپيسلارى 18 نچى عەسرنىڭ يارتسندا ئازيا وە سبر بازارلارندا عەيرى روسلار بلەن سەودەنىڭ بۆتنلەى تاتار قولنا كرب بتوون، ساتا ئالماعاچ، ئالب

تاتار سەودەگەرلەرنىڭ زارلار ئىنىب ساتىب كېلگەن ماللارنى بىرىب قايتىرغا مەجبۇر بولغانلىقلارنى بىلدۈرۈب شىكايەت قىلالار ئىدى. تاتار سەودەگەرلەرى ،بو بارمىلار، كالارغا ياۋروپا ماللارىنى، ماتېرىيەلەر، مەعدەن نەرسەلەرنى ئالىپ كېلىپ شولارنى قىرغىز وە باشقا ئازىيا خالقلارىغا ساتالار ئىدى. 18نچى عەسىرنىڭ ،سوڭغا تابا خىۋا، وە بۇخاراغا ئىلتىب روسىيەدە ئىشلەنگەن ملتقلارىندا قاچىرىب ساتا باشلاغانلار ئىدى. ،بو حاقدا 18 نچى عەسىر نچىدە حۆكۈم ئىشلەرى بولغانلىغى مەعلوم. مۇندى ئىبرى تاتار بورژۋواسى روسىيەدەگىنە سەودە بىلەن قەناعەتلەنمى. چىت جىرلەرگەدە چىقىب كېتە ئىدى. ،بو ئىشنى ليگاللى رەۋىشدە ئىشلەۋى قىيىن بولغانغا كورە، قازان وە ئورىنبورگ بىيستەلەردە تۇرغان تاتار سەودەگەرلەرى 1767 نچى يىلدا حۆكۈمەتكە بىرگەن يازولارىندا خارىجى سەودەنىڭ كېڭەيتىلگىنى وە تەلەگەن كىشىنى چىتكە چىغارغا رۆخسەت ئىتونى كېرەكلىكىنى، ،سوڭندا «ياۋروپادان كېلگەن مالنى عوسودار- ستوينىنى بانكە ئالىب سەودەگەرلەرگە تاراتسىن» دىگەن مەئالەدە بر سوزدە قىستىرىب كېتىب:

„Ибо приобретение продуктов от другого государства делает прибыль Российской империи. Ближайшая и великая всей империи польза, чтобы иностранных рук, через утвержденные государственные банки“ قابول

كاپىتالىزمنى تەمام قابول ئىتو دەرەجەسىنە ئېرىشكەنلىكلەرن بىلدۈرگەنلەر ئىدى.

تاتارلار 18 نچى عەسىر روسىيەسىندە ئىڭ حەيلەكەر سەودەگەر حىسابلانىب، ئالارنى روس كانكورىنتلارى—كوپىسلار مال بوزو خىيانەت قىلىب بالاوزماي شىكىللى نەرسەلەرگە ئارزانلى نەرسەلەر قوشىب ساتقانلىقلارى بىلەن عەيىبلەيلەر ئىدى. دىمەك 18 نچى عەسىردە تاتاردا ،زورعىنا كاپىتالىستلار بولغان. ئەگەر بو عارىندا سۆيلەنگەن سوزلەرگە عەيىبلەمەزى بوراشق دىگەن قازان كوپىسىنىڭ 1783

نچى يىلدا حۆكۈمەت بىلەن جىدى دانە „Стопушечного ранга“ سوعىش كارابى ياسارغا مۇعاھەدە «Кондиция» ياساغانىن كوز ئالدىغا كېلتۈرسەك، 18 نچى عەسىرنىڭ ئاخىرىندا تاتاردا كاپىتالنىڭ ئۆسكەنىن كورەبىز.

تاتارنىڭ سەودە كالونىيالارى.

—قىرغىزلارنىڭ روسىيە قولىغا كىرولەرى، ئورىنبورغ شەھەرى وە نەقتىمالارنىڭ سالىنووى .تاتارلارنىڭ سەودەلەرنىڭ وە سەودەگەرلەرنىڭ ئەھەمىيەتلەرن ئارتتىردى. حۆكۈمەت ئوزى ئوك جىگىللىكلەر وە ئىمتىيازلار بىرىب تاتارلارنى، قىرغىز وە ئورتا ئازىيا بىلەن مۇنەسەبەتدە واسىتاچىلىق ياساو ئۈچۈن چاقىرا باشلادى. تاتارلارنىڭ دىنلەرن ئوزلەرنىڭ واتانلارىندا تەعقىب قىلغان حۆكۈمەت 1734 يىلدا ئورىنبورغ حاقىنداغى تەعلىماتىندا مەچت سالىرغادا، شەھەرنى ئىدارە ئىتىنە قاتشىرىغادا رۆخسەت بېردى. نىھايەت قازاننىڭ «باي ھەم مالى كىشىلەردەن» سەعىد ئىسملى سەودەگەر 1745 يىلدا ئورىنبورغدان يراق توكل بر ئورىندا، بارى باي كىشىلەرنى گىنە كېترو، بارى 200 گىنە عائىلە ،ئوترتو، مەچت سالىرغا ئىرك بىرو شەرتلارى بىلەن «قارعالى بىستەسى يانىسە» Оренбургская подгородная Сеитова слобода торговых татар ئىسملى بىستە سالىرغا رۆخسەت ئالدى. مۇنداغى خالقنىڭ سانى ئىللى يىل ئىچىندە ئىفرات ئارتدى: كوپىسلەر 1820 كىشىگە جىتدىلەر.

شولارنى جەلب قىلو بىلەن ئورىنبورغ ئوكرۇگىنىڭ بودژېتىدە ،باشقالاندى. ئەۋۋەلى برنچى يىللاردا ئورىنبورغ ئولكەسى ئىدارە ئۈچۈن، يىل سايىن حۆكۈمەتدەن 30 مىڭ سوم ئاقچا ئالىنسا حالدە 1750 نچى يىللاردا داخود 50 مىڭ سومغا جىتىب بۆتۈن راسخودلارنى قاپلى باشلادى.

قرعزستان چيگندە روس-تاتار ئاكسييەنيرنى سەودە جەمعييەتى.

—شولاى ئيتب جيرلى وەمەركەزى حۆكومەت ئازىيا-روسييە سەودەسندە تاتارلارنىڭ فايدالى بولولارن ئاڭلاب ئالدى. شونىڭ ئۆچۆن دە برنچى ئورنبورغ گوبيرناتورى مەشھور كالانېزاتورنيپليوېف 1750 نچى ييللاردە روس—تاتار قاتنش بگرمى ملڭ سوم كاپيتال بلەن بر سەودە ئاكسييەنير ئويۇشماسى ياسادى. بو ئويۇشمانىڭ ديريكتورى تاتار بولرغا تييش هەم ئورتا ئازيياگە بارچلاردا تاتار تەعزالار يانىسە روس تەعزالارنىڭ تاتار پريكازچيقلارى بولرغا كيرەك ئيدى.

لاكين چيكلەردە حۆكومەت تاتار سەودەگەرى بلەن فايدالانسادا. قازاندا هەر تۆرلى رەوشلەردە تاتار سەودەگەرن قسادر ئيدى. مەسەلەن يلبزاۋيتە پيتراونانىڭ سۆڭغى كۆزلەرندە قازاندا تاتار-لارنى سەودە ئيتدرمەس بولغانلار ئيدى. بر يلنڭنا 23 دانە تاتارغا قول ئەدرسەلەر بلەن ساتو ئيتە تۆرغان تاتار كيبتلەرى يابلغان، حەتتا شول زاماندا تاتارغا ئيسكى پوسبقى هەم سومسا. ئيت، بەلش شبكنللى بازارغا كيلگەن كرەستييەنلارغا ئاشاماق ئچمك نەرسەسى ساتوچىلارغادا ساتو ئيتەرگە مەنع ئيتلگەن ئيدى.

كرەستييەنلار (قۇل وە ياساقلىلار).

— 18 نچى عەسرنىڭ باشندان ئالب تاتار جەمعييەتنىڭ باشنا بورژوا—سەودەگەر كيچە باشلاعانى وە فيئادال سينفن جيەرگە حۆكومەت ئوزى دە بولشقانلىعن بز كوردك.

لاكين بو فيئادال هەم بورژوازىيە تاتار حالقىنىڭ ئازچلىقى ئيدى. ئانىڭ يادراسى دە حاليس ميللەتنىڭ ئوزى بولغان بر سينف بولسا، ئولدا تاتار كرەستييەنلارى ئيدى. قۇل—چورا كرەستييەنلار 18 نچى عەسردە ئاز قالغانلار ئيدى ئيدى.

بۇلارنىڭ مۆعەييەن كوبەيى بولغانلىقلارن حەزرگە باسلغان. مەعلوم بولغان مەنبەعلاردەن بلر حال بوق. شولاى بولسادا، 1781 نچى يل مەعلومەتى بويىنچا قازان ناميسنكلگندە (13 ئۆيەزدە) 33779 ئيرجان تاتار يۆمۆشلىلارى قولندا 555 دوارا وى تاتار بولغانى مەعلوم. بيلگىللى بو بيك ئاز. لاكين هەر حالدە 1767 يلغا قەدەر قازان وە ئەترافى ميرزا وە يۆمۆشلىلارنىڭ قولندا قۇل- كرەپاستنوى كرەستييەن شاقتى بولغانلىعن بز بلەبز. حۆكومەت ئوزى دە تاتار ميرزالارنا هامان تاتار ياساقلى كرەستييەنلارى بلەن جير وە ئاوللار بيرووندە ئالارنىڭ حۆرمەتلەرى ئۆچۆن شوندى «مال» بولەك ئيتووندە دەوام قىلادر ئيدى. مەسەلەن، حەزرگى ئالابوغا ئۆيەزندە تونلۆغ مۆحەممەد تەفكيلەفنىڭ قولندا 1740-نچى ييللاردا بر نيچە ئاول بار ئيدى (بالتاس. كيرسە. سلاوش وە باشقالار). بو قۇللار عامانىدا ئيسكنچە ئاللىلار. ساتللار. ميراس ئيتلب قالدىرلالار: حاتۆن ئالغاندا پريدانى ئيتب كييەولەرگە بيرلەلەر ئيدى. لاكين نيچك بولسادا، كرەپاستنوبلىق بزنىڭ تاتار ئاراسندا بتوونە دەوام قىلا. سەودە كاپيتالى بزدە ئانى يۆتادر ئيدى. دۆرست، بو 18 نچى عەسردا روسييەدەن ئيكمەكنىڭ ئيفرات كوب دەرەجەدە ئانگلييە، گاللاندييە شبكنللى جيرلەرگە چىعووى سەودە كاپيتالى كرەپاستنوى حوجالق بلەن واقتلى بلوك ياسارغا ئيمكان بيرگەن بولسا.

ئالپاوتنىڭ كرەپاستنوى حۆرمەتچى بلەن ئيكمەك ئشلەوى ئالارنىڭ پاميشچيكلەرن ئيكمەك فابريكى ياسانسا. بزدە ئش ئالاى بولمادى: تاتار ئالپاوتى جيرگە نەهەمييەت بيرميچە سەودەگە تۆتۆنب شەرق بلەن سەوددە واسيتاچيلىك رولن ئيفا ئيتب كيتەدى. چۆنكى ئالارنىڭ جيرلەرى مەركەز وەسو يوللارندان يراق بولغانسا، تاتار ميرزا وە يۆموشلىنىڭ ئيكمەگى بازاردا روس

ئالپاوتننڭ ئيكمەگى بلەن كانكورينسييە ياسى ئالمادى: شونڭ
ئۆستننەدە سۆيلەنگەن زاكونلارنڭ دا قۇماچاۋلاغانن حاترگە
ئالرغا كيرەك.

تاتار خالقننڭ كوبچلگى 18 نچى عەسردا ياساقلى كرەستييە-
نلەر ئيدى. بۇلار حۆكومەتكە ياساق تولەوچى. ئاڭار پادوود بيرو،
ريكرود بيرو، توره وە عەسكەرگە كوۋارتير بيرو، ئانڭ تۇرلى
حزمەتلەرن ئوتەو شيكىللى حزمەتلەر بلەن مەجبور ئيتلگەن.
شەحسەن ئيركلى ئيگنچلەر ئيدى.

1769 نچى يلدا تەمام بولغان برنچى ريويزييە ئاتالغان ئالوك
دزلەوچى خالقنڭ سانى ئالو مەعلوماتننە قاراغاندا قازان پراۋينسييە
سندە (حەزرگى برنيچە كانتونداى عيبارەت) 37،621 ياساقلى ئير
تاتار بار؛ ئەمما 1780 نچى يللاردا قازان ناميستنيكلىگندە بۇلاردان
32،293 مۆسلمان - تاتارجان (Ревизская душа) بار ئيدى. بو
سينف كرەستييەن باشدا ياساقنى قازناغا تيرى - يارى. جۆن -
جاباغا. جەنلك تيرنسى، بال، بالاوز بلەن تولەسەدە، 18 نچى
عەسردا ئاقچا بلەن كۆن كورش كۆچەيگەنگە، حۆكومەت عەيرى
روسدان ئالا تورغان ياساقنى ئاقچاغا كوچردى. 1712 يلغا قەدەر
هەر بر بيش ماڭ تاتار حۆكومەتكە بيش سوم ئاقچا تولەسەدە،
مۆندان سۆڭ ئيول ئاقچا ئارتمىرئاپ ئون سومغا جيتكرلدى.
بو تولەو ئەلى روس كرەستييەنى تولى تورغان سالمەدان
كيمرەك بولسادا، پيتروۋليكى زاماننداتوق تاتارلارغا جان
باشىنداى (پادوشنى) سالم، يانيسە ئيمانا كرتلدى. بو زاماندان
ئيعتبارەن هەر بر تاتار يلغا بر سوم 14 تيين تولى تورغان
ياسالب، سۆڭرا بو تولەو بر سوم 70 تيينگە جيتكرلدى. ئەگەر
بو چاقدا ئارش ئونننڭ بەهاسى پۇتى 10 تين بولغانن ئيعتبارغا

ئالساق، هەر بر تاتار يلغا 10-11 پۇت چاماسندا قازناغا ئارش
بيرگە مەجبور ئيدى.

پيرم گوبيرناسنداغى تاتارلار پيتر زاماناسنغا قەدەر سالىمنى
جەنلك تيرنسى بلەن تولەب كيلسەلەردە، سۆڭندان 44 تيين
تولى تورغان بولدلار. بو سالملارنى تاتارلارنڭ ئوزلەرندەن
سايلانغان سوتنيك وە ئيستارسنالارى جيبلار ئيدى. شونڭ
ئۆستىنىدە تاتارلار تورەلەرگە ئەللەنىقەدەر ريشوەت دە بيرگە
مەجبورلار ئيدى. مەسەلەن 18 نچى عەسرنڭ ئورتالارندا ئەگەرچى
تيرەسندە تورغان تاتارلار هەر برجان ئيمەسى ئورمان باشلقلارى
(Вальдмейстер) كيلگەندە 9 - 10 تيين تولەگەنلكلەرى مەعلوم. بو
ئاقچا تولەمەدەن باشقا، تاتارلار حۆكومەتكە حزمەت ئيتەلەر ئيدى،
مەسەلەن ئيستيحكاملەر سالرغا، پيتربور شيكىللى قالالار سالرغا،
ياڭا قالالار قازرغا روس وە عەيرى روس كرەستييەنلارى بلەن
برگە ئەللەنىقەدەر تاتارلاردا كيتەلەر ئيدى.

ياساقلى تاتار وە عۆمومەن تاتارنڭ ئيركلى كرەستييەنلارى
حاقندا سۆيلەگەندە برنيچە ماميتنى حەترگە ئالب كيتەرگە
كيرەك بولا. 18 نچى عەسرنڭ بارتلارندا تاتار كرەستييەنى
ياساقلى وە چورالاردان عنغا عيبارەت توگل.

يومۆشلى تاتارلاردا بو چاقدا تەحليل قلئنب. بۇلار ئاراسندان
بر ياقدان ئالپاوتلار چقسا، ئيكنچى ياقدان بۇلار ئاراسندان
باى بەۋدەگەرلەر توسا، ئۆچنچى ياقدان بۇلار ئاراسندان
ئوز قول كۆچلەرى بلەن ئيگن ئيگوچى ئاۋل خالقىدا چقدى.
سۆڭەمسى ئيسە ئانڭ شاقتى كوب بر سينف ئيدى. مەسەلەن
قازان ناميستنلگندە 1781 نچى يلدا يومۆشلىلارنڭ
سانى 33779 ئيرزات بولسا، ياساقلىلارنڭ 32،293 ئيدى. ديمەك
يومۆشلىلارنڭ سانلارى كوبرەك. شونڭ ئۆچۈندە قازان روس

سەۋدەگەرلەرنىڭ بر ۋەكيلى ئۇزنىڭ 1767 يل كامىسسيەسندەگى نۇتقۇندا ياساقلى تاتارلار باردا بر ئالار كرەستيەنلار دىگەن ئيدى. بۇلارنىڭ ياساقلىلاردان ئايرماسى يابلق وە بارلىقدا توگل، بەلكى جير بيلەو رەۋشىنىڭ باشقا تۈرلى بولوۋندا ئيدى. ياساقلىلار جيرنى ئاپشىنا حوقوقىندا بيلەب تورسالار، يۇمۇشلىلار ئيسە ووتچينا پراواسىندا، ديمەك هەر بر عائيلەنىڭ 1840 سوڭندان بولعان جيرى بار. سوڭندان تورنە تيگەن ميلكى بولعان جيرى بار. ديمەك تاتارنىڭ يللاردا بۇلارعا كۆچلەب ئاپشىنا كوتدىلەر. ديمەك تاتارنىڭ ئوز كۈچى بلەن ئشلەب ئيگەن ئيگە تورعان حالقى رەسمى ساىلاونى تەعبير بلەن ئاتالعان قاراعاندا. ئالارنى تۆب توعرى «تاتارنىڭ ئاول حالقى» دىب يۇرتورگە كيرەك بولا.

ئاول حالقىنىڭ يارلىلانۇوى.

-18 نچى عەسردەگى تاتار ئاول حالقىنىڭ بز بر ياقدان تەحليلى (دىنفيربنسيەتسبە) سى كورسەك، ئيكنچى ياقدان ئانىڭ يارلىلانوون كورەبز: ئانىڭ يارلىلانووى ئەساسەن ئيكى سەبەبدەن كيلب چىقعا:

1) كالانيزانسيەنىڭ دەوامى.

2) تاتار جيرنە شول كالانيزانسيەنىڭ تيز هۇجومى ئار-قاسندا جيرنىڭ ئازايب قالووى (بزگە مۆنى 1867 يل كەميسسيە-سىنىڭ تاتار ناكازلارى بلدرەلەر: چۈنكى هەم ياساقلى هەم يۇمۇشلى تاتارلار جير ئازلقدان شيكايەت قىللار) وە تاتارنىڭ ئاول حالقىنىڭ شول ئاز جيرنى ياحشلاب ئشلەب فايدالانووى ئۈچن ياحشى شولگە كوچە ئالماوى.

3) ئۈچنچى ياقدان حوكومەتنىڭ تاتارنى چوقنىدرونى بەهانە ئيتب چوقنماعان ئۈچن تارتق ئالوكتولەنووى، ياحشى ئورتلاردان قووب، ناچار جيرلەرگە ئوترتووى، چوقنعان عەيرى روسلار ئۈچن دە ئالوك وە ريكروت ئالووى: شول ئوق دينى مەسئەلەنى ئالعا

سۆرب تاتارنى حوكومەت مۇدافەعەسز قالدرووى (تاتار روسقا شاهيد بولا ئالماو، حوكومەتنىڭ تلن ئاڭلاماو شيكللى) مۆنە شونىڭ نەتيجەسى تاتار ئاول حالقىنىڭ 17 نچى عەسردە باشلاعان باشقرد-ستانعا، قازاقستانعا وە باشقا جيرلەرگە كوچب، ئيسكى قازان حانلقى ئورنندا يۇز كوبچىلك ياسى ئالميچى قالووى.

كالانيزانسيەنڭ دەوامى.

-17 نچى عەسردەگى ئسموتا «مەسكەو حوكومەتنە ئلچقدان ئاچق ئيدل بويىنا كالانيزانسيە ياساو وە ئانى قابا رەۋشدە ئوتكەرو، نى قدەر ناچار نەتيجەلەر بيرگەنن كورسەتدى. شونىڭ ئۈچن ئيكنچى رامانوف ئالەكسى زامانندا 1649 نچى يلدا «ئولازينيە» ئيسمى بلەن چىقارلعان زاكون مەجموعەسندە تاتار جيرن روسقا، روس جيرن تاتارعا بيرمەسكە ديگەن قانوننى چىقاردى. لاكين بو قانون چىقسادا، تاتار حالقى ئوزن ئيدل بويلارندان قووى، ناچار جيرلەرگە ئوترتونىڭ ئاچقدان ئاچق رەۋشدە، وازين ئيحتيلانندا، كالانيست ماناستير وە ئالپاونلارعا هۇجوم بلەن ئالدى. شۇنىڭ ئۈچن ئاچقدان ئاچق قابا سيفاتدە كالانيزانسيە 18 نچى عەسردە توقتادى. حەتتا 1737 نچى يلدا ئيمپيراتريچە ئاننا ئيوانوۋنا زامانندا (1730—1740) تگى (ئولازينيە) دەگى زاكون تاعن تەكرار ئيتلدى هەم يۇز ئشتراف بلەن تەهديد ئيتلب، روس بلەن چوقنماعان تاتار ئاراسنداعى ساتلعان جيرلەرگە كوبچى هەم زاقلادنوبلارنىڭ ياسالووى مەنعى ئيتلدى.

لاكين بو زاكونعا قاراميچى ئيدل بويىنداعى تاتارلاردان جيرنىڭ روسلارعا كوچووى دەوام قىلدى. بيتر برنچىنىڭ (1682 - 1725) حوكومەتى زامانندا ئشقى ئيكمەك بازارنىڭ كوچەيووى ئاراسندا كريپاستنويلقنىڭ كۆن سايىن ئوسووى

ئالپاوتلاردا كرەستيەنلەرگە حوجا بولو حوقوقىنىڭ كۆپ سانلى ئالپاوتلارنىڭ يەرىن كۆبەيتۈونىڭ ئەھمىيەتن ئارتتىردى.
كۆچەيووى روس ئالپاوتلارنى جىر كوبەيتۈونىڭ ئەھمىيەتن ئارتتىردى.
شونىڭ ئۈچۈن ئالار مۇمكىن قەدەر كۆپ جىر ئالىپ شوندا تۇرلى جىرلەردەن روس كرەستيەنن كىترىپ ئوترتوغا قزقدىلار ھەم شوڭار ترشدىلار. شوڭار كورەدە ئالار حۇكومەتنىڭ ئالدا سۆيلەگەن زاكوننى نىچكدە تالشلاپ «جەيلەى شەرعى» ياسارغا ترشدىلار. بو ئش ئاسان ئىدى. چۈنكى حۇكومەت وە ئالپاوتلار بر سىنىف كشىلەرى بولغانغا مەنفەعەتلەرى بر، شونىڭ ئۈچۈن زاكوندان تشقا چىقوون، ئول قەدەر چىنن توگل ئىدى.
مۇنىڭ ئۈچۈن ئالپاوتلار قولندا كوچلى بر قورال بولىپ تولدا «دين»؛ «چوقندرو» تاتارنى پراوسلاوييەگە كوچرو ئىدى. ئلئك ئالپاوت بر تاتار كرەستيەنن كورسە يا ئىسە بۇلگەن مىرزا بولسن ئالىپ تەربيەلى. ئچرە ئيسرتە، سوڭرا ئانىڭ ئيسمندەن تاتارلاردان جىر سانىپ ئالدرتا، سوڭدان ئانى چوقندرا. ئىندى، يگت حرستييان دينن قابول ئيتكەچ ئانىڭ جىرن ئالدالاپ، يا ئىسە عەسلەب ئوزنىنە ئالا. شول جىرگە روس جنئسندەن بولغان غول كرەستيەنلارنى كىترىپ ئوترتا.
بو حاقدا تورلى واقتلاردا تاتارلار حۇكومەتكە عەريزا بىرىپ شىكايەت قلىپ توردىلار. بەعزى واقتدا روس كولاكلارى تاتار كرەستيەنلارنىڭ جىرلەرن كوچلەپ دە ئالالار. شەھەرحالقى تاتار كرەستيەنلارنىڭ جىرلەرن، تاتارلارنىڭ شىكايەتلەرندەگى ئيستيعمال قىلنغان روسچا ئيستلاح بلەن ئەيتسەك "своим насильством" ئالالار. شونىڭ ئوستندەدە 18 نچى عەسردە يەنە زاماندان باشلاپ تاتار وە باشقرد جىرلەرندە بارىپ مەعدەن كارحانەلەرى ياساوچى روس كاپيتاليستلارن يانلاو عەدتكە كرىپ كىتە. مونە بو كاپيتاليستلار پيرم گوبيرناسى شىكللى جىرلەردەگى تاتار

جىرلەرن موسلادارد قلىپ فابريكلەر سالالاردا، ئالارنىڭ جىرلەرندە ئوزلەرندە ئشچى ئيتىپ روس كرەپاستنويلارن كىترىپ ئوترتالار.
شونىڭ ئوستندەدە حۇكومەت 17 نچى عەسردەن باشلاپ «جىرتا» ئاتالا تورغان قازان خانلغى ئورنن كوچمە جالقلار وە باشقردلاردان سالاو ئۈچۈن نعمتما سزقلارى ياسى باشلادى:
بو سزق 18 نچى عەسرنىڭ باشندا تاغىدا شەرقكەرەك ئيلتنب ھەم ئوزايتلدى. بو نعمتمالار سزقى كالانيزاتسيەگە زور خزمەت ئيتدىلەر.
بيك ئوزن ئا كوبلار ياسالىپ، شول جوقرلار بويىنا نعمتمالار سالنىپ توبلار قويلا. ئالارنى ساقلار ئۈچۈن شول ئا كوبلار بويىنا كىترلىپ سالداتلارنى عائيلەلەرى بلەن ئوترتالار. شولاردان عيبارەت ئەھاليلى ئاولار تووادر ئىدى. مزنە مونىڭ بلەن وە بو سزق تيرەلەرى روسلار بلەن ئيشغال قلنغالار ئىدى.
18 نچى عەسردەن ئالىپ روسييەدە ئيسلاحات باشلانا. بو يەنە برنچى دەورى؛ بو دەورنى ئيسلاحات دەورى ديىپ يورتەلەر. بو چورداروسييە ئيسكى تەسلسى ئيدارەنى تاشلاپ ياوروپادا ئول چاقدا مەقبول بولغان «عاقل فەلسەفەسىنە» تايانغان «تەرەققى پەرور ئيستيبداد» بولى بلەن ئيدارە قلىنا باشلى؛ بو دەورىدە روسييەدە سەناعەت كاپيتاليزمى تەرەققى ئيتدرىلەرگە ترىشلا. مددى عالەمدە گنە توگل: حەتتا عاقلى، فيكرى مەيداندا ئيسلاحات ياسارغا ترىشالار: ياوروپا نازارى فيكرىيەسن، فەلسەفەسن كرتىپ ئيسكى بيزانس تەسلسلارن تاشلارغا ئومتلالار. لاكين بو ياكالق، ئوزرسن ئەيتكەندە، يوغارى دائيرەدە وە قالالارداغىنا عالى سىنفلارغا مونەسەبەتدە گنە قالدى؛ عەيرى

خريستيانلاشترو سەياسەتى ئاناڭ ئيقتيسادى سەبەبى وە كالانيزاتسيەگە خزمەتى.

روسلارغا وە خۇسۇسان تاتارلارغا مۇنەسەبەتتە ئېسكىنچە قالدى. ئېسكى مەسكەۋ سەياسەتى ئېسمىن ئۆزگەرتىلىب، باشقا بوياۋغا بويىلىب ھامانىدا 18 نچى عەسرنىڭ ئاخىرقى يىللارىغا قەدەر داۋام ئېتتى.

دۇرۇست، ئېسكى قازان خانلىقى ئورنىداغى جىرلەر «كازانسكى سارستىۋا» ئېسمىن يوقالىب روسىيە 1708 نچى يىلدا سېگىز گوبېرنىيەگە بۆلۈنگەنىدە، مۇنىڭ برسى قازان گوبېرناسى بولدى. «قازان ۋايئوۋاداسى» ئېسمىن گوبېرنالارغا ئەيلەندۈرۈلدى. لاكىن ئېسكى روح وە سەياسەت شول كېلىش قالدى. بو ئېسكى سەياسەتنىڭ ئېلىك كۆزگە كۆرۈنگەنى، خۆكۈمەتنىڭ پراۋوسلاۋنىدان باشقا بولغان دىن ئەھلىگە مۇناسەبەتتە بولدى. خۆكۈمەت ئىۋان گروزنى وە ئانىڭ ئوغلى فېدىر قۇرۇب جىبەرگەن خرىستىيانلاشدۇرۇ سەياسەتىن تەعقىب قىلۇدا داۋام ئېتتىگەنە توگل، ھەتتا ئېكاتېرىنا ئىككىنچىگە قەدەر بولغان دەۋردە، بو ياقتان قاراغاندا تاغىدا قاتتىراق وە ئۆزلۈكسىز رەۋىشدە داۋام قىلىندى، بو سەياسەتدە بېلگىلى ئىقتىسادى ھېساب زور رول ئوينادى.

18 نچى عەسردە. ئالدا سۆيلەگەنچە، ئېكمەك بازارىنىڭ ئاچىلۇۋى، ئالباۋت ئانگلىيە، گاللاندىيە فلوتلارىنىڭ ياروسلارى روسىيەدەن بىلەن تەئمىن ئېتىلە. بۇنى كرەستىيەنلارى ئىشلەگەن ياروسېن ياۋروپاغا چوبىن بەنە شول روسىيەنىڭ ئېركسىز كرەستىيەن قولى بىلەن ئىشلەنە تورغان زاۋودلارىنىڭ كېنگەيگە — روس فېئودال سېنفىنىڭ كۆڭلى بىك كۆتەرىنكى. بو سېنىف ھامان ئۆزىنىڭ بوش ئىشچى قولى بولغان كرەستىيەنلارىنىڭ سانىن ئارتدۇرۇغا ترىشادىر ئېدى. ئەمما ئېدىل بويىندا ئەلى بىردە قول تېيمەگەن كۆب سانلى تاتار وە فېن كرەستىيەنى بار ئېدى.

لاكىن مۇنى روس كرەستىيەنى ئىشلەگەن شەكىللى ئاسان غىنا كرېپاستنوى ياساب بولمىيدر ئېدى، چۈنكى بو ئىش بوغارىدا سۆيلەنگەن زاكونلارغا خىلاف ئېدى. چۈنكى 1756 نچى يىللاردا مىسيونېر وەچەسلوفنىڭ ھېسابىغا قاراغاندا قازان گوبېرناسىندا ھامانىدا 98،913 مۇسلمان تاتار، 3382 چوقىنغان تاتار بار ئېدى (1). دېمەك، ئەگەر بو يۈز مىڭ كشىنى چوقىندىرساڭ، ئالپاۋتلارغا يۈز مىڭ كرەستىيەن ئارتاچاق؛ ئەگەر بۇلار چوقىنمىيچى تۇرۇب، ئالارغا قارشى رەپرەسسىيەلەر ياساب، ئالارنى يا ئېسە قاچارغا مەجبۇر ئېتسەڭ، يا ئېسە خۆكۈمەت ئۆزى چوقىنماۋلارن بەھانە ئېتىب قۇوب جىبەرسە، بەنە ئالپاۋتلارغا بېرۈرگە جېر ئارتاچاق ھەم ئالارغا ئۆلەشرگەدە كرەستىيەن ئېشەبەچەك ئېدى. چۈنكى رەسمى جەھەتدەن خرىستىيان كرەستىيانلارنى ئېلگوتا ۋاقتى-مۇددەتى ئۆتكەچ خرىستىيان ئالپاۋتلارىغا بېرۈرگە مۇمكىن ئېدى. گەرچە خۆكۈمەت ئۆزىنىڭ رەسمى فەرمانلارىندا چوقىنغانلارنى كرېپاستنوى ياساماسقا قوشسادا، بز مۇندى ۋاقىعەلەرنى ئۇچراتابز. ئالدا سۆيلەنەچەك «چوقىندىرۇ كامىسسىيەسى» نىڭ خرىستىيان قانونلارىغا ئۆيرەتو ئۈچۈن دېگەن بولىب، ياڭا چوقىنغان كشىلەرنى كرەپاستنوى ياساۋلارى ھەم زۆيە تارتىپلاندىرىشى ئالەكسىنىڭ تورنىيالارى كۆرۈنمەي دېگەن كشىنىڭ كرەستىيەنلەرنى ئالپاۋتلارغا ئۆلەشۋى مەعلوم.

مۇنە شوشى ئىجتىماعى وە ئىقتىسادى مەسئەلەتاتار كرەستىيەنى چوقىنماۋ ياغىنا ئارتدى؛ شونىڭ ئۈستىندە ئىچكى بازاردا ساتو ئېتوئۈچۈن تاتارنىڭ چىسب كېلە تورغان سەۋدە كاپىتالى ئېيەلەرى سەۋدەگەرلەردە تاتار كرەستىيەنى دىنلەرندە ئۆتو ئۈچۈن تاگېتانسىيەدە

(1) مۇسلمان تاتارنىڭ بو دەۋردە بولايغىنا بولوۋىندا شۆبھە بار. لاكىن بز باشقا مەعلومەت تابا ئالمادق.

عۇلاما، روھانىيلارغا مال بىلەن بولۇشتىلار: شۇل سەۋەبلىدە تاتار
كرەستىيەنىڭ بىك ئاز پراسىنتى چوقۇندى.
16-17 نچى ئەسرلاردا بۇ چوقۇندۇرۇ
چوقۇندۇرۇ پراسىسى. پراسىسى ئەلى توقتاپ، ئەلى كۆچەيىپ
بىك قاپا رەۋىشتە، كۈچلەۋ فورماسىدا ئىشلەنىپ كېلدى، بۇ
زامانىدا ھۆكۈمەت كوبرەك تاتارنىڭ ھاكىم سىنىفى بولغان
مىرزا ۋەبىكلەرنى چوقۇندۇرۇ نىيەتىدە ھەرەكەت قىلدى، چۈنكى
بۇلارنى ئاۋشىرغان تەقدىردە ئالارنىڭ نىق تەئسىرلەرىدە بولغان
كرەستىيەنلار بىلەن ئىش قىلىۋ ئاسان بولاچاق ئىدى. ئەما
18 نچى ئەسىردە تاتارنىڭ ھاكىم سىنىفى سەۋدەگەرلەر، ھەرباقدان
تاتارنىڭ مۇسۇلمان بولۇپ تۇرۇۋىدا مەنفەئەتدار ئىدىلەر: شۇنىڭ
ئۈچۈن 18 نچى ئەسىردە ھۆكۈمەتنى 1773 نچى يىلغا قەدەر
كرەستىيەننى چوقۇندۇرۇ بولۇپ بىلەن ھەرەكەت قىلدى. بۇ ھەرەكەت
پېتروۋىلىكىگە قەدەر زاعىف باردى چۈنكى ئالدا سۇيلەگەنچە
ھۆكۈمەت باشقا مەسئەلەلەر بىلەن مەشغۇل ئىدى.
پېتر زامانىدا ئىسە ھۆكۈمەت پراۋاسلاۋىيە دىنى بايىداسى
قەدەر جۇر ھېسابلانسادا، ئالپاۋتلار ۋە كالانىزاتسىيە ئىشىدە فايداسى
بولۇرلىق بولغاچ پراۋاسلاۋىيەدەن ئاچىق كۆزلوچى پېتر تاتارلارنى
چوقۇندۇرو ئىشىدە زور ئەھمىيەت بېردى. مۇندا تابىعى تاتى
بىر سەياسى ھېسابدا بار ئىدى. ئىستالىزبرلارغا قارشى پېتر
تاتارنىڭ عەسكەرىچە بولغانلىقلارى ئۈچۈن شىددەتلى مۇعامەلەدە
بولدى. بىياگەلى پراۋاسلاۋىيەنىڭ بىر مەزھەبى بۇ قەدەر قىستان
ھۆكۈمەت، بۇنىڭ قايلار ئۈچۈن مۇسۇلمانلارغا ئادا، شۇل تۇق ھۆكۈمەتنى
بۇرونغا كىرەك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن پېتر پاتىرىيارخاتنى
بىتىرىپ، پراۋاسلاۋىيەنى ئۇرۇنلاق بوپسىمان بىر قورالى ئېتىپ
1721 نچى يىلدا مۇقەددەس سىنود ياساغاچ تۇق چوقۇندۇرۇ ئىشىدە

زور ئەھمىيەت بېرىپ، بۇ ئىشكە تەشەببۇس ئىتدى ھەم قازان
مىتراپالىتى تىخۇندان «نېچۈك ئىپ تاتارلانى خرىستىيان
دىنىدە تۇتارغا مۇمكىن ھەم نېچۈك ئىپ ئانى تاراتىرغا كىرەك؟»
دىپ سۇرادى. بۇ سۇئالگە تىخۇن «مۇسۇلمان بالالارنى ئائىلەلەرىدەن
ئالىپ، خرىستىيان دىنىدە تەربىيەلەپ ئوقىتىرغا كىرەك» دىپ جەۋاب
بېردى. مۇندان بىر يىل ئۆتكەن سۇڭ پېتر دەۋلەتنىڭ يارلىقلىغىنى
ئاقچانىڭ يوقلىغىنى قاراماستىن 1720 نچى يىل ئوكازى بىلەن،
يېڭى خرىستىيان دىنىنى قابۇل ئىتۇچىلەرنى 3 يىلغا سالىملاردان
قوتۇلدۇرغا قوشىپ، قازان مىتراپالىتىنە ھەر يىلنى چوقۇندۇرۇ
ئىشلەرىنە تۇتارغا مىڭ سوم ئاقچا، دىمەك ئون مىڭ پۇت
ئارلىق سوما بېرەرگە قوشدى. 1721 نچى يىلدا قازان گوبېرناسىدا
30 مىڭ كرەشىن تاتار بولسادا، بۇلار بارى ئىسمەگىنە پراۋاسلاۋنى
بولۇپ، ھامانىدا ئىسكىچە كۈن كورەلەر: چىركەۋگە بارمىلار،
پوپقا سەدەقە تولەمىلەر، مۇسۇلمان زىيارەتلەرىنە دەفن قىلىنالار
ئىدى. ھۆكۈمەتنىڭ ئىندى چارالار قىلىرغا كىرەك. دىگەن سۇئالىنە
مىتراپالىت شۇندى چارالار كورسەتدى: 1) تەھدىد بىلەن
ئىسكى مۇسۇلمان مەقبەرەلەرىنە ئولگەنلەرنى كومدەرمەسكە،
ئولگەنلەرنى پوپلاردان باشقا دەفن ئىتمەسكە ئەمر ئىتەرگە،
ئىسكى زىيارەتلەرنى بۇتۇنلەي يوق ئىتدۇرگە، بەيرەم ۋەيەكشەنبە
كۈنلەردە چىركەۋگە يۈرۈرگە مەجبۇر ئىتەرگە. 2) بىر مەعلۇم مىقدار
كرەشىن بالاسىن ئالىپ، كۈچلەپ دىن عىلمى ئوقىتىر ۋە باشقالار.
پېتر ئولگەچ ھۆكۈمەت دىن سەياسەتى تاعىدا قوۋەتلەپ
جىبەردى. 1731 نچى يىلدا، زۇيەدەگى بىر ماناستىر يانىدا
«كامىسسىيە كرىشچونىيە دىل» دىگەن بىر مۇئەسسەسە تەئسىس
قىلدى. لاكىن بۇ كامىسسىيەنىڭ خىزمەتى ئارقاسىندا ئاشقاتاي مەجوسى
خرىستىيان دىنىنى قابۇل ئىتسەدە، كامىسسىيەنىڭ باشىندا، تورۇچى

ئارحيەاندريت ئالەكسى تەعبيرنچە تاتارلار «عادەتلەرندە قاتقان»
„В Обычаях весьма замерзшие“ بولعانلقلارندان بيك ئاز حرمستبيا.
نلقا كوچدنلەر؛ كوچكەنلەرندە بارى ماددى فايدالار ئۇميت
ئيتب كنە كوچدنلەر. (Разве кого к тому привлечет из них какая
нужда). لاكين حۇكومەت مۇكار قارامى ئشن كيگەيتب، قزاندا
مەحسوس روحانى سيمينارييە وە باشقا مەكتەبلەر سالب، ئاندا
تاتارلاردان پوپلار وە ميسسيونيرلەر جيتشدنرگە كرشدى.
ئۇزاقلامى كاميسسييەنڭ حۇكومەت قارشندا ئيعتيبارى تۇشدى.
چۇنكى كاميسسييە تورندان نورى، چوقنعان كشلەرنى ئالپاونلارعا
ئۇزلەشو بلەن مەشعول بولووى مەعلوم بولدى. شونڭ ئۇچن
1740 نچى يلدا كاميسسييە بترلب «كانتورا ناۋو كريشچنسكيح
ديل» زۇهور ئيتدى. بو كانتورانڭ حۇقوقىدا زور ئيدى، ئول قازان،
ئەسترحان مەكەرجە هەم ۋارونيژ گوبيرنالارندا ئۇزنڭ ئشن قلا
باشلادى. كانتوراعا دۇنياوى حاكيمييەتدە بيرلب؛ ميسسيونيرلەرنى
ساقلاو ئۇچن عەسكەردە بيرلدى. يل ساين كانتوراعا ئون مڭ سوم
ئاقچا، عەيرى روسلاردان جيبلا تۇرعان ئيكمەكدەن بيشەر مڭ پۇت
ئون هەم بارما بيرلە تۇرعان بولدى. كانتورا بر نيچە جيردە
عەيرى روسلار ئۇچن دينى مەكتەبلەر ئاچب تاشلادى. شونڭ
ئۇستنە چوقنوچلارنى قزقدرو ئۇچن هەر بر چوقنوچقا
بر قات ئشقى كيبم، كولمەك ــ ئشتان، ئاقچا بيررگە هەم عائيلەسى
بلەن چوقنوچلارعا ئەرىدە بيررگە ياسالدى. ئش مۇنڭ بلەن گنە
بتمەدى، چوقنوچلاردان 3 يل ئچندە ئيمانا، باشقا سالم هەم
ئيكمەك ئالماسقا ياسالدى. لاكين شونسى فاجيعەلى بولدى كى،
بو سالملارنى هەممەسن (شول ئوق چوقنمى قالعان عەيرى روسلارعا
سالدلار). چوقنوچلارنى حەزينە زاۋودلارندا ئشلەودەن قۇتلدررعا،
ئالاردان سالدات (ريكروت)، نيكاح ئاقچاسى ئالماسقا بولدى.

لاكين بو ئالار ئۇلتشننە تۇشكەن ريكروتنىدا چوقنمى قالعان
عەيرى روسلاردان ئالرعا ياسالدى. بز ئالدا كوردك، كى چوقنمى
قالوچلارنڭ كوبسى تاتارلار ئيدى. بەس تاتار كرەستييەنى
چوقنوچلار ئۇچن هەم سالم تولى هەم سالدات بيرەدر ئيدى.
حەتتا ئش شول قەدەرلگە جيتدى كى، بەعزى واقتدا بر تاتار
ئاولندان بيشەر مەرتەبە ريكروت ئالدنلار. شول رەوشچە تاتار
حالقى حۇكومەتنڭ بو سەياسەتى ئارقاسندا ئيفرات كوب ماددى
وە مەعنەوى ئاورلقلار كوردى. چوقنوچلارعا بيرلگەن بو
جيڭللكلەر مۇنڭ بلەن گنە بتمەدى، حۇكومەتى جيڭل وە تيز
ياساو، جينايەتدە عەيبلەلەرنى قۇتلدرو شيكللى نەرسەلەرىدە
حەتردەن چغاررعا يارامى.

چوقندرو كانتوراسى ياسالعان چاقلاردا 1738 نچى يلدا
قزاندا لوكاكاناشيۋيچ ئيسملى، ئيفرات دەرەجەدە مۇتاعەسسيب؛
فاناتيك، بر ماناح بيپيسكوپ بولب تەعيين قلندى. بو كشى
تاتارنڭ ئوزن، عادەتن وە مەدەنييەتن تامرندان ئالب تاشلارعا
قەرار قلعان بر كشى ئيدى. ئانڭ تەشەببسى بلەن ئيسكى
بۇلعار وە قازان زامانندان قالعان، تاتارنڭ مازيسن، مەدەنييەتن
وە بۇرنعى تلن كورسەتوچى بيك كوب قەبر تاشلارى قوبتارلب،
چيركەو فوندامينتلارنا قويلدى؛ ئيسكى حەرابە وە مەدەنييەت
ئەسەرلەرنڭ كوبسى واتلب يوق ئيتلدى. بو كشى دين
مەسئەلەسندە بۇتنلەى وەحشييانا مۇعامەلە قلدى. تاتارلارنڭ
عائيلەلەرندەن بالالارن كۇچلەب ئالب، چوقندرب، دين مەكتەبلەرنە
ئالدى. يورى تاتارلارنى قۇرقتو، ئالارنڭ ئاچوون كيترو، تەحقير
قلو ئۇچن بۇتن چيركەولەردەن ئەرنلەر چغارتب تاتار يۇرتلارى
ئالدندان يرلاتب يۇرتە تۇرعان بولدى. بو پوپنڭ مەقسەدى
پرۋاكاتسيە بولب، تاتار وە روس حالقن بر برسنە دۇشمان

ياساپ، سوئەتلىرىنى ... تىكىش مىللىتىنىڭدە بىر ھېچقانداش
كرەستىيەنلەرنى ئۆزلىرى كۆچۈرۈش ۋە ... يېرىمىسىدە تارىشى دۆلەتكە قارشى
ئىلار: ئەمما تاتارلارنىڭ ئاخۇنلارنىڭ باشىدا، شۇ ئول تۇق ئولغىلىشقا تاللىق
مۇتائەسسىپ مەچۈتلۈك دىگەن كىشى قويىلىدى. بۇ كىشىن چىرقىلدۇرۇ
ئىشتە، ياكى بىر چارا ئويلاپ چىقاردى. ئۇلدا بولسا مۇسۇلمان
پامپىتچىلەر قولىدا بولغان تاتار كرەستىيەنلىرىنى چوقۇنغانلارنى
ئالارنىڭ قولىدىن چىقىپ قېلىپ ... ئىدى. ئېكىچىلەرنى شۇ ئول
چوقۇنۇچىلارنىڭ ئالۇك سالىم ۋە تاللار بىرە توغرىسىدا ...
شۇ ئول تويەكنىڭ چوقۇنەي قالغان كىشىلەرنى بىرلىگە قېيىش ئىدى.
سالجىتوق ئىيسە بۇ مەسىلەنى ئومۇمىيلەشتۈرۈپ، چوقۇنۇچىلارنىڭ
سالىم ۋە سالدالقلارنى بىرىنى قازان گۇبېرناسى مۇسۇلمان ۋە
مەجۇسىيلەرنى ئۈستىنە سالدىنى ھۆكۈمەتتىن تەلەپ ئېتتى. قىيايىت
تاتار ۋە بۇنىن ئەمىرلىرى، روس ئۈچۈن مۇھىمىنى بىر چارا تۇرلەن
تاپىدى: ئۇلدا بولسا، ئەگەر بىر بىر ئاۋاللا كرەشتىلەر بولسا
ئاندىن تاتارلار ئۇنى ... تاپىلىدىن قورقۇپ جىبىرىپ، بىلىشقا مۇسۇلمانلار
قارامىدا ئېلىپ ئۇتۇرۇ ئىدى. شۇنداق دۇ تەقىبلەرنى قابۇل
تېپىپ ئوكان چىقاردى. شۇ ئول رەۋىشتە تاتارلار ئەۋەللىكى تۇرلىرىدىن
كرچىرىلىپ تاغى تاپىر جىبىرلەرگە ئۆتۈرتۈلە باشلادىلار. مۇنە بۇ
چارا بەشىرىن كالاپىز ئاسىيەلىك بىر بولان ئىدى. مۇنىڭ بىلەن
تاتارنىڭ ئىقتىسادى ئۆزىرىشىدا ياتىلاب ياتنا چاپىلەدى. كۆزنى
ئىشلىنە ئايرىم مەشھۇر ئەھمىيەت قىلىندى.
ھۆكۈمەت بۇ چارلارنى ئىلگىرى قىتات ئىتمەندى. ھۆكۈمەت
نىچچە مەرتەبە مەنتى قاروتنا قاراپچى تاتارلار مەچىت ۋە مەدرىسەلەر
سالغانلار ئىدى. 1736 يىلى بىر مەچىت سالدىلغا دەپ ...
... قورقى قارامىندا ... گىرەلك، ...
رۇنتا كىنىيە تارتىپ ... مەچىتلەر تاشتى، كرەستىيەنلەر 1742 يىلى

يىلنىڭ 19 ئىيۇن تۈزۈلۈشى ... ھۆكۈمەت يەنە فەرمان چىقارىپ،
مەچىتلارنى بىر يەرگە ھەم ياكى مەچىتلەرنى سالغاننى ئەمەسلىيالىن رۇخسەت
ئىتمەسكە دىپ قەرار بىردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە 1742 يىلى
يىلدا ئىيندى قازان ھەم ئۆيەزلىرىدىكى 536 مەچىتتىن 418 دانىسى
سىبىردە ئىيسە 136 مەچىتتىن 89 مەچىت. ئەستىرخان ئىيرەسىدە
40 مەچىتتىن 29 مەچىت جىيەرىلدى. بىلگەنلى بولار ياننىدا مەكتەپلەردە
بۇزۇلدىلار.

بۇ قىسمەتلەرغا تاتارلارنىڭ قارشى ھاۋابلارى.

تاتار خالقى ئىنىدى بۇ ئاۋارلىقلارغا
قارشى تۇرۇرلۇق توگەل ئىيدى. تاتلق 16 يىلى
ئەسىردە كى سوغشىپالمۇ بىتكەن. شۇ ئول
ھەزىر ھوقوقدا ئىيرلگەن، ئىقتىسادى يانقان
قايتالغان ئىيدى. لاكىن شۇلاي بولسادا تاتارلار بۇ ئاۋارلىقلارغا قارشى
دەشىيچىگە قالدىلار. ۋاق تىزىلەك بولسادا تاتارلار كونەرلىپ، ھەتتە
قورال بىلەن قارشى كىبلىب تۇردىلار. تابىعى ئالارنىڭ بۇقۇزغالىشلارى
ھاقىدا ھەزىرگە قولى مەعلۇمات يوق. لاكىن شۇلاي بولسادا
چىۋونىكنىڭ تاتارلار تۆۋەنلەرنىڭ شىكايەتلەرىدىن، شۇ ئول كۆرۈنەدۇ:
ھەسىلىدىن ۋارونېژ گۇبېرناسىندا، تامبوف پراۋىنسىيەسىندە 500
لەپ قورال تاتارنىڭ، چوقۇنمالارنى كۆچۈرۈپ يۈرۈچى ئەلىش
تۇرىدار تىسىنىدا ئومۇمەن ئىنكەنلىكلەرنى، تاتنى سافلاۋچى ئەسكەرى
ئىرقەنى تىنالارنى «ھۆكۈمەتنىڭ ئوكازىن تىڭلامىيز» دىپ ئىيتقان
قىلۇلارنى ھەم شۇندى. ۋاقىئەلەرنىڭ قازان گۇبېرناسىندادا بولىپ
تۇرۇلارنى مەعلۇم. لاكىن تاتارلار ھەزىر روسىيە ئىمپېرىيەسى
بىلەن قورال كۈچى بىلەن ... كۆرۈشتە ... بىلىپ، ھۆكۈمەتكە
ئەرىزا بىرىپ شىكايەت ئېتۇ، ئىپوتاسىيەلەر جىبىرۇ شىكەللى
تىشلەرگە كىرىشتىلەر. مەسىلەن 1744 يىلى يىلدا قازان، سىبىر،
ۋە ئۇيەزلەرنىڭ يىلىشى تاتارلارى ۋەكىللەر سايلاپ ھۆكۈمەتكە

عەربزا بيرب، بۇزلعان مەچتلەرنى تۆزەتوگە رۇخسەت بيرونى ھەم كوچۇرونى بترورگە سۇرادئلار. لاكين حۆكومەت كوچۇرو مەسئەلەسندە نيسكى فيكرندە قالسادا، توبەندەگى سەبەبلەرنى كورسەتب، بارى مۆسلمانلەرعنا تۇرا تۇرعان جيرلەردەگى مەچتلەر- نى واتماسقا رازى بولدى. ئول سەبەبلەر شوشئلار ئيدى: بۇلارنڭ مەچتلەرن واتسالار، مۇسلمان جيرلەرئنە بو حەبەر ئيرئشردە، ئاندا پراواسلاونيلارنى قسا باشلارلار: حۆكومەتكە ئانت ئيتدئرو ئۈچن بر ئورن كيرەك بولعانلقدان بر تاز مەچت قالدررعا، شونڭ ئارقاسندا تاتار بيستەسندە ئيكى مەچت سالدئررعا رۇخسەت ئيتلدى. شونڭ بلەن برگە، ئەگەر بر ئاولدا خالق 200 - 300 بولسا، ئاندا ئيكى مەچتدە واتلعان بولسا، ئارحەرىنڭ رۇخسەتى بلەن بر مەچت سالرعا ئيمكان بيرلدى، شوندان ئارتق مەچتلەر بولسا حەزر واتارعا ئەمر ئيتلدى.

علجيز قالعان تاتارلار يەنە بر كۆرش نسولن ئيستيعمال قلب كيلدئلەر. ئولدا بۇلسا تورەلەرنى ساتب ئالو ئيدى. مەسەلەن 1749 نچى يلدا سيناندا بر قزق ئش قارالدى، بو ئش لوكاشوويچ نڭ دانوسى بوينچا ئيدى. گرەكوف فاميليەلى قازان گوبيرناتورى تاتارلارنى ياقلاب، چوقئندئرو ئشئنە قوماچاولق ياساعان، ئالاردان ريشوەت ئالعان: گوبيرناتورنڭ دوستى مۆستافا ئانلى كشى، حۆكمگە بيرلگەن جينايەتچى تاتارلارنى گوبيرناتورنى كورب چوقئندئرمى قالدئرعان: يەنە بر ئاولدا بر چوواشنى مۆسلمان ئيتب سۈننەتكە ئۆترتقانلاردا، شول ئشكە گرەكوف كوز يۇمب قالعان ئيدش.

نيهايەت 1748 نچى يلدا تاتارلارنڭ قوبارعا ئوبلاعانلقلارى مەعلوم، بر حەرەكەت 1747 نچى يلدا باشقورتستاندا ئيتەر

ھەم سينەر تاتاب بۇرتلە تۇرعان تاتارلارنڭ كونەرلولەرى بلەن مۇناسەبەتدە بولرعا كيرەك. بو واقيعا ئيكى يەشرن حات تابئلو مۇناسەبەتى بلەن بلندى. بيلگئلى بو واقيعانڭ ئەساسى بزگە مەعلوم توگل، بەلكى لوكانڭ بر پراۋاكاتسيەسىندر. لاكين ھەر حالدە بو ئيكى حات مۇنەسەبەتى بلەن توعان واقيعەلەر تاتارلارعا بيك قيممەت توشدى. قازانعا ئەللە نى قەدەر عەسكەر كيترئلدى، شوشى مۇنەسەبەت بلەن ئوريئبور گوبيرنالسندان ئيكى پولك، جەنوبدەن ئۈچ دراگون روتالارى ئاركرلدى، قازانداعى عەسكەرگە حەزر تۇررعا ئەمر ئيتلدى. قازانداعى تاتار بيستەسئنە (ئيسكى بيستەگە) ھەم ئاوللارعا قاتى تەعليمات بيرئلب حەفيەلەر جيبەرلدى. قازان وە ئاترافنداعى تاتارلارداعى ئۇتن مىلتق، جەبەرە وە دارنى مۇسادارە قلورعا قوشلدى. سۇكرا نگى يەشرن حاتلارنى يازوچلارعا كيلب نيسملەرن بلدئررگە قوشلب، ئالارعا 500 يۆزئنشەر ئاقچا تەعەين قلئنب ئيعلان ئاسلدى. عەسكەرلەر كيلب جيتكەچدە قازان شەھەرندەگى تاتار بيستەسئنە قويلدئلار: قالعانلارى قازان ئاربنداعى 18 تاتار ئاولئنا جيرلەشدئرلدئلەر. بيگرەكدە جۆرى بولى تاتارلارى ئيستيلالعا مائيل كورنگەنلكدەن، ئالارنى ساقلارعا ئارتق تەعسيەت بيرلدى. باشقرتستان بلەن چيكەمش سينرلە تيرەسئنە تاتارچا بلە تۇرعان تورە بلەن عەسكەرلەر قويلدى. شوشى تەعدىلەر ئارقاسندا حەرەكەت كوتەرلمى قالدى.

تاتار بورژوازيەسى سئنا بر ھۆجوم.

حۆكومەت ئۆزئنڭ چوقئندئرو تۆسندە بۇرتە تۇرعان سەياسەتئنە قارشى تاتارنڭ ئاول حالقئنا كم بولشقانن بيك ياحشى بيلدن بولسا كيرەك، شونڭ ئۈچن ئول بو سينقفنى ياعينلەتو

ئۈچۈن ياڭا بر چارا تابدی. ئولدا بولسا قازان بيستەسندەگی
بو سيتنڭ ئوياسن توزدرو ئيدی. 1750 نچی يلدا تاتارلارنی
ئيسكی بيستەدەن بۆتنلەی قووارغا ئەمر چىغارلدی. بو واقيغا
1749 نچی يلدا لوكانڭ دانوسی بلەن بولدی. بو يلدا قازاندا
ئوت چىغىب، تاتار ئاراسندان باشلاب، ئوروس ئاراسنا توشب
بيك كوب يورتلارنی هەلاك ئيتدی. ئيك كوب زارلانغان
كشلەر تاتارلار بولدلار. لوكا ئوزننڭ دانوسندا، ياڭا يورتلار
سالغاندا تاتارلارنی باشقا جيرگە كوچرب ئوترترغا كيرەك
ئيكەنن، ئالارنی كرەشن وە روسلار ئاراسندا ئوترغا يارامغانلغن
سۆيلەدی. ئول زاماندا، حەزرگی تيخۆينسكی چيركەوی ياننده
بورنغيدان قالما تاتار زيارەتی بار ئيدی. ئانی دا بتررگە
سورادی. سينات هەم سينودنڭ 1749 نچی يلداغی ئوتنرننده
تاتارلارنی ئيسكی بيستەدەن قووب، حەزرگی ياڭا بيستەگە
جيبەررگە قارار چىغاردی.

لوكاشيۋيچنڭ بو ئيسكی بيستەدەن كوچرو مەسئەلەسندە
سيلودقا يازغان دەليللەری بيك قزق. ئول دەليللەر پراۋاسلاونی
روحانيلارننڭ تاتار حالقننا قاراشلارن بيك ئاچق كورسەتەلەر.
ئلك لوكا، قازانداغی يانغننی چيركەو باشندان بيك كوب
روحانيلار بلەن قاراب تورغانن سۆيلی وە شوندا ئەيتە:
«كوكدەن بر ئوت توشب ئلك تاتار يورتلارن وە مەچتنی
ياندردی، سوڭرا ئاللا، پراۋاسلاونيلارغا تاتارلارنی ئوز ئارالارندا
ئوتارغا رۆخسەت ئيتكەن ئوچن روس يورتلارن ياقدی. شوننڭ
ئوچن، هەم تاتارلار كرەشنلەرنی قوترتقانلقلاری سەبەبلی
ئالارنی قازاندان باشقا جيرگە قووارغا كيرەك» دی.
مەنە شول رەوشدە «ياڭا بيستە» ظهور ئيتدی. شوشی
چوقندرو سەياسەتی شول رەوشچە يلبزاويتەنڭ سوڭگی

زوناەرتەن ناغرتلی باشلاب. يكاتيرينا ئيكنچی زامانننڭ
پۆگاچاو بلەن بركە قوبغان ئشچی كرەستيەننڭ توب وە-
مەنفلارندان چىقغان ئوتون ئيسی حۆكومەتنڭ بورننا كرە باشلاغانچی،
ديمەك 1773 نچی يلغا قەدەر دەوام قىلب، باری شول يلداغننا
ماددی وە مەعنەوی بابلاردا تاتار ئيرك ئالدی.

تاتارلارنڭ كوچولەری. مونە موندا سۆيلەنگەن تاتار كرەستيەننی ئوستننە توشكەن بۆتن ئاورلقلار تاتار حالقن يارلنلاندرلار. بو جيرنڭ تاراپۇوی
يارلنلق هەم حقوقسزلقدان تاتار كرەستيەننی بر ياقدان تولب
قرلدی. تاتار لاشمانچلارننڭ ئوزلرننڭ حۆكومەتكە يازغان
يازولارندان بز ئالارنڭ تەمام ئيزلگەن، يەشلەرنڭ ئاياق-
قوللاری ئاغاچ كيسكەندە سنغان، شوننڭ ئوستننەدە يەشلەر
قارتلار ئوچن لاشمان حزمەتی ئوتەب عاجز بولغانلار. ئورمانلار
تاتارلار ئوترغان ئورندان يراقلاشقانغا، ئشلەب چىغارغا
بويرلغان ئشلرن ئوتەب بترە ئالميلار؛ شوڭا كورە نەرسەلرن
ساتب، كشی يالارغا مەجبور بولالار ئيدی. (1) ئالار لاشمانلقدا
يارلماغان كشلەر وە سالم ئولدو ئوچن بۆتن نەرسەلرن ساتب
بترەلەر. توزلرن: حەتتا قابالالی شارتلار بلەن فابريك زاوودلارغا
ساتارغا مەجبور بولالار ئيدی. زاوود حوجالاری دا ئالارنی ئالداب،
پربكازچيكلەر جيبەرب، زور ئاقچالار بيرب ياللارلاردا، ئالغان
زادانكالارن ئون يل ئشلەسەلەردە تولەب بترە ئالميلار ئيدی:
چۈنكی حوجالار ئالارغا ئوز كيبتلرندەنگنە نەرسە ئالونی
مەجبور ئيتب، ئاندا ئيسە نرسەنی 3-4 مرتبە ئارتق باها
قويب ساتالار ئيدی.

---

1) بو حاقدا تەفسيلی مەعلومەت بزنڭ «تاتار سينفلاری» ديگەن كيتابدان
تابارغا مۆمكين.

ناعق تاتار كرەستيەنلەرنىڭ كازوندى هەم ئالپاوت مەعدەن
زاوودلارىنا كۆچلەب يازلعانلارى ،بولب، بۇلار ،يل ساين 500 -
600 چاقرم جيرلەرگە بارب 3-4 ئاى بوش ئشلەرگە مەجبور
ئيدىلەر. مۇنىڭ ئۆستندە تابيعى مەعنەوى قسنقتلقلارندا
ئاڭسز كرەستيەنىڭ حالى مەعلوم ،بولور.

مۇنە شۇشى ئشلەردەن قوتلو ئوچن تاتار كرەستيەنلەنە
برگنە يول بار ئيدى. ئولدا بولسا باشقردستانعا وە ئورالنىڭ
تۇگى ياعنناقاچو ئيدى، بوئش بر 18نچى عەسرداگنە توگل:
بەلكى قازان ئالنعاچ ئوق باشلانعان ئيدى. ئەگەر عاجيز
بولعان روس كرەستيەنى دون، جايق ،سولارىنىڭ بويىنا بارب
ئيرك تابب «قاچاق» بولسالار، تاتار كرەستيەنى برئاز ئيركى
جيرنى باشقردستاندان تابدى. باشقردستان 19نچى عەسردە
ئوق مەسكەو حاكيميەتن تانشادا. ،ئول روسييەگە مەعلوم بر
شارتلار بلەن قوشلدى: باشقرد جيرن ئارتب ئالماسقا. ئانىڭ
جيرىنە كشى كوچرمەسكە هەم ئانىڭ ئيسكى سايلانعان ئستارشينالار
واسيتاسى بلەن يورتولگەن ئيدارەنى، مەسكەو ئيدارەسى
بلەن ئالماشدرماسقا.

17نچى عەسرنىڭ باشندان ئالب حكومەت ،بوشارتلارنى
بۇزا باشلاسادا، باشقردلار ئوزلەرنىڭ ئيركلەرن قورال كۆچى
بلەن قارشى تورب ساقلاب كيلدىلەر. 17-18نچى عەسردەگى
،بو كوتەرلشلەر بيك قاتى رەوشدە باسدرلسادا، حكومەت
هامانعا باشقردستاننىڭ ئاقتانومييەسن يكاتيرينا ئيكنچىگە قەدەر
بترە ئالمادى.

مۇنە ،شول باشقردستانعا بارلانعان تاتار كرەستيەنى
يومۇشلسى كوچە، قاچا باشلادى.
ئلنىڭ تامبو، پينزە سمبر، نيژگارود ئويەز وە ولايەتلەرندەن

«ميشەر» ئاتالعان تاتارلار كيلدىلەر. بۇلارنىڭ بر گروهى
حكومەت تارافندان عەسكەر كۆچ رەوشندە كيترلسەلەر، كوبرەگى
عاجيزلكدەن. ئاورلقلارعا چدى ئالماى قاچب كيلدى.

شونىڭ نەتيجەسندە 18نچى عەسرنىڭ باشندا باشقردلارنىڭ
سانى رەسمى حيسابقا قاراعاندا بارى 35-40 مڭ بولعانى
حالدە 1730نچى يللارعا تابا يۆز مڭگەچەن ئارتب كيتدى. تاتار-
سنارنىڭ تورندە 18نچى عەسرنىڭ باشندا تاتار حالقىنىڭ سانى
كيمدى. 18نچى عەسرنىڭ برنچى يللارندا قازان ئولكەسندە
(پراۋينسيەسندە) 37'485 كشى كيمگەنى مەعلوم ،بولدى.
بۇلاردان 13 مڭگى تاتار ياساقلىسى ،بولب، شونىڭ ئچندە
8698 ئولگەن هەم 3832سى باشقردستانعا قاچقان ئيدى.

1760نچى يللاردا ئيندى روس مەعلوماتنا بيناءەن وە ئوفا
ئولكەسندە (پراۋينسيەسندە) 13'857 ميشەر ئيرزاتى بار
ئيدى؛ ئەمما ،شول ئوق باشقردستاندا ئيسيت ئولكەسندە
(پراۋينسيەسندە) 1683ئير جان ميشەر بار ئيدى. شونىڭ
ئوستندە تەلى1734نچى ،يل حيسابى بلەن باشقردستاندا
تاتار وە تاتارلاشقان فينلەردەن عيبارەت بولعان تيپتەرلەردەن
11'294 ئيرزاتى بار ئيدى. ئەمما 1777نچى يللاردا تيپتەرلەرنىڭ
سانى 28'937گە جيتدى. 1781نچى يللاردا شولاى ئوق 13'656 ئير
زاتلناجيتدىلەر .ديمەك بۇلارنىڭ سانى يگرمى ،يل ئچندە %33 ئارتدى.

مۇنىڭ بر كيسەگى تابيعى ئارتو بولسا، ئيكنچى بر ،زور
كيسەگى ئەلبەتتە قاچب كيلوچىلەر ئيدى.

تاتار، ميشەرلەر وە باشقردلارنىڭ بر برسندە مۇناسەبەتلەرى.

تاتارلارنىڭ حزمەت ئەهلى باشقردستانعا
كالانيزاتر وە ئەكسپلاتاتر سيفاتى بلەن
كيلمەدى. زاتەن 18نچى عەسردە حكومەت
سۇنعى رەوشدە بۇلارنىڭ ئاراسن ئايرعانچى
ئالاردا دۇشمانلق يوق ئيدى. مەسەلەن

1724نچى يىللاردا ھۆكۈمەت قاچىپ كېلوچىنى تاتارلارنى قابول ئېتمەسكە قوشسادا، ئالار ھامان كېلىپ تۇرالار ئىدى. بوحاندا بر ميسال ئېيتىپ ئۆتۈشنى ۋاقىئەنى سۆيلەپ ئۆزارغا كىرەك: 1724نچى يىللاردا ھۆكۈمەت، باشقردستانغا ئېلچى ئېيتىپ برەونى جيبەرگەن ئىدى. ئاكار باشقردلار شۇلاي ئەيتكەنلەر: نيگە سيكا قازان ئۆيەزىندە تۇررغا؛ ئۆزاقلامى روسىيە بىلەن سوغىش بولا. ئەۋۋەلگى شيكىللى گىنە سوغىش بولماس، سىبر ھەم جايىق قازاقلارىندا بزنىڭ بىلەن برگە بولارلار دىپ، بر كرەستىيەن تاتارنى جيبەرمىلەرنى كيلەدگەن ئىمىش. ئوموم ئەن 18نچى ئەسردە تاتار ئەھلى بىلەن باشقرد خالقى بيك دوس تۇرغانلار. شونىڭ ئۈچۈندە ھۆكۈمەت ئالارنى ئايررغا سۆنعى چارالار قىلعان. باشقردستان ئيختيلاللارن ئىيوچى تۆرەلەردەن رومەنتسيف ھەم كىرىيالوفنىڭ ھۆكۈمەتكە يازعان خاتلارىندا: «باشقردلار يابىپ كيتىپ قازان، بىسنەھەم ئۆيەزلەرىنىڭ تاتارلارى بىلەن قودا بولۇشىپ بتەلەر. شونىڭ ئۈچۈن قازاندا نى گىنە بولماسن، ھەرزى باشقردلار بىلەلەر؛ تاتار ۋە باشقردلارنىڭ قز ئالىشىپ قز بيرىشولەرن قازان گوبيرناتورنىڭ رۇخسەتى بىلەنگىنە قىلەرگە ئىيرك بيررگە كيرەك» ديلگەن ئىدى. ۋاقىئەن شوندى ئۇ كاز چىققاندا: باشقرد ۋە تاتار ئۆزى ياسىلارى كىلسە گوبيرناتوردان رۇخسەت ئالرغا، رۇخسەت بيرسەدە مۇندى ئۆزى ئۈچۈن قزدا يگتدە ھەزينەگە برەر ئات بيررگە، ئەگەر رۇخسەتسىز ئۆزى ياساسالار قز بىلەن يگتنى سىبر سۈرگۈنگە جيبەررگە بولعان ئىدى. ئوموم ئەن 18نچى ئەسردە، تاتارلار بىلەن باشقردلارنىڭ ئيختيلاللارى بيك قوۋەتلى بولۇپ، شونلقدان روسىيە سامادىرژاۋىيەسى تاتاردان بيك قورقار ئىدى. مەسەلەن، 1735نچى يىلدا ھۆكۈمەت رومەنتسيف دىگەن كىشىنى باشقردستانغا باش قوماندان ئېتىپ جيبەرگەن

چاقدا، بەشرن تەعلىماتىدا شوندى سۆزلەر بار ئىدى: «قازانغا بيك كوپ باشقرد كيلىپ يۆرى؛ ئالار نيندى بولسادا خەبەر كيترميلەر ميكەن. مال ديگەن بولىپ ملتق، دارى ئالشميلار ميكەن. شولارنى تيكشرىپ تۇررغا ئارچا قرينا عەسكەر قويلدى» ديلگەن ئىدى.

1748 نچى يىلدا تاتار كرەستيەنلەرى سامادىرژاۋىيەنىڭ قسووىنا قارشى قوبارغا ئويلاعان چاقلاردا باشقردلار بىلەن سوز بركتكەنلەر ئىدى. شولاي ئوق 55 — 1754 نچى يىللاردانى باشقرد ئيختيلالى ئالدىندان شونىڭ باشىندا يۆرۈچى باشقرد ئيختيلالچىسى باتىرشاھ، قازان ۋە ئەتراپى تاتارلارى بىلەن برگە ھەرەكەت قىلدى. ئۆزىنىڭ ئۆزن ۋە قوۋەتلى رەۋشدە يازلعان پراكلاماتسىيەسن قازان ۋە ئەتراپى تاتارلارىنا جيبەردى.

شۇشى ۋاقىئەنىڭ ئىچندە بولعان بر ئورسنىڭ يازۋوىنا كورە باترشا تاتارلاردان باشقردلار بىلەن برگە كوتەرلچەكلەرن بلدىرب ۋەكيلدە جيبەرگەنلەر. سامادىرژاۋىيە ھۆكۈمەتى شونىڭ ئۈچۈندە ھەر ۋاقت باشقرد بىلەن تاتارلارنى ئايررغا تلەب كيلدى.

شونىڭ ئۈچۈندە باشقردستان كالانىزاتورلارندان، ئالارنىڭ بيك كوپ قۆزغالشلارن تيبروچى نيپلويف، 1735 نچى يىل ئيختيلالسن باستىرو حاقندا ھۆكۈمەتكە بيرگەن لائىحەسندە ئاچقدان ئاچق «باشقردلار ئۆزلەرنىڭ كوچلەرى بىلەن قورقنچ تۈگل، بەلكى قاچقۇچىلارنىڭ كوب كيلىپ تۇرولارى ئارقاسندا قورقنچ» دىپ، تۇرلى قسنقلاردان قاچىپ كيلوچى، روس كرەستيەنى بىلەن برگە تاتار كرەستيەننىڭدا قورقنچندا بلدرە ئىدى. شوكار كورە سامادىرژاۋىيە ھۆكۈمەتى تاتار ۋە باشقرد ئاراسن تۈرلى يوللار بىلەن بۇزارغا تىرشدى ھەم باشقرد كوتەرلشلەرن

بالسو ئشنده ئاكلى رەوشده تاتار ميرزا، پالكاونيك وە گېنېراللارى
كوچى بلەن قايدالاندى.

لاكين باشقردستانغا كوچۈپ كيلگەن تاتار كرەستيىەنى
مۇندادا كرپاستنوى حۆكومەتنىڭ زۇلمىدەن قۇتۇلا ئالمادى.
مۇندادا حۆكومەتنىڭ تۈرلى قسولارى تاتارلارنى كيلىپ تۇتتىلار.
قاچىپ كيلوچىلەر ئارقاسىدا باشقردستاندا

باشقردستاندا تاتار وە قىن قوزغالىشى.

مىيشەر وە تىپتەر ئاتالا تورغان خالقنىڭ
كۈن سابىن سانى ئارتقانن كوردك. سارای
تىسرافلارى شەم وە كوب عەسكەر ئاسرا
بلەن ئاقچاغا سوساغان حۆكومەت 1747 نچى يلدا باشقردستانداغى
تاتارلاردان دۆور باشندان ئالنا تورغان سالمنى جان باشندان
ئالنا تورغان ئىمانا بلەن ئالماشتىرب، جان باشندان 80 تيين
ئالرغا قەرار بيردى، بو ئاقچانى تولەو، ئالانماق، بالالارن ئاچقا
ئوتىرمس ئۈچۈن جيرساتارغا مەجبور بولوب بيك ئازغنا جيرگە ماليك
بولغان باشقردستان تاتارلارى ئۈچۈن بيك ئاور بولدى. چۈنكى
ئول زاماندا ئاقچا بيك قيمەت بولوب مەسەلەن 1717 نچى
يلدا قازاندا بۇز دانە واق قاداق 5 تيين، 130 بۆك ياغن
ئوتن 13 سوم 50 تيين ئيدى.
ديمەك 80 تيين ئاقچاغا ئول چاغدا 1600 دانە
واق قاداق ئالرغا مۇمكين ئيدى. ئەگەر سوعش ئالدنداغى
حيسابقا سالب هەر بر بيش دانە قاداقنى بر تييندەن گنە حيسابلاساق،
بو 18 نچى عەسرداغى 80 تيين ئاقچا ئۈچ سوم يگرمى تيينگە
تورى كيلەدر.
عائيلەدە تورتا حيساب بلەن 4 كشى حيسابلاساق هەر بر
عائيلە 4 جان ئۈچۈن تولەسە يلغە 12 سوم 80 تيين تولەرگە
تييش بولا. تابيغى بيك ئيزلگەن هەم بيك ئير كن تورغا

تۈزۈنگەن باشقردستان تاتارلارى ئۈچۈن بو ئش بيك ئاور تۈيلدى.
شونىڭ ئۈچۈن مىيشەر، تىپتەر، چوواش چيرمشلەر بو فەرماننى
ئالب كيلوچىلەرگە هۇجوم ئيتەدىلەر هەم ئىمانا بيرودەن باش
تارتدىلار. بو حەبەر نيپلويفكە ئيشتىلگەچ، ئول مىيشەر، تىپتەر،
چوواش هەم چيرمش ئاوللارنا ئالارنى تۆكتىلەرگە، ئەگەردە
تاتىغنا بولماغاندا حەرەكەتنى كۆچ بلەن تيبارغا كشلەر جيبەردى.
بو حەرەكەت واقتندا هيچ كەس ئاولى مەركەز بولوب تورىدى.
لاكين عەسكەر كيلب جيتب ئازغنا بەرشەدەن سۆڭ خالق ئىمانانى
بيرگە رازى بولوب ئيتاعەت ئيعلان قىلدى. ئيختيلالنى تيىودا
باشقرد، مىيشەر، وە تىپتەر ئستارشينالارىدا ئيشتيراك ئيتدىلەر.
ئالار شول خزمەتلەرى ئۈچۈن حۆكومەتدەن بولەك قلچلار ئالدىلار.
مۇندە بو واقيعەدە تاتار — باشقرد، ئاراسنداغى سىنفى كورەشنىڭ
بر ساليقەسىدر: چۈنكى بايلار يارلىلارنى باسدىرالار.

3. سەۋدە كاپيتاليزمى ئۆسكەن دەوردە سىنفى كورەش.

— هەر بر ميللەتنىڭ يانيسە دەولەتنىڭ
ئەساسلەر: بر تۈرلى ىقتيسادى تۇرمۇشدان، ئيكنچى
تۈرلىسىدە كۆچىوى وە شونىڭ ئارقاسىندا ئيجتيماعى تۇرمۇشنىڭ
ئۆزگەرب، قارنايغان ئيكانوميكا نيگزن بوعالتب، ئيكنچى ياكا
سنفنىڭ تاريخ سەحنەسندە حاكيم ئولاراق چىغوۋى تنچقنا بولمى.
مۇندى پراسيس ئەلبەتتە بيك ئاورلق هەم كوب قان
قويولار بلەن ئوزا تورغان بولا. بو چاقدا، بتە باشلاغان، مازيسن
يوعالتقان سىنفى ياكا چىققان يەش سىنفقا ياتيشا، ئانى بۇوارغا
تىرشلا: شونىڭ ئۈچۈن بو كورەش ئيفرات رەحيمسز رەوشدە

بار! بەعزی واقتدا ،شول کوچو دەورندە بولغان نیزاغ، جانجال ئۆروشنی تاریحچیلار کورەلەر؛ لاکین ئالارنی هیچ بر ئۆسلی شۆشی کۆچو دەورنڭ تواماغی دیب ئاکلامیلار. چونکی ئالارنڭ ئیلك باقی سەبەبلەرنی بۆتنلەی ئاناك بلەن باغلانماغان شیکللی تویولالار. لاکین ئیجتیماعی تورمۆش ئیفرات مۆرککەب نەرسە. شونڭ ئۆچن بەعزی واقتدا ئیقتیسادی عامیل تۆەرتدان تۆەرتی واقیعەلارنی ،تودرمی؛ بەلکی قۆیاشنڭ نوری ئلنك بر کۆزگەگە تۆشب، ئاندان ئیکنچی سنغە تۆشب. قۆیاش کرمی تۆرغان بولمەنی یاقتر تقان شیکللی، ئیقتیسادی عامیلدە واسیتەلەر ئارقلی واقیعەلرگە تەئسیر ئیتە. مونە بزنڭ 18 نچی عەسر تاریحندان بز شونی کورەبز: — ئەساسندە دین مەسئەلەسی، باشقرت — تاتار بونتلاری، تاتارلارنڭ باشقردستانغا کوچولەری هەممەسی دە فیئودالیزم قالدقی بلەن سەودە کاپیتالنڭ بر برسی ئاراسندا یارئشوودان کیلەدن نەرسەلەردر. بز مونی مۆکارچی سۆیلەگەن سوزلەردەن کوردك، لاکین بز هازر ئبو ئیکی ئەساسنڭ کۆرەشن تاتار جەمعیەتنەگی 18 نچی عەسردەن بولغان بر ئیکی سینفی کورەش واقیعەسن تیکشرب قاراساق، تاعندا ئاچق کورربز. ئبو کورەش تاتار تاریحندا بیك مۆرەککەب (Сложный)؛ چونکی بز 18 نچی عەسردە مونە نەرسە کورەبز: 1) روسییە دەولەتی. ئبو جەمعیەت بلەن تاتار ئیفرات نق باغلانغان: ئانداغی هەر بر واقیعەدە ئۆز گەرش، تاتار حالقی جەمعیەتی تۆرەمۆشنا قووەتلی تەئسیر ئیتە. ئەگەر بز ئبو 18 نچی عەسردە روسییە دەولەتی ئالساق، ئاندا بز بر یاقدان ئیکی ئەساسنی. یەعنی فیئودالیزم وە سەودە کاپیتالیزمنڭ نق کۆرەشن، بر برسی بلەن یارئشوون کورەبز؛ بەعزی ئورنلاردا ئیسە مەسئەلەنی کریپاستنوی پراوا مەسئەلەسندە، ئبو ئەساسلار بلوك باشلاب ئات کامیتی ساحەسندە ئت بلەن ماچی دوست بولغانلارنی شیکللی

بر گەلەشب هەر گەت قلالار. میسال ئیتب تاتارنی چوقندرو مەسئەلەسن ئالرغا مۆمکین — مونداغ ئلنگی ئیکی ئەساسدە مونتەزەقلار؛ چونکی: روحانییگە پریحود کیرەك، ئالپاوت - فیئودالغا جیر کیرەك؛ روس کوپیسلنە یانیسە سەودە ئیتوچی دۆمرەنگە ئاول کۆزن کوروئشی ماسوالەتنڭ تاتار سەودەگەرنی ئارقاسی توگل، تۆەرتدان تۆەرتی ئۆز قولنا تۆشرۆونی کیرەك. روس کوپیسنە شەرقدەگی کاناورینی؛ تاتار سەودەگەرن، بازارسز قالدرب، قولندان «دین» تۆرالن ئالب بتررگە کیرەك.

ب) تاتار جەمعیەتی ئۆزنی روسییە بلەن نیقەدر نق باغلانسادا، ئۆل ئایرم بر جەمعیەت: ئانڭ ئۆز ئچندە کورەش بار؛ ئول ئۆزی بەعزی واقتدا روس جەمعیەتندن ئالدا، بەعز چاقدا ئاندان ئارتداراق قالب بر ئیقتیسادی دەوردەن ئیکنچی سنە کوچە؛ ئبو پراسیسقا عۆموم روسییە ئیکانومیکاسی تەئسیر ئیتکەنی شیکللی، ئۆز ئیکانومیکاسیدا تەئسیر ئیتە. مونە، تاتارلارداغی سینفی کورەشنی ئالغان چاقدا شولارنی بلب هەم یاعشی ئیعتیبارغا ئالب سۆیلەرگە کیرەك. شونڭ ئۆچن دە ئبو کورەشدە بر یاقدان تاتار جەمعیەتنڭ ئۆز ئچند کورەش بارسا، ئیکنچی یاقدان تاتار سینفلاری بلەن غەرەب سینفلاری برلەشب عۆموم دۆشمانلارنا قارشی سوغشالار. مونە ئبو هەمەسی واقیعەنی بز سینفلارنڭ پوساج یاوندامی قاتناشولارندان کورەبز.

18 نچی عەسردەگی سینفی کورەشنڭ بر واقیعەسی 1707 نچی یلداغی بر
قازان یومۆشلیلارنڭ فاکتدر. پیترنڭ شیمال سوغشلارندا
رەئیسزلارنڭ تاتار ئالی جیکّلب تورغان چاقدا. 1705 نچی
باشقوردلارغا قارشی یلدان ئالبە باشقردستان کوتەرلش ئوتی
حەرەکەتلەرنی. ئاستندا ئیدی. 1707 نچی یلدا ئبو

کوتەرێلش کۆچەیب کیتب ئازلك باشندا کوسوم ئالدار هەم ئیسماعیل ئیسملی باشقردلار حەرەکەتنێك باشندا تۇردىلار. 300 عەسکەر بلەن بۆلارعا قارشی کیتکەن ئوفا وایوودا سی حاجلوف جیکلدی. یارنی عەسکەرن بوعالتب جیکدی. مۆنێك سۆکندا ئیجتیلالچلار حەرەکەتی زورایب، تاتار وەباشقا عەیرێ روسنی ئوزلەرنە ئیەرتو ئۆچن قازانعا تابا حەرەکەت قلدىلار. بولعدا ئۆچراعان ئاوللارنی تالاب، یاندرب هەم ئەسیر ئالب باردىلار. بولداعی بارلقلی تاتارلار هەم چوواشلار ئیجتیلالچلارعا قوشلدىلار. بیك کوب شەهەرلەرنی شول جۆملەدەن ئالابوعا نی مۆحاسارە قلدىلار. نیهایەت قازانعا 80 چاقرم یاقنلاشدىلار. حۆکومەت بو واقتدا سوعش سائمدا ئابرم ئوکێیسز حالدە چاعی ئیدی. شولای بولسادا حۆکومەت قاتی چارالار قلرعا ئویلاب، حوۋانسکی دیگەن کشینی باش ئیتدرب قویدی. حوۋانسکی باشقردلارنی ئوگتلەر قزچن قازان تاتارلارن تلماج یاساب ئالارعا ئیلچیلەر کوندردی. لاکین باشقردلار رازی بولمادىلار، یاشا زور سالمالارنی بتروننی، زالیم تورەلەرنی. تاتار-باشقرد ئاراسندان ئالونی تالاب قلدىلار. ئیجتیلالچلار هامان حەرەکەتلەرندە هەم قازانعا یاقنلاشولارندا دەوام ئیتدىلەر. نیهایەت ئالداعی فیرقەلەر قازانعا 30 چاقرملاب جیرگە کیلب جیتدىلەر. شوشی واقتلاردا قازان ولایەتی گوبیرناتوری یاشا چارالارگە کرشدی. قازاننێك میرزا وەبۆمۆشلارن، مابلیزاتسیە یاساب، ئالارنی قوزعالعان کرەستیەن وەباشقردلارعا قارشی جیبەردی. بو واقتدا حۆکومەتکە یالچی بولـ کشیدە تابلدی. شول نیسە ئیشبولات موللا ئیدی (١) مۆنە شول عەسکەر هەم حۆکومەتنێك

(١) مۆنە شوندان تاتارلاردا «ئیشبی بولدی باشتبز، ئشتی (ئش) بولدی ئاشتبز» دیگەن مەتال قالدی.

ئازعی - کویەی مۆنتازام عەسکەری جنعب، ئیجتیلالچلارنی قازان ئۆستندە کیلودەن توقتاتدی.

18 نچی عەسردە یازلعان بر تاتار وە قایع نامەسندە بو واقیعە حاقندا شوندی ئەرسەلەر ئوقیبز:

«تاریخ منکدە یوزدە اون توقز ایدی باشقورط یاغی بولوب ئیدر آرسطو دیکان اورص باشلابو باش اولوب یوردی آندر بارا باشقورطا قزان خلایقی ایسندە ئیلوب خلقنی اوز ئارینە باغندوردیلار. کوب ایللاری مناصرطولاری یاندوروب ایلە کوب اورس مارجا قزلارینی بسیر قیلوب قزان خلقی باشقورط برلان بوغندیلار قزاندان چیرو (عەسکەر) چقوب تاتارلارغا اشبولاط ملانی باش ایتدیلار اوروص چیروندە رامان‌اۆیچ لیکاحەیگانی(؟) باش ایدوب اما اوروص چیروی ئوعای بولی سلطان‌علی دیکان ایلدە توروب صوقش قیلدی اما قزان خلقی کوب کوب اوغلی یسیر اولوب تاتارلار دخی یسیر ایتدیلار الوغ بلوکلکلر اولنوب اخری حوانسکی دیکان بایار پادشاهنێك حکمی بولان کلوب توقتاتدی»

لاکین حەرەکەت مۆنێك بلەن توقتامادی. حۆکومەت باشقرد-تاتارلارعا عەزوی عمومی ئیعلان قلسادا، یاساقلی تاتارلار هەم باشقردلار حەرەکەتنی دەوام قلدردىلار. قازان ئوفا ئۆیەز-لەرندەگنە ئیجتیلالچلار تاراقندان 303 ئاول یاندرلدی، 12766 کشی ئەسیر ئالندی. بو واقتدا تاعی دون قازاقلارندادا ئیجتیلال باشلانب؛ ئالاردا باشقردلار بلەن قوشلرعا ئومتلا باشلادىلار. لاکین ئیندی 1709 نچی یلدا پالتاوا سوعشندا شۆیدا جیکلگەچ، حۆکومەتنێك قولی بوشاب قالدی. کوب قان توکلگەندەن سۆڭ کوتەرلش باسدرلدی. قازان بۆمۆشلی تاتار وە میرزالارنی سۆکندان. بو واقیعەگە 60 یل ئوتکەچ

تۇزلەرنىڭ بر ناكازلارندا بو ئشلەرنى بلەن ماقتاندئلار: ئالار تۇزلەرنىڭ حۆكومەتكە ئبتكەن حزمەتلەرن ساناغاندا شولاي ديدئلەر:

В 1708 г. против бунтующих воров и других башкирцев, что с ними имели мужественный и храбрый бой, и на том бою их побили и поймали, и за что дано нам тридцать фузей (برنەوع ملتق) двадцать пороху, свинцу тоже, да государство знамя и шестьдесят кремней, в чем имеем того 1708 году похвальный лист.«

تەفكيلى كرەستيەن ـ تاتارلارنىڭ قوبووى.

مەنبەعلەر بزگە ئاعى برسينفى كورەتـ ـنىڭ ئاچق كارتيناسن سافلاب قالدردى: ئولدا بولسا گينيرال مايور قۆتلوغ مۆحەممەدـ يە ئيسە ئاليكسى (ئانى كوبرەك شول ئيسم بلەن يۆرتەلەر ئيدى) تەفكيلى قولنداعى كرەستيەنلارنىڭ قوبووى‌در.

بو كشى كاسيم، ۋلاديمر، كيرينسكى ئويەزلەرندە ئوتلز هەم كرەستيەنلەرى بولعان مامينشق ديگەن بر ميرزانىڭ نەـ سلنىڭ برسى ئيدى. ئيسكى فاميلييەسن تاشلاب بو كشى ئوزن تەفكيلى ديب يۆرگەن. ئورونبورغ شەهەرن سالعب حۆكومەت باشقرد وە قرغز جيرلەرن كالانيزاسييە ياساـ عاندا، تەفكيلى شول ئشنىڭ باشندا تورعان كشنىڭ ئورن باسارى بولعان.

روسييە حۆكومەتى بيك كوب باشقرد حەرەكەتلەرن باسـ ـعاندا، كاراتلنى فيرقەلەرنى كاماندا ئيتب بەسز رەحيمسزـ لكلەر كورسەتكەن. (مەسەلەن، ئورينبورغعا بر فيرقە عەسكەر بلەن ئازق تييەب بارعاندا، ئاكلر بر ئاول يانندا باشقرد توعا كوچلەرى هۆجوم ئيتكەچ، شول ئاولنىڭ مڭ باشقردن ئيرگەن. ئاولنى ياندرتقان، يۆزدە بيش كشنى بر ئويگە ياب تريلەتەى

ياندرتقان). مۆنە شوشى حزمەتلەرى ئۆچن حۆكومەت تەفكيلى‌ كە ئورلى بۆلەكلەر وە دەرەجەلەر بلەن برگە، حەزرگى ئالابوعا كانتوننداعى كوب جير ـ سولار هەم تاتارلاردان كرەستيەنلار بيرگەن ئيدى. مۆنە 1774 نچى يللاردا شول ئاولداعى تاتار كرەستيەنلارن ئيفرات رەحيمسز رەوشدە ئەكسپلوئاتسيە ياسى باشلاعاچ، مۆڭا چدى ئالميچا بالتاس وە مارۆۋينكوۋا ئاوللارنداعى تاتار كرەستيەنلارى ميرزاعا قارشى چقدئلار.

بۆلار ميرزانىڭ ئرسادبالارننا هۆجوم ئيتدئلەر، ياندردئلار حەتتا ئوزن ئوتره يازدئلار. سۆڭرا بو ئيحتيلالچلارنى باستررو ئۆچن عەسكەر كيلدى. كرەستيەنلەر ئالارعادا قارشى توردئلار. كوب واقتلار قارا ئورمانلاردا قاچب قارشى تورودا دەوام قلدئلار. ئيىايەت ياڭادان عەسكەر كيلب ئالارنى بويسئندردى. لاكين شولاي بولسادا بو كرەستيەنلارنىڭ باشندا تورعچى حەبيبوللا ئيسملى كرەستييەن قاچدى. بو حەبەر مەركەزگەدە ئيشتلب شاو شوعا سەبەب بولدى.

مۆنە بو تاتار كريەستنوى كرەستيەنلارنىڭ يوگاج ياوننا قەدەر ئاكتيف كورەشلەرنىڭ برسى.

1767 نچى يىل كاميسيەسندە تاتار سينفلارنىڭ تورەشى.

18 نچى عەسردە تاتار سينفلارنىڭ تلەكـ لەرن وە ئالارنىڭ بر برسنە بولعان مۆنەـ سەبەتلەرن كورسەتە تورعان ئورن، 1767 نچى يلدا يكاتيرينا ئيكنچى حۆكوـ مەتى تارافندان ياڭا زاكونلار چعارونىڭ لائيحەسن ياساو ئۆچن جييلعان كاميسييەدە بولدى.

بو كاميسييەنىڭ تاريعن مۆندا بز ئوزاق سۆيلەب تورعا ئويلاميز. مۆنى تلەگەن كشى روسييە تاريخى دەرسلكلەرنىڭ هەر قايسندا تابار. بو كاميسييەگە مەعلوم بر مىقداردە وەكيللەر

عەيرىً روسلاردانىدا چاقرلعان ئىدى. تاتار - باشقردنىڭدا تۆرت
سەنفدان 27 گە ياقن وەكىللەر مۇندا سايلانب كيلدىلەر:
1) ميرزا وە يۇمۇشلى تاتارلاردان: 2) مۇللالاردان؛ بۇلار
تابرم بر سىنف بولب توگل، پەلكى - يە ئيسە يۇمۇشلى. يە
ئيسە ياساقلى تاتارلاردان سايلانددىلار) 3) ياساقلى تاتارلاردان.
بو تاتار وە باشقرد وەكىللەرى تۆرلى ويلايەت وە پراوينسييە-
لاردان كيلدىلەر.

بو وەكىللەر ئۆزلەرىنىڭ سايلانعانلقلارىنا كاعزلەر ئالب
كيلدىلەر هەم كاميسسيەنىڭ مەجلسلەرىندە تل بلەن هەم يازو
بلەن ئۆزلەرىنىڭ فيكرلەرن بلدردىلەر.

بو مەجلسلەردە ميرزا وە باى يۇمۇشلىلار نەرسە سۆيلەدىلەر،
نەرسە تلەدىلەر؟

برنچى مەرتەبە ئالار ئۆزلەرىنىڭ روس دۆرەنستواسى بلەن
بر تيگز بولونى سورادىلار. ئۆزلەرىنىڭ ئاق سۆيەك جنسندەن
كيلگەنلكلەرن، ئۆزلەرىنىڭ حۆكومەتكە ئيسكىدەن بيرلى تۆرلى
سوعشلاردا وە تۆرلى بونتلاردا «ئيزميننكلار» بلەن كۆرەشودە
تشنبراك قلعانلقلارن سۆيلەب، روس دۆرەنى شيكلللى ئرق
ئيمتيازعا حاقلى بولعانلقلارن بلدردىلەر. بو فيكرلەر ميرزا-
لارنىڭ هەممەسىنىڭ ناكازلارندادا بار ئيدى. ئالار بو حاقدا
تۆز ئيسملەرندەن ميرزا ئەيوب ينيكيفنى چغارب، ئانىڭ يازعان
عەريز - داكلادىنا هەممەسىندە قول قويدىلار. ئۆزلەرن عادى تاتار
بلەن بر دەرەجەدە سانالماونى تالاب قلدىلار. ميرزا وەكىللەرى
مۇنىڭ بلەنگنە قانەعەتلەنمەدىلەر. روس دۆرەنستواسى حۆكو-
مەتدەن ئيمتيياز (پريۆيلەگييە) لەرنى ئارتدرونى سوراب
مەجلسكە بيرگەن مەعروزالارندا برنىڭ تاتار فيئادالارنىڭ وەكيل-
لەرىدە قول قويب روس سىنفداشلارى بلەن تلەكلەرىنىڭ

للەرىنىڭ، عەملەكلەرىنىڭ بر بولعانن بلدرب تۆردىلار.
ئيكنچيدەن تاتار ميرزالارى ئۆزلەرىنىڭ قوللارندا چورا-
كرپاستنوىلار بولب، ئالارنىڭ حوجالارنىڭ سوزلەرن تڭلاماولارن
قاچولارن، يان قلعان سۆكندا، تاتار ميرزا وە يۇمۇشلارنىڭدادا
روس دۆرەنلەرىندە بيرلگەن ئالارنى سالداتقا تۆتب بيرو، سۆرگەنگە
جيبەرو شيكللى حۆقوق بيراوون تلەدىلەر.

بز بو واقيعەدە تاتار كرپاستنوى حوجالقىنىڭ ئچندەگى ئالپاوتلار
بلەن كرەستيەنلار ئاراسندا بولعان كۆرەشنى ئاچق كورگەنلگبز-
دەن. قازان شەهەرى ميرزالارىنىڭ ناكازلارندا عى شول تلەكنىڭ
روسچەسن مۇندا كيترب ئوزابز:

„А из оных дворовых людей" крестьян некоторые бывают не в послушаньи нас, и иногда бегают а, будучи в том побеге, чинят воровство и проведены бывают в присутственные места и изобличаются. Того ради, повелено б было таковых прилагаю-щеяся, или без оного изобличения (يەعنى حۆكۆمسز) только в одном случае подачи на них от нас, от владельцев, доношениев атсылать их в казенные работы, куды указом повелено, в счет за них иль дворовых людей „крестьян работы".

شول واقتدا يارلى يۇمۇشلىلار هەم ياساقلى تاتارلار نەرسە
سورادىلار؟

بۇلارنىڭ سورالعان نەرسەلەرى جير بولدى. جيرنىڭ ئاز قالووى،
ئانىڭ ئالدا سۆيلەگەنچە، روس ئالپاوتلارىنىڭ قولىنا كرب بتووى
ئالارنىڭ ئيڭ زور مۆڭلارى ئيدى. كرپاستنوى حۆكومەتنىڭ
كوب سالم ئالووى، پاستوى تۆشروۋى وە باشقا نەرسەلەر تولەتۆوى،
لاشمانچىلقعا بازب ئالارنى فاكتدا كرپاستنوى يادى.

ئالارنىڭ يەنە بر مۆهيم تلەكلەرى بار ئيدى؛ مەعدين زاوودلارىنىڭ
ئالارنى قز قترب يالاب ئالب كيتب ئالاوى؛ ئالارنىڭ ئاندان قاچقان
كشىلەرنىڭ ئالدان ئالعان زادادكالارن كروگاواى پاروقا بلەن

توله توله‌رن سۆيلەدىلەر. تاتار حزمەت ئەملىنىڭ ئەكسپلاتاتورلار بىلەن
كېلەچەكتە پوگاچ باوندا كۆرمەنچەك قانلىق كۆرەشلەرنىڭ مۇقەددىمە-
سى ئىدى.

تاتارنىڭ، بايىراق سەۋدەگەرگە ئەيلەنگەن ئاۋول خالقى كوپىسلار بىلەن نەرسە ئۈچۈن كۆرەشتى؟ بۇلارنىڭ بىرىنچى زارىبەلىرى فېئودالىزم قالدۇغى «ساسلوونى» تۈرمۇشتا بولدى. بۇ بابدا ئاللارنىڭ ئىنك ئاچولانغان نەرسەلىرى بارى كوپىس بولغان كىشىلەرگە سانو ئىتە ئالىدا، باشقا كىشىنىڭ رۇخسەتسىز بولووى ئىدى. بۇ بابدا بىزنىڭ ئۈچىنچى «ساسلوويەبىز» نەق فرانسوز ريۋالوا-لۇتسىيەسىدەن ئاللدىغى بورژۇوازىيەنىڭ ئالابى ئۇسلى ئىدى. ئاللار كامىسسىيەدەگى سوزلەرىنە ئادەم ئىگە ۋە نى ئىشلەرگە لەياقەتنى بار، شونىڭ ئۈچۈن ئىشلى ئالا. ئادەم ئىركىن بولۇرغا كېرەك دېدىلەر. لاكىن بۇ كامىسسىيەگە تاتارنىڭ كرىپاستنوي ۋەكىللىرى كېلمەگەنگە كۆرە ئەمرنىڭ ئوشلارن ئىشىتە ئالمادى. لاكىن بۇ خالق، باشقا حزمەت خالقى بىلەن بىگە، ئۆزلەرىنىڭ ئاۋشلارن پوگاچاۋ باوندا توپ، ملىق ئاۋشن، جەبەلىرى بىلەن كرىپاستنوي حۆكۈمەتكە ئاتقان ئوقلارنىڭ سىزغۇروۋى بىلەن تارىحقا ئىشنىردىلەر. شونىڭ ئۈچۈندە بۇ ۋاقىئەدە تاتار سىنىفلارىنىڭ قانناشوونىڭ تۈرلى تۈرلى بولوۋى، سىنىفى كورەش تارىحىنىڭ ئىك ياحشى مەنزارا-لارىدىن بىرسىدۇر.

پوگاچ ياوندا تاتار سىنىفلارى.

(1) پوگاچ ياوۋى تاتار سىنىفلارىنىڭ مۇنار-چى ئاچلىماغان بىر برسىنە قارشلىغى ئاچۇق ئىنب ئاچپ بېردى. بۇ زاماندا ئۇروغ تۈرمۇشى ۋە بىيگرەكدە فېئودالىزم تۈرمۇشى تەحلىل قىلىنب

1) بۇ حاقدا بىزنىڭ ئايرم بىر ئەسەرىبز حىماحاقتە كورە ئۇزاق توقتالمىيز؛ بارى نەتىجەلەرنىگنە بېرب كېتەبز.

بىمەگەن. روس ۋە باشقا خالق كالانىزاتسىيەسىنە قارشىلىقدا ھەممەسى بىر فىكردە بولغان باشقرد خالقى، پوگاچ ياوندا بارسى دېب ئەيتىرلىك ئىحتىمالال باغىدا بولسالار، بۇ حاقدا ئىنىدى سەۋدە كاپىتالىزمغا تەمام كىرب ماڭچىلماغان تاتار مىللەتى بىر بۈتۈن خالق بولاراق توگل، بەلكى تۈرلى سىنفلار بولاراق تۈرلىچە قاتناشدىلار.

ئاق سۆيەك مىرزالار، مىرزالاردان چىققان مولا-ئاحوندلار، عادى يۇمۇشلىقدان چىقىبدا مىرزا بولغان تاتار چىنوۋنىكلارى، قابىيىدىن، ئولارنىڭ سىنىفداشلارى بولغان روسىيەنىڭ حاكىم سىنىفلارى دەۋرەتلەر ۋە ئاللاردان عىبارەت بولغان حۆكۈمەت تارافىدا بولدىلار.

شونىڭ ئۈچۈندە، حەرەكەت باشلانۇ بىلەن حۆكۈمەت باشقرد ۋە تاتارلارنى ئۆگۈتلەۋ ئۈچۈن بىر «ياحشى كىشىنى» (بىلگىلى مىرزا ۋە ئاحوندلاردان) باشقردستانغا جىبەردى. يكاتىرىنا ئۆزىنىڭ قازان ۋىلايەتىنە مۇراجەعەت قىلب يازغان مانىفېستىندە بۇلارغا ئىشانغانلىقىن بەيان قىلدى. مەعلوم قۇتلۇغ مۇحەممەدنىڭ ئوغلى، مايور تەفكىلوفنى حۆكۈمەت باشقردلارنى ئۆگۈتلەر ئۈچۈن باشقرد-ستانغا كوندەردى، سۆڭىندان بۇ كىشى باشقرد عەسكەرىنە قوماندان بولب حۆكۈمەت باعىندان سوعشا باشلاب، ئۆز باشقردلارىنى ئوق ئاتى ئوتوب ئىحتىمالچىلارغا بېردىلەر. يەنە بىر تاتار مىرزاسى كاپىتان باشارىننىڭ حۆكۈمەت عەسكەرىندە بولب، باشقردلارغا ئەسىر تۈشب بارىن ئاناڭ قول ئاستىنداغى سالداتلارى باشارىن سالداتلار ئۈچۈن ياحشى ئىدى دېب جولب قالولارى ئارقاسىنداغىنا قۇتۇلب ئۆلمى قالدى. عادى بىر يۇمۇشلىقدان لاشمانلار كانتوراسىنىڭ تىلماچى بولب، سۆڭرا قازان مىرزالارىندان 1767 نچى يىل كومىسسىيەسىنە ۋەكىل بولب بارغان، سۆڭىندان برىگادىر بولغان سەعىد حەلفىين حۆكۈمەت باعىندا بولب باشدا پوگاچ قازان

ئىنتىماسى مۇجاسار واقتىدا ئەرجەرەي وە رۇس-تاتار ئالپاۋتلارى تورەلەرى بىلەن قازان كىرىملىنە، ئۆتىردى؛ پوگاچاۋ تەمام جىڭىلگەچ ئانىڭ باغىنداغى كىشىلەرنى جەزا قىلىۋ ئۈچۈن تۈزۈلگەن سلىدىستۋېننى كامىسسىيەدە، سىمبىر شەھەرىدە كىراق باتىن تول ئاستىدا مەشغۇل تلماچ بولۇپ ئىشلىدى.

سەۋدەگەرگە ئەيلەنگەن يۇمۇشلۇق تاتارلاردا ھۆكۈمەت باغىنىدان بولۇپ پوگاچوۋگە قارشى ھەرەكەت ئىتىدىلەر. بۇلارنىڭ سانلارى بىك كۆپ، لاكىن ئىچىدە ئىسمى ئەدىپ كىتەرلىگى كىشى ئاۋلىنىڭ يۇمۇشلۇق تاتار وە فابرىكانتى ئىبراي يۇسۇپوف دۇر. بۇ كىشى باشدا ئورىنبورغنى ھۆكۈمەت مۇدافەئە قىلغاندا، پوگاچاۋ ئانى كاماپ ياتقاندا، ھۆكۈمەت باغىندا ئىشلەسە، پوگاچاۋ قازانغا كىلگەچ شۇنىڭ ئارتىدان كىلىپ ئاشكارا قارشى ھەرەكەت قىلدى. شۇ كار-ھەۋكافەت ئولاراق ئەيۇب يۇسۇپوف فابرىكانت بۇتۇن رۇسىيەدە ئۈزىنە وە ئۈزىنىڭ بالالارىنا «كۆپىس سانلارى تول مېچە» ساتۇ ئىتەرگە ھەم ھەر بىر جىرگە ئىلتىپ ئۈز فابرىكاسىدا ئىشلەنگەن ماللارنى ساتۇ ھۇقۇقىنى ئالدى.

تاتارنىڭ روھانيلارىنا كىلسەك، بۇ سىنىپ ئۈزى بىر نىچچە قاتلاۋغا بۆلۈنگەن ئىدى. ئانىڭ ئەخۇند، باي-ئالپاۋت بولغانى ھەم عادى ئاۋۇل موللاسى بولغانلارى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرىنچىلەي ھۆكۈمەت باغىندان ھەرەكەت قىلدىلار.

مەسەلەن، چىلەبى تىرمىندەگى زور ئالپاۋت كامىسسىيەگە وەكىل بولۇپ بارغان ئاخۇند عابدوللا مۇسلىموف، داۋش مىرزا نەسلىدەن كىلە تۇرغان ئاق سۈيەك موللا خالقىنى پوگاچاۋغا قارشى ھەرەكەتكە ئۈندەدى ھەم ئۈزى دە پوگاچاۋغا قارشى ئاكتىۋنى ھەرەكەت قىلدى. ئەمما عادى قازان موللاسى عەبدىررەشىد ھۆكۈمەت تارافىدان تۇتۇلۇپ ئاسترىدى. سابا ئاۋلى موللاسى،

ئۈزىنى عادى كىرەستىيەن بالاسى بولۇ بىلەن بىرگە، ئۆلۈك پوگاچاۋ باغىندان ھەرەكەت ئىتدى. سوڭرا، ئول قازان ياننىدا جىڭىلگەچ، ئەۋۋەل قازاقستانغا، ئاندان بۇخاراغا قاچدى. ھەتتا بىر موللا، پوگاچاۋنىڭ «رۇس تارىخيا ئاردۇسىدا» قوماندانلىقدا ئىدى. ھەزىر بىز تاتار بورژۇازىيەسىنىڭ پوگاچاۋغا بولغان مۇناسەبەتى مەسەلەسىنە كىلەبىز.

بىلگىلى بۇ سىنىپ تابعەن پوگاچاۋغا قارشى بولماسقا تىيىش ئىدى؛ رۇس كۆپىسلەرىدە پوگاچاۋ ياقلى بىك كۆپ ئىدى؛ چۈنكى بۇ پوگاچاۋ ھەرەكەتى — كرېپاستنويلىقغا قارشى كۈتەرىلگەن بىر ھەرەكەت ئىدى؛ ئەمما كرېپاستنويلق وە فېئوداليزم قالدىغىن بىترۇ ئەلبەتتە بۇ سىنىپ ئۈچۈن پايدالى بولۇرغا كىرەك ئىدى. چۈنكى ئەگەر خالقنىڭ بىك كۆپ بىر كىسەگى ئەسارەتدەن قۇتۇلسا بازار ياخشىراچاق، سەۋدە كۆبەيەچەك، بورژۇوادا بايىياچلق ئىدى. لاكىن ئول زامان سەۋدەگەرى ئەلى بۇ قەدەر تۇنبەن ئويلارلىق ئاڭغا مالىك بولماغان. واقتلى ئوڭايسىزلىقلار، كەروانلارنىڭ تالانۇلارى (مەسەلەن، پوگاچاوچىلار تارافىدان بۇخارادان كىلگەن كەرواننىڭ تالانۇى يىش بولۇپ تۇرغان واقىيەلەرنىڭ بىرسىدۇر. حالبۇكى ئورتا ئازىيا ئىسە تاتار سەۋدەگەرلەرىنىڭ بىرىنچى بازارلارىندان سانالا ئىدى). تەرتىپسىزلىك، تاتار سەۋدەگەرىنىڭ توپ بازارى بولغان بالشقردستاننىڭ ئىھتىيالال ئوتىنى ئىچىندە قالووى، بۇ سىنىفنىڭ كۆپ ئەعزاسىن پوگاچاۋدان يۈز چۆيىرورگە مەجبور ئىتەدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن دە قايىيوم ناسىرىنىڭ بىر قول يازماسىندا ئول چاقداغى سەۋدەگەرلەرنىڭ پوگاچاۋگە قارشى بولغانلىقى ئاڭلاتا تۇرغان بىر واقىعە ساقلانىپ قالغان. بىز ئانى بىر كىسەگىن مۇندا كۆچۈرۈپ كىتەبىز:

— «در آبطق محمدجان حضرتلری روایت قیلادر: قازان سودا کرلرندن جابقدان ایك اوّل بزنك آبط بابای صانو ایته باشلاغان آنکارچه بزنك قازان خالقینك جابق بلەن ئش بولماس ایکان، اتکامز سوبلر ایدی شوندان صوك پوگاچاو قازانغا کیلگاندر اما بزنك آبط بابای اول زاماندا جابقدە ایکان اول واقتدا جابقدا سوزبلەشلر ایکان پوگاچاو قازاننی آلرغا کیتدی دیب آبط بابای آلرغا ایتور ایکان پوگاچاو قازاننی آلا آلماس صارایوان واسیلیچ اوچ بل قاماب کوچکا آلدی ایکان بو سوزنی پوگاچا طرفندان قویلمان جایق اوطامانغا جینکرو بلر. آندان صوك اوطامان امر ایتار آبط بابانی طوطب چی قلسی بلان بلاکلرندن هم بوطلارندن بودروب قرغا چقارب طاشلیلر. اول آرادا آبط بابای نك دوست اشلری باروب اوطامانغا عذر ایتب اول آلدی دیب اینکان آنك گناهسی یوق دیب اسبابلر کورستکاچ جیبشرگا امر اینکان... آبط بابای شوندان صوك تیزون ایکی جفاك جاولق آلوب پوگاچاوا عسکرینه الم گه دیب بولدك ایتب آطانغه ایلتب بیروینه آبط بابای اینور ایکان جابقدا آندان صوك شوندا این نظامسزلق بولوی سینم نیچه ملك قوی تیرمنی جایق صووینك کیچووینه کوپر اورننه توشاب عسکر چیغاردیلار دیرلر ایکان»

شونك ئۈچن‌دە تاتار سەودەگەری «تیزامسزلق» ئۈچن، مالی تالانودان قورقب پوگاچاو باغندان حەرەکەت ئىلمادی؛ شول ئوق واقتدا شول حۆکومەت باغنداندا ئارتق فەعالیەت کورسەتمەدی: شول ئاوشمالی تۈردی؛ ئوزینك واقتلی مەنفەعەتلەرن کوزەتدی.

تاتار سەودە کاپیتالی ئیەلەری چئنلابدا پوگاچاو باوندان شاقتی زارار کورب تۈردیلار. مەسەلەن، قازان ئارتندا

قشقار ئانلی بایلاری وەفابریکلاری (قنات ئشلەنە تۈرغان) وەبیك ئیسکندەن بیران مدرەسەلەری بلەن مەشهور ئاولنك بر بابن تالاو حۆسوسندا بر قول یازمادا: «1774 مەسجیدە ئییولنك 15 کۆننده جمال‌جان (ئەمیلیان پوگاچوف) ئنك کاماندا‌سی کیلب قوشقارنك سەعید عوسمان ئوغلونی تالادیلار» دیلگان: شولای ئوق پوگاچاو تورینبورغ قارعالئستدان کیتکەن چاقدا قارغالیدان شاقتی کوب بایلارنی ئوترته هەم ئالارنك یورت ــ جیر وەماللارن یاندرتا.

نی ئۈچن تاتار بورژووازیەسی بو زاماندا پوگاچاو واقیعەسندە ئیحتیاتلی بر سەیاسەت یۈرتب ئیکنلی رول ئوینادی؟

مەسەلەن، قازان بورژووازیەسی ئانی قابول ئیتب بولەکلەر کیتردی؛ ئەگەر خالق تلندە یۈری تۈرغان خەبەرلەرگە ئوشانلسا، حەتتا پوگاچاو قازاننك شول زامانداغی سەودەگەری موسا ئاپانایوفدا قوناقدا بولغان (ئیمارەت رۆس کوپیسلەرندە سیلانوویى، موتچالارتا کرو‌دی مۆحتەقفلەر)، پوگاچاو قازانغا کیلگەن: تاتاك قازانغا جیتووی مەکەرجە بارمانکاسننە بارنلا تۈرغان واقتقا توغری کیلگەن؛ لاکین گوبیرناتور: «بیستە کشلەرن مەکەرجەگە باروداندا سەنم قیلدی». شول واقتدا قازان تاتارلارننك (دیمەك مەکەرجەگە بارلق بورژووازیەنك) کارکۆزلار (باشلق، ئاقساقال) ئاتەمی قارت ئیبراهیم ئەیتکەن ئیکەن: «بو کشی بیستە خالقنا ئەیتوبدور هەر نی مەکەرجەگە بارغا حازرلانگان کومەچ، بورساق، سوحاری، ئیکمەك، بال، مای، جۆ‌رقا، بیرا وە هەم موزناك کبك نەرسەلەرنی مەچت ئالدنا کیترگەن هەم مەچت ئالدنا ئسکەمیەلەر یاساب، شول نەعمالارنی (ئاشلارنی) مەچت ئالدنا ئسکەمیەلەرگە ئۈيب

قویدئلار. شوندان ,سؤك قازان بورژووازیەسی پوگاچاو بلەن کیلوچی باشقرد عەسکەرن سیلی هەم ,بو باشقردلارنك «ئیل (دوست) بولساگز ئانایما (پوگاچاوعا) بارنگز: بەهیەت بیرنگز» دیب فستی باشلاعاچ، ئیبراهیم قارت حالققا ئەیتوبدور: ئیمدی چار یوق، دیب هەم ,ئول جیدی کشنی قورااللاندرب، ئاتقا ئاتلاندرب ,ئوك بلەکلەرنە پوگاچاو تارافننك عەلامەتی کوك چوپرەك بەیلەتب ئوزی هەم جەیەو کوسەککە تاپانب کینکەنلەر. پوگاچاوعا بولشلق قئلابز دیب کورسەترگە تلەگەنلەر، چؤنکی تەلی ,بو واقتتا پوگاچاونك قازاندا حؤکومەت عەسکەرن جیڭگەن ئانتالی کؤئلەری بولعان: لاکین ئیبراهیم قارت ,ئول جیدی کشنی باشلاب بارعاندا، مەسکەو بولندا ,زور توزان کورب ئەیتوبدور: های یکتلەر ئاتئمزدان تؤشب، ئیبەرلەرگزنی برگتب، چوپرەکئگزنی ,سول قولئمزعا بەیلەگز! دیگەن. ئاندان ,سؤك: ئیمدی ئاتلائمز، ,بو توزان پاتشادان قالاعا یاردم کیلە تورعان میجیلسون بنیرال (ئانك دؤرستی پالکاونیك) نڭ عەسکەری بولسا کیرەك، ئاگلر بارئمزا دیبوبدور. شوندان ,بو یگتلەر قؤمراب چابب میجیلسون عەسکەرنە بارب کرگەنلەر. (,بو پالکونیك قازان یانندا پوگاچاونی جیڭگەن کشی)، (1) میجیلسون کیلب ئیب حؤکومەت عەسکەری پوگاچاونی جیڭگەچ، ,شول ئوق قازاننك بورژووازیەسننك ئاق ساقاللی ئیبراهیم قارت مەکەرجەگە دیب حەزرلەنگەن «ئارق بولەکنی کریپوستگە ئیلتب توب ئیشکالە رندەن سالداتلارعا ئولەشو» ئیلەن. مؤنە شوندی ئیکی یاقلی سەیاسەت بلەن قازان تاتار سەودەگەرلەری هەم میشچەنلەری (واق بورژووازیەسی) مال ملکەتلەرن تالانو یاندرودان ساقلاب

(1) مؤنداعی سوزلەر ناسیری‌نڭ قول یازماسندان ئالندئلار.

قالدئلار: چؤنکی بؤتن قازان یاندرلعان چاقدا سوکنا فابریکندەگی ئشچلەر ئویا تورعان بیستە بلەن باری تاتار بیستەسی گئنە ئیسەن قالدی. ئەما حؤکومەتکە یاخشی ئاتلی کورنو ئارقاسندا حؤکومەتتە تاتار بیستەسن حالقن پوگاچاو یاقلی بولدئلار دیب جیدی عەیبلی ئالمادی. تاتار سەودەگەرلەرنك ئیکنچی بر ئویبارو بولعان ئورنبورع تارعالئسندادا بورژووازیە شولای ئوق ئیکئلی سەیاسەت یورتدی. پوگاچاو ئورنبورعنی ئالئرعا کیلگەندە تارعالی حالقننك کوبیسی حؤکومەت تارافندان مایلیزاوات ئیتلب ئورینبورعقا ئالب کیلنگەنلەر ئیدی. ئەمما قالعانلاری ئیسە پوگاچاونی ئانتانالی رەوشدە قارشی ئالدئلار: حەتتا ,بو واقیعەنی تەسویر قئلوچی مەنبەعلەر قارشی ئالو مەراسیمن بر پاتشانی قارشلاو شیکئللی ئیتب تەسویر قئلالار: بر مەیدانعا پالاسلار جەیب کؤتب، ,سؤگرا پوگاچاو تورزئنك یارانلاری بلەن کیلب یتکەچ، حالق تلوعلاب بؤگلب تورب، باری یمیلییان ئؤررعا ئەمر ئیتکەچ کئنە تورعانلار ئیمش. ئەمما پوگاچاو ئوریبور- عنی قالدرب چیککەچ تارعالی بیستەسئنك حالققنك کوگلی بئنفارعان: تارعالئدا قالعان حاتن وە ئوعلن ئالرعا کیتشلی کرگەن پوگاچاونك ئیك بولدقلی پالکاونیکلارندان حلاپوشا دیگەن قازاقنی وە ئانك یولداشلارن ئوتب حبس ئیتب، بازعا یابقانلار وە حؤکومەتکە یاخشی ,بولب کورنو ئوچن ئانی بایلار بەیلەب ئوربنبورعقا ئیلتب تاپشرعانلار.

لاکین ئورینبورعقا مایلیزاوات ئیتلب ئالب کیلنگەن واق بورژووازیەنك حەلی باشقاچاراق بولعان: ,ئول هامان ئوربنبورعدان قاچب تورعان: شونك ئوچن ئورینبورع مؤحاسەرادە چاقدا ,سؤگرا ئالارعا حؤکومەت کشلەری ئوشانماس بولعانلار، حەتتا بیك کوب قارعالی تاتار عائیلەسن ئیرلەری بلەن قالادان‌دا

سۈرگەنلەرى: سۈرلگەنلەر ئېنسە ئۆپ تۆزۈن پوگاچاو لاگېرىنە گېتكەنلەر.

تاتارنىڭ خىزمەت ئەمەلى بولسا بۆتۈنلەى پوگاچاو ياقلى بولغان. مەسەلەن ئورىنبورغدا بۇخارا سەودەگەرلەرىنە خىزمەتچى (Работник) بولوپ تۇرغان قازان ئويەزىنىڭ بىر كىشىسى پوگاچاو ياغىغا قاچىپ بارغاندا ئۆتلىپ تەۋفىق ئېتىلگەنى مەعلوم.

پوگاچاو ياغىدا ئېنىڭ ياخشى ھەرەكەت قىلغۇچىلار تاتار كرەستىيەنلەرى ئېدى. چۈنكى ئەڭ بۆتۈن كرەستىيەنلەر مىللەت وە جىنس ئايرماسىغا قاراماستان پوگاچاو ياغىدا بولدىلار. تاتار باشقىرد قېرقەلەرىنە روس كرەستىيەنى، مەعدىن زاوودلارىدا ئىشلەوچى كرەستىيەنلەر باش بولوب يورسەلەر تاتار- باشقىرد خىزمەت ئەمەلى روس خىزمەت ئەمەلىنە كاماندىر بولوب كرەپاستنوبچى ھۆكومەت عەسكەرى بىلەن شوغىشدىلار.

ئوق، قىلىچ ھەتتا مىلتىق، پىستوللار قورالانغان تاتار وە باشقىرد قېرقەلەرى عىراق وە كنەزلەرىنىڭ مەعدىن زاوودلارىن تالاب يۆردىلەر؛ ئالارنى يىقدىلار، ياندىردىلار. چۈنكى بو زاوودلار ھەممەسىدە ئول جبرلى خالقنىڭ جىر وە ئورمانلارىن تالاب سالىنغانلار ئېدى. شولارغا روس كرەستىيەن ئىشچىلەرى قوشىلىب تاتار وە باشقىردلار بىر توغان قەردەشلەر شىكىللى كورەشدىلەر. ھەتتا قورالى تاتار ئىشچى وە كرەستىيەنلەرى قورى سوغىشىب عنا قالمادىلار، بەلكى ئالار مەعدىن زاوودلارىنى وە روس ئاولارىنى كىلىب پوگاچاو فايداسىنا ئاگىتاتسىيەدە ياساب يۆردىلەر. ھەتتا ھۆكومەت تورەلەرى بۇلارنىڭ بو قەدەر ئۆيۈشولارىندان قورقىب ئۆزىنىڭ حىساپنامەلەرىندە پراوقاتسىيەلەر ياساب روس وە تاتارنى ئايرغا تلەب تاتارلار ئالارسىزنى ئالارغا خاتىن-قىزلارنى كۆچلەرگە تلىلەر ديب يازب ئۆردى.

پوگاچاو 1774 يلدا قازانغا تابا ھەرەكەت قىلىب، ئانىڭ تاتار ئاوللارىندان ئۆتۈوى بىر تانتانالى يۈرۈش بولدى: تاتارلار ئالارغا قازانلار ئاسىب سىيلار ھەزىرلەب كۈتىب تۇرالار، ئەمما پوگاچاودە كېتكەندە تاتارلارغا ئوز ئاوللارىندان باشلىقلار سايلاب قالدىرادىر ئېدى. مەنبەعلەرنىڭ ئەيتۈوىنە كورە پوگاچاونىڭ قازانغا كېلگەن عەسكەرىنىڭ كوبىسى تاتار، چواش وە باشقىردلاردان مۇرەككەب ئېدى. بىر مەرتەبە پوگاچاو قازان ئاستىندا مىخېلسون تارافىندان جېڭىلگەچ، ئول تاتار ئاراسىنا كىشىلەر يىبەرتىب عەسكەر جىيغان وە ئول واقىتداغى ئانىڭ قول ئاستىنداغى 25 مىڭ عەسكەرىنىڭ كوبىسى تاتار كرەستىيەنى بولغان. شونى سىزىب بولسا كېرەك پوگاچاو كېلگەنچى، ھۆكومەت تاتارلارغا عىبرەت بولسىن وە قورقسىنلار ديب قازانغا كىترىب بىر تاتار كرەستىيەنىن ئىحتىلالچىلىقدا عەيبلەب ئاسدرغان ئېدى. بو مىخېلسون تارافىندان پوگاچوچىلار تاپىن جېڭىلدىلەر؛ شوندا ئۆلگەن ئىحتىلالچىلار ئاراسىندا 2000 تاتار ئاول كىشىلەرىندەن عىبارەت بولغان.

پوگاچاو جېڭىلگەچ ھۆكومەت تاتار كرەستىيەنى بىلەن بىك تاچار مۇعامەلە قىلدى. ئانىڭ عەسكەرى فىرقەلەرى قونغور تىرەسىندە ئېكى كۈن ئىچىندەگىنە 800 تاتار يۇرتىنى ياندىردى. ھەم خالقىن قىلىچدان كېچىردى. ھەتتا بىر ئاولدا بۆتۈن كىشى قاچىب بىر سوقىر، بىر تلسز گىنە قالغان ئېدى. ھۆكومەت عەسكەرى ئالارنى ئىحتىلالچىلارنىڭ قايدا كېتكەنلەرىن بەشرەلەر ئەيتمەبلەر ديب ئاتدرىب ئۆتۈرەندى. لاكىن تاتار كرەستىيەنلەرى دە تيز ئيرلمەدىلەر بىر تاولغا ھۆكومەت عەسكەرى ھۇجوم ئىتكەچ تاتار كرەستىيەنلەرى ئاقتىق ھەلگە قەدەر يۇرت تىرەزەلەرىندەن ئاتىب بىك كوب عەسكەرنى قىردىلار وە جەراحەتلىدىلەر.

نەتیجە.

مۇنە شوشى تاریخ ئازغنا سافلاپ قالغان واقیعەلەردەن، 18 نچى عەسردەسەوداکاپیتالی ئۇسب کیلگەن چاقدا، تاتار خالقننك ئچندە فاتى رەوشدە سینفی کورەش بارغانن بز کورەبز. بیلگنلی ئەلن ،بو، واقیعەلەر ،ئول سینفی کورەشنك بر کچکننە گنە کیسەکلەری. تاغن تارخیفلەردە قازننا ئوزغاچ مۇندی واقیعەلەرنی بیك کوب ئوچراتاچاغنبزغا ئەمین بز.

4. سەوداکاپیتالنڭ حاکیمیەتی وە سەناعەت چاتقنلاری.

تاتار میرزاسی روس دۋەرەنی بلەن حۇقوقدا تیگزلەندی.

بوگاچاوچاوی بیك یاحشی کورسەتدی کی تاتار میرزاسی چنلاپدا حۆکومەتکە تایانچ بولغان بر عنسر ئیدی. شونڭ ئوچن ،ئول نازمی کوبمی قالغان جیر حوجاسی میرزالارنڭ یوز یلدان بیرلی تلەب تالاپ قلب کیلگەن تلەکلەرنە ئیرشدرگە کیرەك ئیدی. مۇکارغا تاغی عۇموم روسیە کولەمندەگی بر سەبەب وە حۆکومەتنی تاتار میرزاسی بلەن روس دۋەرەنن بر تیگز یاسارغا مەجبور ئیتدی؛ ،ئولدا بولسا یکاتیرینا ئیکنچی زاماننداحۆکوم سورگەن فیئادال رەیاکسیەسی ئدی. ،بو زاماننداروسیەدە سەودە کاپیتالزمی حۆکومەت سورگەنئنە قارامیچا هەر بر ئەرسە حاکیم ئالپاوت سینفی مەنفەعەتنە تارالپ ئشلەنە باشلی. مۇنە ،شول ئیری ئالپاوتقا تایانغان 1773 یلدان بیرلی دینە تیگزلەك ،بولب،بیلا ۤ یتلغان یکاتیرینا حۆکومەتی بیلگنلی تاتاردان کم وە نیندی سینف تیگز بولرغا دیگەنە، تاتارنڭ ئیری

ئالپاوت وە ئاق سۇیەکلەری دیب جەواب بیررگە تیبش ئیدی. ئلنك 1783 یلدا حۆکومەت ئەگەر مۇسلمانلاردان «چین ئیبەلەری بولغان کشلەر» (Іменные люди) عەسکەری حزمەتکە کرسەلەر ئالارغا «ئوبیر ئافیسر» چینن بیررگە (دیمەك دۋەرەن یاسارغا) دیبلدی: لاکین شوندادا ئەلی «پرمیرمایور» دورەجەسندەن یوغاری چین بیررگە کیرەك بولسا ئیمپیراتریتسانڭ ئوزندەن رۇحسەت سورارغا دیبلدی.

لاکین 1787 یلدا یاڭا ئوکاز چقب حۆکومەتکە حزمەت ئیتکەن داتانقلی وە ئاق سۇیەك نەسلندەن کیلە توزغان یاتیسە شەحسی یاحشی حزمەتلەر کورسەتکەن مۇسلمان دینندەگی کشلەرنی روس دۋەرەنستۋاسی بلەن بر تیگز یاسارغا وە ئالارغا برنە ئالتمی ئوزغان ئیمتیازلار بیررگە دیبلدی. لاکین نی قەدەر ،بو حالق یاڭا حۇقوقلار ئالماسنلار ئیقتیسادی ترەکلەرنی بتکەن، ئاحرغی چیککە کیلب جیتکەنلەر ئیدی. ئالدا بز قازان ئامبستنیکلگندە تاتار ئالپاوتی قولندا 1781 یلدا باری 555 دوارلاوای تاتار قالغانلغن کوردك. ،سوڭندان ئانڭ سانی بیك تیز کیمی باشلاب، 1838 یلدا میرزا ئۋیاسی بولغان پینزە گوبیرناسندا 945 میرزاغا باری 4 دانە دوارلاوای قالغان، 1842 یلدا ریازان گوبیرناسندا (قاسیم شەهەری شوڭاغا کرە) 4145 تاتارنڭ باری 66 کرەپاستنوی بولغانن کورەبز.

میرزا وە بۇمنشلارنڭ کوپیسکە چقمولاری.

سەودەنڭ ئوسووی هر حالدە فیئادال قالدقنی بۇمنشلی تاتارلارنڭ کوپیسلەکە چقمولارن کوبەیتە باشلادی. میرزا وە بۇمنشلارغا دۋرەنلك حۇقوقی ئاچاسادا، حزمەت کورسەتکەن ئوچن ،زور چینلار ئالو مۇمکین بولسادا.

18 نچی عەسرنڭ ئاخرندا وه 19 نچی عەسرنڭ باشندا تاتارلارنڭ برنیچه عائله برلەشب یاکیسه برەن، برەن کوپیسلککه چئوولارن، کاپیتال ئیملان قلب (چونکی کوپیسلك ئۆچ دەرەجەگە بولنب، هەر-بر کیلدیگه بر مەعلوم میقدار کاپیتال تەعیین قیلنغان ئیدی) (1) سیناتقا پراشینیه بیرب ئشنی ئەیلەندرب چیغارغانلارن، شولای ئیتب کوپیس بولغانلقلارن کورەبز. مەسەلەن، 1800 یلدا یۆمشلیلارزدان قازاندا 8 عائله ئیکنچی گیلدیگه، 27 عائله ئۆچنچی گیلدیگه 1799 یلدا سیناتقا بیرلگەن عەریزالارن یوبنچا جئقدیلار. بولارنڭ بارسی 140 جان بولب، ئیعلان قیلغان کاپیتاللاری 37،100 سوم ئیدی. بیلگیلی سودەگەرلەر ئازراق براتسینت تولەو ئۆچن کاپیتاللارن ئاز کورسەتکەنگە بو کاپیتال بیلگیلی حقیقتکه براق وه ئاز بولغان بولور، چونکی هەر بر کوپیس بو زاماندا کاپیتالندان 4% بل سایین حزینەگە تولەرگە تیش بولغان. بز مەنبەعلەردە برەملەب کوپیسلککه چئوچیلارنی دا بیك کوب ئوچراتابز. شوکارغا کوره شوشی بر میسال بلەن قناعتلنەبز:

کوپیسلارنڭ سانی وه ئالارنڭ رەسمی کاپیتاللاری 19 نچی عەسرنڭ باشندان ئالب شوشی یۆمشلی وه میرزالارنڭ کوپیسلککه چئوولاری، یاساقلیلارنڭدا قایسیسنڭ بابئب کیتولەری ئارقاسندا کوپیس سینفننڭدا سانی شاقتیغا جیتدی. قازان تاتار راتوشاسنڭ حیسابی بوینچا بیش یل ئچندە

برنچی گیلدی بولو ئۆچن کاپیتال ئون مڭدن کیم بولماسقا، ئیکنچی گیلدی ئۆچن کاپیتال مڭ سومدان کیم بولماسقا، ئۆچنچی گیلدی بولو ئۆچن 500 سومدان کیم بولماسقا تیش ئیدی.

کوپیسلارنڭ سانی وه ئالارنڭ تۆزلەرنڭ ئالوغ ئۆچن کورسەتولەری بوینچا کاپیتاللارن شولای کورنە:

1800 یلدان ئالب 1807 یلغا قدەر برنچی گیلدی کوپیسلار یوق. لاکین: 1800 یلدا II گیلدی 8 عائله 30 جان ئالارنڭ کاپیتالی 20،056 سوم؛ 1800 یلدا III گیلدی 23 عائله 94 جان ئالارنڭ کاپیتالی 14503 سوم.

1800 یلدا بۆتن قازان کوپیسلارننڭ سانی 31 عائله، 126 جان. ئالارنڭ کاپیتالی 31559 سوم. 1801 یلدا مەنتاپق دیگەن بر میرزا عائلەسین کوپیسنڭ یازلووی ئارقاسندا تاتار کوپیسلارنڭ سانی 191 جانغا جیتب ئالارنڭ کاپیتالیدا 37704 سومغا بارا. دیمەك قازان کوپیسلارننڭ کاپیتالی بریل ئچندە 3145 سومغا ئارتا.

1802 یلدا II گیلدی کوپیس 8 عائله 32 جان ئالارنڭ کاپیتاللاری 20671 سوم؛ 1802 یلدا III گیلدی کوپیس 108 جان. ئالارنڭ کاپیتالی 21،554

1802 یلدا کوپیسلار 148 جان ئالارنڭ کاپیتالی 42،225 سوم. دیمەك، بر یل ئچندە قازان کوپیسلارنڭ کاپیتاللاری 4521 سوم ئارتا؛ مزنڭ سەبەبی 4 عائله یۆمشلینڭ کوپیسکه چئوووی بولا.

1803 یلدا بۆتن کوپیسلارنڭ سانی 129 جانغاغنا قالا. ئەمما 1804 نچی یلدا ئیسه تاغی ئارتب 132 جانغا جیته. 1805 نچی یلدا تاغی کوپیسلارنڭ سانی ئارتب کیتەدە 176 جانغا جیته شلم کاپیتاللاریدا 56811 سوم بولا.

1807 یلدا ئیسه بز 3 عائله 6 جان برنچی گیلدی کوپیس کورەبز. ئیکنچی ئیسه 58 جان، ئەمما III گیلدی 95 جان بولا.

بو ئیلزغنا مانیربیلدان کورنەکی قازاندا کوپیسلارنڭ

سانى ئارتقاندان ئارتا؛ لاكين بۇلارنڭ كاپيتالى ئاز شيكئللى كورئنه، ئەمما بو رەسمى كەعەزداغى كاپيتالنڭ بيك كوب كيم بولغانى مەعلوم برمەسئەله.

برئاز ياڭاراق زامانغا كيتەب بولسادا ئاعى تاتار كوبيسلارئنڭ سانلارن قاراب ئاليق. مەسەلەن، وەتكە گوبيرناسندا 1842 يل مەعلوماتى بوينچا بۇتن كوبيس (عەرميلەلدەن) 1575 جان بولب شونڭ مۇسلمانى 126 جان (ئير وە خاتن)، ئەمما ريازان گوبيرناسندا شول ئوق زاماندا 238 جان (ئير وە خاتن) مۇسلمان تاتار كوبيسى بار؛ ئەمما 1770 يللاردا قارغالىداغىنا تاتارلاردان 1820 كوبيس بار. تابيعى، بو مۇتەفەررىق سانلار بزگە كوب نەرسە ئاچب بيرميلەر، هەر حالدە ئالار بزگە تاتاردا 19 نچى عەسرنڭ باشندا سەودە كاپيتالئنڭ چئلابدا حاكيميەت سۇرگەنن كورسەتەلەر.

لاكين تاتارنڭ سەودەگەر سينفى بر كوبيسلان گئنه تۇرمى؛ بز سالاويەدەن ئيكنچى سننه كوچونڭ نى قەدەر مەشەقەتلى وە چيتن ئيكەنن بز كوردك. شونڭ ئوچن 19 نچى عەسرنڭ باشندا هامان دا تگى «يومۇشلى سەودەگەر تاتار» ديگەن بر سالاويەدە ئيسەن. لاكين بو فيئادلىزم قالدئغى سينف ئاقرنلاب كيمەب بارا. مۇنا تويەندەگى سيفرلاردان ئول بيك ياخشى كورئنەچەك:

1800	يلدا	قازاندا	ئالار	86 جان
1801	«	«	«	« 88
1802	«	«	«	« 74
1803	«	«	«	« 71
1804	«	«	«	« 62
1807	«	«	«	« 65

ئالداغى سيفر بزنى برئاز عەجەبلەندرسەدە، هەر حالدە بز ئالارنڭ سانئنڭ كيمئگەنن ئورتاداغى بيش يولدان بيك ياخشى كورەبز. برئيكى كيشئنڭ ئارتوونى عائلەدە بالا تووب كيتووى، ئاڭلدان قازانغا كيلو شيكئللى كيشلەردەن يومۇشلى تاتارلارنڭ سانى قايسى يلدا ئارتب كيتووى بيك مۇمكين.

تاتار راتوشاسىنىڭ باسالووى.

— ديمەك قازان نەق قارغالى شيكئللى تاتار سەودەگەرلەرئنڭ مەركەزى بولب كيتەدى. حۆكومەت دە قازان بلەن قوشلغان ئيسكى وە ياڭا بيستەلەرنى ئايرم بر شەهەر ئيتب سانب باشقا واق شەهەرلەرگە بيرلگەن «ساما ئوپراولينيە» نى بيررگە ئويلادى. شونڭ ئوچون قازان گوبيرناسى بترئلب، ئانڭ ئورنئنا 13ئويەزدەن عيبارەت بولغان «ناميستنيچيستوا» ياسالغانئڭ ئيكنچى يلندە، ديمەك 1782 يلدا تاتارلار «راتوشا» ئاتاب يۇرتكەن، ئەمما رەسمى كاغەزلەردە "Казанская татарская Ратуша обеих слобод" ئاتالغان بر مەحكەمە وە ئانڭ يانئنا شول ئوق بيستە تاتارلارئنا مەحسوس سيروتسكى سود ئاچلدى. بۇلارنڭ وازيفەلەرى بيك كيڭ، زامانئسئنا كورە زور ئيدى: 1) بو راتوشا بيستەلەردەگى كوپيس وە ميشچەنلەرنى (يەعنى سومالارى بيش يۆز سومدان كيم بولسان واق بورژوا) ئيدارە قئلا، 2) ئالاردان ئالئنا تورغان سالملارنى جيبب كازوننى پالاتاغا تاپشرا، 3) ئالارنڭ عەسكەرىلك ئيشلەرن قاراب تورا، 4) ئالار ئاراسندا چئققان عرازداسكى-ميللى حۆكۆملەرنى قئلا (ئويەزنى سود بلەن ئورتاق مەجلسدە)، 5) سوعش واقتلارندا ئۆزكەن ئاتوكلارى وە ميلچتسيە جئعو ئيشلەرن ئارى (بيلگئلى كوپيس، ميشچەنلەردەن)، 6) قازى سايلاو ئيشندە ئيشتيراك قئلب، شونڭ مەجلسلەرن جيبا. 7) سيروتسكى سود بلەن برگە ئولگەن

كشىنىڭ مالن بولە، 8) باي بانكروت بولسا كونكورس تەعەين قىلا. ۋيكسىل بوينچا ئاقچا ئالو مەسئەلەسن حۆكۆم ئيتب حەل قىلعان ئشنى پاليسييەگە تابشرا. 9) جيرلى حۆكومەتنىڭ تابشرووي بلەن تاتارلارعا عائيد بولعان باشقا كشىلەرنى قارى، 10) سەودەگەرلەرگە پاسپورت بيرە.

1793 يلعا قەدەر بو مەحكەمە سايلانعان ئيكى بورعميستر (شەهەر باشلىعى ديگەن مەعنەدە) هەم ئيكى راتمان (كيڭەشچى) دەن عيبارەت بر كاللىگييە (هەيئەت) تارافندان ئيدارە قىلنىب كيلگەن.

بۆتن مەساريفن بو مەحكەمەگە بويسنعان كشىلەر بيرب بارعانلار. لاكين 1793 يلدا تاتاردا كوب واقىتدا بوشالاب كيلگەنى توسلى، 201 كشى عاريزا بيرب، بز مۆنى تەئمين ئيتميز، تاتارى حۆكومەت مەحكەمەسنە (ئۆيەزدنى سودقە) بويسنابز ديگەچ، بو حەبەر سيناتقا ئيرشكەچ، سينات ئوكاز چىعارب، بارى تلەگەن وەتانى تەئمين ئيتشودە ئيشتيراك ئيتلەن كشىلەرنىڭ راتوشاعا تابيع بولۇرلار ديگەچ، جەمعييەت ئشنە نازمى كوبمى ئيعتيبار ئيتكەن 61 بورژوا تابلب، شوڭارعا بويسنب تەئمين ئيتب ئالب بارعانلار: سوڭرا بارا تۇرا باشقالارندا راتوشاعا كرە باشلاعانلار. بو مەحكەمە كوب يللار توروب ئالەكساندر ئيكنچى زامانندا شەهەرلەرنىڭ ئيدارەسن رەفورما چاعندا عىنا بتكەن. راتوشا هەم سيرودسكى سوددا ئش بۆرنو روس تلندە بولب بارى راتمان هەم بورعميستر لەرگىنە تاتارچا قول قويعانلار. لاكين روسچا بلوچىلەرى روسچا قول قويب بارعانلار.

مەجلسلەرندە ئشلەنگەن ئشلەرنى پراتاقول ئيتب يازب بارب، ئانى عادەتدەگىچە «ژورنال» ديب ئاتاعانلار؛ هەر بر يللق

پراتاقول وە ئشلەرنى تۆبلەتب قويا تورعان بولب عۆمومەن ئشلەرن بيك باحشى يۆرتكەنلەر.

بو مەحكەمە شولاي كوب ئشلى، مۆهيم بر مۆئەسسەسە بولسادا، بول ئابرم كشىلەر تارافندان حۆسنى ئيعتيبار بلەن تەئمين ئيتلگەنلەنگە زور توكل ئيدى: ئانىڭ بر پيسرى سيكراتەرى، بر يازو يۆرتوچى سى، بو ئسنورژى بولب 1810 يللارعا قەدەر حەزرەتى پيچەن بازارى چاندانى «جەمالى كەرچۆنلىگى» (كۆزەر يۆچماعىنىڭ قارشى سنداعى) ديب مەعلوم بينانىڭ بر بولمەسندە بولب، بۆتن يللق راسخوتى دا 1807 يللاردا 1615 سوم چاماللارندا بولادر ئيدى.

تاتارلاردا كرەديت مەسئەلەسى.

تاتار ئاراسندا سەودەنىڭ ئوسوۋى، كرەديت مەسئەلەسى بو مۆئەسسەسەنى بر كيرەكلى مەحكەمە ئيتب تانلىدى.

— 18 نچى عەسرنىڭ ئاخرندان باشلاب تاتار كرەديت بلەن فايدالانا. لاكين بو زاماندا ئەلى بانكەلەر ياساعىنا باسالا باشلاب، قازان، ئوفا، ئورنبورع وە قارعالى شيكەللى جيرلەردە ئابرم كشىلەرگە كرەديت بيرەچى بركىنەدە بانكە بولمىقدان تاتارلار سەودە ئوچۆن پراسينت بلەن ئاقچانى روسدان (كوبرەك روس كوپيسى وە ئالپاونلارى) هەم بر برسندەن ئالب تورالار ئيدى. شولاي ئوق تاتارلار سەودە قىلعاندا مالنى هامان ئاقچاعىنا ئالمى نەسيە بيك كوب كيسەگەن كۆتەپەككە ئالالار ئيدى.

19 نچى عەسرنىڭ برنچى يللارندا تورتا ئازيادان مال ئالب قايتب كيلگەندە قرعزلار تارافندان تالانعان وە ئوترلگەن سەودەگەر حۆقۆقتۆلا ئشنى ئنفاك 12 كشىگە ۋيكسىل بوينچا 26793 سوم بيرەچەگى قالدى. كرەديتورلارنىڭ كوبسى قازان سەودەگەرلەرى، روسلار هەم بوحارالىلاردا بار. يگرمى مىگدەن

ئارتۇق مالنى تالانچاق دا ئاتنىڭ تەسترھانغا كېلىپ جېنىپ كىرىدىغان-
لارغا ئۈلەشكەن مالنى ئەمما ،ئول زامان ئاقچاسى بىلەن 15925
سوملۇق بولغان.

1800 يىلدا بانكروت بولغان سەودەگەر يۇمۇشلى تاتار
رەھمەتۇللىن نىڭ 10 كىشىگە بىرلگەن ۋېكسىللەرى بويىنچا 5386
سوم بىرەچەگى بار. ،شۇل توق يىلدا ئىبراھىم ئىسمائىلوف
دېگەن قازان كوپىسىنىڭ بىرەچەگى ئىسكى ۋېكسىل بويىنچا
12497 سوملۇق. ،1795 يىل ھۆكۈم ئىشىدەن مەئلۇم بولدۇغىنا
كورە يۇسۇف ھەم ئەبدۇسەلام رەھمەتۇللىنلەرنىڭ 7900 سوملۇق
ۋېكسىللى بىرەچەكلەرى قالغان. 1803 يىلدا ئىسمائىل ئالانسكى
دېگەن كىشى ئۆلە. مۇنىڭ 21000 سوملۇق بىرەچەكى قالا. شۇنىسى
قىزىق كى 19 نچى ئەسىرنىڭ باشىدا ،بۇ سەودە ئىشى ھەم كىرەدىت
مەسئەلەسىدە مۇسلمان روھانىيلارى دا قاتنىشىپ كېتەلەر. مەسەلەن،
1803 يىل سىبرويىسكى سودىنىڭ بازولارىنا قاراغاندا قازان ئاخونى
تەبوبەكىر ئىبراھىموف ئۆلگەچ 9422 سوم 16 تىيىن ئالىك مالى
قالىپ. شۇنىڭ ئىچىدە 1750 سوملۇق ئالەۋدى شۆبھەلى بولغان
ۋېكسىللەر قالا.

ئېرى سەودە ھەم چىت ئېللەر بىلەن سەودە.

18 نچى ئەسىرنىڭ باشىدا باشلانغان
ئېرى سەودە ،ئول ئەسىرنىڭ ئاخرىندا ھەم
19 نچى ئەسىرنىڭ باشىدا ئالىۋدا كوچەيىپ
كېتەدى. بۇلارنىڭ ،بۇ سەۋدالەرى ھاماندا
،شۇل تېرى بارى جەنلەك تېرىسى، جابانا، جال، يال وە يالاۋز
،يولپ قالدى. تاتارلار ،بۇ مالنى تۇرلى يارماركالارگە بارىپ
جىيالار، مەكەرجەگە ئالىپ بارىپ ئاغىدا ئېرى قوللارغا وە
ياۋروپالىلارغا ساتالار ئېدى. ھەزىرگى كۆندە باشقىردستان

ئىنقىلابلانغان ھۆكۈمەتتە باشقىردىستانغا تاتارلارنى توقتاۋسىز
بېرە باشلادى.

باشقىرد قوزغالىشلارى زامانىدا. بىگرەكدە 1750 يىللاردا
تاتار سەودەگەرىن باشقىرستاندا بىك چىنىنىك وە ئابرىم تانىشلىقلار
بىلەن گىتە كىرتەلەر. تاتارلارنىڭ حالقىنى قوتقۇرتۇلارندان قورقالار
ئېدى: نەمما حەزر ،بۇ چىنىلىكلەر ھەممەسى بىترىلدى. شۇلاي
ئېتىپ باشقىردىستان وە تاتارستان تاتار سەودەگەرلەرىنىڭ بازارىنا
ئەيلەنىپ كېتەدى. ،شۇل توق چاقدا سەودەگەرلەر ئورتا ئازىيا
وە قىرغىزستان بىلەن سەودەسىدا كۆچەيىپ جىبەرەدىلەر. ھەتتا
،بۇ زاماندا تاتار سەودەگەرلەرى بۇخارالىلار بىلەن كىرىدىتكە
ۋ ساتو ئېتە تۇرغان بولدىلار. مەسەلەن. ئالدا ئىسمى ئەيتىلگەن
ئىشمورانى بىر بۇخارا سەودەگەرى ھەسەتەكە 4500 سوم بىرەچەگى
بار ئېدى. تاتارلار بۇخارادان مېرلوشقا (قارا كول) كېتەرەلەر.
ئاندا ئىسە روس وە ياۋروپا ماللارىن ئېلتەلەر ئېدى. شۇلاي ئۇق
تاتارلارنىڭ قزماچ فابرىكلارىندە 19 نچى ئەسىرنىڭ باشىدا ماموق،
مايۇف جىنىسى ھەم مېنتال بۇخارادان كېلەدىر ئېدى.

مەسەلەن، 1803 يىلدا مەھمۇد ماماتوف دېگەن بىر تاتار فابرىكانتىنا
بىر تاتار سەودەگەرى شوندى ماللارنى بۇخارادان ئالىپ قايتقانى
مەئلۇم. بىلگەنلى مەنبەئلەردە مۇندى فاكتلار كوپ، بىز ئانى
،بۇ ئورندا كېتەرىپ ئوقوچىنىڭ باشىن چۇالىرغا تلەمىبز.

،بۇ زاماندا تاتارلارنىڭ قىتاي چىككىشى كىيانىنا شەھەرىندە
ئوز قارودلارىندا ئىشلەتە تۇرغان كاجىرلارن ئالىپ بارىپ قىتاي ماللارىنا
ئالماشىرالار ئېدى. ئومومەن ،بۇ زاماندا 1840 يىللارغا قەدەر
روس وە تاتارلاردا كىيانىاگە كابىول، مۇگىز ئالىپ بارو وە ئاندان
چەي وە باشقا قىتاي ماللارى ئالىپ قايتو تەرەققى ئېتكەن بىر
شى ئېدى.

مۇنە تاتار زاووتچىلارىدا ھشول ئش بىلەن شۇغۇللانەلەر.
بو حاقدا قازان تاتار راتوشاسى پراتاقوللارندا 1807 يلعا دائىر
بر مەعلومەت ساقلانب قالعان. پراتاكول بويىچا قازاننىڭ ئىكنچى
گىلدى كوپىسى مۇحەممەد عابباسۇف كياحتاعە ڭاحول ئالب
بارب ىقتاى ماللارىنا ئالمشىرعان (چەى مۇراد بولسا كيرەك)
حاقدا تاموژناعا پوشلينا ئوچن بيش مڭ بيرەسى قالب، ھشول
ئاقچانى ،ئول حۆكومەتدەن كيچكترب ئالونى. سۆرى ھەم ،بو
ئشكە كەفيل ،بولب قازاننىڭ برنچى گىلدى كوپىسى يوسف
بيكبوف. ئىكنچى گىلدى كوپىسى موسا يونوسف قول قويالار.
ھەم كەفالەت ئيتب 160، 40 سوم ئاقچا ئىعلان قىلالار. ،بو ئاقچانىڭ
تەومەنى ىقتاى بىلەن بولعان ئشنىڭ نيندى ،زور بولعانىن
كورسەتسە كيرەك.

سەناعەت چاتقىنسى ــ ئەلىگنە بز تاتارلاردا سەناعەت زۇھور ئيتكەنن
وە ياللانعان ئشچىلەر .كورب ئۆزدق: مۇندان ئالكدە بوگاچا
باوى زاماننىدا حۆكومەت رەسمى ئيتب تانىعان كيشت ئاولىندا
فابريكانت بوسوپوف ديگەن كشىنىڭ بارلغن دا. كوردك. شولاى
ئوق 1767 يالداعى يكاتيرينا جيبعان زاكون چۇمار و كاميسسيەسىندەگى
قوزعالعان سوزلەردەن ئوك بز تاتارلار قولىدا تاتارستاندا وە
باشقردستاندا شەم، سابن، پوتاش، ماى قايناتا تورعان. حەتتا
تيكستيل ئەرسەلەر ياسى، سوعا، بوبى تورعان سەناعەت يورتلارنىڭ
بارلغن، كاميسسيە دەرسن كوپىس وە زاوود-فابريكچىلەرنىڭ ،بو
ئشكە ئچلەرى پۇشۇلارندان، ،بو ئشدە ،زور كانكورينسيە
كورولەرندەن بز ،بو ئشلەرنىڭ بيك واق بولماعانلغندا بلەبز.
بيلگلى ،بولارنى حەزرگى زامان پراميشلننوستى بىلەن چا-
عشدررعا بارامى، حەزرگە نيسبەتەن بۆلار ئيرتەرەك كوسنار

يورتلارى مانوفاكتورالار ئيدى. لاكين شولاىدا بۆلار روس
ئالپاوتلارى قوللىداعىلار. توعان ئيركسز كرەستييەن (پاسسيونى
يائيسە پرينسيپيال) تارافندان ئشلەنمىلەر، بەلكى تاتار سەناعەت
يورتلارندا ياللانعان تاتار ئشچىلەرى ئشلىلەر ئيدى. مۇنى ئيسبات
قيلو ئوچن باشقا مەنبەلەر بولسادا، بزگە مۇنى كورر ئوچن
1783 نچى يلدا گنە زيميشچيرسكىنىڭ كنەز ۋيازمسكىگە يازعان
حاتىنىڭ شۇشى بر ئيكى سەترن ئالساق: قازان ويلايەتى تارچا موللا
ئيلى ئاولىنىڭ يومۇشلى تاتارى حاليد سۆبحانقولق. قازان ياكا بيستە-
سنىڭ مۇرتازا راحمانقولق ديگەن تاتارنىڭ كون زاووتىندا ياللانب
حزمەت ئيتەدى. (В работе по найму) ديلر. ديمەك ياللانعان
يومۇشلى تاتار عادى بايى تاتارعا حزمەتكە كرگەن. تابيعى ،بو
كشى جبر ئازلقدان. سالم تۆلەرگە ئاقچا كيرەك بولعانعا حزمەتكە
قازانعا كيلگەن كشى.

18 نچى عەسرنىڭ ،سوڭندا، 19 يۆزنىڭ باشندا ،بو سەناعەت
چاتقىنسى تاعن ئوسە باشلادى. قازان تاتار راتوشەسى پراتاقوللارندان
كورلگەنچە قازاندا تاتارلار قولىدا 1800 يلدا 9 سابن زاووتى
بار: شونىڭ بارئسى كوپىسلار قولىدا؛ برئسى گنە كنەز زانىئمقى؛
شولارنىڭ ئيكنسى حاتن كشلەرنىكى؛ يەنە 4 كازول زاووتى بار؛
يەنە 10 دانە كون زاووتى بار. شونىڭ برئسى ميھربانو مورتازينانىقى.
حۆكومەت قازان گوبيرناسى يۆزنىڭ سەناعەت يورتلارنى قاراعاندا
بۆتن روسييەدە 1814 يلدا ئالتنچى ئورندا تورا. مەسكەودە
بۆلارنىڭ سانى 539 بولسا، قازان گوبيرناسندا 148 زاوود وە
فابريك بار. ئشچىلەرنىڭ سانى يلعندان قازان گوبيرناسى روسييەدە
13 نچى ئورندا تورا (مەسكەو ويلايەتندە 42307 كشى) قازان
گوبيرناسندا 3932 كشى.

ئيك كوب سەناعەت يۇرتلارىنىڭ برىنەن جىرى قازان تۇرىنى (62,84%) قازان گوبېرناسىنداغى ئشچىلەرنىڭ ياللانىب ئشلى تورمالارىنى 2095 ياڭىسە بۇتىن ئشچەلەرنىڭ ... قالعان ئشچىلەر روس ئالپاوت سەناعەتچىلەر قولىنداغى ئىركسىز كرەستىيەنلەر سەناعەت قازان گوبېرناسىندا ئەساسى سابىن ۋە كۆن ئشلەۋ.

قازان گوبېرناسىندا 89 كون زاۋودى بولىب، بو ياقەدان گوبېرنا 5 نچى ئورىندا تورا: ئورتاسى 310 خىزمەتچى، ھەر بر زاۋودقا 10.2 ئشچى توشىن. بو زاۋودلار 1814 يلدا 333.719 دانە تۇرلى سورت كۆن ئشلىلەر. (شۇنداں ئيك كوب ئشلەنگەنى كاجول - 234.030 دانە ئشلەنە) مۇنە شۇشى كون زاۋودلارىنىڭ ئيك زورلارى ۋە ئيك كوب ئشچى بولغانى (ياللانعان ئشچى) تاتارلارنىقى (موسا ئاپانايف، يافقوب عەبباسوف، ساليح ئايتنى، حەبيبوللا ياحيين، مۇستافا ئايتنى، عەبباس بىلايېلەر تيىقى: شۇنداں قالا بارى ئيكى روس زاۋودى بار). مۇنداں قالا 1814 يلدا قازان گوبېرناسىندا ئيك مۇھىم سەناعەت سابىن زاۋودلارى. ئالارنىڭ سانى 24 بولىب، شۇشى يلدا بارسىندا 133.260 پۇت سابىن ئشلەنگەن. بو مىقدار بۇتىن روسىيەدە ئشلەنە تورعان سابىننىڭ 46% كەسب ئيتە. شۇشى 24 زاۋودنىڭ 13 تاتارلارنىقى: عەبيلە كيتابوانىڭ زاۋودى، بو يلدا 10.000 پۇت، ئسناى زامانۇفنىڭ 10.000 پۇت، كوپىس عەبدلكەرىم بورنسىنىڭ 9000 پۇت، موسا ئاپامفنىڭ 8000 پۇت، ياقوب ئاتونوفنىڭ 6000 پۇت ئشلەگەنى مەعلوم.

قازان گوبېرناسىندا 19 نچى عەسرنىڭ باشىندا ئاعىن بر مۇھىم بر سەناعەت بولسا، ئولدا ماھى جاتيرىيەلەر ياكى تورعان فابريكلەردر. بولارنىڭ خوجالارىدا ھەم ئشچىلەرنىڭ بارىسىدا تاتارلار-

گوبېرنادا 9 فابريك ئشلى. 319 ستانوك، 592 ئشچى. بۇنىڭ 4 سى قازان ئۆيەزىندەگى تاتارلار قولىندا: ئەنيا بيش زاۋود چار ئۆيەزىندە بابلار تۇرنسى دىگەن تاتار قولىندا.

بو كۆرى ئاولىنداغى تاتار فابريكلارى ھەماسى خوجاسەيەڭلەر ئابېلىيەفنىڭ موسا، مۇستافا، سۇلەيمان، مەحمود، مۇحيمجە ئيسملەرنىڭ ئيدىلەر. قازاننىڭ ئوزندە بولعان 4 تەكستيل فابريكلەرىندە بايازىتوف، بورنايف بيريتوف، ئابدولوف دىگەن تاتارلار قولىندا ئيدىلەر. بولار كوبرەك قۇماچ ئشلىلەر، 1814 يلدا بو فابريكلەردەن 609.800 ئارشين مال چىققان. ئەگەر بو يلدا بۇتىن روسىيەدە قۇماچ 809.800 ئارشين ئشلەنگەنن حەترگە ئالساق، تاتار تيكستيل سۇنعەتى نى قەدەر ئەھەمىيەتلى بولعانن كورەبز: ديمەك 1814 يلدا بۇتىن روسىيەدە 72½% تاتار فابريكالەرى ئشلىلەر ئيدى.

مۇنداں باشقا ئاعى تاتار قولىندا يونالش زاۋودلارىدا بار ئيدى. بو سەناعەت كوبرەك ئالپاوت ئشى بولسادا، تاتارلار روس ئالپاوتلارندان جىر ئارىندا ئالب ئشلىلەر ئيدى؛ مەسەلەن ئرقا گوبېرناسىندا بەلەبەى ئۆيەزىندە عوبەيدوللا مەقسودوف ھەم قازان كوپىس سويرفنىڭ بر يونالش زاۋودى بولعانى مەعلوم. 1814 يلدا قازان گوبېرناسىندا برىن بر بازو كەعەزى فابريگى بولىب، ئول دا تاتار فابريكانتى ئەمين خوجانوف (Xosanon) قولىندا ئيدى. بو فابريك چار ئۆيەزىندە بولىب، يل سايىن 5000 سەرب چىعارا، شۇنىڭ 4000 ستوپاسى ياز كەعەزى، 2000 ستوپاسى ئەرسە تۇرە تورعان ئيدى.

ديمەك 19 نچى عەسرنىڭ باشىندا ئينيدى تاتارلاردا سەناعەت چاقىنى تۇعان ئيدى. جىرنىڭ ئرلىقى، ئاچارلقى ۋە بىزدە

کرەپاستنویلق ئاترنلاب ئتە بلشلاوی، ئشچی دە تاوب بیرگەن: ئەمما هاماندا چن پرالیتاری توماعان ئاتلرلاردا ئەلی سەنائەت کاپیتالیزمننە ئیرشمەگەن ئیدئلەر. لاکین ئاتلرلار تیزلك بلەن تەرەققیگە بارالار، ئەمما بۆتن رۆسییە کولەمندەگی سەبەبلەر بۆلارنك ئالعا بارا ئۆرعان تاریخ ئاربالارکوپچەکلەرئنە 60 نچی یللاردا تایاق تقدی.

مەتبەعەچلك سۆنـ عەتی وە کیتاب بازاری

بوعارئدا بز یوگاچار حەرەکەتندەن بر نیچەگئنە تالی ئلك دین ئیرکینی کولك ئەرسە بیرلگەنن سۆیلەب ئوزعان ئیدك. شول ئوق چالاردا مەدرەسەلەر ئاچارعادا ئیرك بیرئلدی، بو سەیاسەتنك ئوزگەروونە بردە شیکسز رۆسییەنك شەرق بلەن سەودە مۆناسەبەتنك ئارتووی وە رۆسییەدەگی مۆسلمان حالقلارئندا دین ئیرکینی بیروب وە ئارقاسندا قرغز وە تورتا ئازیا حالقلارئنا یاحشی کورنو ببولدی. شوناك ئوچن بۆتن رۆسییە مۆسلمانلاری ئوچن 1789 نچی یلدا ئوفادا مەحکەمەی شەرعییە ئاچئلب (1)، حوکومەت مۆحەممەدجان حۆسەیننی شیکللی ئیسکلەمن بیرلی رۆسییەنك شەرقکە تەجاوزئنە حزمەت ئیتب کیلگەن ئاگینتنی مۆفتی ئیتب قویدی: سایلانمان قازیلار- عادا ژالونییە قویب مۆللالارنی ئالارنك باشلقلاری ئارقلی چیناونیك یاساب، بۆتن تاتارلارنی شول چیناونیك مۆللالارنك کانترولئنە بیردی. حەتتە 1797 نچی یلدا حوکومەت 3600 قۆرئان باسدرب مۆسلمانلار ئچندە تاراتئنرا باشلادی.

1782 نچی یللاردان ئالب قرغزلارعا مەچت وە مەدرەسەلەر سالدرتا باشلادی وە 1785 یلدا بو حاقدا یازعان بر تورەگە

1) بو حاقد فەرمان 1788 نچی یلدا چئقدی.

یازعان حاتندا یکاتیرینا بو ئشلەرنك ئاچقدن ئاچق ئیقتیسادی وە سەیاسی مەقسەد بلەن ئشلەگەنن بلدرب ئەیتەدی: Видев из донесения вашего, что построение для подданных наших магометанского закона мечети в Троицкой и в Оренбурге открыты, не сомневаемся, что такое сооружение мест публичной молитвы привлечет и прочих в области кочующих и обитающих к границам нашим ..... تابیعی بو حالقلار بلەن سەودە ئیتك بۆرور عەلاقەچی بولسان تاتارنك بورژوازییەسئنە دە کوڭلن تابارعا کیرەك ئیدی، چونکی بو شەرق چیگندەگی رۆسییەنك سەودەسی بر ئوبن تۆگل، بەلکی بۆرور ئەرسە بولعان ئشوشی سیفرلاردان کورب بولا: ئوربنبورع تاموژناسندا 1768 یلدان ئالب 1772 یلعا قەدر شەرق ئیللەرندەن کرتلگەن مالنك میقداری 1'114'883 سومل‌ق بولب، رۆسییەدەن چئققانی ئیسە 978'376 سوملق ئیدی. شوندان حەزینەگە بۆتنلەی کیلگر 283'315 سوم تەشکیل ئیتەدر ئیدی. ئاڭن شوندای ئوق بۆرور سەودە وە داحود تروئسکی تاموژناسندا کیلەدر ئیدی. شولای ئیتب هەر یاقدان شەرق حالقلار وە تاتارنك سەودەگەر هەم ئاڭك ئیدئیولوگییە بولعان مۆللاسن وە شولار ئارقلی حالقنی قولدا تۆتارعا هەم بر ئاز جواتورعا کیرەك بولدی.

تاتار بورژوازیاسی ئوزنك ئالئشـ بیرئشنی کوبرەك قرغز، ئۆزبەك وە تاجیك بلەن بولعاچ بۆلار بلەن ئش قئلو ئوچن وە ئالار ئوستنی ئوتك دیقدار وە ئالارنك بوعارعی سینقلاری بلگەن نەرسەنی بلئرگە کیرەك بولعاچ، مەدرەسەلەردە ئاچدئلار؛ شول مەدرەسەلەردە بو جیرلەرنك ئەدەبی تلی بولعان چقتای تلندەگی کیتابلارنی وە شول جیرلەردە بیك مۆستەعمەل بولعان فارس تلندە ئوقئتا باشلادئلار؛ حەتتا 19 نچی عەسرنك باشندا ئەفەندی حەزرەت دیگەن بر کشی ئیتب تاتارلارعا شول ئورتا ئازیا

كىيىملەرن كىيىرتو بولندا بىك كوپ ئىشلەر قىلدى. شونىڭ ئۈچۈن بىزدە چن ـــ چىنداڭ فىئودالىزىم ئىدىيولوگىيەسى بولغان ئىسلاھاتچىكە فىكرى سەۋدە كاپىتالى دەۋرىدە تۇرغان تاتارلارغا كىردى، چۈنكى بۇ سىستېما ئۇيغۇنلۇ («ئۇسۇل قەدىيمە»)نى، شۇ سەۋدە كاپىتالى ئۆزى تالاپ قىلدى ۋە ئۆزى چاقىرىپ كىرگۈزدى؛ قازان ۋە ئەترافى سۆزگە ئۇسۇل قەدىيمە ئىسمى بىلەن مەلۇم بولغان تۈرتا ئارىبا تەئلىم رەۋىشى ۋە ئاتاق ئەساسى بولغان مەنپىكرەسىن («ئىدېئا-لوگىيەسىن») ئۆيرەتتۈچى مەدرىسەلەر بىلەن تولدى؛ (بۇ مەدرىسەلەر نىسبەتەن سۆزگە تاتارلىق مەدەنىيەتنى ياساشىدا زور خىزمەت كۆرسەتتىلەر).

باشتا بۇ مەدرىسەلەر ئۈچۈن كىتابلارنىڭ سەۋدەگەرلەر ۋە تۇغرىغا كېتكەن شاگىردلەر ئارقىلى تاتارلار فېئودال بۇخارادىن كېتىرىپ تۇردىلار؛ لېكىن تاتارنىڭ سەۋدە كاپىتالى ئىيلەرى بۇ كىتاب دېگەن «تاۋار» نىڭدا «كەسىب» ئۈچۈن ئەھمىيەتىن تاڭلادىلار.

ئىنەككى شۇ تۇبلاردا ئايرىم سەھىپىلەر تارافىدىن سوغۇلغان، بىرىلگەن قۇماچىنى كۆپلەپ سوغۇ ۋە يوبارلىق فايدالىق سىرىپ «فابرىكا ـــ ماناقا كىنورالار» ياسى باشلىغان ئىدى؛ شونىڭ شېكىللىك تۈك شۇ «مەتبەئە» دېگەن نەرسە بۇ كىتابنى ئىشلى بىلىشلىك، بۇخارا ۋە سەمەرقەندنىڭ ئۆزىدە شۇ تۈرلۈك كىتابلارنى تالىپ يارىپ ساتىپ «كەسىب» ئىيەرگە مۇمكىنلىكنى سىزىپ ئالدى. 1799 ئىچى يىللاردا قازان، ئورېنبورگ ۋە باشقا جىيرلارنىڭ تاتارلارى (تابىمى مۇندى ئىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئورۇس تاپقان سىنىنى ھۆكۈمەتكەدىن كىتابلار باسمىلار رۇخسەت ئىيتتۇنىسىرىپ مۇراجەئەت ئىيتتىلەر. لىبېرالىست قازانلا تۇرغان ئالېكساندر بىرنىچىنىڭ ھۆكۈمەتىدە سېنزور ئىرپو شارتى بىلەن رۇخسەت ئىيتتى ۋە پىتىر بورغىدا ياسالغان شەرق مەتبەئەسىنى قازانغا بىرىنچى گىمنازىيە

حوزۇرىغا كۆچۈرگەندىن ئىيدى. ھۆكۈمەت تاتار تىلىنىڭ شەرقىدەگى ئەھمىيەتىن تاڭلاپ، 1767 ئىچى يىلداتى ئوكازنى بىلەن بۇ گىمنازىيەدە تاتار تىلى ئوقۇتۇشنى باشلىغان ئىدى.

دىيمەك 1500 يىلنىڭ 15 ئىچى دېكابرىدەگى سېناتنىڭ ئوكازى بىلەن قازان شەرق تىللەرىدە كىتابلار باسا تۇرغان مەتبەئەلى بولدى. گىمنازىيەنىڭ ئىيدارەسى ئاستانوۋى ئىبراھىمشىيىك ئەبدۇلغە زىز بورالدىكا بۇ ئىشنى تاپشۇرۇپ، تاتارچا، فارسىچا ۋە ئەرەبچە دىن كىتابلارى باسار ئۈچۈن شەرت تامادا ياسادى. سېنزوردا قالدى؛ بۇ ئىشكە ئەبدۇرراززاق دېگەن كىشى تەئەييىن قىلىندى.

بورۇنقى ئۈچ يىل ئىچىدە شۇ قەدەر كىتاب باسىلدى:

1) 11.000 دانە ئىيمان شارتى، 2) 1200 بىرئەلى كىتابى، 3) 3000 فەۋزۇننەجات، 4) 3000 سوباتۇلئاجىزىن، 5) 300 نەستىۋانى كىتابى، 6) 2000 دانە بۇتۇن قۇرئان، 7) 1000 دانە پارەلى قۇرئان. ئىنقىلابى بورۇنقى ھەم ئەبدۇرراززاق باسقا تاۋار بىلەن ساتۇ ئىيتۇنى ئارتارو، كىتابنى ھەم ئىبرانغا ۋە تۇرتا ئازىيادەگى شەخسى مەزھەبىدەگى كىشىلەرگە ساتۇئىيتتى بىلەن «فەۋزۇننەجات» كىتابىن باسقان چاغدا، ئاخىرىنا شىيەلەرنى ماقتاغانلىق بىر ئەسەر ئارتىرىپ باسىدىلار. بۇ ھاقدا تابىئى بۇزتۇن ئىشلەرى مەزھەب سوغۇشى بولغان، باشقا سەيياسى ئىشلەرى بولماقتاچ بۇخارالىلار شىيكىللىك خىلافەت دەۋرىدەگى سەييابى ئىجتىمائى كۆرۈش ئىنتىجەسى بولۇپ تۇغان مەزھەبلەر كۆرمىش بىلەن قورچاق تويغان سۆزلەرنى ناۋىش قويىتتىلار. ئىش مەھكەمەنى شەرئىيە ھۆكۈمىتىدە 8 يىل يۈرىدى. ناشىردە سېنزوردا ھۆكۈم كە بىرىلىدىلەر؛ لېكىن كىتاب باسمو ئىشى تولىيىدى: ئىنگلىكى سەئىد ئوغلى ئىبراھىم جەلالىدىن (گىمنازىيەدە تاتار تىلى مۇئەللىمى

ئىلىم بىرلىكى باي ۋە پادىشاھى مەكتەپنى بىلەن زەبالى) سىلىزور بولدى.
رەسمى بىلىمىتى، قازان كوپىسى يىسى قازانىدا ئاپىرىدى.

1806 نچى يىلدا بو ناشىر شۇنچە كىتابلارنى باسدى:

1) 19,000 دانە ئىيمان شارتى، 2) 4000 ھەفتىيەك، 3) 1000 دانە بىرەدلى كىتابى، 4) 1200 ئىشتوانى، 5) 1200 دانە سوۋادولىغىرى، 6) 1500 يەنە قورئان. بو كىتابلار زاماندا ئىيالى كوپ باسلىغان تەرىسە قورئان بولدى، ئەول بىر دولەدا باسلىپ ئىيالى كوپ ساتلىغان چىرى يەكەرچە بارغاركىلىسدە ئىلىم باسىدا 25 سوم بولدى.

مونە شۇلار قىيىپ 19 نچى ئەسرنىڭ باشلاردا بىر سەنەئەت ئازايدى.

□□